Sovyet Yüzyılı

MOSHE LEWIN

İLETİŞİM

MOSHE LEWIN 1921'de Polonya'da doğdu. 1961'de Tel Aviv Üniversitesi'nden mezun oldu; 1964'te Sorbonne Üniversitesi'nden doktora derecesini aldı. Uzun yıllar Pennsylvania Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapmıştır. Rusya ve Sovyetler Birliği üzerine çalışan en ünlü eleştirel tarihçilerden biridir. Bu konularda çok sayıda kitap yazmıştır. Bazıları şunlardır: *Russian Peasant and Soviet Power* (1968), *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates* (1974), *The Making of the Soviet System* (1985), *The Gorbachev Phenomenon* (1988), *Stalinism and the Seeds of Soviet Reform: the Debates of the 1960s* (1991), *Russia-USSR-Russia: The Drive and Drift of a Superstate* (1995). *Sovyet Yüzyılı*, 1976 yılında yayımlanan (*Lenin'in Son* Mücadelesi, çev. A. Muhittin, Yücel Yay.) *Lenin's Last Struggle* (1968) başlıklı çalışmasının ardından Türkçe'ye çevrilen ilk kitabıdır.

The Soviet Century
© 2005 Michael Levine
Bu kitabın yayın hakları Verso Edition and NLB'den alınmıştır.

İletişim Yayınları 1332 • Tarih Dizisi 50
ISBN-13: 978-975-05-0612-3
© 2008 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2008, İstanbul

EDİTÖR Berna Akkıyal
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Barış Sağlan
DİZİN Özgür Yıldız
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MOSHE LEWIN

Sovyet Yüzyılı

The Soviet Century

ÇEVİREN *Renan Akman*

iletişim

İçindekiler

Önsöz 7

Giriş 11

BİRİNCİ KISIM

Bir Rejim ve Ruhu

Giriş 21

1 Stalin Nereye Gitmek İstediğini Bilir ve Oraya Gider 25

2 Özerkleşme mi Federasyon mu? (1922-1923) 34

3 "Kadrolar"ın "Sapkınlar"a Dönüşmesi 49

4 Parti ve Aygıtı 58

5 Toplumsal Hareketlilik ve "Sistemik Paranoya" 74

6 Kolektivizasyonun Etkisi 90

7 Yasallık ile Sefahat Arasında 99

8 Stalin Nasıl Yönetiyordu? 112

9 Temizlik Hareketleri ve Bunların "Mantığı" 130

10 Temizlik Hareketlerinin Çapı 140

11 Kamplar ve NKVD'nin Sanayi İmparatorluğu 149

12 Son Perde 166

13 Bir Tarım Despotizmi mi? 186

İKİNCİ KISIM

1960'lar ve Ötesi: Yeni Bir Modelden Yeni Bir Açmaza, Kruşçev'den Andropov'a

14 "E Pur, Si Muove!" ... 197
15 KGB ve Siyasi Muhalefet ... 227
16 Kentleşme Kasırgası ... 256
17 Hırpalanan Ama Palazlanan "İdareciler" ... 274
18 Birkaç Lider ... 297
19 Kosigin ve Andropov ... 312

ÜÇÜNCÜ KISIM

Sovyet Yüzyılı: Tarihsel Bağlamda Rusya

20 Lenin'in Zamanı ve İki Dünyası ... 341
21 Geri Kalmışlık ve Geriye Gidiş ... 367
22 Çarpık Bir Modernlik ... 388
23 Kentleşme: Başarılar ve Başarısızlıklar ... 397
24 İşgücü ve Demografi: İçinden Çıkılmaz Bir Sorun ... 417
25 Bürokratik Labirent ... 427
26 "Işığı Gölgeden Ayırmak?" ... 450
27 Sovyet Sistemi Neydi? ... 470

RUSÇA TERİMLER SÖZLÜĞÜ ... 487
EKLER ... 491
KAYNAKLARLA VE REFERANSLARLA İLGİLİ NOTLAR ... 501
DİZİN ... 503

ÖNSÖZ

Sovyetler Birliği artık yok. Kimilerinin söylemekten hoşlandığı gibi, "Her şey tarih oldu, geçmişte kaldı,"; bir başka deyişle, "Bütün bunları unutalım." Politikacılar, akademisyenler ve medya bu formülü kendi çıkarları ve perspektifleri doğrultusunda geliştirmekte serbestler. Ne var ki, "tarih" anlam bakımından zengin bir terimdir ve Sovyet yüzyılı hâlâ yakın tarihtir. Sayıları azalmakta bile olsa, Rusya ve diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaşayan nüfusun çoğunluğu SSCB döneminde yetişmiştir ve pek çok kişi yaşam öyküsünün parçası olmaya devam eden bu dönemin nostaljisini korumaktadır. Bu anlamda "geçmiş" hâlâ yaşamlarını ilgilendirmektedir.

Bu "biyografik" boyut geçmişin süregelen etkisinin göstergelerinden sadece biridir. Ülkenin ulusal kimlik sorunu Rus vatandaşlarının zihnini meşgul etmekte ve bu tartışmada SSCB'ye ilişkin farklı tutum ve anlayışlar ortaya konmaktadır. Ne var ki, bu kadar önemli bir toplu tahlil, geçmiş hakkında ciddi bir bilgi birikimi olmadan yürütüldüğünde –çoğunlukla durum hâlâ budur– ulusal tartışma kaba güldürüye dönüşmektedir.

Tarihçiler ve tarihin ne kadar eski olursa olsun bugün üzerinde ağırlığını hissettirmesinin bin bir yolu olduğunu bilenler

için, "Bütün bunları unutalım," demek düpedüz saçmalıktır. SSCB, bilhassa son on beş yılında, sürdürmekte olduğu dönemle baş edememiştir. Gene de, artık geçmişe ait olması ölçüsünde, farklı farklı kaynaklardan gelen çeşitli yorumlar bir gerçeği yansıtmaktadır: SSCB 20. yüzyılın çok önemli bir parçasıdır ve öyle kalacaktır. Ve 20. yüzyılı öğrenmemiz gerekmediğine inanmak mümkün mü?

Sovyet Rusya, Rusya'nın kültürel ve siyasi geleneğinin hâlâ ağırlıklı bir bileşenidir; Çarcı geçmiş nasıl SSCB'yi biçimlendirmeye devam ettiyse, Sovyet Rusya da ülkenin bugününü etkilemeye devam etmektedir. Ülkesinin kaderiyle ilgilenen ve bu konuda kafa yoran biri bunu görmezden gelebilir mi?

O halde, tarihten kurtulmanın imkânsızlığı gibi basit bir nedenden ötürü, "geçmişte kalan" SSCB bugün için gereklidir. Bu kitabın temel tezlerinden biri SSCB'nin hâlâ iyi anlaşılmamış bir sistem olduğudur. Sovyet sisteminin ayırıcı özelliği olan sır perdesi, artık sistemli bir şekilde incelenebilen ve incelenmekte olan ilk dönemler için (Stalin dönemi dâhil) kalkmış durumdadır. Bundan önce arşivlere ve diğer elzem bilgi kaynaklarına erişmenin imkânsızlığı, Sovyet tarihi üzerinde çalışmayı son derece düş kırıcı ve meşakkatli bir uğraş haline getiriyordu. İşe yarar ipuçları taşıyan verilere rastlamak ya da iyi belgelenmiş bir Sovyet yayını bulmak büyük olay oluyordu.

Dolayısıyla, Sovyet arşivleri açıldığında tarihçilerin bunlardan yararlanması gerekti. Bana gelince, yıllar boyu başlıca uğraşım, kendi bulduğum ya da başkalarının belge derlemeleri içinde yayımladığı bu gibi malzemeleri toplamak oldu. Okudukça, gerçek gözüme daha zengin görünmeye başladı. Ama aynı zamanda, Sovyet tarihinin son dönemleriyle ilgili malzemeye erişmenin imkânsızlığından kaynaklanan yeni bir düş kırıklığı yaşadım.

Bu çalışmada, sistemin derinliklerine inilmesini sağlayabileceği halde, farklı sebeplerden dolayı bilinmediğini ya da ihmal edildiğini düşündüğüm bazı yönlere ışık tutmaya çalışıyorum. Burada Batı kaynaklarını çok az kullandım; bunu, tasarlamakta olduğum daha sistematik bir başka çalışmada yapmak niyetin-

deyim. Bu kitapta yeni malzemeleri –arşivler, anılar, otobiyografiler ya da belgesel yayınlar– kullanmak başlıca hedefimdi. Ama aynı zamanda kendimi bir tür sınavdan da geçiriyordum: Bir yığın yeni tanıklığa başvurduktan sonra, Sovyet olgusuna ilişkin eski görüşümden geriye ne kalacak? Görüşlerim nasıl değişecek? Nerelerde yanılmışım? Yeni malzemeler az bildiğim mevzulara ışık tuttuğu ve daha önce ortaya atamayacağım problemleri formüle etmeme imkân verdiği için, izleyen sayfalarda söylediklerimin çoğu bu sorulara yanıt getirecek.

Bu sayfalarda öncelik tanınan diğer bir kaynak, ya birinci el bilgilere erişme imkânı olan ya devlet kurumlarında çalışmış veya daha Sovyet döneminde nitelikli ve eleştirel metinler kaleme almış Rus araştırmacıların güncel çalışmaları.

Okurların, bu kaynakların nelerden oluştuğuna, neler "söylediğine" ve rejimin çeşitli kuruluşları tarafından aktarılan bilgiler temelinde neler bildiğine ya da bilebileceğine dair bir fikir edinme fırsatından yararlanabileceklerini de düşündüm. Geliştirdiğim yorumun yapı taşlarını göstermek ve okura bizzat Sovyet yöneticilerinin okudukları malzemeden bir örnek sunmak için, bu belgelerden ve yazarlardan uzun alıntılar ve özetler yaptım.

Neticede, toplum çok az bilgilendiriliyor –çoğunlukla da ciddi biçimde yanlış bilgilendiriliyor– olsa da, özellikle Stalin sonrası dönemde rejimin elinde çoğu durumda bir yığın kaliteli malzemenin, yanı sıra, ülke ve dış dünyayla ilgili sıkı tahlillerin bulunduğu anlaşılıyor. Ama iyi bilgilerin vasat liderlere yardımcı olduğu görülmemiştir. Problem bu liderlerin neyi anlayabildiklerinde, neyi bilmek istediklerinde, neyi bildiklerinde –bu bilgilerle hiçbir şey yapamıyor olsalar bile– olduğu kadar, neyi hiçbir şekilde bilmek istemediklerinde de yatmaktadır.

Bu sorular bizi, Sovyet sisteminin mekanizmaları ve temelleri konulu araştırmamızın odak noktasına götürüyor.

GİRİŞ

İktidar oyunları ve kişisel ihtiraslar tarihin parçasıdır. Bunlar, tarihin çıkarlara ya da davalara hizmet edecek şekilde yazılması için güçlü bir baskı da oluşturur. Sovyet rejimi başlangıcından itibaren radikal bir tehdit oluşturdu; bu tehdit, Soğuk Savaş döneminde dünyanın kutuplaşması ve silahlanma yarışı ve ardından gelen eşi görülmemiş propaganda savaşıyla daha da güçlendi. Bütün bunlar propagandanın kolayca tahlille birbirine karıştırıldığı koşulları yarattı. İki taraf da kendini ve çevresindeki dünyayı anlama yeteneğini körelten bu yanılgı için yüksek bir bedel ödedi. Toplum, siyaset ve tarih alanlarında araştırma özgürlüğü tanımayan Sovyetler Birliği bundan daha fazla zarar gördü. Daha yoksul olan da oydu. Propagandaya doğal bir eğilimi olan ideolojik hezeyan, kendi gerçekliğini –ve dünyayı– kavrama ve buna uygun stratejiler geliştirme yeteneği açısından, SSCB'ye çok pahalıya mal oldu.

Sovyet liderleri altmışlı ve yetmişli yıllarda, bazıları yayımlanan ama çoğu yayımlanmayan araştırma ve tartışmalara bir ölçüde serbestlik tanıdılar. Karşı taraf hakkında bilgilenmelerini sağlayan nitelikli araştırma enstitüleri kurdular. Demokrasi gereği, ABD'de ülkeyle ilgili her tür bilgi ve istatistik kullanıma açıktı ve bu, özellikle bu tür verileri kullanabilecek duru-

ma geldiği altmışlı yıllardan itibaren Sovyetler'in işine yaradı. Nitekim, uzmanlar Sovyet liderlerine gerek dış dünyanın gerek Rusya'nın gerçeğe oldukça yakın bir portresini çizdiler. Bu bilgilerle ne yapıldığı bir başka hikâyeydi ve liderlerin muhafazakâr zihniyetine bağlıydı. Bununla birlikte, SSCB çeşitli aşamalarda "barış içinde bir arada yaşama" kartına oynamaya ve gerilimi azaltmaya hazırdı. Madunluğunun bilincinde olarak (bilhassa tarihinin son aşamalarında) gerçekçi bir durum tespitini yansıtan politikalar uygulamaya çalıştı.

ABD'de bağımsız araştırmaların yürütülebilmesi ve alternatif fikir ve duruşların tartışılabilmesi, bunların mutlaka önemsendiği anlamına gelmiyordu. Kaldı ki, eleştirel tahliller yayımlama özgürlüğü her şey değildir. Peşinden şu sorunun sorulması gerekir: Bunları kim dikkate alıyor? Bazı tahliller, sırf Hür Dünya kaynaklı olduğu için doğru farz edilen şüpheli politikaları ve yanlış anlamaları meşrulaştırdı.

Bu noktada tek bir örnek yeterli olacaktır. ABD haber alma servislerinin çalışmalarını inceleyen bir grup araştırmacı,[1] CIA gibi bir teşkilatın (dolayısıyla da bilgilendirdiği yönetim çevrelerinin) Sovyetler Birliği'nin güçlerini ve zaaflarını yanlış değerlendirdiğini savunmaktadır; her halükârda, CIA'in SSCB'nin nereye gittiğine dair hiçbir fikri yoktu. Oysa, Brejnev'in telefon konuşmalarını dinleme ve büyük ihtimalle Sovyet füzelerinin kesin sayısını saptama imkânına sahipti. Besbelli, ideolojinin körleştirici gücü ve iktidarın (kişisel ya da emperyal) mantığı kadar gizlilik takıntısı da, Sovyet "propaganda devleti"nin tekelinde değildi (bütün bunlar SSCB'de son derece güçlü olup ülkenin aleyhine, muhafazakâr unsurların çıkarlarına hizmet etmiş olsa bile). Ama idrak yeteneği hiçbir sistemin münhasır mülkü değildir. Bazı teknoloji alanlarında buluşları teşvik eden Soğuk Savaş, iş dünya gerçeklerini kavramaya geldiğinde büyük bir basitleştirici de oluyordu; bu bakımdan, Batı hiçbir şekilde kusursuz değildi.

Bu problemlere ilaveten, ABD dâhil Batı, gizli servislere ve

1 Bkz. Craig Eisendrath, yay. haz., *National Insecurity: US Intelligence after the Cold War*, Philadelphia, 2000, s. 8-9.

bunların "amaca varmak için her yol mubahtır" zihniyetine tanınan muazzam rolle (örtülü operasyonlar, kriminal veya yarı kriminal askerî oluşumlarla gayri resmi ilişkiler, her taşın altında komünizm ve yıkıcılık arayıp bulma, medyayı rüşvetle satın alma, çeşitli toplumsal örgütlere sızma) "güvenlik kompleksi"nden mustaripti. Güvenlik saplantısının demokratik kurumlar üzerinde yıpratıcı etkileri oldu ve Amerikan demokrasisini zayıflatmak için fırsat kollayan ülke içi antidemokratik güçlerin gelişmesi için güçlü bir gerekçe yarattı. Stalinizm'in uyguladığı terör ve cadı avlarıyla daha kötü olması pek teselli edici değildi. İki sistem arasındaki en ufak benzerlik –böyle bir şeyin olabilme ihtimalinin kendisi– büyük çekişmenin mücadele sloganlarını ve sözüm ona mükâfatını oluşturan özgürlükler için bir tehlikeydi.

Araştırmalarında titizlikten taviz vermeyen gerçek akademisyenlerin katkılarına rağmen, Sovyet sisteminin temsilleri iki kutuplu bir dünyanın ideolojik ve siyasi gerçeklerinden önemli ölçüde etkilenmişti. Beyanlarını olgularla ya da savlarla desteklemeye pek meraklı olmayan hükümet kuruluşları, medya ve propagandacılar tarafından şekillendirilen kökleşmiş ideolojik yargıların büyük ölçekte yayılmasıyla, kamuoyu belli bir yönde güdümleniyordu. Başka pek çok sorun, ülke ve tarih tartışmaya açıktı, ama söz Sovyet Rusya'ya geldiğinde, iyice yerleşmiş ama doğrulanmamış varsayımlara dayalı bir "devlet söylemi" ortaya çıkıyordu.

Burada, propagandanın tek taraflı olarak kusurlara ve suçlara odaklanma özelliğini bir kenara bırakıp metodolojik sınırlamalara dikkat çekeceğiz. Gerçekte, nesnel ve metodolojik açıdan sağlam araştırmaların karşısına, halk arasında olduğu kadar kamuoyunu oluşturan kesimlerde de yaygın olan katı düşünce kalıpları çıkıyordu. Bunlar şunlardan oluşuyordu:

1) Liderleri ve hükümet kuruluşlarını, ne yapmaya çalıştıklarını ve icraatlarını neyin belirlediğini kavramak için inceleme konusu yapmak yerine, baş aktörler olarak görüp bunların üzerinde yoğunlaşmak.

2) SSCB'nin ne olduğunu anlamaya çalışmak yerine, ne ol-

madığıyla ilgilenip "demokrasi olmadığını" gösteren özelliklerini sayıp durarak, esas olarak "antidemokratik" statüsü açısından incelemek. Demokrasinin bugün bile dünyadaki tek sistem olmadığını ve diğer sistemlerin kendi içlerinde bir bütün olarak anlaşılması gerektiğini hatırlayalım.

3) Liderlerin icraata bulundukları ve tepki verdikleri tarihsel bağlamı göz ardı etmek. Bu çok yaygın bir hata ve tarihsel düşüncenin en büyük kusurudur, zira insanların eylemleri boşlukta gerçekleşmez ve *deus ex machina** diye bir şey yoktur. Bir örnek verecek olursak, Lenin 1916-1917'de gelişmekte olan sağlıklı bir sistemi yıkmaya çalışan biri değildi. Tam tersine, başka milyonlarca kişi gibi onun da karşısında, kelimenin gerçek anlamıyla çöküş halinde bir dünya ve parçalanmakta olan bir Rusya vardı ve o, yaşanmakta olan ve yaşanacak felaketlere karşı daha harekete bile geçmeden ölüp gitme tehlikesini göze alarak eyleme atıldı. Bağlamı dikkate almanın önemini daha da iyi gösteren bir başka örnek alırsak: Otuzlu yıllardaki dünya ekonomik bunalımı, pek çok kişinin gözünde Sovyet Rusya'nın taşıdığı itibarı anlamak açısından çok önemlidir ve Stalinizm'in meşrulaşmasına yardım etmiştir. Benzer biçimde, İkinci Dünya Savaşı, rejimin ve Stalin'in gücünün kendi iç hastalıkları nedeniyle zayıflamaya başladığı bir sırada, Stalin'in kitlesel mezaliminin üzerine bir perde çekmiştir.

Bu değerlendirmelerden hareketle, okurlar, aşağıda ortaya konan savlarda gerek iç gerek dış tarihsel bağlamın ve arka planın kilit bir rol oynayacağını tahmin edebilirler.

Ama SSCB hakkında gerçek bir bilgi edinmenin önündeki engelleri gözden geçirmeyi bitirmedik. Stalinizm mefhumunu kullanan ve suiistimal eden daha da dolambaçlı ve karmaşık düşünce kalıplarına dikkat çekmemiz gerekiyor.

Hem Stalinist terör kurbanlarını hem de uyguladığı siyasi ve ekonomik politikalar sonucunda hayatını kaybedenleri kapsayan, gülünç ölçüde şişirilmiş, olanaksız ve doğrulanması imkânsız sayıda ölümün sorumluluğunu onun ve rejiminin sırtı-

(*) Çıkışı olmayan bir soruna çözüm getiren mucize kişi ya da olay – ç.n.

na yükleyerek, Stalin'i "şeytanlaştırma" eğiliminden bahsetmek istiyorum. Örneğin, Stalin'in işlediği suçlara bağlanan insani kayıpların, doğmamış çocuklarla ilgili tahminlere dayalı büyük demografik kayıpları da içerdiğini görünce, insanın gözlerine inanası gelmiyor. Böyle bir hesap yapmaya ne gerek var? Bunun kime ne faydası olabilir? Bu şişirilmiş rakamların gerçek seviyelerine indirilmesi ve diğer aritmetik cambazlıklar, özellikle arşivlere giremedikleri dönemlerde uzmanlar için son derece meşakkatli bir işti. Ama bu iş artık başarıyla tamamlandığından, Stalin'i ve Stalinizm'i gerçekte ne idiyseler öyle görüp değerlendirmemiz mümkün. Geriye, mahkûm edilmesi gerekeni mahkûm etmek için de, sahnenin merkezini işgal ettikten sonra, diktatörün ölümüyle yerini yenisine bırakan bir dramın düğümlerini çözmek için de yeterince dehşet kalıyor. Gerçekte, terörün kendisi değişimler geçirmiştir; bu nedenle tarihte farklı dönemleri birbirinden ayırmak zorunludur. "Stalinizm"i 1917'den başlatıp Sovyetler Birliği'nin sonuna kadar uzatarak süreklileştirme eğilimi, tarihte pek çok örneği görülen alışkanlık ve hatalardan biridir.

Bu noktada, muhafazakâr Alman tarihçileri tarafından başlatılan *Historikerstreit*'tan ("tarihçiler tartışması") bahsetmemiz gerekiyor. Bu tarihçiler Hitler'in iktidara gelmesine yardım eden Nazi olmayan Alman sağının temsilcilerini haklı çıkarma, bu arada bir taşla iki kuş vurup Hitler'i ve dünya üzerindeki şeytani emellerini aklama çabasıyla, Soğuk Savaş'ın da etkisiyle Batı'nın göz yummasını bekledikleri kaba bir hileye başvurdular. Bizleri Hitler'in çılgınlıklarından bir şekilde Stalin'in sorumlu tutulabileceğine inandırmak istediler; güya, Stalin zalimlikte Hitler'e ilham veren bir emsal teşkil etmişti. Özel olarak, Yahudi Soykırımı'na kulaklara reva görülen muamele model olmuştu. Ve Hitler'in saldırısı Rusya dışındaki ülkelerden başlamış olsa bile, Stalin'in bir gün Almanya'ya açmayı planladığı savaşa karşı bir savunma harekâtından başka bir şey değildi.[2] Soğuk Savaş'ın özelliği olan antikomünist telkin Batı'da bu

2 Bkz. Peter Baldwin, yay. haz., *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust and the Historians' Debate*, Boston, 1990.

tür ideolojik manevralara imkân verdi. Neyse ki, bu operasyonu mahkûm eden ve Sovyet sisteminin dinamiklerini anlama projesinde ayak direyen yeterince ses yükseldi.

Bu kitap bir SSCB tarihi olmayı amaçlamıyor; sistemin genel özelliklerini ortaya koymakla yetiniyor. Kitabın üç kısmından birincisi Stalin dönemine ayrılmıştır ve sistemin özgün yanları ile iniş çıkışları üzerinde durulmaktadır. İkinci kısımda, sisteme bir süre için tekrar dinamizm kazandırdıktan sonra durgunluğa (*zastoy*) giren farklı bir model olarak tanımlanan Stalin sonrası dönem ("Kruşçev'den Andropov'a") ele alınmaktadır. Üçüncü Kısım'da "Sovyet yüzyılı" bir bütün olarak değerlendirilmekte, sistemin izlediği tarihsel rotanın kuş bakışı bir görüntüsü verilmeye çalışılmaktadır. Bu rotanın genel özelliklerinin ve özgünlüklerinin yanı sıra, başarısının ve sonraki başarısızlığının tarihsel temelleri üzerinde durulmaktadır. Öngörülemez olduğu kadar şaşırtıcı da olan bu iki tarihsel momentin dünya çapında yankıları olmuştur. Burada vurgulanan, söz konusu tarihsel sürecin karmaşıklığı ve zenginliği (pek çok sayfası tüyler ürpertici olsa da), ama aynı zamanda, Rusya'nın Gorbaçov sonrası dönemde tuttuğu yol dâhil, özgül tarihsel boyut konusundaki farkındalığın önemidir.

Rusya Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsü'nden siyaset felsefecisi V. P. Mezhuev, 1999'da Moskova'da düzenlenen bir konferansta tam da bu sorunlara değinmişti:

> Kendinize, geçmişte sizin için neyin değerli olduğunu, neyin sürdürülmesi ya da korunması gerektiğini sorun, bu, gelecekle yüzleşmenize yardımcı olacaktır... Geçmiş olumlu hiçbir şey içermiyorsa gelecek de yok demektir ve geriye "her şeyi unutup uykuya dalmak"tan [*zabytsia i zasnut'*] başka bir şey kalmaz. Geçmişi olmayan bir gelecek Rusya'nın tarihsel yazgısı değildir. 20. yüzyılın, büyük felaketlerin yaşandığı bu yüzyılın üzerine sünger çekmek isteyenler, büyük bir Rusya'ya da ebediyen elveda demek zorundadır.[3]

3 V. P. Mezhuev, "Otnoshenie k proshlomu - kliuch k budushchemu", *Kuda Idet Rossiia? Krizis Institutsional'nykh Sistem: Vek, Desatiletie, God* içinde, Moskova, 1999, s. 47.

Kitabın sonuç kısmında bu yerinde değerlendirmelere geri döneceğiz. Fakat burada bir noktayı vurgulamak istiyoruz: Tarihsel araştırmanın güç bir iş olduğunun tümüyle farkındayız ve bu işin yansız ve önyargısız bir şekilde yürütülmesini son derece önemli buluyoruz. Bir yazar ortaya bilimsel bir eser koyduğunu açıkladığında belli bir ihtiyat payı bırakmak gerekir: Niyetler ne kadar iyi olursa olsun, başarı için teminat oluşturmaz. Yol boyu pek çok ve çeşitli tuzaklar vardır: kaynaklar ve tanıklıklar, mesleki yeterlilik düzeyi, kişisel önyargılar ve herhangi bir açıklayıcı şemanın içine yerleştirmeye direnen, akışkan, muğlak, türlü çeşitli tarihsel gerçeğin sonsuz karmaşıklığı. Gene de, tarihçiler tam da bunu hedeflemezlerse ikna edici bir anlatı geliştiremezler. Elde sadece düzmece hikâyeler, daha doğrusu dönüp dönüp tekrarlanan aynı hikâye olur.

BİRİNCİ KISIM

Bir Rejim ve Ruhu

Giriş

Sovyet sistemin görece kısa tarihinde otuzlu yılların çok özel bir yeri vardır. Birincisi, bu dönem, Birinci Dünya Savaşı'nın ve 1918-1921 arasındaki İç Savaş'ın yaralarını henüz tam olarak saramamış bir ülkeyi sarsan çok güçlü bir drama sahne olduğu için. İkincisi, yirmili yıllardaki kısa ömürlü Yeni Ekonomi Politikası (NEP) ülkeyi fiziksel (biyolojik) ve siyasi bakımdan asgari bir kalımlılık düzeyine getirmeyi başarsa da, ufukta beliren iç, özellikle de dış tehditlerle baş edebilecek duruma getiremediği için. Beş yıllık planların (*piatiletki*) aniden başlatılması bir dizi beklenmedik ve ürkütücü olayı tetikledi. İlk sürpriz, ABD ve Avrupa'yı saran, ama SSCB sınırlarına dayanınca duran derin bir ekonomik durgunluk koşullarında gerçekleşen Stalinist "büyük atılım"dı. İkincisi, bu yeni politikayı takip eden iç çalkantılar silsilesiydi. Zecri devlet aygıtından güç alan kararlı bir elit ve amansız bir yüce önder tarafından dayatılıp hayata geçirilen, daha önce eşi görülmedik ulusal seferberlik her alanda pek çok radikal değişim doğurdu; bunların da rejim üzerinde önemli bir geri yansıması oldu. Bu süreçte rejimin aldığı biçim, nevi şahsına münhasır yeni bir devlet sisteminin kurulmasıyla sonuçlandı. Bu sistem, en azından ilk aşamalarda, bazı aktörlere ve dış gözlemcilere daha yüksek

bir sosyal adalet özleminin somutlanışı olarak görüldü. Başkaları –özellikle aradan birkaç yıl geçtikten sonra– bunu devlet köleciliğinin yeni bir biçimi olarak gördüler.

Haklı olarak, tek ve aynı sistemin o yıllarda neden bu kadar bağdaşmaz yargılar doğurduğu sorulabilir. Fakat bir olgu inkâr edilemez: Ülke son derece hızlı değişimler geçiriyordu. Beş yıllık planın ilk yıllarında şu ya da bu nedenle yurtdışı bir görevde olan farazi bir parti ya da devlet görevlisinin, ülkeye dönüşünde, yokluğunda gerçekleşen hayret verici değişimler karşısında afallayıp kalacağı kesindi. Her halükârda, yirmili yıllarda ülkeye dönen (böyle örnekler vardı) ve NEP dönemi Rusya'sını Çarlık Rusya'sıyla karşılaştıran bir Beyaz Rus'tan çok daha fazla şaşıracağı kesindi. Bu ikincisi, rejimin getirdiği yeniliklerden ne kadar tedirgin olursa olsun, çevresinde hâlâ bildiği "Rusya Ana"yı görebilirdi. İçinin epeyce rahatlaması bile mümkündü. Buna karşılık, otuzlu yıllarda Moskova'ya dönen Sovyet görevlisi, yirmili yıllardan aşina olduğu kurumların hemen hemen hiçbirini bulamayacaktı. Basın, *nepmen*, mağazalar, tedarik sistemi, siyasi tartışmalar, kültürel yaşamın büyük bölümü yok olmuştu. İşyerleri, hayatın ritmi, sloganlar ve (yakından incelendiğinde) partinin kendisi değişmişti. Siyasi yaşam ve benimsenen politikalar farklı ve fevriydi. Şehir ve köy meydanlarında duvarlar Stalin resimleri ve onu göklere çıkaran sloganlarla kaplıydı. Başlangıçta Lenin'in yanında resmedilen Stalin, çok geçmeden, değişmez bir şekilde tek başına temsil edilir olmuştu. Bu ani ikonografik değişimin anlamı henüz çok açık değildi.

Bu devlet sistemi çok geçmeden "Stalinizm" adını aldı ve kontrol, bariz ve kesin biçimde dümendeki adamın elindeydi. Ama bu, sistemin ayırıcı özelliklerinin sadece başındaki kişiye atfedilmesi gerektiği anlamına gelmez. Bu özellikler, pek çok bakımdan, liderin işleri idare tarzının ötesine geçiyordu. Stalin'in ölümünden sonra rejimin yönetilme biçiminde meydana gelen kayda değer değişimler buna işaret eder. Ama bunun tersi de doğrudur: Pek çok temel özellik değişmeden kalmıştır. Gerçekten neyin değiştiğini ve neyin devam ettiğini belir-

lemek, ülkenin tarihini anlamaya çalışırken karşılaşılan temel problemlerden biridir. Bu problem tarihçinin karşısına, tarih felsefesi alanına giren, hep tekrarlayan bir engel de çıkarır: Olanların ne kadarı tek bir lidere atfedilebilir? Lider bağımsız bir amil, yani özerk bir faktör müdür? Eğer öyleyse, bize gereken tek şey bir yaşamöyküsüdür. Yoksa, lider tarihsel koşulların ve şartların, ülkenin geleneklerinin, potansiyelinin ve sınırlılıklarının ürünü müdür? Bu durumda, bir tarih çalışmasına ihtiyacımız vardır.

İster kişisel ister nesnel faktörlerle uğraşıyor olsunlar, otuzlu yıllar tarihçiler için kolay bir çalışma alanı değildir. İşaret ettiğimiz üzere, bu yıllar kimilerinin parlak tasvirler yapmasına, başkalarının da yaşananları bir çileden ibaret saymasına yetecek kadar çelişik öğe içerir. Ve yazarların bu iki uç arasında gidip geldiği pek çok otobiyografi yazılmıştır. O dönemde ya da ertesinde nice insanın bir terör rejiminin tertipçisi cani Stalin imgesine inanmayı reddetmiş olması ile Stalin'in politikalarının tartışmasız ülke çıkarlarına hizmet eden yönleri arasında güçlü bir bağıntı olsa gerektir. Yerli yabancı pek çok gözlemcinin üzerinde birleştiği gibi, SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki zaferi, ülkeyi kurtaran ve uluslararası planda büyük etki yaratan bir destandı. Ama bu zafer Çarlık ya da benzeri bir rejim tarafından elde edilemezdi. Öte yandan, bilgisizlik de –Stalinist devletin gizlilik tutkusunun ürünü– Stalin'in dayattığı "Yüce Önder" imgesinin başarıyla yayılmasına kuşkusuz katkıda bulunmuştur.

Bilimsel bir yaklaşım, bu iki "ucu" görmezden gelemez. Ama "Başka seçenek yoktu" ve "Stalin kaçınılmazdı" türünden determinist görüşler ile Stalinizm olgusunun rastlantısal, zorba ve keyfi boyutlarını öne çıkaran karşıt görüşler arasında gidip gelmeyi de amaçlamaz. Siyaset oyununun zorunlu kurallarından (NEP'in ilk yıllarında tartışmasız geçerli olan kurallar) vazgeçen bir rejimin oluşumuna katkıda bulunan bağlamı –yani, ilgili faktörlerin etkileşimini– tahlil ederek tarihin gerçek seyri üzerinde yoğunlaşmak yeğdir. Stalinizm, siyasi varlığı üzerinde kontrolünü yitirmiş bir parti sisteminin olumsuz

yüzünün ta kendisiydi. Pek çok yaşamsal devlet fonksiyonunun üstlenilmeye devam edilmiş olması bu gerçeği değiştirmez. Ama bu, çeşitli faktörlerin etkinliklerini nasıl koruduklarını araştırmaya devam etmek için bir teşvik unsuru da oluşturur. Stalin'in keyfi iktidarı hiçbir zaman gelişmelerin yansımalarına bağışık olmamıştır; ilerlemelerden de, ülkede, Stalin'in çevresinde ve nihayet kendisinde ağır ağır ilerleyen çürümeden de.

1928-1939 dönemi tartışmasız bir biçimde diğerlerinden ayrılır, zira ne kadar kısa olursa olsun Sovyet sisteminin geçmiş ve gelecek tüm problemlerini teksif eder. Stalin döneminin anlaşılması zorunludur. Ama bu, öğrenecek başka bir şey olmadığını söyleyen yaygın klişeyi benimsediğimiz anlamına gelmez. Stalinist sistemi hem NEP'ten hem de Stalin sonrası sistemden ayıran pek çok özellik olduğu, ama bu üç dönemin pek çok ortak özellik taşıdığı, ne kadar tekrarlansa azdır. Otuzlu yılların incelenmesi sadece bu noktanın değil, Rusya tarihinde onca düğüm oluşturan bir dizi başka sorunun da aydınlanmasına yardımcı olacaktır.

Artık bulgularımızdan birini açıklama vakti geldi: Anlaşıldığı üzere, tarih bir yandan Stalin rejimini işlemez hale getirirken, bir yandan da Sovyet tarihinin bir sonraki bölümüne geçilmesine imkân veren faktörleri ve aktörleri hazırlıyordu.

I

Stalin Nereye Gitmek İstediğini Bilir ve Oraya Gider

Stalin bundan elli küsur yıl önce öldü. Elde yeni kaynaklar ve yazılmakta olan nitelikli kitaplar var. Ne var ki, bu belge bolluğuna rağmen, doğrudan tanıklıkların ve değerlendirmelerin çelişik portreler ve fotoğraflar sunması nedeniyle, kişiliğinin tam bir değerlendirmesini yapmak hâlâ güç. Bazıları gerçekçi, bilgili, çoğunlukla nazik, hatta hayırhah bir lider –bir başka deyişle, makul bir devlet adamı– portresi çizmekte. Başkaları soğuk ve entrikacı bir taktikçi. Başka bir grup ise, herkesten ve her şeyden şüphelenen bir iktidar budalası, öfke nöbetlerini güçlükle dizginleyen kızgın ve kinci bir canavar, daha da kötüsü, girişiği katliamları en büyük politik buluşu olarak gören, sağı solu belirsiz bir akıl hastası görüntüsü. Stalin büyük bir şarlatan mıydı yoksa yetenekli bir örgütçü mü? Pek çokları için, her şeyi eline yüzüne bulaştıran acınası bir adamdı. Yetenekli, hatta deha (ne kadar şeytanca olursa olsun) sahibi biri miydi? Yoksa sıradan ve kötücül bir vasatlık abidesi mi?

Bir bağlamda görüş belirtmiş gözlemcilerin, aynı kişiyi farklı bağlamlarda gördükten sonra yargılarını gözden geçirmeleri, bu kaleydoskop görüntüsünü daha da karıştırmaktadır.

Bu türden taban tabana zıt değerlendirmeler (bunlardan bazıları Stalin'in gerçek yüzünü ve tabiatını yansıtır) son derece

kafa karıştırıcıdır. Bununla birlikte, başkalarına vermek istediği görüntüler üzerinde titizlikle çalıştığı bilinen biriyle uğraştığımızdan, gözlemcilerin Stalin hakkındaki izlenimlerinin tamamının hakikati yansıtmadığı ileri sürülebilir. Her durumda, malûmu ilan etmemiz gerekiyor: Stalin olgusunun bir başlangıcı bir de sonu olmuştur; sadece ölümlülük gibi sıradan bir nedenden dolayı değil, SSCB'nin Stalin döneminde yaşadığı sistemik cinnet evresinin doğal sınırları olması nedeniyle de. Bu bizi, Stalin'i içinden çıktığı, katkısını yaptığı ve eceliyle ölerek dışına düştüğü tarihsel akışın içine yeniden yerleştirmeye mecbur eder. Bu dolambaçlı, kanlı, son derece dramatik ve sonuna kadar kişisel rota, aynı zamanda tarihsel bir "anakart"ın bileşenlerinden biriydi; bir başka deyişle, aynı zamanda şahsi olmayan bir üründü. İlerleyen sayfalarda bu noktalardan bazılarını aydınlatmaya çalışacağız; diğerlerini Üçüncü Kısım'da ele alacağız.

İşe, genellikle tartışılmaz kabul edilen bir noktayı sorgulamakla başlayacağız. Stalin Bolşevik Parti'nin bir üyesi, yönetimdeki diğer herkes gibi bir Leninistydi. Ya da öyle görünüyordu. Lider çevrelerinde yer alıyordu; önce Merkez Komite, ardından Politbüro üyesi oldu. Özellikle İç Savaş sırasında, özel görevlerde Lenin'in adamı olarak çalıştı. Gene de, entelektüel ve siyasi bakımdan Bolşevik hareketin tarihsel simalarının çoğundan farklıydı. Diğer Bolşevik liderler çoğunlukla siyasi tahliller yapan kişilerdi; Batı'yı iyi tanıyorlardı, çünkü orada yaşamışlardı. Daha "Avrupalı" ve "anlaşılması" daha kolay olan bu insanlar, teorik sorunlarla ilgileniyorlardı ve entelektüel bakımdan Stalin'den üstündüler. Stalin o kadar iyi eğitimli değildi ve dış dünya tecrübesi çok sınırlıydı. Tartışmalara önderlik etme ve sav geliştirme becerisine rağmen hatip değildi. Ketum, son derece benmerkezci, temkinli ve entrikacıydı. Aşırı hassas egosunu, başkalarınca kayıtsız şartsız onaylanması gereken kendi büyüklük duygusu dışında hiçbir şeyin tatmin etmesi mümkün değildi.

Stalin kişisel iktidarı başkalarını kendisine boyun eğmeye mecbur etmenin en emin yolu olarak görüyordu. Yüksek po-

zisyonuna rağmen (1919'da kurulur kurulmaz Politbüro'ya girmişti) sadece Lenin ve Troçki'nin –en tepedeki iki lider– değil, bir gün ona tamamen teslim olmak zorunda kalacaklarını bilmeyen –ve bunu tasavvur etmeleri mümkün olmayan– pek çok başka liderin de gölgesinde kalıyordu. Stalin bu göreli madunluğunu büyüklük fantezilerini seferber ederek ve kendisine gerçekte oynadığından çok daha önemli bir rol biçerek telafi etmiş olmalı. Bunu, Voroşilov ya da Budenny gibi çapsız yardakçılardan ve dalkavuklardan oluşan, giderek büyüyen bir grubu çevresine toplayarak yaptı; bunların arasında daha çaplı ama yontulmamış Orconikidze, yetenekli ama çok genç Mikoyan ve bir süre sonra gruba katılacak olan, muhtemelen ilk başta istemeyerek müstakbel diktatörün başlıca destekçisi ve kurduğu dinin başrahiplerinden biri olacak Molotov da yer alıyordu.

Son derece otoriter olan bu kişilik bütün özelliklerini İç Savaş sırasında –bu, Stalin'in çatışmanın yıkıntılarından doğmakta olan yeni devletin alması gereken biçim ve yönetim tarzına ilişkin görüşlerinin biçimlenmesine önemli katkıları olan bir tecrübeydi– dizginsiz bir biçimde ortaya koydu. Bu düşünceler kendini yüceltme dürtüsünden de besleniyordu. Uzun lafın kısası, Stalin'in kişiliği ile Lenin dâhil diğer "eski tüfekler" hakkında bildiklerimiz arasındaki fark, insanda sadece hayret uyandırabilir. Stalin'in dünyasını ilk başta doğal olarak memleketi Kafkasya'nın gelenekleri, daha sonra da derin Rusya hakkında edindiği tecrübeler biçimlendirmişti. Buna karşılık, İkinci ve Üçüncü Enternasyonal'in üzerindeki etkisi yok denecek kadar azdı. Bu yüzden, o ve yakın çevresinin İç Savaş'tan, Rusya'da yapılması gerekenler konusunda Lenin, Troçki, Kamenev ve diğerlerinden tamamen farklı görüşlerle çıkmasında –konu ister sosyalizm anlayışı olsun ister ülkeyi yönetecek devletin türü– şaşılacak hiçbir şey yoktu. O halde, "Bolşevizm" denen hareketin içinde çok farklı iki siyasi ve kültürel dünya bir arada yaşıyordu ve bu durum, temel hedef herkes tarafından paylaşıldığı sürece devam etti. Rejim "Beyazlar"ı bozguna uğratır uğratmaz, birbirinden uzaklaşan iki

akım yüzeye çıktı ve çatıştı: Bunlardan biri, Rusya'da nüfusun çoğunluğunun çıkarlarını savunacak bir devlet kurma konusuna yoğunlaştı; diğeri stratejisini devletin kendisine odakladı; bu, başta İç Savaş gazileri olmak üzere Rusya'da pek çok kişinin paylaştığı bir yaklaşımdı.

Bu aşamada, mümkün olan tek seçenek diktatörlüktü. İç Savaş bu terimin tartışmaya yer bırakmayan tek bir gerçekliği ifade etmediği gerçeğini bir süre için unutturmuştu. Hâlbuki otoriter, liberal ve sosyal demokrat varyantlar arasında çok sık ve bazen tehlikeli bir şekilde salınan demokrasiler de dâhil, diğer bütün siyasi sistemler gibi diktatörlük rejimleri de farklı renk ve biçimlere bürünürler. Ülkede bir kez barış sağlanıp sıra bir barış dönemi devletinin kurulmasına geldiğinde, iki karşıt model öne çıktı. Ayrılıklar, Rusya temsilleri, milliyetler sorununu halletmek için gerekli iktidar biçimi, kooperatif sistemi, köylülük, partinin yapısı, kalkınma stratejileri ve hedeflenecek toplumsal dönüşümün niteliği etrafında dönüyordu. Siyasi olarak birbirine karşıt iki kamp kendini "aynı" partinin içinde bulmuştu. Öngörülebileceği üzere, sonunda galip gelen taraf eski ismi bir süre korudu. Ama sonra ne olduğunu –ve nasıl hızlı olduğunu– biliyoruz.

Stalin amaçlarının çoğunu gizlediğinden, diğer parti liderleri gafil avlandılar. Kendilerine kurulan tuzağı fark ettiklerinde iş işten geçmişti. Lenin bile bir süre aldandı. Sonunda kiminle muhatap olduğunu anladığında, etkili bir çözüm için gene çok geç kalınmıştı. Lenin'in 1920'nin sonundan itibaren ağır hasta olması Stalin'in tırmanışını büyük ölçüde kolaylaştırmıştı. Aralıklarla ilaç tedavisine alınan yoğun bakım altındaki Lenin, uzun sürelerle siyasi faaliyetlerden uzaklaşmak zorunda kalıyordu (bu, özellikle 1922 yılının büyük bölümü ve kısmen 1923 yılı için geçerlidir). Ama daha önce de vurguladığımız gibi, sorun Stalin'in kişiliğinin "deşifre edilmesi"nden daha derinlerdeydi, çünkü bununla birlikte, ileriki yıllarda izlenecek siyasi çizgiye ilişkin bütün bir anlayış da söz konusuydu. Stalin'in siyasi tutumunda örtük olarak mevcut olan bu anlayış henüz açık olarak formüle edilmemişti. Buna rağmen, iki

farklı program, esas olarak (ama tek başına değil) Lenin'in "vasiyet"i olarak anılan belgenin tanıklık ettiği "Lenin'in son mücadelesi" sırasında bütün açıklığıyla ortaya kondu. Stalin'in duruşu, 1922-1923 yıllarında kendi yönetimi altında (1922'de partinin genel sekreteri olmuştu) tartışılıp benimsenen SSCB'nin anayasal biçimine ilişkin planlarıyla açıkça belli oldu. SSCB'nin kuruluşuyla ilgili belgeler, Lenin ile Stalin arasındaki çatışma konusunda en aydınlatıcı malzemeyi oluşturur. Sovyet devletinde milliyetler sorunundan çok daha geniş kapsamlı ve derin olan bu polemik, sistemin kuruluşunun neredeyse tüm yönleri kapsar: ideoloji, partinin ve devletin rolü, ekonomi politikası ve özellikle, stratejik açıdan çok önemli bir konu olan köylülüğe karşı izlenecek politikalar.[1]

Perestroykadan sonra açılan arşivler, sadece görüş ayrılıklarının ne kadar büyük olduğunu değil, Lenin ile genel sekreterliğe –o vakitler sonradan edineceği öneme sahip olmayan bir makam– bizzat seçtiği kişi arasındaki derin kişisel husumeti de kavramamızı sağlamaktadır. Stalin'in Lenin'e beslediği husumet ve Lenin'in onunla ilgili artan rahatsızlıkları (yakın çevreden birkaç kişi dışında herkesten gizlenen, derinleşmekte olan kişisel ve ideolojik bir çatışma) Stalin'in 1921'de Lenin'e yazdığı, daha önce bilinmeyen bir mektupta[2] ifadesini bulur, daha doğrusu bunun ipuçlarını verir. Parti aygıtını, Lenin'in karısı Krupskaya'yı ve Politbüro'yu ele alan bu mektup, siyasi konularda Stalin'in kafasının nasıl işlediğine dair kesin bir fikir verir. Metinden anlaşıldığı kadarıyla, hikâye Krupskaya'nın Lenin'e yaptığı bir şikâyetle başlamıştır (Krupskaya hasta eşini pek çok gelişmeden haberdar ediyordu): Stalin parti içinde, "tam teşekküllü yeni bir halk komiserliğine benzeyen" ve Krupskaya'nın başında olduğu, Eğitim Komiserliği'ne bağlı siyasi eğitim dairesiyle hemen hemen aynı görevlere ve hedeflere sahip olduğu için bu dairenin altını oyan büyük bir ajitasyon-propaganda dairesi kurmuştur. Lenin bu notu dikkatle

1 1967'de *Lenin's Last Struggle*'ı yazarken bütün bunları bilemezdim.

2 Bkz. *Istoricheskii Arhiv*, No. 2, 1994, s. 220-223.

okuduktan sonra kendi yorumlarıyla birlikte Stalin'e aktararak, ondan ajitasyon-propagandayla ilgilenmemesini ister. Stalin buna ancak bir *kinto*'nun –Gürcü dilinde "sokak serserisi" anlamına gelen, gençlik yıllarındaki lakabı– verebileceği bir cevap yazar. Muhatabının sağlığının bozuk olmasından yararlanarak, küstah bir entrikacı gibi davranır. Krupskaya'nın bu dairede işe alınan görevli sayısı için verdiği rakamları kale almaz. Bu dairenin sorumluluğunu üstlenmeye zorlandığını, ama artık bu işi bırakmayı reddettiğini belirterek, Lenin'e bu işe karışmamasının menfaatine olduğunu, yoksa "Troçki'nin bundan, Lenin'in bunu sırf Krupskaya yüzünden yaptığı sonucunu çıkaracağını" "açıklar". Uzun lafın kısası, Stalin teslim olmayı reddetmektedir.

Oynanan oyun gün gibi ortadadır. Sorun elbette Troçki'nin ne diyeceği değildi; bu cevapla Stalin'in Lenin'e, hikâyeyi Krupskaya'dan duyduğunu anladığını gösteriyor ve Lenin'in o hasta haliyle, kendisinin yardımı olmaksızın, o sıralar bir dizi meselede çatıştığı korkutucu bir şahsiyet olan Troçki karşısında, Politbüro'da çoğunluğu sağlamasının garanti olmadığını anlatıyordu.

1921 yılında hepsi birbirinden manidar böyle başka çatışmalar da yaşandı. Stalin'in Lenin'i kontrol edebilmek için oynadığı Troçki kartı, Politbüro'nun Troçki önderliğindeki azınlığı ile Lenin önderliğindeki çoğunluğu arasında sendikaların rolüne ilişkin kısır bir tartışmanın hâkim olduğu bu dönemde ortaya çıktı. O yıl NEP tipi bir sisteme geçerek çizgi değişikliğine gitme önerisi reddedilmiş olan Troçki, ekonomik yıkımla baş etmek için işgücünün bir süreliğine yarı askerî yöntemlerle seferber edilmesinden başka bir çıkış yolu göremiyordu. Lenin ise henüz yeni bir ekonomi politikası tahayyül edemiyor, ama işçi sınıfı içinde kök salmış olan sendikalara daha fazla özerklik tanınmasını istiyordu. İki hizip de yakında toplanacak olan XI. Parti Kongresi delegelerinin çoğunluğunu yanına çekmek için çalışıyordu. Mikoyan'ın *Tak Bylo* ("İşte Böyle Oldu") başlıklı otobiyografisinde doğruladığı gibi, Lenin Troçki'ye karşı mücadele taktiklerini geliştirmek için yapılan bazı

toplantılara katılsa da, operasyon baştan sona Stalin tarafından yönetiliyordu.

Nefret ettiği Troçki'ye karşı Lenin'le birlikte saf tutmak, Stalin'e Lenin'i güdümlemenin iyi bir yolu olarak görünüyordu. "Krupskaya hadisesi"nde de yapmaya çalıştığı buydu. Ama bu ayak oyunlarının –ve Stalin'in Lenin'e beslediği garezin– daha İç Savaş sırasında gelişmiş olması, ama acil askerî görevler nedeniyle ve o sırada Stalin'in entrikalarının başlıca hedefi Troçki olduğu için fark edilmeden geçip gitmiş olması mümkündür. Stalin'in Lenin'e mutlak saygısızlığı ve çok geçmeden beslemeye başladığı kin –burada savunduğum tez budur– büyük devlet adamı ve stratejist imajının önüne dikilen Troçki'ye duyduğu saplantıya dönüşmüş nefretten dolaylı olarak besleniyordu. Stalin ve destekçilerinin pek çok aşağılayıcı (ve çoğunlukla yayımlanması olanaksız) yaftayla karaladığı Troçki, Kızıl Ordu'nun kurucusu, Savaş halk komiseri ve 1917 Devrimi'nin liderlerinden olup Stalin'in çizdiği portreden tamamen farklı bir kişiydi. Troçki'nin adı Lenin'inkiyle özdeşleşmişti (Lenin'in hiçbir zaman açıkça reddetmediği bir durum) ve bu, Stalin'i her şeyden fazla tedirgin ediyordu. Stalin ve yardakçılarının Troçki'yi askerî görevinden ve liderlikten tasfiye etmek için aralıksız çevirdikleri dolaplar ve Lenin'e yaptıkları baskılar (Lenin ve Stalin'in yaşam öykülerini yazmış olanların gayet iyi bildikleri bir hikâye) Stalin'in tavrının bu şekilde yorumlanmasına izin verir.

Bir iki tereddüt anı hariç Lenin'e uygulanan bu "muhasara" başarısız oldu. Lenin Troçki'ye ve prestijine bel bağlıyordu. Onunla yakın bir işbirliği içinde çalışıyordu ve bu işbirliği askerî konularla sınırlı değildi. Ayrıca, Devrimci Askerî Konsey'de ve Savunma Komiserliği'nde Troçki'nin sağ kolu olan Yefraim Sklianskiy'le her gün sıkı temas halindeydi. Bu sonuncusu hiç kuşkusuz iki lider arasında güvenilir aracı rolünü oynuyordu. İç Savaş dönemine ait belgeler Sklianskiy'in merkezin günlük faaliyetlerinde son derece önemli bir rol oynadığını ortaya koyar. Buna rağmen, kendisi ya da 1925 yılında bir ırmakta tekneyle gezerken boğularak ölümü daima bir sis perdesi ardında kalmıştır.

Bu sıkı ilişkiler ağı, Stalin'in Lenin'e beslediği derin husumeti körüklemekten başka bir işe yaramadı. Ama bu ancak, Lenin ölüm döşeğindeyken ve Stalin'in artık neredeyse tüm kontrolü ele geçirdiği bir sırada açıkça belli oldu. Lenin'in sağlığı yerindeyken ona açık açık saldırmak, Stalin'in temkinli ve hesapçı kişiliğine uymazdı, ama Lenin'in hastalığıyla birlikte –Stalin konunun ayrıntılarından tümüyle haberdardı– her şey değişti. Merkez Komitesi genel sekreter olarak Stalin'i, Lenin'in tedavisini takip etmekle görevlendirilmişti ve bu görev, hastayı çekinmeden ispiyonlatmasına izin veriyordu. Vladimir İlyiç'in sekreteri Fotieva muhtemelen, Lenin'in bunların şimdilik gizli kalması yolundaki tembihlerine rağmen, Stalin'i, kendisine dikte ettirilen bütün metinlerden haberdar ediyordu. Stalin'in, Lenin'in kendisini genel sekreterlikten uzaklaştırmak, hatta siyasi kariyerini bitirmek istediğini öğrendiğinde nasıl bir ruh hali içine girdiğini hayal etmek zor olmamalı. Fotieva tarafından önceden bilgilendirilmiş olmasa bile, bunu diğer Politbüro üyeleriyle birlikte, Lenin'in XII. Parti Kongresi'nden hemen önce kongre için yazıp Politbüro'ya ilettiği metinden öğrenecekti. Lenin bu metinde Stalin'in genel sekreterlik görevinden alınmasını istiyor ve nedenini açıklıyordu. Ama Lenin'in sağlık durumu tam bu sırada aniden ağırlaştı ve artık herhangi bir konuda görüşünü alma imkânı kalmadı. O tarihte Lenin'in bu talebi sadece Politbüro tarafından biliniyordu. Bu metin Sovyet halkına ancak otuz üç yıl sonra Kruşçev tarafından açıklanacaktı.

Doğmakta olan SSCB'de milliyetlerin yeri konusunda, iktidar koltuklarında ve kulislerinde yürütülen tartışmalar, geleceğin devletine ve alması gereken biçime ilişkin anlaşmazlıkların ne kadar derin olduğunu gösterir. Bu ayrılıklar, ağır hasta olmasına rağmen görüşlerini şaşırtıcı bir berraklıkla formüle etmeyi başaran Lenin'in çok sert tepkisine yol açmıştır.

Stalin'in geleceğin Sovyet devletine ilişkin tasarılarını büyük ölçüde, devrimin hemen ertesinde, milliyetlerden sorumlu olduğu sıradaki tecrübeleri şekillendirmişti. 1917'den sonra hükümette üstlendiği ilk görev Milliyetler komiserliğiydi ve dev-

imden önce Lenin'in talebi ve Buharin'in yardımıyla yazdığı, yayımlanan ilk kitabı "milliyetler sorunu" üzerineydi. Bu son derece karmaşık ve çatışmaya açık sorunlarla yüzeysel olarak ilgilenmesi, onu, bu son derece çeşitli, idaresi zor ve kavgacı milliyetlerin merkezî hükümetin çalışmalarına her an çomak sokabileceğine ikna etmiş olabilir.

Lenin'in bu konuda aldığı son tavır, İç Savaş sonrası dönemde gerçekleştirdiği en güçlü ve berrak tahlili içeren bir manifestoydu. Lenin'e göre, Stalin Rus olmayan milliyetlere "özerklik" vermek istiyordu; bu, söz konusu milliyetlerin Rusya'nın (o sıralar adı Rusya Sovyet Sosyalist Federe Cumhuriyeti ya da Rusya Federasyonu'ydu) parçası olacağı, bir başka deyişle Rusya'ya tabi idari birimlere dönüşeceği anlamına geliyordu. Bu yaklaşım ve kurulacak devletin biçimine ilişkin diğer öneriler üzerinde yürütülen tartışma çok sert geçti ve Lenin ile Stalin arasında tam da bu noktalarda çıkan çatışma, sistemin geleceği için çok ağır sonuçlara yol açarak, tartışmanın ağırlık merkezine yerleşti. Bu nedenle, bu hikâyenin üzerinde durmaya değer.

2

Özerkleşme mi Federasyon mu? (1922-1923)

Bu konuda yararlandığımız başlıca kaynak olan derlemeyi hazırlayan Rus yayıncılar[1] kitabın giriş bölümünde, Lenin'in milliyetlerin devlet içindeki yerine ve rolüne ilişkin görüşlerinin zaman içinde büyük bir değişim geçirdiğini yazmaktalar. Lenin merkeziyetçiliğin erdemlerine kesin bir inançtan "federalizmin kaçınılmazlığını kabul etme" noktasına geldi. İlk başta, ulusal özgüllüklerin üniter bir devlet çatısı altında bağdaştırılması gerektiğini düşünüyordu, ama sonradan birbirleriyle akde dayalı ilişkilere girecek, etnik temelde devletlerin kurulmasını savunmaya başladı. Kültürel özerkliği yekten reddetme noktasından bu özerkliğin teritoryal ve diğer boyutlarını tanıma noktasına geldi. Troçki, Rakovski, Mdivani, Skrypnik, Maharadze, Sultan Galiev ve Lenin'in yakın diğer isimlerin görüşleri de, genellikle birbirlerinden bağımsız olarak benzer yönde gelişti; bu arada, Lenin hariç, bunlardan hiçbirinin eceliyle ölmediğini belirtelim.

Stalin, muhaliflerinin "ünitarizm" olarak andıkları yaklaşı-

1 Bkz. A. P. Nenarokov, V. A. Gornyi, V. N. Dobrokhotov, A. I. Kozhokina, A. D. Kotykhov ve A. I. Ushakov, *Nesostoiavshiisia liubilei: Pochemu SSSR ne Otprazdnoval svoego Semidesiatiletiya*, Moskova, 1992; editörlerin makaleleriyle çok zengin bir belge derlemesi.

mın koyu bir taraftarıydı. Daha Ocak 1918'de Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi'ne sunduğu "federalizmin sorunları" hakkındaki rapor, bu doktrinin ateşli bir savunusuydu. Sonradan Lenin'e göndereceği, *Toplu Eserler*'inde yer almayan 12 Haziran 1920 tarihli bir notta şunları yazıyordu: "Bizim sovyetlere dayalı federasyon biçimimiz Çarlık Rusya'sının milliyetlerine enternasyonalizm yolu kadar uygundur... Bu milliyetlerin geçmişte ya hiç kendi devletleri olmamıştır, olduysa da, bunları çok eskiden kaybetmişlerdir. Sovyetlere dayalı (merkezî) federasyon biçimini özel bir sürtüşme olmadan kabul etmelerinin nedeni budur." Stalin 1918-1920 arasında pek çok vesileyle, "tek ve bölünmez" Çarlık federasyonunun doğrudan mirasçısı olduğu apaçık görülen Sovyet Federasyonu'nun merkezî karakterini vurguladı. Bu federasyon bir gün ayrı devletlere dönüşme eğilimi gösterebilecek olan Polonya, Finlandiya, Ukrayna, Kırım, Türkistan, Kırgızistan, Sibirya ve Transkafkasya gibi "özerk" birimleri içeriyordu. Ama Stalin "özerkliğin bağımsızlık anlamına gelmediğini ve ayrılmayı içermediğini" kesin bir dille vurguluyordu. Merkezî iktidar temel işlevlerin tamamını kendi elinde sıkıca tutmalıydı. Yararlandığımız derlemenin yazarlarına göre, Stalin için özerkliğin bahşedilmesi, esas olarak "sosyalist ünitarizm" yolunda idari bir araçtı. Stalin'in savı, Rusya'nın mesihvari rolüne dayalı bir genişlemenin ürünü olan "süper-devlet" (*derzhava*; bu kitapta sık sık kullanmak durumunda kalacağımız bir terim) anlayışının ifadesinden başka bir şey değildi. Bu anlayışa göre, diğer ulusların birliğe katılması ilerleme davasına hizmet ediyordu. Bu arada bir saptama yapalım: Rus yayıncılar diğer emperyalizmlerin de benzer bir mesihçilikten mustarip olduğunu anlamamış olabilirler. Burada yeni olan, Stalin'in, artık Sovyet devletinin çıkarlarına zarar veren *milliyetçi bir sapma* olarak sunduğu Lenin'in görüşlerine karşı koyarken kendi emperyal politikasının "Rus üstü" (*sverkhrusskost*) boyutunda ısrar etmesiydi.

Politbüro 10 Ağustos 1922'de, Rusya Federasyonu ile şimdilik bağımsız devlet statüsünde olan diğer cumhuriyetler arasındaki ilişkileri inceleyecek bir komisyon kurulmasına karar

verdi. Devrim öncesinden beri milliyetler konusunda uzman olan ve o yıl parti genel sekreterliğine getirilen Stalin, planını hemen ertesi gün sunmaya hazır olduğunu açıkladı. Bir tür anlaşma akdiyle birleşmiş beş bağımsız Sovyet devleti Ukrayna ve Beyaz Rusya ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'dan oluşan üç Kafkas cumhuriyetiydi. Stalin bunlara, cumhuriyetlerin şeklen Rusya Federasyonu'nun parçası olmaları anlamına gelen bir "özerkleşme" öneriyordu. Kalan bölgelerin –Buhara, Harezm ve Uzakdoğu Cumhuriyeti– statüsü şimdilik açık bırakılacaktı. Bunlarla gümrük, dış ticaret, dışişleri ve savunma, vd. alanlarda antlaşmalar imzalanacaktı. Rusya Federasyonu'nun yönetim organları –Merkez Yürütme Komitesi, Halk Komiserleri Konseyi, Çalışma ve Savunma Konseyi– birliğe katılacak cumhuriyetlerin merkezî sovyet kuruluşlarının üzerinde yer alacaktı. Bunların Dışişleri, Dış Ticaret, Savunma, Demiryolu, Maliye ve Haberleşme komiserlikleri Rus komiserlikleriyle birleşecekti. Diğerleri –Adalet, Eğitim, İçişleri, Tarım, Devlet Denetim komiserlikleri– kendi alanlarında yetkili kalacaktı. Ve pek tabii ki, yerel siyasi polis teşkilatları Rusya GPU'suyla birleşecekti.

Stalin bu önerilerin şimdilik yayınlanmaması gerektiğini açıkladı; bunların önce partinin ulusal merkez komitelerinde tartışılması, sonra da cumhuriyetlerin sovyetleri –sovyet kongreleri ya da yürütme komiteleri– tarafından yasalaştırılması gerekiyordu. Bu cumhuriyetlerin merkezî bir Rus devletinin salt idari birimleri haline gelmesiyle, Stalin için zaten "laf kalabalığı"ndan başka bir şey olmayan "bağımsızlık" ilkesi, tasavvur edilebilecek en dolaysız ifadeyle ortadan kaldırılmış oluyordu.

Bu politikaya karşı çok geçmeden protesto dalgaları yükseldi. Gürcistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, 15 Eylül 1922'de "vakitsiz" olduğu gerekçesiyle "özerkleşme"yi reddetti. Orconikidze, Kirov, Kakhiani ve Gogoberidze karara karşı oy kullandı. Bunların hepsi Stalin'in "Transkafkasya Parti Komitesi"nden (Moskova'nın, ulusal parti yönetimleriyle sürekli bir sürtüşme kaynağı olan bu üç cumhuriyeti denetlemek için

kurdurduğu bir organ) adamlarıydı. Önde gelen komünist Gürcü liderlerden Maharadze 1 Eylül 1922'de Lenin'e şöyle yakınıyordu: "Karışıklık ve kargaşa içinde yaşıyoruz." Transkafkasya Komitesi, parti disiplini adına, Gürcistan Komünist Partisi'ne ülkenin bağımsızlığını zedeleyen türlü kararlar dayatıyordu. Maharadze, "Gürcistan"ın "ne bir Azerbaycan ne de bir Türkistan" olduğunu vurguluyordu.

Stalin de 22 Eylül 1922'de Lenin'e yazdığı bir mektupta, merkez-periferi ilişkilerindeki "mutlak kaos"tan ve bunun yol açtığı çatışma ve memnuniyetsizliklerden yakınıyordu. Onun mektubunda ise bütün hata karşı tarafa aitti. Stalin "bağımsızlığa oynayan" küçük cumhuriyetlere saldırıyordu. Ona göre "birleşik ulusal federal ekonomi hayal haline gelmekte"ydi. Seçenekler şunlardı: Ya tam bağımsızlık yoluna gidilecek, bu durumda merkez cumhuriyetlerden elini çekecek ve hiçbir işlerine karışmayacaktı; cumhuriyetler ise demiryolları, ticaret ve dışişlerini kendileri idare edeceklerdi. Ortak sorunlar eşitler arasında sürekli müzakereler yapılmasını gerektirecek ve Rusya Federasyonu'nun en yüksek organlarının kararları diğer cumhuriyetler için bağlayıcı olmayacaktı. Ya da cumhuriyetler tercihlerini tek bir ekonomik yapılanma içinde gerçek bir birleşmeden yana kullanacak ve Rusya Federasyonu'nun yüksek makamlarının kararlarına tabi olacaklardı. Bir başka deyişle hayali bir bağımsızlığın yerini dil, kültür, adalet, içişleri ve tarım alanlarında cumhuriyetlere tanınan gerçek bir dâhili özerklik alacaktı. Stalin yoldaşlarına şöyle ders veriyordu:

> İç Savaş'ın dört yılında cumhuriyetlere serbestlik tanımak mecburiyetinde kaldık. Bunun sonucunda, Merkez Komitesi kararlarını Moskova'nın kararları gibi gören tavizsiz "sosyal-bağımsızlıkçılar"ın oluşmasına yardımcı olduk. Bunları derhal "özerklikler"e dönüştürmediğimiz takdirde, sovyet cumhuriyetlerinin birliği kaybedilmiş bir dava olacaktır. Şimdi bu milliyetleri nasıl incitmeyiz diye uğraşmakla meşgulüz. Ama böyle devam edersek, bir yıl içinde parti parçalanmanın eşiğine gelir.

Stalin metninde "özerkleşme" projesinin ana hatlarını tekrarlıyordu. Lenin'in buna göstereceği tepkiyi ise beklemiyordu.

Bu konuda söylenebilecek tek şey: Lenin'in Stalin'in muhtırasından hoşnut olmadığıydı, çünkü karışıklık kokusu alınıştı. Kamenev'e yazdığı 26 Eylül 1922 tarihli bir notta, ondan cumhuriyetlerin Rusya Federasyonu'yla bütünleşmesi hakkındaki önerileri incelemesini istedi. Bu meseleyi daha önce Sokolnikov'la tartışmıştı, Stalin'le bir buluşma ayarlamaya çalışacaktı ve ertesi gün Stalin'in yandaşları tarafından "bağımsızlıkçılık" (*nezavisimstvo*) sapmasıyla suçlanan Gürcü lider Mdivani'yi görecekti. Lenin'e göre "Stalin gelişmeleri çok fazla hızlandırma eğiliminde"ydi ve metinde değişiklikler yapılması gerekecekti. Stalin'e birkaç değişiklik göndermiş, o da bunlardan ilkini ve en önemlisini, yani kendi formülünün ("Rusya Federasyonu'na katılma") yerine Lenin'inkini ("Asya ve Avrupa Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde Rusya Federasyonu'yla resmi bir birleşme") geçirmeyi kabul etmişti. Lenin şunları açıklıyordu: Bağımsızlıklarını yok etmemeliyiz; eşit haklara sahip bir bağımsız cumhuriyetler federasyonundan oluşan bir üst kademe yaratmalıyız. Lenin'in Stalin'le tartışmak istediği başka değişiklikler de vardı ve başka liderlerle de görüşmek istiyordu. Şimdiye kadar önerdiği değişiklikler sadece bir başlangıçtı; Politbüro'nun bütün üyelerine daha başka öneriler de gönderilecekti. Bu not bir ilk taslaktan ibaretti: Mdivani ve diğer liderlerle tartıştıktan sonra yeni değişiklikler önerecekti. Ama metnin bu haliyle tüm Politbüro üyelerine iletilmesini istiyordu.

Stalin'in Lenin'in önerilerine tepkisi çok sert oldu. 27 Eylül 1922'de Politbüro üyelerine gönderdiği bir notta, Lenin'in birinci paragraf için önerdiği değişikliklerle mutabakat içinde olduğunu açıklıyordu. Başka seçeneği yoktu. Ama diğer önerilerin hepsini, "vakitsiz", "saçma", "gereksiz" gibi kenar notları düşerek reddediyordu. Gereksiz acelecilik suçlamasını Lenin'e yöneltmeye çalışıyordu: "Acelesi bağımsızlıkçıları cesaretlendirme tehlikesi yaratıyor" ve Lenin'in "ulusal liberalizm"inin hatasını gösteriyordu. Stalin'in argümanı pek tutarlı değildi.

"Özerkleşme" projesinden geri adım atmak zorunda kaldığı için öfkeliydi. Kendisine hâkim olamıyor ve inisiyatifi yeniden ele geçirebilmek için yandaşlarını Lenin'e karşı birleştirebilecek bir "sapma"ya ("ulusal liberalizm") işaret ediyordu. Stalin yenilgiye kolay kolay razı olacak biri değildi. Ama buna ramak kalmıştı.

28 Eylül 1922'deki bir Politbüro toplantısında Stalin ile Kamenev arasında bir not alışverişi oldu. Bir notta Kamenev Stalin'e, Lenin'in "Bağımsızlık mevzuunda sonuna kadar savaşmaya karar verdiği"ni söyledikten sonra, ondan "Stalin'in yandaşları tarafından gücendirilen liderlerle görüşmek üzere Tiflis'e gitmesini" istiyordu. Stalin cevabında şöyle diyordu: "İlyiç'in [Lenin] karşısında sıkı durmamız gerek. Birkaç Menşevik Gürcü birkaç komünist Gürcü'yü etkiler, onlar da Lenin'i etkilerse, bütün bunların 'bağımsızlık'la ne alakası olduğu sorulabilir." Ama Kamenev onu uyarıyordu: "Bence, V. İ. [Lenin] diretirse *ona karşı koymak* [vurgu Kamenev'e aittir] işleri daha da kötüleştirmekten başka bir işe yaramaz."

Kamenev ne yapmaya çalışıyordu? Lenin'in istediğini yaparken Stalin'i de haberdar ederek iki taraflı oynamıyor muydu? Yoksa Lenin'in önünde fazla zaman kalmadığını mı düşünüyordu?

Stalin'in son mesaja şu cevabı verdi: "Bilmiyorum. Bırakalım bildiği gibi yapsın." Bu Stalin'in çok başarılı olduğu bir taktikti: attığı geri adımı olabilecek en iyi açıdan göstermek için manevra yapmak. Ardından, tüm Politbüro üyelerine "biraz kısaltılmış, daha kesin bir versiyon"un hazırlanmakta olduğunu ve başında olduğu cumhuriyetler arası ilişkiler komitesiyle birlikte bunu Politbüro'ya sunacağını yazdı. Ama gözden geçirilen metin Lenin'e aitti: Rusya dâhil tüm cumhuriyetler ortak bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurmak üzere bir araya geliyor, ama birlikten ayrılma hakkını saklı tutuyordu. Bu devletin en yüksek organı tüm cumhuriyetlerin nüfuslarıyla orantılı olarak temsil edileceği "Birlik Yürütme Komitesi" olacak ve bu komite bir Birlik Komiserleri Konseyi atayacaktı.

Burada bizi ilgilendiren Stalin'in oynadığı oyun olduğun-

dan, hükümetin kuruluşuyla ilgili ayrıntılar üzerinde durmayacağız. Özerklik projesinde geri adım atmak zorunda kalan Stalin, temel hedefine ulaşmak için, Moskova merkezli müstakbel komiserliklerin (bakanlıklar) ayrıcalıklarını tanımlayan ifadeleri, her tür bağımsızlık isteğini daha tomurcuk halindeyken ezecek şekilde –Anayasa'daki güzel cümlelere rağmen– tahrif ederek dolambaçlı yollara başvurmaktan vazgeçmedi. Cumhuriyetlere gelince, tezgâhlanan oyunun tamamen farkındaydılar: Açık bir şekilde belirtilmiş, uygun anayasal güvenceler olmadığı takdirde, Moskova merkezli bakanlıklar fiilen Rusya Federasyonu'nun, daha açık bir dille söylenecek olursa Rusya'nın kontrolünde olacaktı.

Bu nokta, Ukrayna hükümetinin başındaki Hristian Rakovski'nin 28 Eylül 1922'de Stalin'e yazdığı uzun bir muhtırada ele alınıyordu. Rakovski'nin söylediği özünde şuydu: Taslağınız merkezin kararlarına tabi cumhuriyetlerden söz ediyor. Ama cumhuriyet olarak hakları, yürütme komiteleri ya da komiser konseyleri hakkında hiçbir şey söylemiyor. Yeni milliyetler politikası inisiyatif kullanma olanaklarını önemli ölçüde kısıtlayacağından yerel ekonomileri canlandırma çabalarına ağır bir darbe indirecektir. Cumhuriyetlerin maddi imkânları yok ve kalkınıp hâlihazırda sahip olmadıkları şeyleri edinmeleri için gerekli haklardan yoksun bırakılıyorlar.

Rakovski icraatta bulunabilecek federal bir hükümet ihtiyacını takdir ediyor, ama bunun, cumhuriyetlerin çıkarlarının açık bir şekilde formüle edilmiş haklarla güvence altına alınması koşuluyla sağlanabileceğini düşünüyordu. Stalin'in önerilerini bir federasyon kurma projesinden çok, cumhuriyetleri tasfiye projesi olarak görüyordu. Ona göre bu, SSCB'ye içte ve uluslararası planda zarar vermekten başka bir işe yaramayacak bir girişimdi. Lenin de aynı kaygıları taşıyordu ve artık kavgaya hazırdı. Zihninde son alarm zilini çaldıran, "Gürcü hadisesi" denen olay oldu.

Stalin'in asabi temsilcisi Orconikidze, Gürcü Merkez Komitesi'nin Transkafkasya Federasyonu'na zorla alınma kararına karşı yürüttüğü mücadele sırasında, Gürcü liderlerden birini

tokatlamıştı.[2] Bu olayın ardından Gürcü Merkez Komitesi, yeni SSCB projesinin tamamını şiddetle eleştirerek topluca istifa etmişti. Olayın uzayıp giden bir skandala dönüşme tehlikesi vardı. Lenin ilk başta olanları yanlış anlamış, ama hızla bilgilenip Stalin'in olayı soruşturmak üzere Dzerjinski ile Rus olmayan başka iki kişiyi bölgeye gönderdiğini öğrenmişti. Stalin'in elçilerinin Orconikidze'den yana olduğuna kuşku yoktu. Bu olaydan son derece rahatsız olan Lenin, Stalin ve şürekâsının milliyetler sorununda "mütehakkim bir büyük gücün temsilcileri" (*velikoderzhavniki*) (bu Lenin'in kullandığı terimdi, ama muhtemelen, kendisiyle sürekli temas halinde olan Gürcüler tarafından telkin edilmişti) olarak davrandıkları sonucuna vardı. 6 Ekim 1922'de Kamenev'e yarı şakacı bir üslupla başlayıp son derece ciddi bir dille sona eren bir mektup yazdı: "Büyük Rus şovenizmine savaş ilan ediyorum: Birlik Merkez Yürütme Komitesi'ne sırayla bir Rus, bir Ukraynalı, bir Gürcü ve diğer milletlerden üyelerin başkanlık edeceği hususunda *kesinlikle* ısrar etmek gerekiyor. *Kesinlikle.*"

Lenin'in 30-31 Aralık 1922'de dikte ettirdiği ulusal soruna ilişkin program metni bu yeni devlet anlayışını yansıtır.[3] Bu, Lenin'in resmen SSCB sorunu olarak anılan "meşhur özerklik sorunu"na yeterince enerjik ve kararlı bir şekilde müdahale etmediği için ülke emekçileri karşısında suçluluk duygusunu dile getirdiği benzersiz bir eleştiri ve özeleştiri metnidir. Şimdiye kadar bunu yapmasına ise hastalığı engel olmuştur. Söylediklerinin özü şudur: Aygıtın birliği bir önkoşuldur, ama hangi aygıttan bahsediyoruz? Çarcı geçmişten ödünç alınan, geleneksel olarak halkı ezmek için kullanılan, Çarcı ve küçük burjuva şovenlerin karışımı bir aygıttan. En azından bu aygıtın düzelmesini beklemeliydik, zira aksi takdirde o kadar gürültü koparılan Birlik'ten ayrılma hakkı ilkesi, diğer milliyetlere *istinno russkii chelovek, biurokrat, nasil'nik, velikorusskaia*

2 Bu olay Lenin, *Sochineniia*, 5. baskı, Cilt 45'te ve daha ayrıntılı olarak A. P. Nenarokov vd., agy'de daha uzun anlatılır.

3 Lenin, "K voprosu o natsionalnostiakh ili ob avtonomizatsii", *Sochineniia*, cilt 45, s. 356-362.

shval (esas olarak, kaba saba, baskıcı Rus milliyetçisine gönderme yapan, çevrilmesi güç bir dizi aşağılayıcı sıfat) karşısında hiçbir koruma sağlamayan bir kâğıt parçasından başka bir şey olmayacaktır. Ve Lenin suçlamasına devam ediyordu: Projenin savunucuları idarenin, yerel kültürlerin ve zihniyetlerin korunması için yetkinin cumhuriyetlere devrine önem verdiğini iddia ediyorlar. Ama durum gerçekten böyle mi? Ve bir başka soru: Etnik azınlıkları (*inorodtsy*) sahici Rus kabadayılarından (*ot istinno russkogo derzhimordy*) korumak için hangi önlemler alınıyor? Cevap: Hiçbir önlem.

Lenin'in Rus bürokrasisinin ve aşırı milliyetçi Rusların baskıcı özelliklerini suçlayışındaki hışmı anlamak önemlidir. Bu baskının geçmişi yüzyıllarca geriye gidiyordu; nice haksızlığa uğramış olan ve ayrımcılığın her tür biçimine özellikle duyarlı olan (Lenin bunun üzerinde ısrarla duruyordu) etnik azınlıkların güvensizliğini giderme gereği bundan kaynaklanıyordu. Lenin şöyle devam ediyordu: "Stalin, toplumsal milliyetçiliğe husumeti bir yana, aceleciliği ve idari yöntemlere olan düşkünlüğüyle feci bir rol oynadı. Siyasette en kötü şey husumettir [*ozloblenie*]." Lenin bu sözleriyle, Stalin'i üst düzey bir iktidar konumundan azlettirebilecek bir noktaya parmak basıyordu.

Peki, ne yapmalıydı? Lenin bu soruya cevaben SSCB'nin kurulmasının zorunlu olduğunu belirtiyordu; diplomatik aygıt (sahip olduğumuz en iyi şey) merkezde kalmalıydı. Ulusal dillerin kullanımı sıkı bir şekilde güvence altına alınmalıydı. Orconikidze cezalandırılmalıydı. Stalin ve Dzerjinski bütün bu Rus milliyetçisi kampanyadan sorumluydu. Daha genel olarak, SSCB projesinin tamamı üzerinde yeniden düşünülmeli ve gerekiyorsa proje geri çekilmeliydi. Bu bir sonraki Sovyet Kongresi'nde yapılabilirdi. Askerî ve diplomatik işlevler merkezde bırakılmalı, diğer bütün işlevler cumhuriyetlere iade edilmeliydi. Lenin bir iktidar parçalanmasından korkmak için hiçbir neden olmadığını belirterek muhataplarını rahatlatıyordu. Sağgörülü ve tarafsız bir şekilde kullanılması halinde parti otoritesi gerekli birliğin sağlanması için yeterli olacaktı. Lenin şöyle yazıyordu:

> Tam da Şark uykusundan uyanırken, kendi ulusal azınlıklarımıza zorbalık ederek ve haksızlık yaparak saygınlığımızı baltalamamız kabul edilemez. Yabancı emperyalizmi eleştirmek zorundayız. Ama bizzat bizim, sadece ayrıntılarda bile olsa, ezilen milliyetlere karşı emperyalist bir tutum takınmamız halinde, ilkesel taahhütlerimizden dönmüş olacağımızın anlaşılması daha da önemlidir.

Lenin'in Stalin'e yönelttiği saldırının, eski büyük Rus emperyal ideolojisinin (*velikodezhavnichestvo*) kopyası olarak gördüğü yaklaşıma yönelik bir saldırının parçası olduğu artık açıklık kazanmış olmalıdır. Ve şu konuda hiçbir kuşkuya yer yoktur: Lenin siyasi düşmanları saptıyor ve onlara yükleniyordu. Olacakları sezmişti (bu noktada öngörüden, hatta bir vahiyden bile söz edebiliriz), zira Stalin'in yöneldiği ve zamanı geldiğinde resmî politika haline getireceği istikamet tam da buydu.

O halde, Lenin'in "vasiyet"inde, Stalin'in partideki görevinden alınması gerektiğini açıkça belirtmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Fiziksel güçsüzlüğünün farkında olan Lenin, Troçki'ye iletti-ği 5 Mart 1923 tarihli bir notta, "Lütfen Merkez Komitesi'nde Gürcü hadisesinin savunmasını üstlenin," diyordu. Aynı gün Gürcü Mdivani ve Maharadze'ye yazdığı bir mektupta ise şunu söylüyordu: "Davanızı bütün kalbimle izliyorum." Ama Lenin'in siyasi faaliyetleri bundan dört gün sonra, 9 Mart 1923'te aniden kesildi. O gün geçirdiği yeni ve çok ağır bir felç sonucunda tamamen hareketsizleşti. Bundan böyle, 21 Ocak 1924'te ölene kadar Krupskaya'nın kendisine okuduğu gazete haberlerini dinlemek dışında hiçbir şey yapamayacaktı. Duyduklarını anlayabiliyordu, ama konuşamadığından, sadece anlaşılmaz sesler çıkararak ve gözlerini oynatarak tepki verebiliyordu.

Bu arada, Troçki kendisinden isteneni yapıp 6 Mart 1923'te Politbüro'ya hitaben sert bir muhtıra kaleme almıştı; muhtırasında aşırı devletçi eğilimlerin kararlılıkla ve aman vermeden reddedilmesi gerektiğini belirtiyor ve Stalin'in ulusal soruna ilişkin tezlerini eleştiriyordu. Merkezî Sovyet bürokrasisinin önemli bir bölümünün SSCB'nin kuruluşunu ulusal ve özerk

tüm siyasi birimleri (devletler, teşkilatlar, bölgeler) tasfiye etmenin bir yolu olarak gördüğünü vurguluyordu. Emperyalist ve proleter karşıtı tutumların bir ifadesi olan bu eğilime karşı mücadele etmek gerekiyordu. Parti, "birleşik komiserlikler" kisvesi altında, aslında ulusal cumhuriyetlerin ekonomik ve kültürel çıkarlarının göz ardı edildiği konusunda uyarılmalıydı.

Gene de ertesi gün Kamenev'e yazdığı bir mektupta, Troçki kafa karıştırıcı bir tavır benimseyecekti. Şöyle yazıyordu: "Stalin'in ulusal sorun konusundaki önergesinin hiçbir değeri yok ve sert bir dönüş gerekiyor" (bu söyledikleri Lenin'in şahsen yaptığı ricayla uyuşuyordu). Ama metnin devamı, Lenin'in geçirdiği ikinci felçten haberdar olan Troçki'nin bundan sonraki adımdan emin olmadığı duygusunu veriyor. Aniden Stalin'e karşı büyük bir bağışlayıcılık ve uzlaşmacı bir tavır sergileyen Troçki, *Perestroyka*'ya karşı olduğunu ve kimseyi cezalandırmak istemediğini açıklıyor:

> Stalin'in tasfiyesine ve Orconikidze'nin atılmasına karşıyım. Ama prensipte Lenin'le aynı görüşteyim: Milliyetler politikası kökten değiştirilmeli, Gürcülere uygulanan zulüm kesilmeli, partiye baskı yapmak için kullanılan idari yöntemlere son verilmeli, sanayileşme daha kararlı bir şekilde sürdürülmeli; ayrıca, tepede bir işbirliği ruhu yaratmak zorundayız. Entrikaların son bulması gerekiyor. Dürüst bir işbirliğine ihtiyacımız var.

Troçki rüyasında mı konuşuyordu?

Kamenev 7 Mart 1923'te Zinovyev'e, Lenin'in Orconikidze, Stalin ve Dzerjinski'yi onaylamadığını, Mdivani'ye açıkça destek verdiğini ve Stalin'e, Krupskaya'ya kötü davrandığı için onunla tüm kişisel ilişkilerini bitirdiğini bildiren bir mektup gönderdiğini yazdı. Kamenev, Stalin'in bu mektuba *starik*'i (ihtiyar) hiç tatmin etmeyecek kısa ve ters bir özür cevabı verdiğini ekliyordu. Lenin için, "Gürcistan'da barışçı bir çözümle tatmin olmayacaktır; besbelli, *tepede bazı örgütsel önlemler alınmasını istiyor*" (vurgular Kamenev'e aittir) diyor ve sözlerini "Şu anda Moskova'da olmalıydım" diyerek bitiriyordu.

Bu arada Stalin geri adım atmıştı, zira kendisi için durum kri-

tikleşmişti. Orconikidze'ye Gürcülerin suyuna gitmesi ve bir uzlaşma yolu araması talimatını verdi (7 Mart 1923). Aynı gün Troçki'ye, önerdiği değişiklikleri "tartışılmaz" görüp onayladığını yazdı. Bu arada Lenin'in sekreteri Fotieva ona Lenin'in milliyetler konusundaki muhtırasını göndermiş ve (felç geçirmiş olan) Lenin'in bunu yayımlatmak niyetinde olduğunu, ama henüz ona bu yönde resmi bir talimat vermediğini eklemişti. Fotieva, bu metnin ve milliyetler meselesinin Lenin için ne kadar önemli olduğunu anlatmak için Kamenev'e de bir mektup yazmış, mektubun bir kopyasını da Troçki'ye yollamıştı. Kamenev metnin yayımlanmasından yana olduğunu açıkladı. Troçki ise diğer Merkez Komitesi üyelerine yazarak, Lenin'in bu metni kendisine nasıl gönderdiğini açıkladı ve bunu okumalarını istedi.

6 Nisan 1923'te Fotieva Stalin'e bir kere daha yazarak ona bir çıkış yolu sundu: Lenin metnin henüz bitmediğini ve yayına hazır olmadığını düşünüyordu ve Mariya Ulyanova (Lenin'in kız kardeşi) onu Lenin'in yayımlanması için talimat vermediği konusunda uyarmıştı. Yapılabilecek tek şey metni yaklaşmakta olan XII. Parti Kongresi delegelerine iletmekti.

Bunu iki kadından birine ya da ikisine birden, Stalin'in "telkin etmiş" olması muhtemeldir, ama sonuçta bunun bir önemi yoktur. O istediğini elde etmişti: Kongrede şahsına doğrudan saldırı olmayacaktı. Stalin 16 Nisan'da Merkez Komitesi üyelerine "Anlaşıldığı kadarıyla Lenin'in makalesinin yayımlanamayacağı"nı açıkladı ve bu kadar önemli bir metni toplanmakta olan delegelerden sakladığı için Troçki'ye saldırdı; bu hareketi, "vefasızlık" olarak niteliyordu. Uzun lafın kısası, yalan söylüyordu ve yenilerini söylemekten de çekinmeyecekti: "Ben yayımlanması gerekirdi diye düşünüyorum, ama ne yazık ki, Fotieva'nın mektubunun gösterdiği gibi, henüz Yoldaş Lenin tarafından gözden geçirilmediği için metnin yayımlanması imkânsız."

XII. Parti Kongresi Prezidyumu Lenin'in ulusal sorunla ilgili bütün notlarını "ihtiyar heyeti"nin (*sen'orenkonvent*) sınırlı sayıda üyesine iletti. Heyeti, Merkez Komitesi plenyumunun Gürcü sorunu hakkındaki kararları konusunda da bilgilendirdi. Ama bu sorunların tartışılacağı oturuma katılanlar, konuy-

la yakından ilgili oldukları halde bu malzemeleri göremeyeceklerdi.

Prezidyum ayrıca, Merkez Komitesi'nin Lenin'in notlarının içeriğinden ancak kongre arifesinde ve üyelerden birinin girişimi sonucunda değil, sadece Lenin'in talimatları ve sağlık durumunun ağırlaşması nedeniyle haberdar olduğunu açıkladı. Merkez Komitesi'nden birinin bunların yayımlanmasını engellediği söylentisi kuru iftiradan başka bir şey değildi. Böylece Troçki, Stalin'in metni kongre üyelerinden saklama suçlamasından aklanmış oluyordu.

Bu metinlerin ne yapılacağı ve kimlere gösterileceği konusunda çıkan küçük kavgalar hep ucuz entrikalardı. Ama parsa büyüktü: iktidarda kimin kalacağı ve bu iktidarın şeklinin ne olacağı belirlenecekti. Diktatörlük Bolşevizm'in popülist ve sosyal çizgisini mi sürdürecekti (ya da buna geri dönecekti)? Yoksa teoride ve pratikte, kadroları hâlâ sosyalist olan ve geçmiş modellere dayalı bir devlet biçiminin sürdürülmesine karşı çıkan Bolşevizm'e karşı sonuna kadar muhafazakâr bir büyük güç çizgisini (*velikoderzhavnost*) mi benimseyecekti?

Troçki, Kamenev'e yazdığı notta, şaşırtıcı bir şekilde, gerçeklik duygusunu yitirmişti. Stalin'in çizgisi bu kadar büyük bir tehdit oluşturuyor idiyse, bununla savaşmak için büyük güç şovenizminin (*velikoderzhavniki*) yandaşlarından daha fazla sadakat göstermelerini, entrikalara ve kasıntılığa son vermelerini isteyip gevşek bir uzlaşma önermek gerçekten yeterli miydi? Stalin'den sadakat beklenebilir miydi? Yaşanan olaylar, Lenin'in en yakın işbirlikçilerinin Stalin'in onları güdümleme ve faka bastırma becerisini ne kadar az anladıklarını gösterir. "Ihtiyar", Kamenev'in sandığı gibi sadece çok öfkeli değildi. Lenin için, Stalin ve şürekâsını tasfiye etmek, Bolşevizm'e yabancı olan ve Rusya'nın geleceği için ölümcül bir tehlike oluşturan bir ideolojik ve siyasi yöneliş belasını savuşturmak anlamına geliyordu. Sonraki gelişmelerin kanıtlayacağı gibi, Lenin gerçekten de bir kâhin gibi geleceği görüyordu.

Stalin ve yandaşlarını iktidarda bırakma kararı, Troçki'nin bu hayati anda Lenin'i de de Stalin'i de anlamadığını gösterir. Par-

lak tarihsel ve konjonktürel tahlilleriyle tanınan Troçki, 1923'te siyasi basiretsizliğinin doruğundaydı. Stalin hiç bu kadar zayıf ve savunmasız olmamıştı. Leninist bir koalisyon ya da Lenin'in görüşlerini destekleyen bir çoğunluk hâlâ mümkündü. "Stalin'i ıslah etme" oyununu oynamak yerine, Lenin'in "vasiyet"inin tamamını XII. Parti Kongresi'nde açıklayıp bir tartışma başlatmak, yeni bir rota için son ciddi fırsattı. Ama çok geçmeden Stalin'e karşı açıkça muhalefete geçtiğini bildiğimiz halde, Troçki bu fırsatın kaçırılmasına meydan verdi. Leninist olduğu varsayılan diğer iki Politbüro üyesi Kamenev ve Zinovyev de tam bir kafa karışıklığı içindeydi; Lenin'in liderliğinden yoksun kalınca yönlerini şaşırdılar. Sonradan, Stalin'le birlikte Troçki'ye karşı bir "triumvira" oluşturacaklardı.

Troçki'nin siyasi ferasetinde sonradan başka örnekleri de görülecek bu büyük zafiyette hastalığın ya da aşırı yorgunluğun payı var mıydı? Kuşkusuz, böyle bir açıklama mümkündür.[4] Ama liderlerin kazandıkları ya da kaybettikleri çerçeveyi, –sonuç bazen tesadüfi gibi görünse de– toplumsal ve siyasi güçlerin genel konfigürasyonu ve belli bir andaki mevcut alternatifler belirler. Gene de, işin içindeki faktörlerin gelişmekte olduğu, akışkanlık gösterdiği ya da geçici bir açmaza girdiği sırada "arızalar" meydana gelir.

"Ulusal sorun"un –yani SSCB'nin ve hükümetinin nasıl kurulacağının– Sovyet devletinin biçimi ve geleceği konusunda çok büyük bir kavgaya yol açabilmesi son derece manidardı. Kavganın sonucu, savaş sonrasında ülkeyi yeniden ayağa kaldırmak gibi muazzam bir görevle ve bununla eşzamanlı olarak rejimin o ana kadar görünmeyen olumsuz özellikleriyle karşı karşıya kalan "Bolşevizm" (ya da "Leninizm") denen hareke-

4 RGASPI, f. 17, op. 84, d. 304, sayfa numarası yok, tarih 26 Haziran 1922. Troçki'yi muayene, muhtemelen de tedavi etmek için toplanan bir kurulun üyesi beş hekim –Ramonov, Voitsik, Semashko, Profesör Klemperer ve Profesor Ferster (son ikisi Lenin'i tedavi etmek için davet edilen iki Alman doktor)– şu teşhisi imzalamıştır: Troçki'de "kronik kolit, hafif bir kalp büyümesi ve anemiden kaynaklanan bir bayılma eğilimi" vardır. Hekimlere göre Troçki'nin (kilo aldırıcı) özel bir beslenme rejimi yapması ve fiziksel ve zihinsel yorgunluktan kaçınması gerekmektedir. (Raporun kopyasını okumak zordu; dikkatle çevirdim.)

tin, bu noktada savunmasız ve karışıklık içinde olduğuna işaret eder. Durum, yeni baştan iyice düşünmeyi, reorganize olmayı, gelişmelere ayak uydurmayı gerektiriyordu. Bir başka deyişle, liderlerin kişiliklerinin istikamet seçiminde muazzam bir fark yaratabildiği klasik bir durumdu.

Lenin'in buradaki performansı benzersizdi. Bu olağanüstü kargaşa ortamında gösterdiği siyasi ve insani düzeyde etkileyici performans, son ana kadar bilinci açık kalan, ölüm döşeğindeki yarı felçli bir adama aitti.

Stalin için mesele, tabii ki milliyetler sorunundan çok stratejik istikametin seçimiydi: "Özerkleştirme" projesi alternatif bir rejim ve iktidar anlayışına işaret ediyordu. Lenin'in metinleri dikkatle okunduğunda onun önceliklerinin farklı olduğu görülür. İktidar kaygıları Lenin'e yabancı değildi, ama yaşanan örnekte milliyetlere karşı benimsenecek tutum devletin tatminkâr bir yanıt bulmak zorunda olduğu, kendi başına bir mesele oluşturuyordu. Dolayısıyla, iki versiyonda da bahis konusu olan, diktatörlüğün ruhuydu. Lenin'in gözünde, Stalin'in projesi esas olarak eski usul bir imparatorluk otokrasisini canlandırma girişimiydi. Ve niyeti, Yüksek Sovyet'in bir sonraki oturumundan yararlanıp SSCB konusunda daha yeni benimsenen yasaları yeni baştan yazmak ve merkeze sadece dışişleri ve savunmayı bırakıp cumhuriyetlere bağımsız statülerine uygun bakanlık ayrıcalıklarını iade etmekti.

Aslında, Stalin tarafından önerilen Birlik düzeyindeki çok sayıda bakanlık, bir çekişme konusu ve hınç kaynağıydı. Cumhuriyetlerin, Rusya tarafından düpedüz müsadere edileceklerinden kuşkuları yoktu. Ve Stalin'in amacı tam da buydu. Basit ve berrak vizyonu İç Savaş'tan esinlenmişti. O sırada mesele askerî güçle halledilmişti. Ülkede yeniden barışın sağlandığı mevcut durumda, daha da güçlü bir aygıt oluşturmak gerekiyordu: engelsiz, kısıtsız, kendi kendine hizmet eden, aşırı merkezî bir iktidar; barış zamanında bir savaş makinesi. Stalin'in zirvede oynamaya niyetlendiği rol ve bunun için tutmayı planladığı yol –öngördüğü parti tipi de buna dâhildi (tabii böyle bir şey öngörüyor idiyse)– önündeki yapbozun temel parçalarını oluşturuyordu.

3

"Kadrolar"ın "Sapkınlar"a Dönüşmesi

Buraya kadar sunulan belgeler bize Stalin'in siyasi tasarıları ve kişiliği hakkında epeyce bir fikir verdi. Şimdi ele alacağımız iki konu bunları daha da aydınlatacak.

Aktardığımız olaylardan birkaç yıl sonra, iktidarın bütün dizginlerini artık eline geçirmiş olan Stalin, kendini büyük bir adam ve lider olarak düşlemeye devam ediyordu, ama kendisini mütevazı ve alçakgönüllü biri, partinin büyük kurucusunun basit bir takipçisi gibi sunmanın yolunu biliyordu. Ketum ve hep temkinli olduğu için soğukkanlı biri gibi görünüyor ve genellikle öyle tarif ediliyordu. Alçakgönüllü bir sadelik rolü oynuyor, kendini büyük bir adamın mütevazı müridi olarak gösteriyordu. Gene de siyasi faaliyetinin –aslında yapbozun büyük bölümünün– anlamını çözmek zor değildi: Bu görüntünün arkasında bambaşka bir kişilik gizleniyordu. Öngördüğü devlet biçimi hakkında zaten bir şeyler biliyoruz. Bunun ötesinde, devlet ve parti kadrolarının görevlerine ve rolüne ilişkin ifadeleri, kendi rolü de dâhil olmak üzere yetki kullanımından ne anladığını ortaya koyar. Çağdaşları veya gözlemciler anlamını yakalayamamış olsalar bile, bu ifadeler son derece aydınlatıcıdır. Stalin, kendi kafasında gayet net olan duruşunu 1924'teki XIII. Parti Kongresi'nde herkesin önünde dile getirmişti:

> Kadro, talimatları nasıl yerine getireceğini bilmeli, bunları anlamalı, kendisininmiş gibi benimsemeli, büyük önem vermeli ve hayatının parçası haline getirmelidir. Yoksa siyaset anlamını yitirir ve trafik memurluğuna dönüşür. Merkez Komitesi aygıtı içindeki kadrolar dairesinin önemi buradan gelmektedir. Her memur her bakımdan ve en ufak ayrıntısına kadar dikkatle incelenmelidir.[1]

Kadrolar dairesinin (*ushraspred*) adının anılması, Stalin'in partiye herhangi bir önem yüklediği şeklinde anlaşılmamalıdır. Bir süre sonra Sverdlov Parti Üniversitesi'nde öğrenci olan "geleceğin kadroları"na yaptığı açıklamalara bakılacak olursa, bu nokta daha da berraklaşır. Stalin'in burada anlattığı özetle şudur: "Bizim için nesnel güçlükler yoktur. Tek mesele kadrolardır. İşler yürümez ya da kötü giderse bunun nedeni herhangi bir nesnel koşulda aranmamalıdır: Bu, kadroların hatasıdır."

Demek ki, bu "Marksist" için nesnel koşullar diye bir şey yoktur: Lider görevleri belirlemekte serbesttir, ama kötü kararlardan ya da sonuçlardan sorumlu tutulamaz. Bu kısa metinler, bizzat Stalin tarafından formüle edildiği şekliyle Stalinist felsefe ve pratiğin özünü barındırır. İyi kadrolarla hiçbir şey imkânsız değildir. Tepede belirlenen politikalar her zaman doğrudur; başarısızlıklar liderin çevresine ya da astlarına yüklenebilir. Burada ifade edildiği gibi, Stalin'in kendi kişisel iktidar tasavvurunun özü, bu iktidarın "çıplak" olması gerektiği düşüncesinden oluşur. Stalin hiçbir zaman *Kavgam*'a (Hitler'i ve özlemlerini anlamak için okunması yeterli bir kitap) benzer bir şey yazmamıştır. Ama sadece şahsına karşı sorumlu bir devletin başında, sorumsuz bir kişisel iktidar –başka türlü söylersek "sorumsuz bir diktatörlük"– anlayışı, gayet tecrübeli parti üyelerinin bile dikkatinden kolayca kaçabilen birkaç cümlede, daha baştan özlü bir şekilde dile getirilmişti. Bu anlayış, militanların sadece itaat etmek durumunda olduğu olağanüstü durumlarda (parti illegal konumdayken, devrim sırasında ya da İç Savaş sürerken) zaten uygulamaya geçirilmişti.

1 Stalin, *Sochineniia*, Cilt 5, s. 210-211.

Ama şimdi aynı mantığın tamamen farklı bir duruma –günlük gerçekliğin olağanüstü değil rutin olduğu koşullara– aktarılması ve mülki idareye, çeşitli parti aygıtlarına ve bürokrasiye uygulanması gerekiyordu. Lider, ordunun dört bir yandan kuşatma altında olduğu savaş zamanında yeri olan bir tutum talep ediyordu. Bu talep –"kısıtsız bir diktatörlük"– en temel düzeyde deformasyonlara yol açmaktan başka bir sonuç veremezdi.

Bunun son derece aydınlatıcı bir örneği, Stalin'in çevirmeni Valentin Berezhkov'un anılarında bulunabilir.[2] Stalin'in 1925'teki metninden ve içeriğinden habersiz olan Berezhkov, savaş sırasında Dışişleri Bakanlığı'nda Molotov'un yanında çalışırken yaşadığı bir olayı anlatır. Stalin'in "mantıkdışı mantığı" ona bu konunun erbaplarından olan Molotov tarafından izah edilmiştir: Bir iş kötüye gittiğinde Stalin "suçlunun bulunmasını ve sert bir şekilde cezalandırılmasını" ister. Yapılacak tek şey suçlu birini bulmaktır ve Molotov'un tek yaptığı budur. Bir gün, Stalin'in Roosevelt'e gönderdiği bir telgrafa cevap gelmediği fark edilir. Molotov Berezhkov'dan olayı araştırmasını ve hatanın hangi tarafa ait olduğunu saptamasını ister. Berezhkov Sovyet tarafından kimsenin sorumlu olmadığını tespit eder; bundan, hatanın Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na ait olduğu sonucunu çıkarır. Raporunu dinleyen Molotov, onu alaya alarak her kusuru birine yüklemenin mümkün olduğunu anlatır. Bu olayda, biri telgrafların çekilmesi ve takibi için bir prosedür belirlemiştir. Bu da sadece Sovyet tarafını ilgilendirmektedir. Stalin suçlunun bulunması talimatını vermiştir, o halde suçlu bu prosedürü belirlemiş olan kişiden başkası olamaz. Bu kişiyi bulmakla görevlendirilen Molotov'un yardımcısı Vyshinsky, suçlunun kimliğini kolayca saptar. Şifre dairesinin talihsiz şefi derhal görevinden alınır, partiden atılır ve ardında hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolur. Stalin'in talimatı harfiyen yerine getirilmiştir. Bu akıldışı mantığın kaynağı açıktır: Alt kademelerde işlenen hatalar için suçlu bulunamaz-

2 Bkz. Valentin Berezhkov, *Riadom so Stalinym*, Moskova, 1999, s. 244-245.

sa, bunların sorumluluğu tepedekilere yüklenebilir. Ve bunun için herhangi bir tereddüt söz konusu olamaz.

Stalin'in iktidar imajını "oluşturmak" için kullandığı yöntemlerin başka boyutları da vardı. Zihninde çeşitli senaryolar yazıyor ve gerisi arkadan geliyordu; genellikle en ufak bir hayal gücü gerektirmeden. En basit yöntemlerden biri, Lenin ve Troçki'yle özdeşleştirilen kalıcı iktidar ve nüfuz imgelerini sahiplenmekti. Troçki bu karanlık görüntü oyununda tekrar tekrar boy gösteren bir simaydı: Sistemli olarak karalanıyor ve akla gelebilecek her türlü iftiraya maruz bırakılıyordu. Troçki'nin, Stalin'in ruh âleminde özel bir yeri olduğuna kuşku yoktu ve bu nedenle, sırf siyasi zafer yeterli olmayacaktı. Stalin Troçki'nin öldürülmesi talimatını verene kadar huzur bulmayacaktı. Onu Sovyet tarihinden silmek de istiyordu; elbette sansür yoluyla, ama aynı zamanda –şaşırtıcı bir şekilde– Troçki'nin başarılarını kendisine mal ederek. Böylece, Sovyet yurttaşlarına, Stalin'in yeminli düşmanının askerî başarılarının (örneğin, Aralık 1919'da General Yudenich ordusu karşısında Petrograd'ın savunulmasında oynadığı rol) Stalin'e atfedildiği filmler bile gösterilebilecekti. Bu, Stalin'in inanılmaz bayağılığının ve kıskançlığının örneklerinden sadece biridir.

Stalin'in Lenin'i sahiplenilmesi ise, 26 Ocak 1924'te, yani Lenin'in cenaze töreninin arifesinde Yüksek Sovyet önünde içtiği "Lenin'e Ant"la daha da karışık ve tuhaf bir hale bürünmüştür. Ailenin tüm itirazlarına rağmen Lenin'in naaşını tahnit etme kararı, senaryonun parçasını oluşturuyordu. Andın kendisine gelince, Stalin'in sözüm ona Lenin'in partiye vasiyet ettiği kutsal emirleri tek tek saydığı, sonra da büyük bir tumturakla bunlara sonuna kadar uyulacağına parti adına yemin ettiği uzun bir ağıttı. Stalin'in Lenin'e karşı gerçek tavrının daha iyi anlaşıldığı günümüzde, bu "putlaştırma"nın samimi bir saygı ifadesi olmayıp Stalin kültünü başlatma hazırlığının bir yolu olduğu açıktır. Stalin'in bazı hasımlarının daha o sırada fark ettikleri gibi, bu antta Lenin'in gerçek vasiyetinin özünde yatan düşüncelerden hiçbirine değinilmiyordu. Uzun lafın kısası, bütün senaryo Stalin'in çıkarlarına hizmet ediyordu.

Stalin'in Ortodoks dininin simgelerine başvurması da açıklayıcıdır. Biyografisini yazan yabancı yazarlar, "andın" kilisede topluca okunan bir dua biçiminde olduğundan dem vururken bunu fark etmişlerdi. Bu muhtemelen, Stalin'in hayatında sistemli bir eğitim gördüğü tek yer olan Ortodoks papaz okulunda geçirdiği yıllardan kalma bir alışkanlıktı. Bu gibi etkiler, ileride siyasi düşmanlarına dayatacağı ve hiçbir zaman yeterli olmayacak (tanım gereği, bir günahkâr affedildiğinde bile günahkâr kalır) itiraf ve pişmanlık ritüellerinde kendini yeniden belli edecekti. Burada biraz durup sapkınlık kavramı ve bu kavramın siyasette kullanımı üzerine düşünmeye değer. Stalinizm için "günah"ın karşılığı "sapma"ydı ve tıpkı dinsel bir sapkınlık gibi kökü kazınmalıydı. "Sapma sendromu" ritüeller ve propaganda için olduğu kadar, sözüm ona ortak bir iman akidesinden farklı görüşlere sahip –ya da daha sık olduğu gibi, sahip olabilecek– kişilere uygulanan zulüm için en uygun terimdir. Stalin karakteristik üslubuyla, bir "sapma"nın partiye sadık biri "şüphe beslemeye" başladığı an başladığını "açıklamıştır".

Bu temayla bağlantılı olarak, sözü, muhalefetin kökünü kazımak ve benzeşmeyi sağlamak için son derece incelikli yöntemlerin geliştirildiği bir dönem olan Ortaçağ'da sapkınlığı inceleyen Georges Duby'ye bırakalım:

> Ortodoksluğun, mahkûm ederek ya da adını koyarak sapkınlığı körüklediğini görmüş bulunuyoruz. Şimdi buna, aynı ortodoksluğun, cezalandırdığı için, insanları avladığı için, sonradan kendi başına varlık gösteren ve sıklıkla savaşması gereken sapkınlıktan daha uzun ömürlü olan bir sürü silah geliştirdiğini eklememiz gerekiyor. Tarihçi bütün bu iz sürme organlarını ve bunların çoğunlukla ıslah olmuş eski sapkınlardan oluşan uzman personelini büyük bir dikkatle incelemelidir.
>
> Ortodoksluk insanları avladığı ve cezalandırdığı için, belli zihinsel tutumlar da aşılamıştır: sapkınlık korkusu, ortodokslar arasında kabul gören, sapkınlığın maskeli, bu yüzden de

riyakâr olduğu, dolayısıyla her ne pahasına ve ne şekilde olursa olsun bulunup ortaya çıkarılması gerektiği inancı. Öte yandan baskı, bir direniş ve karşı propaganda aracı olarak çeşitli temsil sistemleri yaratmıştır ve bunlar çok uzun bir süre işlemeye devam etmiştir... Daha basitinden, sapkınlığın ve günah keçisi yapılan sapkın grubun, belli bir anda arzulanır tüm çeşitlemelerle siyasi kullanımı üzerinde de düşünelim.[3]

Ortaçağ'a ilişkin bu tahlil, gerçekte Stalin'i ve temizlik hareketlerini anlatıyor gibi. Sapkın avı Stalin'in stratejisinin ve kişi kültünü inşa sürecinin parçasıydı. Sözgelimi Katolik ya da Ortodoks dininde uygulandığı şekliyle "kült" teriminin kullanımını haklılaştıran, sadece yüce öndere insanüstü nitelikler atfedilmesi değil, aynı zamanda, bu kültün uygulanışının bütün bir sapkın avı teknolojisine dayandırılıyor olmasıydı (ve bu teknoloji değişmez bir şekilde sapkınlığı yoktan var ediyordu) – sanki bu dayanaklar olmazsa sistem ayakta kalamazmış gibi. Nitekim sapkınlara yönelik dizginsiz öfke, kitle terörünü haklı çıkarmak için en uygun psiko-politik stratejiyi oluşturdu. Bir başka deyişle, terör sapkınların varlığından kaynaklanmadı; sapkınlar Stalin'in ihtiyacı olan terörü haklılaştırmak için yoktan var edildiler.

Troçki'nin dindar ya da dinsiz, milliyetçi, antisemit ve benzeri pek çok kişi için kusursuz bir "dönme" figürü olarak kullanılmaya ne kadar müsait olduğu düşünüldüğünde, kilise stratejileriyle koşutluk daha da barizleşir. Troçki'nin reddedilişi Stalin hayranlığından çok daha uzun süre devam etti. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra bile, değişmez Troçki nefreti günün Stalinistleri, milliyetçiler ya da antisemitler arasında son derede yaygındı. Şu soruyu sormaya değer: Bu, sosyalizme (enternasyonalizme, ateizme) beslenen nefretin yoğunlaşmış bir hali olarak görülebilir mi? Stalin savunucularının savlarının dikkatle incelenmesi, Troçki'yi, nadiren asgari bir önyargısızlıkla incelendiği Rus ideolojik yelpazesindeki onca

3 Georges Duby, "Hérésies et sociétés", *L'Europe pré-industrielle, XIe-XIIe siècles*, Paris-La Haye, 1968, s. 404.

akım nezdinde bu kadar tiksinti duyulan biri haline getiren bileşenleri açığa çıkarabilir.

Stalin'i, Ortodoks dininin yanı sıra geçmişe ait başka unsurlar da cezbediyordu. Kendi konumu ile çarınki arasındaki kıyaslamalar hemen gelişmedi. Öte yandan, "tek ülkede sosyalizm"i kurma kararı (daha açık bir şekilde söylersek, "bunu kendi başımıza yapabiliriz") ideolojinin, tam da gerektiği gibi, hasımlarınca itham edildiği "büyük güç şovenizmi" doğrultusunda manipüle edildiğini gösterir. Bu slogan katışıksız bir ideolojik ve siyasi beyin yıkama aracı haline gelmeden önce bile, çoğunluğunu İç Savaş'tan galip çıkanların oluşturduğu bir kitleyi ikna gücüne sahipti. Çarların kilise üzerindeki hâkimiyeti, kilisenin simgelerine sıkı sıkıya bağlıydı; çarlar bu uhrevi meşruiyeti sahipleniyorlardı. Buna karşılık, Stalin vakası ve kültü dinsel bir olgu değildi. Stalin'in Ortodoks dininin inanç öğelerini ve psikolojik temellerini ne kadar paylaştığı sorusundan bağımsız olarak, bu dinin simgelerini ödünç alan ve kullanan, tümüyle siyasi bir yapıydı. Bu arada, benim bildiğim kadarıyla yukarıdaki soruya cevap vermemize yardım edebilecek hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ama Stalin'in tanrı-tanımaz olduğunu varsaymak için her tür neden mevcuttur.

Stalin'in partiyi, devleti kontrol edecek bir araca, hatta sadece bir araca dönüştürmeyi amaçlayan sistemli bir politika uyguladığını anlamak çok önemlidir. Bu da gene, "kadrolar felsefesi"nden anlaşılır. Daha baştan görünür olan bu proje, NEP'in son bulduğu 1929'da neredeyse tamamlanmıştı ve "Bizim için nesnel güçlük diye bir şey yoktur" diyen cüretkâr iddianın mantıksal sonucuydu. Kadroların rolüne ilişkin böyle bir anlayış, partinin dönüştürülmesinden daha fazlasını gerektiriyordu. Kaldı ki kitlesel yeni üye kayıtları, peş peşe gelişen muhalefetlerin tasfiyesi ve resmen teyit edilmeyen çok sayıda istifa nedeniyle, parti zaten hızla değişiyordu. Bu hummalı "trafik" o tarihe kadar görece küçük olan parti aygıtının genişletilmesini gerektirdi ve çoğu er ya da geç açık veya sessiz muhalefete geçen Bolşevik kadrolarca bir tehlike olarak algılanmadı. 1919'da kurulan mütevazı ama olmazsa olmaz Merkez Komi-

tesi aygıtı, o tarihte partinin kaç üyesi olduğunu bilmiyordu. Ne var ki, parti Stalin'in elinde, özellikle de 1922'de genel sekreterlik görevine getirilmesinden sonra tamamen farklı bir rol oynamaya başladı.

Stalin iktidarın manivelaları konusunda şaşmaz bir sezgiye sahipti. "Yaşlı Bolşevikler" mülki idarede (halk komiserlikleri ve diğer hükümet kuruluşları) çalışmayı tercih ediyorlardı. Stalin, sadece deneyimsiz yeni üye kitlesini özümsemek için değil, kıdemli kadrolar da dâhil partiye hâkim olmak için elzem bir araç olan "Sekretarya" üzerindeki kontrolünü güçlendirdi. "Yaşlı Bolşevikler"in bu süreci anlamaları zaman aldı. "Sekretarya mekanizması"nın büyüyen gücüne yönelik tek tük eleştiriler, sonra da kınamalar ancak 1923'te başladı. Ama o tarihe gelindiğinde, Sekretarya, Politbüro'nun istekleri doğrultusunda parti konferanslarına ve kongrelerine gönderilecek delegelerin bileşimini belirleme sanatında uzmanlaşmıştı elbette. Tarihçiler Stalin'in yeniden genel sekreter seçildiği 1924'teki XIII. Kongre'nin sonucunun baştan belli olduğu konusunda hemfikir görünmektedir. İlk üyelerin ve İç Savaş sırasında harekete katılanların bildiği parti hızla yok oluyordu. Artık, sıradan üyeler dışında herkes "kadro"ydu; başka türlü söylersek, tek tek herkesin disiplinli memurlardan oluşan bir hiyerarşide kesin bir göreve sahip olduğu bir aygıtın çalışanıydı. Birkaç yıl daha seçilmeye, konuları müzakere etmeye ve kararları oylamaya devam eden Merkez Komitesi örneğinde olduğu gibi, bazı görüntüler hâlâ korunuyordu. Ama Merkez Komitesi üyelerinin seçimi artık tümüyle parti üyelerinin kontrolü dışındaydı.

Stalin böylece ülkenin tek hâkimi olmasını sağlayacak "nâzım planı"nı tamamlamıştı. Parti Stalin'in ayıklanmasını istediği şeyden ayıklanmış, liderlerini seçimlerle değiştirme imkânı elinden alınmıştı. Şunu vurgulamak gerekir ki, Bolşevizm hâlâ bu imkâna sahipti. Dolayısıyla, böyle bir mekanizmanın ortadan kaldırılması Stalin'in başarısının önkoşullarından biriydi; bu, Sovyetler Birliği'nin "Komünist Parti tarafından yönetildiği" yolundaki yaygın görüşün tersine, her tür siyasi par-

tinin sonunu getirdi. Lenin döneminde böyle bir şey mümkündü; Stalin döneminde ise hükümet ve parti, "kadrolar"dan beklenen neyse aynen onu yapıp memnuniyet verdikleri sürece saptanan politikaları icra ettiler.

Diktatörlükler farklı kılıklara büründüğünden bütün bunların ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekir. Bazı "tek partili sistemler" akıbetlerini ya da en azından lider kadrolarını belirleme imkânını korurlar. Böyle olmadığında "tek partili bir sistem" oyunun kendisi değil, sahnesi olur. Başroller, her kim olursa olsun zirvenin buyrukları doğrultusunda ülkeyi idare eden aygıt tarafından oynanır. Sovyet sisteminin tarihi, iktidar oyununun kurallarında tedrici değişimler değil, radikal bir değişim olduğunu gösterir. Şimdi bu konuya daha yakından bakmamız gerekiyor.

4

Parti ve Aygıtı

Şimdilik ne devlet ne de parti bürokrasisinin bir "tarihi" olduğundan, burada sadece bunların temel özelliklerinden birkaçını ele alabileceğiz. Karışıklığa meydan vermemek için, bu iki iktidar organının çalışanları için ayrı terimler kullanmamız gerekiyor. Devlet bürokrasisi "mülki idare" olarak sınıflandırılabilir; devlet bürokrasinin üst kademeleri ise Sovyet kaynaklarında sık sık *upravlentsy* ("yönetici") olarak anılır. Parti yönetimini belirtmek için kullanılabilecek en uygun terim ise "aygıt" ya da *apparat*'tır; *aparaçik* ise tam olarak, parti idaresinde görev sahibi olan kişi demektir. Bu iki kategoriyi net bir şekilde birbirinden ayırmak her zaman mümkün olmasa da, bu terminoloji işe yaramaktadır.

"Aygıt"ın, doğduğu andan itibaren parti üyeleri için problemler yarattığına değindik. Daha 1920'de, *verkhi*'ler ("tepedekiler") ile *nizy*'ler ("tabandakiler") arasında büyüyen eşitsizliği kınayan sesler yükselmeye başlamıştı ve bu eleştiriler sıradan üyeler kadar liderler tarafından da ciddiye alınıyordu. Birkaç yıl sonra Sovyet gözlemcileri için olduğu kadar yabancı gözlemciler için de aşikâr bir vakıa haline gelecek olan şey –üst kademeler ile alt kademeler arasındaki eşitsizlik– Bolşevik kalmış bir partinin üyelerini hâlâ şoke ediyordu. Üçüncü

Kısım'da tekrar döneceğim o berbat 1920 yılında, liderler bu sorundan rahatsızdı ve parti basınında ele alınmasına izin veriyorlardı. Yirmili yıllarda parti saflarındaki eşitsizlikler ve demokrasi eksikliği, muhalefetin kendini ifade edebildiği sürece gündeme getirdiği başlıca sorunlardan biri oldu. Ama bu tepkiler demagojik inkârlarla karşılandı. Yirmili yılların sonuna, hatta daha ileri tarihlere kadar, mülki idarede bürokratik eğilimlere –"bürokratikleşme"– karşı mücadeleye resmen izin verildi ve anlaşıldığı kadarıyla parti liderliği bunu destekledi. Kendini günah keçileri bulmaya adadı. Partinin kendisinin bürokratikleşmesini eleştirmek ise bambaşka bir konuydu, özellikle de bu eleştiriler peş peşe gelişen muhalefetlerden kaynaklandığında. Gene de, yirmili yılların sonunda bir milyonun üzerinde üyesi ve binlerce *aparaçik*'i olan partinin, parti içi bürokratikleşmeye karşı tepkileri örtbas etmeye gücü yetmezdi; muhalefet neredeyse tamamen tasfiye edilmiş olsa bile.

Sonuçta, teşkilat bir araçsa, bunun bir bedelinin de olduğu anlaşıldı. Sorun partinin Merkez Denetleme Komisyonu'nun yetki alanına giriyordu. Başkan İa. A. Yakovlev Haziran 1929'da komisyona, XVI. Parti Kongresi'nde bürokratikleşme konusunda yapmayı düşündüğü konuşmanın ana hatlarını sundu. Söylediği her şey yayımlanan kayıtlara geçmemiş olsa da, buradaki bilgiler son derece aydınlatıcıdır.[1]

Hâlâ görev başında olan "eski tüfekler"den Yakovlev kaygılarını gizlemiyordu: Partinin kendi içindeki bürokratikleşmeye karşı olabildiğince sert bir şekilde mücadele etmek gerekiyordu. Yakovlev'e göre bu olgu, mülki idarede çalışan ve orada partiye de "bulaştırdıkları" zararlı alışkanlıklar edinen çok sayıda parti üyesinin olmasıyla açıklanabilirdi. Bu eğilimin önüne geçmek için, partinin, sorumluların bütün yetkileri ellerinde toplayarak, devlet ve kooperatif teşkilatlarının resmî yönetim organlarıymışçasına hareket ettikleri Sovyet kurumları ile diğer hükümet kuruluşlarında demokratik bir zihniyet için sa-

1 RGASPI, f. 613, op. 1, d. 79, Merkez Denetleme Komisyonu Danışma Kurulu'nun belgeleri.

vaşması gerekiyordu. Yakovleve'e göre hastalığı kaynağında kurutmanın tek yolu demokratikleşmeydi.

Zeki ve becerikli bir yönetici olarak tanınan eski bir Bolşevik'in bu yaklaşımı, partinin artık herhangi bir olumsuzluğun sorumlusu olarak görülmeye tahammül edemediği bir dönemi yansıtır. Ama Yakovlev, daha önce defalarca olduğu gibi, problemi tırnak içine almayan bir tahlile girişmesi halinde şu ya da bu muhalefete dâhil olmakla suçlanma tehlikesinin olduğunu anlamıştı. Gene de, parti içi de dâhil, daha fazla demokrasi ve daha az bürokrasi çağrıları, yerel parti örgütlerinin parti kodamanlarından yakınmak için Merkez Denetleme Komisyonu'na ve diğer üst makamlara sundukları pek çok belgede yer alıyordu. Bu yakınmalar yirmili yıllarda hâlâ, partinin Enformasyon Dairesi'nce özetlenip üst düzey kadrolara yönelik bir bültende yayımlanıyordu. Bülten sendikalar ve GPU kaynaklı, önemli addedilen başka belgeleri de içeriyordu. Ayda en az iki kez, başta işçiler olmak üzere, belli toplumsal grupların ruh hali ve kanaatleri hakkında değerlendirmelere yer veriyordu. Grevlerin yanı sıra bunlara katılan parti üyelerinin tepkilerini aktarıyordu. Kuşkusuz 1929 yılının *Pravda*'sı parti üyesi patronlarına karşı greve çıkan partili işçilerin acı suçlamalarının bulunabileceği bir yayın organı değildi. Ama yönetim bu gibi konulardan sürekli haberdar ediliyor ve bunlara karşı ne yapılacağı, çoğunlukla fazla açık edilmeden düzenli olarak tartışılıyordu. Okurlar –bundan çıkaracakları sonuçlar ne olursa olsun– yirmili yıllarda GPU'nun hazırladığı işçi-işveren anlaşmazlıklarına ilişkin raporlarda, işçilerin haklı şikâyetleri karşısında kayıtsız ve yetersiz kalmakla suçlanan mülki idare ve parti yetkililerine çoğunlukla eleştirel yaklaşıldığını da bilmelidir. Raporları kaleme alanlar çoğunlukla grevcilere hak veriyor ve sendika liderlerinin tutumunu eleştiriyordu. Yirmili yılların GPU ve parti haber bültenlerinde bu tür yığınla malzeme vardır.

Devlet aygıtının partiye hastalık bulaştırdığını söylemek yanlış değildi. Ama bu, halkın bürokratlara yönelik kininin kendisine yönelmesini engellemek için elinden geleni yapan, partiye özgü bir aygıtın varlığından kaynaklanıyordu. Merkez

Komite, özellikle yirmili yıllarda çeşitli muhalefetlere karşı yürütülen mücadele sırasında, parti aygıtını –*politrabotniki* denen parti kadrolarını ya da partinin "sadık bekçileri"ni– savunmak ve yüceltmek için büyük bir kampanya başlatmıştı. Gene de, parti üyesi olmayanlar ve Bolşevik ideallere sadık kalmış üyeler, bu iki kadro tipini "bürokrat" etiketi altında birleştirmeye devam ediyordu. Bunun haklı nedenleri vardı.

Bir aygıt bir kez kurulduktan sonra, özellikle kendisinden daha büyük başka aygıtları denetlemesi öngörülüyorsa, ortak alışkanlıklar, davranışlar ve zihniyetler üreten bir ortamda çalışır. "Yoldaş" emirler veren, ücretinize ve terfinize karar veren bir üstse, bu terimin kullanımı büyüsünü yitirir. Artık günlük yaşamın parçası olan yeni gerçeklik son derece yalındır: "Biz eşit seviyede değil, bir merdivenin farklı basamaklarındayız Yoldaş İvanov ve ben senin yoldaşın değilim Yoldaş İvanov."

Sekretarya mekanizması bir piramitti. Tepesinde Politbüro Sekretaryası ve Orgbüro, tabanında ilçe (*rayoni*, en küçük idari birim) düzeyindeki kendi sekretaryalarıyla parti sekreterleri yer alıyordu. Bu, parti liderliğinin çok daha büyük iki piramidi denetlemesine yardımcı olmak için kurulmuş bir sistemdi: bir yanda sovyetlerin oluşturduğu yapı iskelesi, öte yanda Halk Komiserleri Konseyi'nden bunun yerel birimlerine kadar uzanan çok daha güçlü mülki idare. Zaten çok karışık olan bir örgütlenme yapısını daha da karmaşıklaştıran yerel sovyetlerden Yüksek Sovyet'e kadar uzanan sovyetler, burada bir yana bırakılabilir. Bunların yerel idari görevleri yerine getirmek dışında gerçek bir varlığı yoktu. En tepesinde SSCB Yüksek Sovyeti'nin, onun altında da cumhuriyetlerin yüksek sovyetlerinin bulunduğu bu piramit, neredeyse, tesis ettiği farz edilen halk egemenliğine ve devrimci geçmişe sadakat kalıntısı olarak gösterilmek için korunan bir kurgu haline gelmişti. Gerçekte, yerel sovyetler Halk Komiserleri Konseyi'ne (1946'da adı Bakanlar Kurulu olarak değiştirildi) ve dairelerine bağlıydı. "Piramitler"den ve "kademeler"den oluşan bürokratik yapının tamamı paralel bir parti aygıtının kontrolü altındaydı. Başbakan, bazen de yardımcılarından biri aynı zamanda Polit-

büro üyesi olduğundan, iki büyük idari alan arasındaki bölünme tepede bir ölçüde hafifliyordu. Benzer biçimde, merdivenin alt basamaklarında parti ve devlet organları arasındaki bağlantı, her işyerinde bir parti hücresinin bulunmasıyla sağlanıyordu; bu hücreler de işletmenin ya da bakanlığın tamamını kapsayan bir parti örgütlenmesinin parçasıydı. Buna bir de, *nomenklatura* prosedürü (bu konuya tekrardan döneceğiz) sonucunda önemli idari görevlerin büyük çoğunluğunda parti üyelerinin bulunduğunu eklersek, sistemi "darbelere dayanıklı" hale getirmek için daha fazla bir denetime ve kontrole ihtiyaç var mıydı diye sorabiliriz. Devletlere sigorta poliçesi satan dünya çapında bir sigorta şirketi olsaydı, herhalde Sovyetler'in bu işleri halletme yönteminden esinlenirdi.

Gene de, otuzlu yıllarda yaptığımız yolculuğun her merhalesinde bir çeşit "daimi güvensizlik" sistemiyle karşılaşacağız. Bu sistemin gölgesi, hem partiyi yönetmesi hem de stratejik *upravlentsy* katmanlarını denetlemesi amaçlanan bir aygıtın üzerinde asılı duruyordu. Bu misyon, sistemin dört bir yanında pek çok fay hattıyla karşılaştı. Kendimize daha defalarca, küçük bir aygıtın bütün toplumu denetlemek gibi nihai bir amaçla çok daha büyük bir aygıta fiilen hâkim olup olamayacağını sormak durumunda kalacağız.

Artık parti aygıtı ve *aparaçik*'lerle ilgili bazı verileri sunmanın zamanı geldi. Daha baştan itibaren sık sık yakınılan "bürokratikleşme" kısa zamanda öyle boyutlara ulaştı ki, tüm iktidar organlarının ve diğer kuruluşların bir özelliği haline geldi. Resmî görevi bu tür kusurları düzeltmek olan ilgili kurumlar tarafından sürekli olarak eleştirilen bu olgu, kamusal söylemde, elbet bir gün sonuç verecek çarelerin mevcut olduğuna dair avutucu sözlerle, çeşitli bürokratik arızaların sayılıp dökülmesine indirgeniyordu. Öte yandan, yayımlanmamış belgelerin, özellikle Stalin sonrası dönemde epeyce açık sözlü olduğu, zaman zaman da nitelikli tahliller içerdiği kaydedilmelidir. Bürokratikleşmenin Sovyet yurttaşları kadar, inançlı ya da kariyer düşkünü parti üyeleri üzerinde de çok çeşitli etkileri vardı.

Pek çok parti üyesi, özellikle de yerel düzeyde ya da "öncü" kurumlarda sorumlu görevler üstlenerek ülkeye hizmet etmeye hazır olan idealist kesim, bürokratikleşmenin partiye ve kendilerine etkisinden sık sık derin bir rahatsızlık duyuyordu. Bazıları bunu açık bir eleştiri terimi olarak kullanmaya cesaret edemiyor, üstlerine, başka bir yerde çalışırlarsa daha çok işe yarayacaklarını söylemekle yetiniyordu. Ama başkaları bundan daha kapsamlı sonuçlar çıkarıyordu. Bir sürü örnek arasından birkaçı, terimin yerleşmesinden önce bile parti *aparaçik*'i olmanın güçlüğünü gösterir. Daha önce yeraltı faaliyetlerinde, hapiste ya da savaş alanlarında devrimci mücadeleye katılmış olan, şimdi de saygın bir görev olan sosyalizmin inşasına katkıda bulunmak için çalışan partililer, hiyerarşik bir aygıt içinde çalışmanın hiç de geliştirici olmadığını birdenbire –ya da yavaş yavaş– fark ettiler. Tam tersine, bezdirici rutin işler arasında can sıkıntısı ağır basıyordu. Farklı yıllara ait iki örnek bu rahatsızlığı gözler önüne serer.

Tanınmış bir militan olan Ksenofontov 4 Kasım 1924'te Kaganoviç'e bir mektup yazdı.[2] Ksenofontov, Çeka'da çalışmış, Kronstadt ayaklanmasının bastırılmasına katılmış, ardından da ülkede asayişin yeniden sağlanmasına katkıda bulunmuştu. Bundan sonra, bu gibi görevlerden azledilip parti hâkimiyetindeki sistemin kuruluşuna yardımcı olabileceği bir göreve nakledilmeyi istemişti. Merkez Komitesi'ne bağlanarak İş İdaresi Dairesi'nin başına getirilmişti. Üç yıldan uzun süredir bu görevdeydi. Her şey tıkır tıkır işlediğinden, işi rutinden ibaretti. Bu nedenle artık başka bir göreve geçmek istiyor ve Merkez Komitesi'nden, kendisi için cazibesi olmayan ekonomi, ticaret ya da kooperatif sektörü dışında başka bir iş teklifi bekliyordu. O tarihte misilleme korkusu olmadan böyle taleplerde bulunmak hâlâ mümkündü; Kaganoviç'e onun için çalışmanın ilginç olmadığını söylemek pek temkinlice olmasa

2 RGASPI, f. 17, op. 84, d. 488, L. 68.

da. Ksenofontov'un eğitim alanında bir işe geçmesine izin verildi.

Bundan on yıl sonraya ait ikinci örnek (Kasım 1934), aygıtın tepesinde çalışmanın bezdiriciliğinden yakınan eski bir devrimciyle ilgilidir. Bu öykü biraz daha karışıktır. Marksist-Leninist Propaganda ve Kültür Dairesi'nin başkan yardımcısı olan Khavinson, üstlerine Slepchenko adlı bir yoldaş hakkında bir rapor gönderir. 1933'ten beri üye listelerini kontrol etmekle görevli bir parti komitesine başkanlık eden disiplinli ve çalışkan bir işçi olan Slepchenko güçlükler yaşamakta ve üretimle ilgili bir işe aktarılmayı talep etmektedir. Slepchenko'nun "Aygıtta çalışmak sinirlerimi bozuyor," dediği belirtilmektedir. Merkez Komitesi'nin Sanayi Dairesi'nde yardımcı olarak çalışması teklif edildiğinde sarf ettiği bu söz, başına dert açabilirdi. Kendisi de Kaganoviç'e, üç yıldır çalışmasına rağmen aygıta uyum sağlayamadığını yazmıştır: "Her geçen gün kimliğimi kaybediyorum." Khavinson Slepchenko'nun isteğinin yerine getirilmesinden yanadır ve ileride göreceğimiz gibi 1934 iyi bir yıl olduğundan, görevden ayrılmasına izin verilmiş olması muhtemeldir.[3]

Aygıta yönelik dolaylı eleştirilerine rağmen kabul edilebilir olan bu kişisel ifadelere, sisteme yönelik doğrudan bir eleştiri içeren üçüncü bir örnek eklemek yararlı olabilir. Sağlam bir tahlile dayanan bu aleni suçlamanın sahibi, iyi bir siyaset sosyologu olan Hristian Rakovski'ydi. 1923'te Ukrayna hükümetinin başında olduğu ve Stalin'in SSCB planlarına karşı çıktığı sırada adından söz etmiştik. Troçkizm'le suçlanan Rakovski, 1928'de, kalp sağlığı için çok elverişsiz bir iklimi olan Astrahan kentine sürülmüştü. Gene de, 1934'e kadar dayanmayı başardı ve bütün bu süre boyunca Sovyet sisteminin durumuna ilişkin eleştirel incelemeler kaleme aldı. Acilen tedavi görmesi gerekince 1934'te "pes etti". Ama sonunda onu öldüren, kalbi olmadı.

Rakovski'nin teşhisinin özü şuydu: Parti artık yüz binlerce bireyin toplamıdır. Bu insanları birleştiren ortak bir ideoloji

3 RGASPI, f. 17, op. 114, d. 685, L. 235, 229.

değil, herkesin kendi paçasını kurtarma telaşıdır. Sorun, bu kadar amorf bir kitleden nasıl yeniden komünist bir parti yaratılacağıdır. Tek yol parti içi demokrasiyi yeniden tesis etmektir.[4] Ama Rakovski'nin geçmişindeki partiyi diriltmek bir hayaldi; bunu o da biliyordu. Rakovski aynı metnin muhtemelen daha sonra yazılmış bir başka bölümünde, parti içinde ikinci beş yıllık planın (1933-1937) çeşitli versiyonları üzerinde sürmekte olan tartışmaları yorumluyordu; resmî açıklamalara göre, bu "ölçülü" bir plan olacaktı. Rakovski'ye göre ise bu "ölçülü" planın uygulandığı yıllarda "bürokrasinin işçi sınıfından kesin kopuşu" tamamlanacak ve ilkinin, "devlet aygıtının desteklediği yönetici bir katman"a dönüşümüne tanık olunacaktı. Bundan otuz yıl kadar sonra Yugoslav Milovan Djilas büyük ilgi gören kitabında[5] SSCB'nin artık "yeni bir sınıf" tarafından yönetildiğini ileri sürerken, sözde teorik bir buluş yapıyordu.

İktidar kulislerine yakın üst düzey kadrolar arasındaki bu hayal kırıklığı örnekleri, sıradan parti üyelerinin coşkularını nasıl kaybettiklerini gösteren bilgilerle tamamlanmalıdır. Uzun süre, Stalin döneminde misillemelere davetiye çıkarmadan partiden ayrılmanın mümkün olmadığı varsayılmıştı. Ama arşivlerin açılması gerçekten böyle örneklerin olduğunu –hatta zaman zaman yüksek rakamları bulduğunu– ama ender olarak seslendirildiğini anlamamızı sağlamıştır; bu da, bu olgunun neden o kadar uzun süre gözden kaçtığını açıklar. Eldeki veriler 1922-1935 arasında yaklaşık bir buçuk milyon kişinin, çoğunlukla üye aidatlarını ödemeyerek ve bu yüzden üyeliklerini kaybederek partiden ayrıldığını göstermektedir. Başkaları işlerini ve adreslerini değiştirdikten sonra yerel parti birimine yeniden kayıt yaptırmamıştı. Bir başka deyişle, yavaş yavaş

4 "VKP(b) i oppozitsiia" –bir RGASPI dosyası– f. 17, op. 120, d. 68, L. 6. Burada parti içi bilgilendirme için Sol Muhalefet'e ait belgelerin kopyaları yer almaktadır. Metinler Troçki'nin yurtdışında yayımladığı *Biulleten' Oppozitsii*'den kopyalanmıştır. Troçki bir şekilde Rakovski'den bu ve benzeri metinler almaya devam ediyor, sonra da yayımlıyordu.

5 Bkz. Milovan Djilas, *The New Class: An Analysis of The Communist System*, New York, 1957.

partiden uzaklaşmış ve aralarından birçoğu sonunda partiden çıkarılmıştı. Partiden ayrılanların sayısının parti üyelerinin sayısından yüksek olduğu pek çok işyeri vardı.[6]

Bu eski üyeler ve üye kartlarının kontrol edildiği 1935-1936'daki "ön temizlik" dalgası sırasında partiden atılanlar, 1937-1938'deki "saldırı" için kendiliğinden hedef tahtası oldular. Partiden ayrılmış olan bir buçuk milyon kişi, NKVD'nin ağlarına düşecek, muazzam bir kendi kendini ihbar eden "halk düşmanları" havuzu oluşturdu.

Parti ve Devlet İdareleri Hakkında Ek Gözlemler

Otuzlu yıllarda parti aygıtı daha da büyüdü ve karmaşıklaştı. Her konu, her toplantı ve her kurum üzerinde ilk ve son söz hakkı Stalin'e aitti. Bunun, bir açıdan karar almayı ve politikaların uygulanmasını basitleştirmesi gerekirdi. Ama bu basitleşme –kuşkusuz Stalin'e öyle görünüyordu– bir yanılsamadan ibaretti: Parti aygıtı şişmeye devam etti, bu da kaçınılmaz olarak her şeyi daha da karmaşıklaştırdı.

Tıpkı komiserlik statüsündeki Gosplan, Tahıl Tedarik, Yükseköğrenim, Sanatsal İşler "devlet komiteleri" gibi, halk komiserliklerinin sayısı da giderek arttı; 1924'te 10 olan bu sayı 1936'da 18'e, 1940'ta 41'e yükseldi. Bunların personel sayısı da aynı hızla çoğaldı. O sıralar geçerli olan parti kontrolü mantığı buna uygun bir düzenleme yapılmasını gerektirdi. Bütün kademelerde, özellikle de merkezde, her parti örgütünden kendi aygıtı içinde, uygun personelle –şefler, şef yardımcıları, eğitmenler, teknik personel– donatılmış branş daireleri kurması istendi.[7] 1939'a gelindiğinde, Merkez Komitesi aygıtında mülki idarenin her branşı için büyük müdürlükler ve muazzam bir "kadrolar idaresi" (*upravlenie kadrov*) bulunuyordu. Malenkov'un sekreterliği sırasında Merkez Komitesi 45 daire-

6 RGASPI, f. 17, op. 120, d. 278, 1937 öncesindeki çeşitli ön temizlik hareketleri ve parti kademeleri ve aygıtı üzerine belgeler içerir.

7 V. G. Kolychev, D. A. Volkogonov, otvet. red., *Tridsatye Gody: Vzgliad iz Segodniia*, Moskova, 1990 içinde, s. 24-25.

den oluşuyordu: neredeyse her hükümet faaliyeti kolu için bir daire. Cumhuriyetlerdeki ilçe düzeyinde parti aygıtları daha da katı hiyerarşilerle sürekli büyüyordu.

Partinin içişleri tek merkezden yürütülüyordu. Belli bir önem taşıyan hemen her sorun eninde sonunda, son kararı alan Politbüro'nun önüne geliyordu. Bunlar, bu kadar merkezî olmayan bir sistemde asla bu kademede ele alınmayacak yüzlerce gündem maddesi oluşturuyordu. Tahmin edilebileceği üzere, gündeminde görüşülecek bu kadar çok madde olan Politbüro'nun gerçekten önemli meselelerin derinine inecek zamanı olmuyordu. Politbüro bunları, Sekretarya'dan Orgbüro'ya aktarılırken enine boyuna tartışıldıklarını varsayarak inceliyordu. Tepedeki aşırı yük ve parti aygıtı ile mülki idarenin katlanarak büyümesi bir kısırdöngü yaratmıştı ve sistemin etkinliği sorunu ister istemez gündemin sonuna havale edilmişti. Personel artışı her şeyden önce, çok düşük yaşam standartları ve sürekli bir kıtlık ortamında giderek dallanıp budaklanan başa çıkılmaz bir gerçekliği kontrol ihtiyacına cevap vermenin bir yolu olduğu sürece, bu kısırdöngünün kırılması mümkün değildi. Bu iddianın doğruluğunu, merdivenin en alt basamağındakilerin gelişmeleri nasıl gördüklerine bakarak kanıtlayabiliriz.

Merkez Komitesi'nin Kadrolar Dairesi'nin başındaki Shcherbakov, bir Merkez Komitesi eğitmeniyle birlikte çıktığı Uzakdoğu İli (*Dal'kraikom*) parti örgütünü teftiş gezisinin ardından kaleme aldığı iç karartıcı mektupta, gördüklerinin "kargaşa içindeki bir tren istasyonu"na benzediğini yazıyordu. Bir yıl içinde (1 Ocak 1933'ten 1 Ocak 1934'e kadar) bölgedeki parti üyelerinin sayısı 44.990'dan 23.340'a inmişti: 7.651 üye partiden atılmış, 1.892'si "sempatizan" statüsüne indirilmiş, 1.557 üye izinli, 6.328 üye de izinsiz olarak (düpedüz kaçarak) bölgeyi terk etmişti. Bu son grupta sağlam bir parti geçmişi olan üyelerin yanı sıra, acil ihtiyaç duyulan, yeri doldurulamaz uzmanlar da bulunuyordu. İki müfettişe göre, göçün nedenleri şunlardı: İl parti komitesinin üyelere gösterdiği "aşırı bürokratik tavır"; eğlence ve kültür gereksinimlerine aldırışsızlık; işçiler için olduğu kadar uzmanlar için de katlanılmaz olan barın-

ma koşulları. Bazıları hâlâ toprağa kazılmış inlerde yaşıyor, bir aile helalarda barınıyor, başka aileler iğrenç yatakhanelerde kalıyor, beş kişi altı metrekarelik bir odayı paylaşıyordu, vs. Bölgeye her yıl inşaat malzemeleri ve amele yollanmasına rağmen, barınma koşulları hâlâ içler acısı durumdaydı ve kamu hizmetleri (hamamlar, kreşler, hastaneler, tiyatrolar) tamamen ihmal edilmişti. Beslenme şartları çok kötüydü ve il parti komitesi hiçbir şey yapmıyordu. Sadece, kaçanları partiden ihraç ediyor ve kadroları sürekli olarak bir yerden bir yere tayin edip duruyordu. Partinin bölgedeki üye sayısını kimse tam olarak bilmiyordu.

Bu iç karartıcı raporu yazan *aparaçik*, durumun Orgbüro (Politbüro'nun bir alt kademesi) tarafından incelenmesini, hatta parti Denetleme Komisyonu tarafından gündeme alınarak soruna bir çözüm bulunmasını istiyordu.

Bu üzücü durum, her halükârda ikinci ya da üçüncü dereceden sorumluların atandığı, düşük öncelikli, ücra bir bölgede yaşanıyordu. Ama yerel parti örgütlerindeki ve devlet kuruluşlarındaki işleyiş bozuklukları, daha merkezî pek çok bölgede de genelleşmişti. İşlerin sürekli artması ve ağır yaşam koşulları parti kadrolarının bu gibi sorunların üstesinden gelme kapasitesini büyük ölçüde aşıyordu. Bu bölgeler iyi kötü başa çıktıkları ya da hiç başa çıkamadıkları –yukarıda bahsedilen Uzakdoğu İli örneğinde olduğu gibi– daimi bir olağanüstü hal durumunda yaşıyordu. Kendisi de hızla büyümekte olan partinin denetleme aygıtı, ne kadar rapor yazarsa yazsın, muhtemelen sorunların altında boğuluyordu.

Çoğunlukla merkezin kendi politikalarının neden olduğu her türlü karışıklıktan, keyfi bir şekilde, alt kademe kadroların sorumlu tutulduğunu görmüştük. Bu, Stalinist yönetim tarzının doğal bir parçasıydı. Herhangi bir aksilik, felaket, trajedi ya da kaotik durum kolayca bir sabotaj eylemi olarak yorumlanabiliyordu. Bu açıdan, parti kadrolarının hiçbir ayrıcalığı yoktu; kadro olarak potansiyel olarak suçluydular ve kademeleri yükseldikçe bu olasılık artıyordu. Daha yüksek bir sorumluluk düzeyinde alt kademelerde olduğundan daha fazla zara-

ra yol açabilirlerdi ve bu nedenle "doğal olarak" zan altındaydılar.

Bu paranoyak yönetim sisteminin bir eğilimi daha vardı. Tehlikenin fiilen somutlaşmasını beklemek için hiçbir neden yoktu. Bu ihtiyatsızlık olurdu. Büyük lider olmak "önleyici hekim" olmayı da gerektiriyordu. "Kadrolar felsefesi" hakkındaki baştaki analizimiz ve 1933'e doğru gözlediğimiz karışıklık ve insani acılar –Ukrayna'yı ve Rusya'nın bazı bölgelerini vuran korkunç kıtlık bir yana, köylülüğün "kolektivizasyonu"nun ve aşırı hızlı sanayileşmenin uğradığı başarısızlığın sonuçları– hatırlanırsa, büyük ölçekli kanlı temizlik hareketleri şeklini alan böyle bir "önleyici hekimliğe" yaygın olarak başvurulmasına hiç de şaşırmadığımız tahmin edilecektir. Özellikle kırsal kesimde hükümetin politikasına karşı duyulan hoşnutsuzluk giderek artıyordu ve Stalin'in bu tepkinin hedefi olma tehlikesi vardı. Bu Stalin için kabul edilmez bir şeydi ve suçu başkalarının üzerine yıkmak için olağanüstü bir kampanya başlatıldı. Baskı önlemleri alındı ve yakında işlerin daha da kızışacağının işaretleri görülmeye başladı. Stalin Ocak 1933'te Merkez Komitesi'nde ülkenin durumu üzerine yaptığı konuşmada, beyaz karıncalar misali rejimi temellerinden çökertmekte olan çok sayıda düşmana değindi. Gene de, bu uğursuz sinyallere rağmen, Mayıs 1933'te benimsenen politika bunun tam tersi bir çizgi benimsedi; bu, beklenmedik 1933-1934 "ara dönemi"ni hepten dikkat çekici bir dönem haline getirir. Kıtlığın pençesinde kıvranan bir ülke, yüce önderin bunda hiçbir payı olmadığı düşüncesine itibar etmeyebilir. Bu nedenle, ekonomik durumun iyileştirilmesi ve Stalin'in eski saygınlığına kavuşturulması gerekiyordu; kitle terörü ancak bundan sonra başlatılabilir ve bir güç gösterisi halini alabilirdi. Stalin kanlı çılgınlığını planlama sürecindeydi, ama bunu son derece sistemli bir şekilde yapıyordu.

"Ara Dönem"

XVII. Parti Kongresi Nisan 1934'te toplandı. "Galipler Kongresi" olarak anılan bu toplantı, galiplerin galibi Stalin'i göklere

çıkardı. Aynı zamanda, bir yıl önce başlatılan yarıştırma çizgisinin somut bir örneğini verdi. Esas olarak herkesin önünde nedamet getirmeleri için, muhaliflere konuşma fırsatı tanıdı. İkinci beş yıllık plan (1933-1937) için belirlenen büyüme oranlarını önemli ölçüde düşürme kararı ve ülkede yasallığa daha fazla uyma çağrısı da, bunun kadar dikkat çekiciydi. Yeni çizgi büyük bir tantanayla ilan edilmiş ve rejimin ayaklarını sonunda sağlamca yere bastığını düşündürecek işaretler verilmişti. Aynı yıl bir Yazarlar Kongresi toplandı. Kongrede edebiyat alanındaki meseleler ciddi bir biçimde tartışıldı ve sekter Yazarlar Birliği devrinin kapanışı kutlandı. Andrey Jdanov diye birinin (yazar değil bir parti sekreteriydi) bütün sanat dallarında "sosyalist gerçekçilik" çizgisini neredeyse işitilmez bir sesle ortaya koyduğu kısa konuşma ise, o sırada pek dikkat çekmedi. Jdanov'un konuşmasının fark edilmeden geçip gitmesinin nedeni, Buharin, Radek, Ehrenburg ve daha pek çoklarının çok daha açık ve entelektüel açıdan uyarıcı parlak konuşmalarının gölgesinde kalmasıydı.

Bu girişimler "yeni çizgi"nin önemli bileşenleriydi. Ehrenburg Stalin'e yazdığı 13 Eylül 1934 tarihli bir mektupta[8] bunları ciddiye aldığını bildiriyordu. SSCB'nin yeni dış politikası –Milletler Cemiyeti'ne giriş ve faşizmin yükselişi karşısında komünistler ile sosyal demokratlar arasında "ortak cepheler" kurulması– onu umutlandırıyordu. Ama yabancı yazarlarla ilişkilerden sorumlu Sovyet örgütünden yakınarak, bu kuruluşun sekterliğini ve dünyaca ünlü yazarlara rahatsız eden ayak oyunlarına başvurmasını kınıyordu. Kongreye sadece André Malraux ve Jean-Richard Bloch gibi bir iki büyük yazar davet edilmişti. Diğerlerine gelince, hiç çağrılmamış olsalar daha iyi olurdu. Ehrenburg faşizmin giderek güçlendiği ve saldırganlaştığı bir ortamda, Batı'da, edebiyatın en büyük isimlerini bir araya getirecek ve Sovyetler Birliği'nin savunulmasına katkıda bulunacak bir antifaşist yazarlar birliğinin kurulabileceğine inanıyordu. Böyle bir girişim artık daha gerçekçiydi: Yabancı

8 RGASPI, f. 3, op. 3, d. 439.

katılımcılar komünistler ile komünist olmayanlar arasındaki ciddi ve özgür tartışmalardan etkilenmiş ve SSCB'de kültür ve edebiyatın serpilip geliştiğine ikna olmuşlardı. Ama Ehrenburg bu yeni örgütün sekter kişiler tarafından yönetilmemesi gerektiğini ısrarla vurguluyordu.

Stalin, Kaganoviç'e elle yazdığı bir notta, Ehrenburg'la hemfikir olduğunu belirtiyordu. Böyle bir örgüt kurulmalı ve Ehrenburg'un önerdiği iki tema çevresinde örgütlenmeliydi: antifaşizm ve SSCB'nin savunulması. Bunun için bazı isimler öneriyor ve cevap bekliyordu. Burada, her yerde "beyaz karıncalar"ın kokusunu alan kişiden oldukça farklı, iş bitirici bir Stalin görüyoruz. 1934 ara dönemi henüz devam ediyordu. O tarihte Politbüro'nun iki numaralı ismi olan Kaganoviç yasallığa daha fazla uyulmasını amaçlayan "yeni çizgi"yi yaymak için canla başla çalışıyordu: "Artık insanları, geçmişte olduğu gibi yargı dışı yöntemlere başvurmadan, hukuk sistemi aracılığıyla cezalandırabiliriz. Şimdiye kadar sadece GPU'dan geçen pek çok davaya bundan böyle mahkemeler bakacak."

Kaganoviç bu açıklamayı 1 Ağustos 1934'te, SSCB Başsavcılığı'nın düzenlediği özel bir konferans sırasında yapmıştı. "Yasallık" kesinlikle başsavcılığın alanına giriyordu; en azından buna izin verildi zaman. Kaganoviç dinleyicilerine GPU'da da değişikler olacağını ve bu teşkilatın yeni bir bakanlığa (NKVD: İçişleri Komiserliği) bağlanacağını hatırlatıyordu. Başsavcılığın hukuk sisteminin temel kurumu olduğunu ve NKVD'nin kurulmasıyla çok daha fazla davaya bakmak durumunda kalacağını açıklıyordu. Bundan böyle başlıca görev, halkı ve adli personeli hukuka saygı konusunda eğitmek olacaktı. Stalin'in belirlediği çizgi buydu. Üstesinden gelinmesi gereken en önemli sorunlardan biri adli personelin eğitimsizliğiydi. Yargıçların yasalara göre hüküm vermeleri bekleniyordu, ama açıkladıkları kararlar çoğu zaman açık ve net olmuyordu. Artık herkesin yasa metinlerini öğrenmesi gerekiyordu: "Yurttaşlar, yasalar olduğunu ve bunların aygıta da uygulandığını bilmek zorunda"ydı.

Bu arada, adalet teşkilatının, güçlenen yeni rolüne dayanarak

önemli bir ücret artışı talebinde bulunduğunu belirtelim. Ama Kaganoviç, yeni çizginin bu kadar bencilce bir adımla başlatılmaması gerektiğini telkin ederek bu talebi geçiştirecekti...

Bu itidal, ölçülülük ve sağduyu taşmaları, hazırlanmakta olan ve 1934 sonunda Kirov'un katledilmesinin ardından patlak verecek olaylara dair en ufak bir ipucu taşımıyordu. Zaman zaman başka liderlere atfedilen "liberal ara dönem", gerçekte, sonradan olacak her şey gibi Stalin'in kararıydı.

Bugün erişebildiğimiz kanıtların gösterdiği gibi, Stalin geçmişte kendisini eleştirenleri asla unutmadı ve affetmedi. Buharin örneğini alalım: Buharin görünüşte affedildi, *İzvestiya*'nın yayın yönetmeni oldu ve Stalin'le dostça yazışmayı sürdürdü. Sanayileşme, kolektivizasyon ve NEP üzerine her tür görüşü yayımlamakta serbest olduğunu düşündü. Sık sık resmî açıklamalardan uzaklaşan tahliller ya da değerlendirmeler sundu. Örneğin, ağır sanayi için belirlenen yüksek yatırım oranının, başarı olasılığı daha yüksek başka alternatiflerin bulunduğu bir dönemde çok zararlı ekonomik sonuçları olduğunu sert bir dille vurguladı. 1928'de Stalin'in kim olduğunu gördüğü halde, muhtemelen o yılın sükûnetinin, olumsuz sonuçlarını öngördüğü bir politikanın düzeltilmesi yolunda samimi bir arzudan kaynaklandığı inancıyla, 1934'te ateşle oynadı. Yaşananların, 1928-1929'da Stalin'e karşı yürüttüğü muhalefeti haklı çıkardığını düşündü. Kaldı ki, Stalin de durumu aynen böyle görüyordu. Buharin, Stalin'in gerçekte ne düşündüğünü gizleyip diğer liderleri ona karşı yazılar yazmaya teşvik ederek ve Politbüro'da hakkında her tür karalayıcı sözün dolaşmasını sağlayarak kendisine bir tuzak kurduğundan asla şüphelenmedi.

Stalin bu oyundan zevk alıyordu. O sırada yakın çevresini oluşturanlar da dâhil herkesin bir noktada kendisine "hakaret ettiğinden", başka bir hizipte yer aldığından, hakkında küçültücü laflar ettiğinden ya da Troçki için olumlu bir şey söylediğinden kesinlikle emindi. Bütün bunlar kinci hafızasına kazınmıştı. Buharin örneğinde, Yazarlar Kongresi'nde yaptığı konuşmanın ve orada ortaya koyduğu etkileyici programın

Stalin'in hıncını yeniden alevlendirmiş olması, ihtimal dışı değildir.[9]

Kirov'un öldürülmesinden her kim sorumlu olursa olsun, Stalin'in artık oyunun en kanlı ve en "Stalinist" perdesini yazmak için bir gecede çizgi değiştirmeye hazır olduğu açıktır. "Diğer politika" –terör– start almaya hazır bir şekilde zihninin bir köşesinde bekliyordu. Ara dönem bir kramptan sonra verilen zorunlu bir moladan başka bir şey değildi. Siyasi gerilim ve terördeki bu iniş çıkışların Stalin'in psikolojik dalgalanmalarını yansıtıp yansıtmadığı ise tartışmaya açıktır.

9 RGASPI, f. 56, op. 1, d. 198 (Molotov'un belgeleri). Stetsky (Buharin'in eski bir yandaşı) ve Mekhlis tarafından yazılan iki "şahsi bilgilendirme" notu, 16 Mayıs 1934'te Stalin'in emriyle Politbüro üyelerine ve Jdanov'a gönderilir. Bu notlarda iki aparatçik Buharin'in 12 Mayıs 1934'te *Izvestia*'da çıkan bir makalesini eleştirmektedir.

5

Toplumsal Hareketlilik ve "Sistemik Paranoya"

Toplumsal Doku

Bir an için kişileri bir yana bırakıp dikkatimizi Uzakdoğu bölgesindeki parti örgütünün durumunu anlatırken kısaca değindiğimiz bir soruna yöneltelim. Artık tabloyu genişletmenin ve otuzlu yılların toplumsal gerçeklerine eğilmenin zamanı geldi. Devlet ve "ruhu", bu çalkantılı yıllara özgü olgulara karşı koymaya devam ediyordu. Bunlar, "sistemik paranoya" (bu temaya daha sonra döneceğiz) olarak adlandırılan olgunun arka planını oluşturuyordu. Otuzlu yıllarda, plancıların kendilerinin de inanmadığı kalkınma hızlarının ve köylülüğün "kolektivizasyonu"nun neden olduğu görülmemiş toplumsal hareketlilikler yaşandı. Benzersiz bir şiddetle ve sonuçları hesaplanmadan başlatılan bu "toplumsal mühendislik" girişimi, ülkede gene görülmemiş bir sanayileşme hamlesinin başlatıldığı sırada büyük bir yiyecek kıtlığına yol açtı. Kolektivizasyon kararı sanayiye efsanevi güçler atfeden bir ideolojinin ürünüydü: Tarım sanayileşirse Rusya'nın kırsal geçmişi yok olacak, buna karşılık yiyecek arzı silolardan taşacak kadar bollaşacaktı. Burada gözden kaçırılan bir "ayrıntı" vardı: köylülüğün kendisi. Bu girişim köylüler tarafından yürütülecek yerde köylüleri

karşısına aldı. Sonuçta tarım sanayileşecek yerde devletleştirilmiş oldu: Stalinizm'in daha önce karşılaştığımız bir yönü.

Nüfus ve İşgücü

Otuzlu yıllarda SSCB'nin ve geçirdiği dönüşümlerin "toplumsal panoraması"nı çizmek için işe nüfus istatistikleriyle başlamamız gerekiyor. Ama bunun için iki nüfus sayımının rakamlarını (17 Aralık 1926'da 147 milyon, 17 Ocak 1939'da 170,6 milyon) vermekle yetinemeyiz. Bu önemli toplamlar mekanik bir şekilde elde edilmiştir ve bu yıllarda yaşanan müthiş nüfus hareketlerini ve kayıpları yansıtmaz. Yönetim 1937'de bir nüfus sayımı yapılmasını istemiş, ama sayım sonucunda beklentilerin altında bir rakam –162 milyon– çıkınca, istatistikçiler çok daha parlak olduğu varsayılan gerçeği tahrif etmekle suçlanmıştı. Pek çok istatistikçi canından olmuş ve yeni bir sayım yapılması talimatı verilmişti. Bu sayımın sonuçları adeta önceden belirlenmişti. Gene de, hayatta kalan istatistikçilerin 167.305.749 rakamını –ne bir eksik ne bir fazla– tutturabilmeleri gerçek bir başarıydı. 1992'de bu sayım yeniden incelendiğinde, uzmanlar ufak istatistiksel düzeltmeler ve eklemelerle, bunun biraz üzerinde bir rakam olan 168.870.700'de görüş birliğine vardılar. Onlara göre, yayımlanan ilk rakamda tahrifat yapılmamıştı ve aradaki fark bir nüfus sayımı için tamamen kabul edilebilir düzeydeydi.[1] Yönetimin, "kulakların tasfiyesi"nin (*raskulachivanie*) ve 1932-1933'teki kıtlık ve temizlik hareketleri dalgasının yol açtığı nüfus kayıplarının sorumluluğundan sıyrılmak için saklayacak çok şeyi olduğu düşünülürse, dönemin demografларının Kremlin'i bir şekilde, çok bariz bir tahrifatın hakikatin kendisinden daha tehlikeli olacağına ikna etmiş olmaları dikkat çekicidir.

Bundan sonraki rakamlar stratejik açıdan yaşamsal olan kullanılabilir işgücü kategorileriyle ilgilidir. 1928'de tarım dışı işgücü yaklaşık 9,8 milyon işçi ve 3,9 milyon memurla ulusal

1 Iu. A. Poliakov ve A. A. Isupov, *Vsesoiuznaia Perepis' Naseleniia 1939 goda - Osnovnye Itogi*, Giriş, Moskova, 1992, s. 7-8.

işgücünün % 17,6'sını (işçiler % 12,4, memurlar % 5,2) oluşturuyordu. O yıl sanayide 3.593.000 işçi ve 498.000 memur çalışıyordu; mühendisler ve teknisyenler *ITR* kategorisi altında toplanmıştı (buradaki R, kol emekçileri *rabochie*'yi değil, *rabotniki*'yi –"işçiler"– temsil eder).

1939-1940'a doğru tabloda çok büyük değişiklikler oldu: Bu tarihte işçiler ve memurlar 31-33 milyon kişilik bir kitle oluşturuyordu. 21 milyonun üzerinde işçiden ve 11-12 milyon memurdan oluşan bu grup, artık ulusal işgücünün yarısından fazlasını temsil ediyordu. Memurların toplam içindeki oranını %5,2'den %16'ya yükselmişti. Kilit sanayi sektöründe işçilerin sayısı 3,5 milyondan 11 milyona, memurlarınki ise 400.000'den 2 milyona fırlamıştı. Ulaşım, inşaat ve iletişim sektörlerinde de benzer bir eğilim gözleniyordu.

Bu çok derin yapısal dönüşümler, sınıf ilişkilerinde ve iktidarın yapısında kaçınılmaz değişimlerin habercisi olan ve önceki dönemden çok farklı bir işgücüne tekabül eden kesimleri toplum sahnesine çıkardı. Buna, kadınların iş dünyasına kitlesel olarak girişini (ya da yeniden girişini) de eklemek gerekir. Bu noktanın üzerinde durmaya değer, çünkü kadınların üretime katılması tekstil ve hizmet sektörlerindeki geleneksel kadın çalışan sayısının çok ötesine geçiyordu. 1913'te kadınlar, ağırlıkla tekstil sektöründe olmak üzere büyük sanayide istihdam edilen işgücünün % 24,5'ini oluşturuyordu. 1928'de "işçi-memur" kategorisindeki kadın sayısı 2.795.000, 1940'ta ise 13.190.000'di; yani yıllık ortalama işgücünün % 39'u (sanayide % 43'ü). Kadınlar ağır sanayi ve madencilikte de kitlesel olarak yer alıyordu ve sanayileşmede belirleyici bir rol oynuyordu.

Ama görünüşte ilerleme göstergesi olan bu önemli gelişme, bu kadın özgürleşmesini muğlak bir mevzu haline getiren olgularla gölgeleniyordu. Kadınların sanayi sektöründeki yeni konumları, tıp alanındaki ve ilk ve orta öğrenimdeki sayısal ağırlıkları, eğitimde fırsat eşitliğinden yararlanmaları, bilimsel araştırma laboratuarlarında giderek güçlenen bir varlık göstermeleri kuşkusuz önemli ilerlemelerdi. Ama kadınlar, çalışanların çoğunluğunu oluşturdukları hastaneler ve okullar da dâ-

hil, ender olarak yönetici konumlara geliyor, siyasi sorumluluk mevkilerinde ise asla yer alamıyorlardı (göstermelik olarak bulundukları birkaç görev dışında). Eşitsizlik barizdi. Üstelik ağır sanayi ya da başka sektörlerdeki pek çok iş sıklıkla makine yardımı olmadan sarf edilen fiziksel bir emek gerektiriyordu. Kadınlara uygun olmayan bu işler doğum oranları üzerinde olumsuz etkiler yaratıı ve düşük sayısının yükselmesine yol açtı. Kadınların sırtındaki gündelik ev işlerinin yükünü hafifletmek için hiçbir şey yapılmaması bu durumu daha da ağırlaştırıyordu. Kadınların büyüyen işgücü piyasasına girmek için ödedikleri bedel çok yüksekti. Toplumda hâlâ son derece yerleşik olan patriarkal gelenek, giderek muhafazakârlaşmakta olan Sovyet düzenine de geçmekteydi.

Burada 1928-1929'da başlayan dönem için verilen istatistiksel verilerin çoğu, 1926 sayımının sonuçlarından çok daha "yumuşak" olan tahminlerden alınmıştır. Fakat amaç istatistiksel kesinlikten çok okura dönüşümün yoğunluğu hakkında bir fikir vermek olduğundan, (burada ve ileride) her zaman örtüşmeseler de, çeşitli kaynaklara ve yazarlara ait istatistikleri kullanmayı tercih ettik.[2]

"Memur-Uzman-Entelijansiya" Karışıklığı

Sluzhashchie ("memurlar") işçi ya da köylü olmayan herkesi belirtmek için kullanılan çok genel bir terimdi. Kapsadığı toplumsal kategorilerin çeşitliliği, büro çalışanlarını belirttiği durumlar hariç içeriğini belirsizleştiriyordu. Toplam "memur" rakamları ülke kalkınması için stratejik öneme sahip bir kate-

2 Bkz. TsSU (Merkezi İstatistik Bürosu), *Gosapparat SSSR*, Moskova, 1929, s. 47; L. I. Vas'kina, *Rabochii Klas SSSR Nakanune Sotsialisticheskoi Industrializatsii*, Moskova, 1981, s. 16; *Statisticheskoe Obozrenie*'den alınan 1928 ve 1929 tarihli iki makale ve TsSU arşivlerinden çeşitli belgeler. Burada ve başka yerlerde kullanılan verilerin çoğu, 1939 verilerini de içeren *Trud v SSSR, Statisticheskii Sbornik*, Moskova, 1998, s. 47 vd.'den alınmıştır. Aynı şey, yayımlanmamış 1939 sayımı sonuçlarına dayanan, TsSU'nun yayını *Itogi Vsesoiuznoi Perepisi Naseleniia v 1959*, Moskova, 1962 için de geçerlidir. 1939 sayım sonuçları bugün *Vsesoiuznaia Perepis' Naseleniia 1939 godu*'da yer almaktadır.

goriyi içeriyordu: "uzmanlar" yani öğrenimlerini yüksek bir teknik okulda ya da uzmanlaşmış bir ortaöğrenim kurumunda tamamlamış olanlar. 1928'de bu grupta 521.000 kişi yer alıyordu (233.000'i yüksek, 288.000'i uzman orta öğrenimli). 1 Ocak 1941'e gelindiğinde, bunların sayısı 2,4 milyon olmuştu (ücretlilerin yaklaşık % 4'ü) ve toplam "memur" sayısının % 23'ünü oluşturuyorlardı; bunların 999.000'i yüksek, 1.492.000'i orta öğrenim kurumlarından mezundu. Sanayi bu kişilerin 310.400'ünü –ağırlıkla mühendisler ve teknisyenler– istihdam ediyordu. On iki yıl içinde sayıları beş kat artmıştı. Elimizde bu "uzmanlar" kategorisinin 1940 sonuna ait bir dökümü vardır. Döküm teknik, tıbbi, ekonomik ve adli meslekler ile o kadar kesin olmasa da öğretmenlik, kütüphanecilik ve diğer kültürel meslekler hakkında veriler sağlamaktadır.

Kullandığımız istatistiklerde "uzmanlar" kategorisi burada biter ve bilim adamları, sanatçılar ya da yazarlar bu kategoride yer almazlar. Bunları da eklersek, Sovyet istatistiklerinde (ve propagandalarda) kullanılan ek bir kategorinin, yani "entelijansiya"nın sayısal büyüklüğünü çok yaklaşık olarak belirleyebiliriz. Entelijansiya kategorisi, tamamen olmasa da sık sık "uzmanlar" kategorisiyle örtüşür. Uzmanlar kategorisine, 1 Ocak 1941 için başka tablolarda ya da kaynaklarda verilen kültür alanında çalışanların sayısını eklersek 2.539.314 rakamına ulaşırız.[3] Bazı resmî kaynaklar bu yıllarda ilan edilen "kültür devrimi"nin inandırıcılığını artırmak için yaklaşık 5 milyon rakamını veriyordu. Aynı amaçla, resmî belgelerde daha geniş ve belirsiz, farklı bir kategori kullanılıyordu: "esas olarak entelektüel işlerde istihdam edilen kişiler". Bu kategori uygunsuz bir şekilde "entelijansiya"yla özdeşleştiriliyor, bu da, hükümetin kültürel kalkınma alanında sunmak istediği imajı manipüle etmesine imkân sağlıyordu. Molotov daha 1937'de, bu şekilde tanımlanmış "entelektüeller" için muazzam bir rakam vermişti. Sonradan, "1940'ların başına gelindiğinde halk entelijansiyası sorunu çözülmüştü," diyecek olan

3 Bkz. *Narodnoe Obrazovanie, Nauka i Kultura v SSSR: Statistichiskii Sbornik*, Moskova, 1971, s. 233-235, 247.

(buna mecbur oldukları için) Sovyet araştırmacıların düşüncesizce iddialarının temelinde, muhtemelen, gene bu bulanık kategori yatıyordu. Ama bu araştırmacılardan bazıları bir yükseköğrenim kurumundan diploma almış olanların "esas olarak entelektüel işler"de istihdam edilen kişilerin ancak bir bölümünü oluşturduğunu gayet iyi biliyordu. Gerçekte bunların çoğu *praktiki*, yani işleri uzmanlık bilgisi gerektirdiği halde mesleki eğitim almamış ve mesleklerini iş üzerinde ya da yoğunlaştırılmış kurslarda öğrenmiş kişilerdi.[4] 1941 başında yetersiz eğitim, sanayide "mühendis" olarak sınıflandırılan kişiler arasında özellikle yaygındı. Her 1000 işçiye 110 mühendis ve teknisyen düşüyordu, ama bunlardan sadece % 19,7'si yükseköğrenim, % 23,3'ü ortaöğrenim diplomasına sahipti ve % 67'si muhtemelen ortaöğrenimlerini tamamlamamış olan *praktiki*'lerdi. Ülkenin eğitim kapasitesinden çok daha hızlı bir nicel büyüme sürecine sürüklenen diğer meslek grupları için de benzer bir tablo söz konusuydu.

Bu yetersizliklerin yanı sıra, aşağıda çizeceğimiz tablonun parçasını oluşturan ekonomik ve sosyokültürel maliyetler de, hızlandırılan sanayileşme temposunun kaçınılmaz sonuçlarıydı. Sanayi işçilerinin 1929 dolaylarında 3,5 yıl olan ortalama eğitim süresi 1939 sonunda 4,2 yıla yükselmişti, ama "esas olarak entelektüel işler"de istihdam edilenlerin –kısaca büro çalışanları– eğitim düzeyi, özellikle toplam sayıdan "uzmanlar" kategorisi düşüldüğünde, bundan pek de fazla değildi. Çalışan nüfusun % 16,6'sını oluşturan "memurlar"ın sadece % 3,3'ü "uzman" olarak sınıflandırılabilirdi; bunların çoğunluğu ortaöğrenimini bile tamamlamamıştı. Ne var ki bu, Stalin sonrası dönemde bazı yazarların bunları "entelijansiya" başlığı altına sokmasına engel olmamıştır.

Kentlerde ve kırsal kesimde faal nüfusun 1939'daki eğitim düzeyini gösteren genel veriler, problemin aydınlanmasına yardımcı olur. Kentlerde her 1000 işçiden 242'si, kırsal kesimde 63'ü yüksek ya da orta öğrenim görmüştü. Sadece yükse-

[4] Agy.

köğrenime bakıldığında bu rakam kentlerde 32, kırsal kesimde 3'tü. Ortaöğrenim için ise sırasıyla 210 ve 60'tı. Ama işin püf noktası şuydu: "Ortaöğrenim" istatistikleri "tamamlanmış" ve "tamamlanmamış" şeklinde iki kategori içeriyordu ve söz konusu kişilerin çoğunluğunun aslında ortaöğrenimlerini tamamlamamış olduklarını varsaymak için makul nedenler vardır.[5]

İyi bir entelektüel eğitime sahip yeni grupların ortaya çıkışı ve bu saygın kategoriye hakkıyla dâhil edilebilecek kişilerin sayısındaki artış[6] yadsınamaz. Gene de, rejimin rakamları ne kadar şişirdiğini göz ardı edemeyiz. Bu manipülasyon (muhtemelen kendini aldatma boyutu da vardı) o kadar parlak olmayan gerçeği olduğundan daha iyi göstermeyi amaçlıyordu: İşçilerin, memurların, hatta sorumlu konumlarda bulunanların pek çoğunun eğitim düzeyi genel olarak düşüktü. Toplumun düşük kültür düzeyi Stalinizm'in toplumsal zeminini oluşturduğundan, bunu aklımızda tutmamız gerekir. Tepedeki liderler bu hayal kırıcı durumu gizlemeye ve olduğundan parlak göstermeye çalışmak için yeterli bilgiye sahipti.

Ama bu şişirilmiş rakamlar –5 milyon kişilik bir entelijansiya– Sovyet deneyiminin, özellikle de Stalin döneminin temel bir özelliğini de gözler önüne serer: sistemin "ekstansif" karakteri ya da nicel olana öncelik verme eğilimi. 1939 sayımına göre, "esas olarak entelektüel işler"de istihdam edilenlerin sayısı 13. 821.452 olarak tahmin ediliyordu. Bu sayının her sektörde eğitim düzeyine göre dökümü alındığında, 5 milyona yakın (tam olarak 4.970.536) bir rakam elde edilir. Ama bu toplam, ne kadar sınırlı olursa olsun genel bir eğitim görmüş herkesi içerir. Dahası, bunların çoğunluğu görmediği bir uzmanlık eğitimi –hatta yükseköğrenim– gerektiren görevlerde bulunuyordu. Bunlar düpedüz *praktiki*'ydi; o yıllarda devasa

5 *Sotsialnoe Razvitie Rabochego Klassa SSSR: Istoriko-sotsiologicheskie Ocherki*, s. 275; V. M. Selunskaya, otvet. red., *Izmeneniia Sostial'noi Struktury Sovetskogo Obshchestva, 1921 - Seredina 30-kh godov*, Moskova, 1979, s. 306; ve *Trud v SSSR*, s. 118.

6 *Trud v SSSR*, s.89.

bir kategori oluşturan bu kesim, savaştan sonra da ağırlığını korudu. Stalin'in ölümünü izleyen dönemde bile, artık yok olmaya başlamasına rağmen, karşımıza çıkar.

Bundan, yukarıda gördüğümüz gibi iki sayım arası dönemde mantar gibi çoğalan "mavi yakalı" işçi kitlesinin, çok sınırlı bir formasyona ve eğitime sahip olan, gene de işçilerden –bazen önemli oranda– yüksek ücret alan geniş katmanları (satıcılar, kasiyerler, telgraf memurları dâhil) içerdiği anlaşılmaktadır. 1940'ta bir sanayi işçisinin ortalama aylık ücreti 30,7 rubleyken bir büro çalışanınınki 53,5 rubleydi. Bu ortalamaya mühendisler ve teknisyenler (*ITR*) dâhildir. Ama bunlar hesaba katılmadığında bile, büro çalışanlarının ücretleri işçilerinkinden çok daha iyiydi.[7] O halde ortaya şöyle bir tablo çıkıyor: sadece temel öğrenim görmüş, kol işi yapan çok kalabalık bir işgücü ve kentli işçilerden de eğitimsiz, daha da geniş bir köylü nüfusla, sınırlı becerilerin veya temel bir okuryazarlık ya da aritmetik bilgisinin dahi ödüllendirildiği bir durum. "Esas olarak entelektüel işler" kategorisinde bile eğitim düzeyi, yedi yıllık temel eğitimle gelinebilecek düzeyi ender olarak aşıyordu.

Büro çalışanlarının (resmî propagandada küçümseniyor olsalar da) yararlandıkları avantajlar ve abartılı "entelijansiya" rakamları, bariz bir gerçeğe işaret eder: Ülke işe çok gerilerden başlamıştı. Ve genelde düşük olan eğitim düzeyi, özellikle bürokratik kurumlarda toplumsal bir eşitleyici olmuyordu. Toplumsal farklılaşma hızla büyüyordu ve insanlar bunun sonuna kadar farkındaydı. Zira yaşam standartları düşük olduğunda, bazılarının elde ettiği nicel bakımdan küçük avantajlar, en kötü durumda olanlarda şiddetli bir adaletsizlik duygusu, bunlardan yararlananlarda ise hem bir dayanışma duygusu hem de bunlardan yararlanmayanlara karşı bir husumet yaratır. Ve bu son derece anlaşılabilir bir şeydir: Kıtlık koşullarında bir somun fazla ekmek, hayat memat meselesi olabilir.

"Memurlar" (ne işçi ne köylü olanlar) olarak anılan ve gide-

7 *Vsesoiuznaia Perepis' Naseleniia*, Tablo 33, s. 112.

rek büyüyen toplumsal katman, toplumsal olarak homojen olmaktan ya da öyle kalmaktan uzaktı. Aslında, "uzmanlar" kategorisiyle, ama aynı zamanda hayatın her alanında, her kademeden resmî görevlinin oluşturduğu giderek farklılaşan bir hiyerarşiyle, çok daha heterojen bir toplumsal gerçekliğin üzerini örtüyordu. Ayrıcalıkların çoğundan bunlar yararlanıyordu ve önemli bir güce sahiptiler. Yönetici katmanlar arasındaki bu büyüyen farklılaşma günlük yaşamda, resmî ve gayri resmî dilde er geç ifadesini bulacaktı; bilhassa, bu güçlü ama kendiliğinden "farklılaşma" eğiliminin yirmili yılların ortalarından, ama asıl otuzlu yılların başından itibaren bilinçli bir motivasyon ve toplumsal denetim politikası haline gelmesiyle.

Otuzlu yıllar boyunca, "statü devrimi" teriminin gayet güzel özetlediği stratejinin de desteğiyle, toplumsal ve ideolojik ayrımlar derinleşmeye devam etti. Bu strateji, "entelijansiya" ve *rukovoditeli*'yi ("makam sahipleri") –birbiriyle örtüşen, ama ideolojik nedenlerle gizlenen kategoriler– kayırmak suretiyle "memurlar" katmanına dağıtılan avantalardan ve ayrıcalıklardan oluşuyordu. Bu politika toplumsal iklimi normalleştirmek ve rejime istikrar kazandırmak için zorunlu addediliyordu. O yıllarda, iltimaslı muamele için seçilenlerden hiçbirinin hayatı kolay değildi. Tepedeki liderlerle ilişkileri en hafif tabirle pürüzlüydü. Resmî politika ve ideoloji ne zaman geri adım atsa, bürokrasinin alt ve üst katmanları günah keçisi yapılıyor ve halkın gazabına kurban ediliyordu. Sıradan yurttaşlar ile ayrıcalıklı resmî görevliler arasındaki uçurum, özellikle bunların sorumlu siyasi ya da ekonomik mevkilerde bulundukları durumlarda, bunun uygulanmasını kolaylaştırıyordu. Dolayısıyla, dönemin siyasi koşullarında, toplumsal konumlarını yükseltmeye çalışanların elde etmeye can attıkları "ayrıcalıklar" aynı zamanda tehlikeli birer tuzaktı.

"Memurlar", "uzmanlar" ve "entelijansiya" genel kategorilerini ele aldıktan sonra, şimdi de *rukovoditeli*'nin –yöneticiler ya da makam sahipleri– portresini çizmeye çalışalım.

Makam Sahipleri

Sovyet istatistiksel sınıflandırmalarında, sorumlu makamlarda bulunanlar –*rukovoditeli*– aynı zamanda *rukovodiashchie rabotniki*, bazen *otvet-politrabotniki*, daha ileri tarihlerde ise sadece *otvet-rabotniki* olarak anılır. Bu kategoriye dâhil olmak için en az birkaç astla, bir devlet dairesinde, partide, bir sendikada ya da bir başka resmî kuruluşta yapısal bir birimin başında olmak gerekiyordu. 1926 sayımına göre işletmelerde, şantiyelerde, hükümet kuruluşlarında ve bunların dairelerinde böyle 364.816 yönetici vardı. 1939 sayımında bu kategori 445.244 kişiden oluşuyordu; bunlara, her tür işletmede daha düşük, ama gene de oldukça güçlü konumlarda bulunan 757.010 kişi ekleniyordu: Fabrika müdürlerinin ve sanayideki diğer üst düzey yöneticilerin sayısı 231.000, atölyelerin ve daha önemsiz diğer birimlerin sorumlularının sayısı 165.191, kolhoz başkanları ve yardımcılarının sayısı 278.784'tü (sovhoz yöneticileri "işletmeler" başlığı altında yer alıyordu). Bu, toplamda 2.010.275 kişi ediyordu (924.009'u kırsal kesimde olmak üzere). Nihayet partinin ve devletin tepesinde, Birlik, cumhuriyet ve ilçe düzeylerinde, kurumların başında toplam 72.638 *nachal'niki* ("şef") bulunuyordu (67.670'i kentlerde, 4.968'si kırsal kesimde). Yukarıda bahsettiğimiz *rukovoditeli*, işte bu şeflerin etrafında ve emrinde çalışıyordu. *Rukovoditeli*'nin altında da daha alt kademeden görevliler ile teknik personel ve hizmetliler (ulaşım, onarım, temizlik) yer alıyordu.

Bu noktada, önemli bileşenlerine (etkili yazarlar, bilim adamları, mimarlar, mucitler ve iktisatçılar ile askerî-sınai kompleks –ve diğerlerinin– acilen ihtiyaç duyduğu diğer uzmanlar) ışık tutmak için geniş "entelijansiya" kategorisine tekrar dönmemiz gerekiyor. Bu katman toplumsal ve siyasi olarak, yukarıda şef olarak betimlediğimiz kişilere yaklaştı ve onlarla birlikte bir elit –daha doğrusu, ülke elitinin kilit bileşenlerden birini– oluşturdu.

Rukovoditeli ve "entelijansiya" kategorileri önemlidir, zira bunlar, artık nüfuz sahibi olan, kendi çıkarlarını dile getirme,

baskı yapma, sık sık da istediklerini elde etme gücüne sahip katmanların saptanmasına imkân verir. Güçlü konumlar edinme ve çıkarlarını koruma gücüne sahip toplumsal grupların boy göstermesi, Stalin'in büyük bir dikkatle ve temkinle izlediği bir süreçti. Onun sorunu tam da, bu gibi potansiyel olarak "olumsuz olgular"ın ortaya çıkmasını önlemekti.

Dörtnala Kentleşme: Kentler, Kulübeler, Barakalar

Toplumsal-mesleki manzarada meydana gelen ve yukarıda gördüğümüz gibi entelektüel, idari ve teknik katmanlar ile işçi sayısındaki artışı da içeren değişimler, tarım dâhil –daha sınırlı bir ölçüde olsa da–, ekonomi genelinde bariz bir şekilde gözleniyordu. Sanayi, inşaat ve ulaşımın yanı sıra eğitim ve araştırma sektörleri ile ülkenin kentleşmesi arasında girift bağlar vardı. Sanayileşmenin kendisi, tıpkı eğitim, araştırma, sağlık ve yönetim kurumlarının çoğalması gibi güçlü bir kentleşme faktörüydü.

Kentleşme, Rusya tarihinde çok önemli bir evrenin habercisi olan çok daha geniş kapsamlı bir sürecin de taşıyıcısıydı: bir toplum türünün (burada anlattığımız toplum) yok oluşu ve ondan bütünüyle farklı bir başkasının ortaya çıkışı. Kentsel ve kırsal nüfus oranları arasındaki değişim bizi meselenin can alıcı noktasına götürür. İncelediğimiz kısa dönem sadece hızlı ve kesin bir dönüş için ortamı hazırlamıştır; bu dönüşün otuzlu yıllardaki ilk tezahürleri, birbirine karışmakta olan toplumsal katmanlar ile kültürler arasındaki çatışmaların hâkim olduğu bir geçiş evresinin birbirinden tamamen farklı olgularından oluşur. Her şey ancak uzun dönemde şekillenecekti; bu "uzun dönem"in gelişi uzun sürmese de. Bu arada, otuzlu yıllar, geri yansımaları sistemin her noktasında hissedilen, son derece istikrarsızlaştırıcı bir ilk ivmenin verildiği yıllardı.

Kentsel ve kırsal nüfus rakamları ve bunların göreli ağırlığı istatistikçiler, nüfusbilimciler ve siyasetçiler arasında neredeyse sürekli ateşli tartışmalara konu oluyordu. 1926 nüfus sayımının sonuçlarına göre kentli nüfus 26.314.114 (%17,9), kırsal

nüfus 120.718 801 (%82,1) kişiden oluşuyordu. Köylülük konusunda tanınmış bir uzman olan V. P. Danilov, köylülerin oranının aslında daha yüksek olduğunu (%84) ileri sürmüştür. Danilov'a göre, sayım görevlileri ve nüfusbilimciler o yıllarda büyük birer köyden ibaret olan yerleşmeleri "kent" kategorisine dâhil ederek, kentsel nüfusun ağırlığını suni olarak artırmışlardı.[8] Bu düzeltme, dönemin hâkim özelliklerinden birine iyi bir girizgâh oluşturur: Süregiden kentleşmenin arka planında hâlâ derin kırsal gerçekler ve bağlar vardı. Bu, yirmili yılların sonunda, kentlerde (Moskova dâhil) "kent ile köyün hâlâ saklambaç oynadığı"nı (Walter Benjamin) gözlemleyen pek çok yabancı ziyaretçinin kaydettiği bir olguydu. Kırsal kökenlerin o günkü kentsel nüfus içindeki ağırlığı pek çok bakımdan genel bir olguydu ve bu toplumsal-tarihsel gerçeklik "kolektivizasyon"a ve diğer "modernleştirici" stratejilere rağmen yok olmaktan çok uzaktı. Şişirilmiş "entelijansiya" rakamları, planlamanın başarılarına ilişkin abartılı açıklamalar, "mucizeler yılı" 1937'de Stalin öyle istedi diye "sosyalizm"in gelişini alâyişle ilan etmeler, geçmişle hâlâ çok derin bağları olan tarihsel bir aşamanın tamamlanışını en azından lâfzen hızlandırma ihtiyacının ifadesiydi. Ama bütün bunlar geçiş sürecinin yoğunluğunu ve acılarını azaltmak bir yana, tam tersine artırdı.

Ocak 1939 sayımı, SSCB'nin Eylül 1939 öncesi sınırları içindeki toplam nüfusunu 170,5 milyon olarak veriyor, nüfusun 111,4 milyonu (% 67) kırsal kesimde, 56,1 milyonu (% 33) kentlerde yaşıyordu. Buna göre, kentsel nüfus on iki yıl içinde 30 milyon artarak iki katına çıkmıştı: hangi ölçüye vurulursa vurulsun olağanüstü hızlı bir kentleşme oranı. Kentsel nüfusun yıllık ortalama artış hızı bunun açık bir göstergesiydi: 1926-1929 arasında % 2,7, 1929-1933 arasında % 11,5, 1933-1939 arasında % 6,5. 1926 ve 1939 sayımları arasındaki dönem ortalaması ise yılda % 9,4'tü.[9]

---

8 Bkz. V. P. Danilov, *Sovetskaia Dokolkhoznaia Derevnia*, Moskova, 1977, s. 29-30.

9 A. S. Moskovskii ve V. A. Isupov, *Formirovanie Gorodskogo Naseleniia Sibiri (1926-1939)*, Novosibirsk, 1984, s. 148. Kentleşmenin bundan sonraki aşaması olan 1939-1959 döneminde (savaş sırasındaki kesintiye rağmen) kentsel nüfus

Ham istatistiksel veriler de en az bunlar kadar açıklayıcıdır: 1926-1929 arasında kentsel nüfusa yılda 950.000 kişi, 1929-1932 arasında 1,6 milyon kişi, 1932-1939 arasında 2,34 milyon kişi eklenmişti. 1940'ta kentsel nüfus 63,1 milyon kişiydi (bu rakama yeni ilhak edilen topraklarda yaşayan 7 milyon kişi dâhildi). Ama yukarıda gördüğümüz gibi, bu kentsel dünyanın ayakları hâlâ nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan ve tüm toplumsal yapı için "depo" işlevi gören köylülüğün ve kırsal kesimin ağlarına takılıydı. Bu kısa dönemde yaşanan temel toplumsal değişimler üç güçlü "dönüştürücü faktör" arasındaki etkileşimle özetlenebilir: Bir uçta kolektivizasyon kırsal kesimleri boşaltmakta, öteki uçta kentleşme aynı işi yapmakta, bir başka güçlü faktör olan sanayileşme ise her iki uçta etkisini göstermekteydi.

Bu dönüşümün sonucunda kentlerin büyümesi ve köylülerin kentlere akını muazzam boyutlar aldı. 1926-1939 arasında kentlerin nüfusuna 29,6 milyon kişi eklendi; 18,5 milyonu yeni gelenlerle, 5,3 milyonu doğal nüfus artışıyla (doğumlar, evlenmeler vs), 5,8 milyonu ise büyük kırsal yerleşmeleri "kent" kategorisine sokan idari kararlarla. O halde, 1939'da yeni kent sakinlerinin % 62'si kırsal kesimden gelenlerden oluşuyordu: Kentlerin ve "kentsel yerleşmeler"in içsel nüfus artış oranı sadece % 17,8'di; kalan % 19,5 de idari kararlarla kentli olmuştu; yani 5,8 milyon köylü göç etmesine gerek kalmadan kentli statüsüne geçmişti.

Bütün bu süreç Çarlık Rusya'sından miras kalan 640 kentle sınırlı değildi. On üç yılda yaklaşık 450 yeni kent kurulmuştu. Altmış bir kentin nüfusu 100.000 ila 500.000 arasında –1926'da bu büyüklükte sadece 28 kent vardı–, sekiz kentin nüfusu 500.000'in üzerindeydi – 1926'da bunların sayısı sadece üçtü. Ayrıca, 1897-1926 döneminde en hızlı büyüyen kentler en büyük kentlerken (nüfusu 100.000'in üzerinde olanlar), 1926-1939 arasında, sanayileşmenin etkisiyle orta büyüklükte kentle-

39,4 milyon artmıştır. Bu rakamlar 1939 sayımından ve A. G. Rashin, *Istoricheskie Zapiski*, No. 66, 1960, s. 269'dan alınmıştır (Rashin kentli nüfus oranını %33 değil, %32 olarak vermekte, bu da kırsal nüfusun payını %68'e yükseltmektedir).

rin (50.000 ila 100.000 nüfuslu olanlar) gelişmesine tanık olundu. "Bomboş arazilerde" –yani sanayi şantiyelerinin çevresinde– pek çok kentsel alan gelişti. 1926'da nüfusun %17,4'ü kentliydi. On üç yıl sonra bu oran %32,9'a sıçramıştı.[10]

Gene de, ne yıllık ortalama büyüme oranları ne de toplam 30 milyon yeni kentli rakamı böyle bir kentsel genişlemenin yol açtığı kargaşanın yoğunluğunu yansıtabilir. 18,5 milyon köylü kentlere gelip yerleşmekle kalmadı. Bu muazzam rakam, karşıt yönlerdeki nüfus hareketlerinin bileşkesiydi. Bir yandan, milyonlarca köylü kentlerde yaşamayı deniyor ya da daha zengin olanları kıyımlardan kaçıp kentlere sığınmaya çalışıyor, öte yandan, insanlar kitleler halinde kentsel bölgeleri terk ediyor, hatta buralardan kaçıyordu. Bu, kelimenin tam anlamıyla bir insan girdabıydı.

Kolayca tahmin edilebileceği gibi, ülke böyle bir kitlesel göçle baş etmeye hazır değildi. Kötü hasatların ve buğday tedarik krizlerinin sonucunda, ağır konut sıkıntısının da işaret ettiği gibi yaşam standartları önemli ölçüde düşmüştü. İnsanlar ancak barakalarda ya da başkalarının kaldığı odaların bir köşesinde barınacak yer bulabiliyordu. En ideal durum, ailelerin ortak kullanılan aşırı kalabalık dairelerde kendilerine ait bir oda sahibi olabilmeleriydi. Bu güçlükler sadece yeni gelenlerle sınırlı değildi. Konut verileri krizin ciddiyetini gözler önüne serer: Çoğunlukla hiçbir konforu olmayan, dört duvardan ibaret işçi barakaları ve sayıları sürekli artan, her aileye bir odanın, dört ya da daha fazla aileye bir mutfağın düştüğü ortak kullanılan daireler, artık Sovyet kentlerinin manzarasının değişmez bir parçası haline gelmişti ve bu, daha yıllarca böyle devam edecekti.

1928'de, kişi başına 6 metrekarelik bir alana sahip bir konut hijyen ve konfor bakımından "normal" sayılıyordu. Ama ne kadar mütevazı olursa olsun, bu bir hayaldi (birinci beş yıllık

10 Basile Kerblay, *La Société soviétique contemporaine*, Paris, 1977, s. 61 (İngilizce çevirisi, New York, 1983); V. M. Selunskaya, yay. haz. *Sotsialisticheskoe Stroitel'stvo Sovetskogo Obshchestva, 1921-sered. 30kh godov*, Moskova, 1979, s. 192-193.

planda yer alan ve asla tutturulamayan bir hedef). Bu arada, işçilerin işyerlerine uzak komşu köylerde kalacak sefil bir yer ya da köşe bulmaları gerekiyordu. Pek çok sanayi işletmesinde barınma koşulları kötüleşiyordu; daireler bakımsızlıktan dökülüyor ve asgari hijyen standartlarını karşılamıyordu. 6 Ocak 1936'da, Avrupa Rusya'sındaki yeni kentsel yerleşmelerin sakinlerine kişi başına ortalama 4,4 metrekare alan düşüyordu; Sibirya'da ise bu rakam sadece 3,2 metrekareydi. Kentlerdeki altyapı ve kamu hizmetlerine ilişkin veriler iç karartıcıydı. Avrupa Rusya'sı ve Sibirya'da kanalizasyon, akar su ve merkezî ısıtma hizmetlerine ilişkin rakamlar çok düşüktü. Bunun tek istisnası elektrikti: Rusya'daki konutların %92,3'ünde (Batı Sibirya'dakilerin %70'inde) elektrik vardı. Buna karşılık, kanalizasyonu olan konutların oranı Rusya için %22,8, Sibirya için %5, akar suyu olanlarınki ise sırasıyla % 43 ve % 19'du.

Bu veriler o yıllardaki yaşam standartlarının iyi bir göstergesidir. Bunlar, mahremiyet diye bir şeyin olmadığı, kişisel ve ailevi yaşamın sonuna kadar kısıtlandığı aşırı kalabalık konutlarda birlikte yaşamanın güçlüklerine dair bir fikir de verir. Beslenme yetersizliği, kötü barınma koşulları, hijyen eksikliği, yeterince dinlenmemekten kaynaklanan fiziksel ve sinirsel yıpranma ve iş yaşamında erkeklerle aynı (eğer daha ağır değilse) baskılara maruz kalan kadınların işgücüne kitlesel katılımı, otuzlu yıllarda doğum oranlarının neden düştüğünü açıklar. Otuzların başında ekonomik güçlükler, kıtlık (özellikle 1932-1933'te) ve diğer zorluklar nüfus artış hızını düşürmüştü. Yiyecek sıkıntıları, karne sistemi, yoğun göçler, "kulakların tasfiyesi", kentlere ve kentlerden dışarı doğru sürekli nüfus hareketleri geleneksel aile yaşamını ve aile içi ilişkileri allak bullak etmişti.

1923-1928 arasında, ölüm oranlarının düşmesi ve yüksek doğum oranları (özellikle kırsal kesimde) sonucunda görülmemiş bir nüfus artışı (yılda 4 milyon kişi) gerçekleşmişti. 1928'de doğum oranı %4,2, ölüm oranı %1,8, nüfus artış hızı %24'tü. 1928-1940 arasında ortaya çıkan tablo ise tamamen farklıydı: Nüfus artış hızları düşmüştü (bilhassa 1930-

1931'de) ve bundan sonra da düşmeye devam edecekti. 1932'de doğum oranı ölüm oranından sadece %5,6 fazlaydı. Ve 1933'te Avrupa Rusya'sı kentlerinde ilk kez negatif bir demografik bilanço gerçekleşti. 1930-1935 yıllarında durum özellikle telaşlandırıcı bir hal almış olmalıdır. 1938'de aynı bölgelerde nüfus artışı hızlandı ve yeniden 1929'daki düzeyini (%20) yakaladı, ama savaş tehdidi ve Birinci Dünya Savaşı ile İç Savaş sırasındaki kayıplar sonucunda evlenme yaşındaki nüfusun azalması nedeniyle 1939'da yeniden %19,2'ye, 1940'ta da %13,2'ye düştü.[11]

Sovyet kaynaklarından alınan bu istatistiklerin işin gerçeğini yansıtıp yansıtmadığını söylemek güçtür. Doğum oranlarındaki düşüşün kısmen uzun dönemli bir eğilime bağlanması mümkündür. Ama hükümetin bu düşüşü durdurmak ve tersine çevirmek için sert önlemler alması, elde daha da telaşlandırıcı rakamlar olduğunu düşündürür. Silahlanma harcamalarındaki artış göz önüne alındığında, otuzlu yılların sonunda yaşam standartlarını iyileştirmek kolay bir iş değildi (bu yönde girişimlerde bulunulmuş olsa da). Doğum oranlarındaki düşüşü durdurmak için, kürtajın suç haline getirilmesi (27 Haziran 1936) gibi pek bir etkisi olmayan baskıcı ve gerici önlemlere daha fazla önem veriliyordu. 1937'de (temizlik hareketlerinin en civcivli zamanı) resmen ilan edilen doğum oranındaki hafif yükseliş, ne kaba doğum teşvik politikalarıyla –on çocuk doğuran annelere verilen ve pek çok fıkraya konu olan "kahraman anne" unvanı ve madalyası– ne de gizlice kürtaj yaptırmaya mahkûm edilen kadınların uğradığı kıyımla açıklanabilir. Doğum oranı 1939'da yeniden düşerek 1935 seviyesine indi. Tabii, bu sırada devreye giren yeni bir faktör vardı: erkeklerin silahaltına alınması.

11 *Trud v SSSR*, s. 30.

6

Kolektivizasyonun Etkisi

Artık Stalin'in sıkı denetimi altında olan yeni parti liderliğinin 1928-1929'da başlattığı politika, aşırı hızlı sanayileşmeden ibaret olsaydı bile görülmemiş bir olay olurdu. Ama bu muazzam ekonomik hamle tahıl tedarikinin giderek zorlaştığı bir sırada gerçekleşti. Dahası, tarımda da bu kadar köklü bir yeniden yapılanmaya girişilmedikçe sanayileşmenin tehdit altında olduğu düşünülüyordu. Smai yöntemlerin tarıma uygulanmasıyla sanayide olduğu gibi tarımda da büyük bir atılım gerçekleşeceğine inanılıyordu. Tarımın sanayileşmesi kırsal ekonomide devrim yapmanın en kestirme yolu olarak görülüyordu. Makineler bir kez sabanların (bazı durumlarda kara sabanın) yerini alınca, hızla göz kamaştırıcı sonuçlar alınmaya başlayacaktı.

1939 sonuna gelindiğinde kolhoz üyelerinin (*kolhozniki*) sayısı 29 milyondu, bu da çalışan nüfusun %46,1'ine denk geliyordu. Bunlara, sovhozlarda (devlete ait tarım işletmeleri) ve benzer tarımsal işletmelerde çalışan 1.760.000 kişi ile Makine Traktör İstasyonları'nda (MTS) görevli 530.000 çalışanı da eklememiz gerekir.[1] Ne var ki tarımın toplumsal yapısı ve üretim sistemi, işçilerin önceden mevcut bir fabrika ve iş sis-

1 *Sotsialisticheskoe Zemledelie*, 10 Ağustos 1940.

temine dâhil oldukları sanayiden çok farklıydı. Tarımın üreticilerin rızasını almadan, zorlayıcı bir bürokratik kararla "yeniden yapılandırılması" muazzam bir köylü kitlesinin mülksüzleşmesiyle sonuçlandı. Bu politikanın öngörülmeyen sonuçları Sovyet tarımı ve devleti üzerinde son güne kadar ağırlığını hissettirecekti.

Bir tarım dergisinde yayımlanan başyazı çok önemli bir sendroma işaret eder. Rostov yönetim birimindeki Matveevo-Kurgansky MTS'sinin sekreteri Yoldaş Krivtsov bu yazıda traktör tugayları arasında yeterli siyasi çalışma yapmamakla eleştiriliyordu. Siyasi çalışma olmadan hasat kampanyasında başarılı olunması imkânsızdı. Yazıdan, traktör sürücülerinin kendileri için hazırlanan gazeteleri okumadıkları, hükümet kararnamelerinden bihaber oldukları ve normları tutturmaları halinde hasadın ilk on beş-yirmi gününde çift maaş almaya hak kazandıklarını bilmedikleri anlaşılmaktadır.

Dergi, Merkez Komitesi Sekreteri Andreev'in XVIII. Parti Kongresi'ndeki konuşmasında, tarımın kendi imkânlarıyla ayakta kalabileceğine inananlara yaptığı uyarıyı herkese duyurmaya çalışıyordu. Andreev haklıydı: "Devletleştirilen" tarımın ajitasyon-propagandadan ibaret olmayan yoğun bir siyasi müdahale olmaksızın doğru düzgün işlemesi mümkün değildi. Ona göre, politika üreticilere güçlü bir baskı uygulamaya hazır olmayı da gerektiriyordu. Bir bakanlık icra edilecek kararlar çıkararak birimlerini nasıl yönetiyorsa, tarım da aynen öyle, yerel devlet ve parti organları tarafından yönetilmeliydi. Bu, Tarım Komiserliği'nin tek tek kolhozlara ya da sovhozlara varana dek her düzeyde, devlet ve partinin de komiserlik üzerinde baskı uygulaması ve parti, polis ve yerel mülki idare aracılığıyla üreticilere doğrudan baskı yapılması demek oluyordu.

Bunun bir yolu, her bir ilçede tarımsal üretimin aşamaları için merkez tarafından hazırlanan ya da onaylanan ayrıntılı planların oluşturulmasından geçiyordu. Devletin yürüttüğü bir kampanya gibi görülen mevsimlik çalışmaları denetlemek için, yığınla görevlinin, kaç defa gerekiyorsa o kadar, çekirge sürüleri misali ilçeleri ve kolhozları istila etmesi gerekiyordu.

Harman dövme aşamasına özel bir önem veriliyordu: Bu kritik aşamada, daha köylüler kendi paylarını almadan, devletin tahıl payını toplamak için devlet görevlileri ve özel ekipler gönderiliyordu. Beklenen hasadı değerlendirmek için oluşturulan özel komisyonlar piramidinin tutumu daha da kalleşçeydi; bunlar, bir sonraki hasadın büyüklüğünü önceden "ilan etmek" ve köylüleri bu şişirilmiş tahminlere göre vergilendirmek için sık sık istatistik hilelerine başvuruyordu. Biriken bütün bu baskılar, toprağı dürüstçe işleme şevkini kırıyor ve köylünün toprağa ve tarla işlerine olan doğal bağlılığının zayıflamasına, hatta yok olmasına yol açıyordu. Köylüler artık enerjilerinin büyük kısmını kendi küçük tarlalarına saklama eğilimindeydiler. Bunlar olmasa sadece köylüler değil ülkenin tamamı açlıktan kırılırdı. Gülünç boyutlarına rağmen, bu tarlalar kırsal kesimin ve kentlerin beslenmesinde hayati bir rol oynadı. Köylülerin kendilerini bir sınıf, köylerini varlığını sürdürebilir cemaatler olarak korumak için ellerinde kalan tek şey buydu.

Yıllar sonra, Stalin sonrası dönemde ve tarımsal üretimi yeniden canlandırmayı amaçlayan pek çok reforma ve iyileşmeye rağmen, otuzlu yılların bu iradeci tarım politikasının mirası utandırıcı bir bedel ödetmeye devam ediyordu: Hâlâ önemli bir kırsal nüfusa sahip olmasına ve "kolektifler"in elindeki uçsuz bucaksız tarlalara ve traktör filolarına rağmen, ülke ABD'den tahıl ithal etmek zorundaydı.

Sovyet tarımı, kontrolden çıkan bir modernleştirme girişiminin dramatik bir örneğidir. Devlet kendisine, bütün tarımı tepeden yönetme görevini yüklemişti. Halkın büyük bölümü –köylülük– üretim görevlerini ayaklarını sürüyerek yerine getiriyordu. Ve bu bile, kontrol, teşvik ve baskıyı bir arada kullanan dev bir mekanizmanın baskısıyla sağlanabiliyordu. Kolhoz sistemi birbiriyle bağdaşmaz ilkeler içeren melez bir yapıydı: Kolhoz, MTS ve özel tarla sıkıntılı bir şekilde bir arada yaşamaya zorlanıyor, ama ne kooperatif, ne fabrika ne de özel tarım işletmesi olabiliyordu. "Kolektif" terimi tamamen isabetsizdi.

"Kolektivizasyon"un –ki hiçbir kolektifliği yoktu– devlet sistemi üzerinde de derin bir etkisi oldu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, diktatörlükler çeşitli biçimlere ve renklere bürünür. SSCB örneğinde, rejim artık kendini, nüfusun büyük bölümünü o zamana kadar kendi rızasıyla yaptığı bir işi yapmaya zorlamak için gerekli olan muazzam bir cebir aygıtıyla donatmak zorundaydı.

Genç de, Sovyet tarımının bir üretim tarzı olarak yazgısı ne olursa olsun, bu yeni tarım yöntemleri Rusya'nın toplumsal manzarasında tarihsel bir dönüşüme yol açan süreçleri hızlandırdı. Binyıllık bir kırsal geçmişten yeni bir çağa geçiş yolunda büyük adımlar atılıyordu. Sınai-kentsel bileşen bütün hızıyla ilerliyor, kırsal bileşen ise durgunluğa ve çalkantılara rağmen ağırlığını koruyordu. Bir başka deyişle, geçiş sürecine, büyük ölçekli modern teknik-idari yapılar ile kendine özgü ritimleri ve ufkuyla toplumsal ve kültürel olarak hâlâ geleneksel bir yaşam süren kırsal bir toplumun patlamaya hazır terkibi damgasını vuruyordu.

Çarlık Rusya'sı benzer bir çelişki yaşamıştı. Mutlakıyetçi bir devletin egemen olduğu son derece kırsal bir ülkenin üzerinden geçen güçlü kapitalist gelişme dalgaları, her türden dengesizliği ve krizi de beraberinde getirmişti. Ne var ki SSCB örneğinde sanayileşme dalgaları daha da güçlüydü ve Çarlık Rusya'sında olanların tersine, bu sürecin ipleri doğrudan, gücünün bilincinde dar bir lider grubu tarafından yönetilen, diriltilmiş, kararlı ve baskıya eğilimli bir devletin elindeydi. Gelişmekte olan bir sanayi toplumu ile köylülüğün tepkisi –ya da tepkisizliği– arasındaki çatışmayı ve bu karmaşık terkibin siyasi rejim üzerindeki etkisini kavramadan, 20. yüzyıl Rus ve Sovyet tarihinin izlediği seyri –1917, Leninizm, Stalinizm ve nihai çöküş– anlamak imkânsızdır.

O halde, şunu bir kez daha tekrarlamamız gerekiyor: Rejim tarafından yüzlerce yıllık geleneklerinden vazgeçmeye zorlanan ülkenin kırsal bileşeni, rejimi muazzam yönetim-baskı mekanizmasını daha da güçlendirmeye mecbur ederek, tabiri caizse, intikamını aldı. Bu mekanizma olmadan, rejim tarım-

dan pek bir şey alamazdı. Bunun, başta kentlerin "köyleşmesi" olmak üzere, aynı ölçüde belirleyici bir dizi başka sonucu oldu. İş arayan ya da kırsal kesimden kaçan köylülerin akını, kentlerin büyümesini rejim için büyük bir problem haline getirdi. Kentlere kaçış fiilen kitlesel bir kırsal göçtü. Kendilerini tehdit altında hissedenler için tedbir niteliğinde bir önlem, zorla uzak bölgelere gönderilenler içinse çektikleri sıkıntıların bir sonucuydu. Kentlere göç, yeni kurulan kolhoz sisteminin henüz mevsimlik görevlerini yerine getiremeyecek kadar zayıf olduğu bir dönemde gerçekleşti.

Kentlere kaçanlar arasında binlerce traktör ve biçerdöver sürücüsü ile başka tarım uzmanları da vardı. Bunlar, hızlandırılmış eğitimlerini tamamladıktan sonra, hatta mesleki eğitimleri sırasında kentsel bir ortama kaçmayı tercih ettiler. Bu, insanların tutumlarını değiştirmek için maddi teşvikler kullanmanın iç çelişkisini yansıtıyordu: Devlet onları gidip tarlalarda çalışsınlar diye eğitiyor, ama onlar kente göçmeyi tercih ediyordu.

Toplumsal akışlarla ilgili veriler, kentlere ve kentlerin dışına doğru kaotik nüfus hareketleri, "kırsallaşan" kentleşme, kentsel yaşam tarzının ve zihniyetinin alâmetifarikası baraka kültürü, şantiyelerde ve kolhozlarda işgücüne uygulanan hoyrat muamele: Bütün bunlar, özellikle de sonuncusu, bir başka olgu daha göz önünde tutularak değerlendirilmelidir. Şantiyelerin ve işyerlerinin büyük miktarlarda işgücüne ihtiyaç duyduğu bir sırada, yetkilileri ve fabrika yöneticilerini çaresizlik içinde bırakan yüksek bir işgücü devir hızı gözleniyordu. İşçiler fabrikalarını terk ediyorlardı; bu, barış döneminde bile firar sayılan bir eylemdi. Çoğunlukla genç olan bu insanlar yerel yönetimin desteği ve göz yummasıyla gidip doğdukları köylere saklanıyorlardı. Üst düzey yetkilileri bu olguya ve firarlara karşı baskıları yoğunlaştırmaya iten aynı nedenler, özellikle kırsal kesimde yerel yetkilileri, kolhozlara ya da sovhozlara katılmak için fabrikalarından ya da başka zahmetli işlerden kaçan gençleri korumaya yöneltti. Daha şaşırtıcı ve daha az incelenmiş bir olgu da, mahkemelerin ve savcıların bu

konuda gösterdikleri hoşgörüdür. Yerel çıkarları gözeten ya da sadece, istemedikleri bir yerde zorla çalıştırılmayı reddeden gençleri suçlu olarak görmeyen savcılar, bu gibi davalar için takipsizlik kararları alıyor, yargıçlar ise hapis gerektirmeyen hafif cezalar veriyordu.

Stalinist devlet, en azından 1861'de serfliğin kaldırılmasına kadar işgücünü çalıştığı yere bağlı sayan (*glebae adscripti*) Çarcı eski rejim geleneğini yeniden tesis etmişti. Bu Stalinizm'in en önemli özelliklerinden biriydi, ama bir koşulla: İdari makamlar da dâhil toplumsal aktörlerin hepsi, nesnel koşulların ve çıkarların yarattığı kaçamak imkânlarından ve boşluklardan yararlanarak çoğu durumda dikta rejiminin yarattığı baskıyı hafifletiyorlardı. Diktatörlüğün demir pençesindeki bu "gevşemeler" ve yumuşamalar gözden kaçırılmamalıdır. Bu koşul, Stalin'in otuzlu yıllardaki baskıcı politikasının tamamı için geçerlidir. "Güvenlik artı terör" formülünün gelişmekte olan Stalinist sistemin neredeyse içsel, temel bir bileşeni olduğu doğrudur; bu da sisteme yöneltilen eleştirileri haklılaştırır. Rejimin korkunçlukları hakkında bizim de söyleyeceğimiz çok şey olacak, ama işgücü sorununu ele alırken getirdiğimiz kayıtlarla. Baskı ve terör önlemleri bütünü, çoğu durumda araştırmacıların tüm dikkatlerini üzerine toplayarak, büyük resmin (toplumsal değişimler ve devletin inşası) ihmal edilmesi sonucunu doğurmuştur. Yine de, bu karmaşık yapının içindeki pek çok farklı etkileşimi derinden kavramak istiyorsak bu resmin incelenmesi zorunludur. Burada, o yıllarda yaşanmakta olan toplumsal süreçlerin derinine inmemizi sağlayan öğelerin en azından bazılarını incelemeye çalışmamızın nedeni budur.

Dönemin genel havası şu başlıklarla özetlenebilir: kentleşme, sanayileşme, kolektivizasyon, temizlik hareketleri ve gösterme lik mahkemeler, eğitimin yaygınlaşması, demagojiyle kültürün değersizleştirilmesi, enerjilerin ve insanların seferber edilmesi, hayatın pek çok alanında suçun yaygınlaşması, yeni idari yapılar kurma telaşı, vd. Bütün bunlar ve daha pek çokları çalkantılı otuzlu yıllarda gerçekleşti. Neredeyse eşzamanlı

olarak yaşanan bu çok önemli olay ve süreçler birbiriyle bağlantılıydı ve büyük bir karışıklık, hatta kaos ortamında birbirini etkileyip eşine ender rastlanan bir hızda tarihsel değişimlere yol açtı. Siyasi sistemin kendi girişimlerinin yansımalarından bağımsız olarak anlaşılamaması makuldür. Bir başka deyişle, bu çalkantıyı başlatan siyasi sistem bunun yarattığı sonuçlarca şekillendirildi ve ortaya çok özel türde bir diktatörlük çıktı.

Dolayısıyla "siyasi sistem", daha özel olarak da devlet-parti kompleksi incelenirken toplumsal tarih göz ardı edilemez.

Tekuçka sözcüğü ("işgücünün kendiliğinden hareketliliği" şeklinde çevrilebilir) özellikle ilk yıllarda yaşanan bu çok yönlü nüfus hareketlerinin boyutlarını özetlemeye yeter. Milyonlarca insan ülkeyi bir uçtan ötekine dolaşıyordu: Kentlere ya da büyük şantiyelere akın ediyor, ama bazen buralardan ayrılıyor; kırsal kesimden ve "kulak" olarak mülklerinden edilip sürülme tehdidinden kaçıyor; eğitim görmeye ya da yeni bir işe başlamaya gidiyor, sonra bunları aynı hızla terk ediyordu. Bu değişik *tekuçka* biçimleri, ülkenin dört bir yanında yollarda ya da trenlerde sürekli hareket halinde olan bir nüfusla, kontrol edilmesi güç, muazzam bir toplumsal hareketlilik yaratıyordu.

İşte, durumun kritik olduğunun düşünülmesine yol açan arka plan buydu. Ülke içi pasaport ve *propiska* (ikamet izni almak için kentlerde karakollara kayıt yaptırma zorunluluğu) rejimin ülkede düzeni sağlamak için benimsediği yöntemlerden sadece ikisiydi. Rejim bir yandan her türlü idari ve baskıcı yönteme başvuruyor, öte yandan toplumsal ve ekonomik stratejiler deniyordu.

İptidai kentsel çevre planlaması, başlangıç aşamasında bu toplumsal istikrarsızlığın parçası ve önemli bir kaynağıydı. İstikrarın bir ölçüde sağlandığı sonraki yıllarda bile önemli bir sosyolojik özellik varlığını korudu: Kısmen kırsallaşmış kentlere ilaveten, Stalin Rusya'sında nüfusun %67'si hâlâ kırsal kesimde yaşıyordu ve MTS'lerin traktörlerine rağmen kırsal kesimdeki çalışan nüfusun önemli bir kısmı hâlâ sanayi öncesi koşullarda faaliyet gösteriyordu. Yaşam ortamları, esas olarak,

bazen başka köylere komşu olan, ama çoğunlukla dağınık ve yalıtık, küçük veya orta büyüklükte köylerden oluşmaya devam ediyordu. Şüphesiz, çoğunluğu bazı step bölgelerinde ya da Kuzey Kafkasya'da olmak üzere daha büyük köyler vardı, ama bunların sayısı çok daha azdı. Dahası, diğer köylerle paylaştıkları özellikler, bunları büyük kentlerden kesin olarak ayırıyordu. Cemaat içi toplumsal ilişkiler sistemini yöneten komşuluk ağları, ekonomik faaliyetin mevsimsel ritmi ve batıl inançların çok güçlü olduğu son derece dindar bir kültür, kırsal nüfusun günlük yaşamı ve tutumu üzerinde güçlü bir etkiye sahipti.

Bir kent kültürü yaratmak ve buna uyum sağlamak, uzun zamana yayılan bir süreçtir. İncelediğimiz bu kısa dönemde, bir yaşam tarzından diğerine geçiş, daha elverişli koşullar altında bile çok sarsıcı bir deneyim olurdu. Kentler, özellikle de büyük kentler ne kadar ilkel olurlarsa olsunlar, köyden yeni gelmiş insanlar için muazzam karmaşık bir dünya oluşturuyordu. Bu iki dünya arasındaki karşıtlığı anlatmak için tek bir örnek vermek yeterlidir: Büyük kentlerde icra edilen meslek sayısı 45.000'e yakınken, kırsal kesimde bu sayı 120'ydi.

Kent yaşamının en aşikâr ve zor yanı olan yiyecek ve konut sıkıntısı, köylü göçmenlerin kentsel-sınai dünyada karşılaştıkları güçlükleri daha da ağırlaştıracak bir kriz durumuna işaret ediyordu. Köyde herkes evinin, hayvanlarının ve hemen hepsini şahsen tanıdığı komşularının tanıdık dünyasında yaşar ve bu tanıdıklık gerçek bir psikolojik ihtiyaç halini alır. Buna karşılık, kentlerin anonim kalabalığı tanım gereği kolayca düşmanca bir ilişkiler ağı olarak algılanır. Daha önce bahsettiğimiz diğer özellikler uyumu daha da güçleştiriyordu. Ayrıca, o yıllarda Sovyet kentlerinde ağırlıkla gençler yaşıyordu ve buralara güvensizlik hâkimdi (kentlerde yaygın bir sorun oluşturan olguya "holiganizm" deniyordu). Ama bu, doğrudan köylerinden gelmiş gençlerin özümsenmelerini kolaylaştırıyor ve bunlar büyüklerinin değerlerinden hızla uzaklaşıyordu.

Pek çok köylü için zor bir çevrenin tehditleriyle baş etmenin tek yolu olabildiğince çok köy geleneğini korumaktı. Bu

savunmacı tutum, Çarlık Rusya'sından miras kalan pek çok kentin kırsal karakterini tekrar canlandırarak, buralarda, Sovyet kentleşmesinin sürekli bir özelliği olarak kalan melez bir ortam ve yaşam tarzını yeniden yarattı. O halde, artık açıklık kazanmış olması gereken bir noktayı bir kez daha vurgulamamız gerekiyor: Stalin Rusya'sı 1941'de savaşa katıldığında, bu yola girmiş olsa bile, henüz önemli bir kentli sanayi ülkesi değildi. Modernleştirici devletinin biçimi de dâhil, sosyolojik ve kültürel pek çok açıdan kırsal geçmişinin bir uzantısıydı.

7

Yasallık ile Sefahat Arasında

Henüz, aşağı sınıflardan devletin ve partinin posta kutularına ulaşan eleştiri dalgaları, muhalif ifadeler ve sık sık ağırlaşan sözler hakkında hiçbir şey söylemedik. İdarecilere ve entelijansiyaya karşı izlenen havuç-sopa politikası, bunları rejim ve devlet aygıtındaki kadrolar için güçlü bir siper haline getirmeyi amaçlıyordu. Halktan gelen her tür büyük çaplı hoşnutsuzluk ifadesi, mesnedi olan her tür sert eleştiri, arkasından "muhalefet" ya da "karşıdevrim" olarak yaftalanabilecek karışıklıklar ya da sokak gösterileri gelmediğinde bile, tehlikeli addediliyordu. Aygıtın dışında çalışan üyelerin tepkileri bile parti liderleri için bir endişe kaynağıydı. Ve bu hoşnutsuzluklar beş yıllık planlarla başlamadı.

Parti Üyeleri Grevlere Katılıyor (1926)

GPU'nun ve parti haber alma dairesinin raporlarında, bazıları öyle görülse ve gerçekten öyle olsa bile, parti üyelerinin tamamının grev kırıcısı olmadığı belirtiliyordu. Ocak-Eylül 1926 arasında parti üyeleri ülke genelinde kaydedilen 603 grevden 45'ine katılmıştı.[1] Belgeler, grevleri başlatmakla kalmayıp li-

[1] RGASPI, 17, 85, 170, LL. 69-80 (GPU'nun, Ocak-Eylül 1926 dönemi için, pek çok fabrika ve bölgeden işçilerin tutumuna ve sözlerine ilişkin uzun ve ayrıntılı bir raporu).

derlik de eden bazı parti üyeleri olduğunu göstermektedir. Raporlarda, çeşitli fabrikalarda çalışan parti üyelerinin olumsuz davranışlarından da yakınılır ve ekonomik güçlüklerin "köylü" olarak nitelenen tutumlara –toplum ve iş yaşamında pasiflik, dinsel ve milliyetçi önyargılar, hücre kararlarına düşmanca tepkilere– yol açtığı vurgulanır.

Raporlarda çok sert eleştirilerde bulunan parti üyelerinden örnekler verilir; mesela: "Şimdi eskisinden daha fazla sömürülüyoruz. Eskiden burjuvazi vardı; şimdi müdürlerimiz var." Bir başka örnekte, üyelerinden greve son vermelerini isteyen bir parti hücresinin komünisi bir kadın işçiden aldığı şu yanıta yer verilir: "Ne istiyorsunuz? Parti karnımı mı doyuruyor? Hayatta kalmak imkânsızlaştı." Bir başka tepki de şöyledir: "Suyumuz çıkarılıyor. Sendika temsilcilerimiz fabrika yönetimiyle birlik oluyor ve işçilerin taleplerine kulak asmıyor."

Krasnoyarsk ilindeki bir cam fabrikasında, bazı işçiler ücretlerinin 42 rubleden 52 rubleye yükseltilmesi için greve çıkarlar ve liderler arasında bir parti üyesi de vardır. Muhtemelen sayıları çok az olduğundan grevcilerin hepsi işten atılır. Grevler daha büyük çaplı olduğunda ise, grevcilerin talepleri çoğunlukla karşılanırdı.

Leningrad'daki Nevski tersanelerinde, işçilerin çok saydığı iki parti üyesinin durdurabileceği bir grev patlak verir. Ama yönetim araya girmelerini istediğinde, iki partili bunu reddeder.

Raporlar bazı üyelerin parti politikasının bütün yönlerine getirdikleri eleştirilere bol bol yer verir. Bir örnek verecek olursak, böyle iki üye hücre sekreterini görmeye gider, üyelik kartlarını masanın üzerine bırakır, son ayın aidatını öder ve partiden ayrıldıklarını açıklarlar: "Hücreniz yönetime çalışıyor; siz yönetimin işçileri ezmesine yardım ediyorsunuz."

GPU'nun sendikalar ve diğer örgütlerdeki seçim kampanyalarıyla ilgili raporları, parti üyesi işçiler arasında bile ciddi bir pasiflik olduğunu kaydeder. Bazı işçiler bir toplantıyı terk etmek isterler. Çıkışta durdurulunca, şöyle derler: "İlk gidenler parti üyeleri olduğu halde, bizim çıkmamıza neden engel oluyorsunuz?"

Raporlar işçi sınıfından parti üyelerinin antisemit ifadelerine de yer verir. Bildik laflar sıralanır: "Bütün iktidar Yahudilerin elinde", "Çıfıtlar iktidarda ve işçileri eziyorlar", "Çıfıtların arasından düzgün adam çıkmaz", "Bu iğrenç kabilenin hakkından gelmeye can atıyorum."

Bu cımbızlanmış cümleleri yorumlarken dikkatli olmamız gerekir. Bu tür örnekler yaygın olsa bile, GPU[1] ya da parti haber alma dairesi kaynaklı raporlar, protestoların boyutlarını kestirmemize imkân vermez. Başka belgelerde hücre talimatlarının ya da yasaklarının üyeler tarafından nadiren çiğnendiği belirtilir. Bu, üyelerin sadece bir azınlık tarafından açıkça dile getirilen görüşleri dile getirmedikleri ya da paylaşmadıkları veya işçilerin yakınmalarına sessizce katılmadıkları anlamına gelmez. Bunlar diğer işçilerden misilleme görme korkusu –işçilere ya da grevlere karşı hasmane bir tutum takındıklarında çoğunlukla olduğu gibi– ile parti tarafından cezalandırılma korkusu –bu, işlerinden olmalarına yol açabilirdi– arasında bocalıyorlardı. Sıradan parti üyelerinin, işyerindeki diğer herkes gibi, *stukaçi*'ler (ücretsiz muhbirler) ya da gizli ajanlar tarafından ispiyonlandığı da artık kesin olarak bilinmektedir.

Tabandan gelen belgeler, çalışma koşullarının ve parti yaşamının "demokratikleştirilmesi" yönünde taleplere tanıklık etse de, rejimin eğilimleri aksi yöndeydi ve bu, aparaçikler arasında bile, doğrudan siyasi tepkiler dâhil, çeşitli tepkiler doğuruyordu. Sorun sadece, bu katmanlar arasında eleştirilerin ortaya çıkması değildi. Daha da kötüsü, davaya yürekten bağlı eski Bolşevikler ya da idealist yeni üyeler, yaptıkları işten derin bir düş kırıklığına uğradıklarını –hatta tiksindiklerini– ve artık kalenin merkezinde görev almak istemediklerini açıklıyorlardı. İşlerini ikbal kaygısıyla seçmemiş olan bazı aparaçikler kendilerini, görev duygularının, siyasi perspektiflerin ve ülkenin kaderinin bürokratik *vermicelli*'de* (eski devrimciler tarafından sık sık kullanılan, İtalya'dan alınma bir deyim) boğulduğu bir mekanizmanın içinde bulmuşlardı. Bu mealde ba-

(*) Şehriye – ç.n.

zı belgelerden daha önce bahsetmiştik. Sistemi reddeden daha da olumsuz ifadeler ve ihanet suçlamaları da elden ele dolaşıyordu; daima imzasız olarak.

Bununla birlikte, otuzlu yıllarda rejimin elinde, parti üyeleri de dâhil tek tek herkese otoritesini dayatmak için yirmili yıllarda olduğundan çok daha fazla araç vardı; ceza yasası ve gizli polis başta olmak üzere. Ama bir başka olgu, bunlardan da etkili olduğunu gösterdi: Stalin'in nihai hedefi bu olmadığı halde (kırklı yıllarda daha da radikal projeler geliştirecekti), parti aygıtının büyümesi partiyi aygıtın basit bir uzantısı haline getirdi. Stalin'in bu politikayı 1933'te ya da biraz daha erken bir tarihte benimsemiş olup olmadığı tali bir meseledir. Önemli olan, farklı faktörlerin bir araya gelişidir. Topyekûn sanayileşmeye ve "kolektivizasyon"a girişmiş bir ülkeye hâkim olmak, eski devrimci partinin kesin olarak zayıflatılmasını ve itaatkâr bir araca dönüştürülmesini gerektiriyordu. "İhtiyaca cevap veren" baskı kurumları ve baskıyı haklı göstermek için gerekli ideolojik sözlük bu amaçla yaratıldı ya da yeni niyetler doğrultusunda güncellendi. Böylece, ceza yasasında yer alan ve devrim koşullarında olağan görünen "karşıdevrimci suç" kategorisi yeni ihtiyaçları karşılamak üzere iyice elden geçirildi. Kruşçev döneminde son derece faal olan Askeri Savcı B. A. Viktorov, çeşitli çevrelerin yoğun muhalefetine rağmen 1926'da ceza yasasında yapılan "çok kapsamlı sonuçlar doğuran değişiklikler"e atıfta bulunarak, Stalin döneminin terörist eğilimlerine ve uygulamalarına çok sert eleştiriler getirmiştir.[2]

"Karşıdevrimci suçlar"la ilgili maddenin ilk hali, kovuşturma emrinin verilmesinden önce "niyeti takip eden eylem"in açık bir şekilde kanıtlanmasını gerektiriyordu. Ama yeni oluşturulan GPU, tutuklamaların ve sorgulamanın, bunların yasallığını gözetmekle görevli savcıların denetimi dışında kalması için ustalıklı ayak oyunlarına başvurdu. Ceza yasasındaki "baş ağrıtan" yasal hükümlerin boşluklarından yararlanmayı da başardı. Yasada yapılan değişiklikler ve hükümetin GPU'ya tanı-

2 Bkz. V. A. Viktorov, *Bez Grifa "Sekretno" - Zapiski Voennogo Prokurora*, Moskova, 1990, s. 95-116.

dığı yeni yetkiler, gerçek kanıt olmadan –yani "zanlı"nın fiilen bir suç işlemiş olması gerekmeden– kovuşturma başlatma ve ceza verme imkânını sağladı. Artık soruşturmayı yürütenlerin "niyeti takip eden eylem"in varlığını kanıtlama zorunluluğu yoktu. Viktorov'un tahlili, artık gerekli tek kanıtın suçlamanın kendisi olduğu "yasal" bir baskı türünün yolunun açıldığını gösterir. Ne kadar tuhaf görünürse görünsün, suç daha suçlama kararı bile alınmadan kesin olarak kanıtlanmış oluyordu.

Son tahlilde, ceza yasasındaki bu sözde yasal değişikliklerle birleşen ve istismar edilen "sapma sendromu", suçun, istendiği an kovuşturmaya uğratılabilecek her yurttaşın genlerine kayıtlı olduğu gerçeküstü bir durum yarattı. İşin tuhafı, üstü son derece muğlak bir terminolojiyle örtülen bu hukuki saçmalık, çok geçmeden, sadece rejim karşıtı olarak görülen akımlarla değil, aynı zamanda –ve öncelikle– sözde operasyonun adına yürütüldüğü yönetici örgütün kendisiyle mücadele için de kullanılır oldu. Artık Stalin'e karşı ciddi bir muhalefetin kalmadığı bir dönemde –rapor sahiplerince belirtildiği şekliyle, üyelik yükümlülüklerini yerine getirmeyenlerin ya da bunlardan sessiz sedasız vazgeçenlerin tutumu ya da parti tabanından, hatta bazı üst kademelerden yükselen sayısız şikâyet ve eleştiri muhalefetten sayılmazsa– parti üyelerinin yanı sıra eski üyelerden oluşan kalabalık kitle, bir cadı avının hedefi durumuna geldi.

Böylece, Stalin tepede kendisini giderek daha sağlama alır ve "karşıdevrimci suç" kategorisi ceza yasasında ve uygulamada daha da muğlaklaşırken, güvenlik kuruluşları kendilerini yasaların ve yasal otoritelerin denetiminden kurtarıp keyfi cezalandırma yetkilerinin alanını genişlettiler. Artık elde, herkese karşı kullanılmaya hazır gerçek bir terör aygıtı bulunuyordu. İster eski olsun ister yeni, parti üyeliği bütün anlamını yitirmiş, hatta tehlikeli hale gelmişti. Stalin'in, sözde kendi partisi olan örgütün pek çok üyesiyle göreceği hesapları vardı; bunlara, tam da bunu yapması için gerekli araçları elde etmesine yardımcı olmuş olanlardan bazıları da dâhildi. Partinin ehlileştirilmesi ve polisin her tür ayak bağından kurtarılıp

doğrudan "tepedeki adam"a bağlanmasıyla, "duygusallık"tan uzak ve hiçbir kısıtı olmayan Stalin'in güçlü bir merkezî devletin zirvesinde tek başına kalmasının yolu açıldı. Aslında, bu devlet savaşa hazır olan ve bunun için gerekli tüm araçlarla donatılmış gerçek bir savaş makinesiydi. Birinci Kısmın başlığında ifade edildiği gibi, bir "ruh"u vardı. Lenin hariç "eski tüfekler"in, Stalin'in neler yapabileceğini bu kadar uzun süre fark edememeleri dikkat çekicidir. Bunu anladıklarında iş işten geçmişti. Bu insanlar bu kadar karanlık bir "ruh"u çözemeyecek kadar "Batılılaşmış" mıydılar? Yoksa sadece basiretsiz mi? Ya da daha hoşgörülü bir varsayımla, kendilerini "Rusya Ana"nın derinliklerine geri götürmekte olan bir alamete bindiklerini ve daha kötüsünü engellemek için başka yöntemler gerektiğini anlayamayacak kadar sosyalist ideolojinin etkisinde miydiler?

Bu soruya verdiğimiz cevap ne olursa olsun, eski tüfeklerin oluşturduğu akımlar –her biri bir öncenin işi bitirildikten sonra "uyanan" Troçki, Zinovyev veya Buharin'in yandaşları– Stalin'e karşı bir kez muhalefete geçtikten sonra, dört yıl kadar ellerinden geldiğince mücadele ettiler. Çoğu sonunda Stalin'e teslim oldu. Sürgüne gitmeye mecbur edilen Troçki, bunun başlıca istisnasıydı. Görece güçlü muhalefet hareketlerinin yenilgisinin ardından ayakları yere basan üst düzey görevlilerden oluşan küçük gruplar, 1929-1932 arasında bazı eleştirilere kalkıştılarsa da, çok geçmeden etkisizleştirildiler. Burada, başında Moskova parti örgütünün eski sekreteri Ivan Riutin'in bulunduğu, son derece cesur, illegal bir örgütlenmeyi anmak gerekir. Riutin, Stalin'i partiye ve devrime ihanet etmekle suçlayan, "Marksist-Leninistler Platformu" başlıklı bin sayfalık bir metni elden ele dolaştırıyordu. Bazı kaynaklara göre, Merkez Komitesi 1932'de Stalin'in onu fiziksel olarak ortadan kaldırmasına izin vermeyecekti. Kendisini sorguya çekenlerden birine, "Diz çökmeyeceğim," diyecek kadar cesur ve tavizsiz olduğu bilinen Riutin, hapse atıldı, sonra da ortadan kayboldu. Daha önce sözünü ettiğimiz bir başka muhalif isim –Troçki'nin eski müttefiki Hristian Rakovski– 1934'e kadar Stalin'in politi-

kaları ve rejimi hakkında dikkat çekici eleştirel tahliller yazmaya devam ettikten sonra, nihayet "nedamet getirdi". Ama bu, hayatını birkaç yıl uzatmaktan başka bir işe yaramadı.

Bazen çok cılız, küçük muhalefet akımlarının yanı sıra, pek çok kişi bireysel olarak eleştirilerini dile getirmeye devam etti. Yetkililer bunlardan, ya ev baskınları sırasında polis belgelere el koyduğunda ya da bu tür eleştiriler –ceza korkusundan hep imzasız olarak– posta yoluyla basına, partiye, liderlere ya da Stalin'in kendisine gönderildiğinde haberdar oluyordu. Araştırmacılar bugün arşivlerde hâlâ böyle çok sayıda belge bulmaktadır.

Öyleyse, açık ya da gizli, örgütlü bir muhalefet artık imkânsızdı. Ama bireysel gösterilerin yanı sıra, siyasi içerikli toplu tepkiler –karışıklıklar, grevler, partiden uzaklaşmalar (sessiz sedasız da olsa)– halkın ve pek çok parti üyesinin büsbütün dilsiz olmadığını söylememize izin veriyor. Bu, daha fazla araştırılması gereken bir konudur, ama elimizde öncü bir kitap bulunmaktadır: Oleg Khlevniuk'un, değişik muhalefet ve protesto biçimlerinin varlığını ve yaygınlığını –bu örnekte, 1937'deki temizlik hareketlerine karşı– ilk kez belgeleyen *1937 Yılı* başlıklı çalışması. Kitapta anılan protesto biçimlerinden biri yaygınlaşan intiharlardır. Resmî propaganda, bir şüphelinin intihar etmesinin, suçluluğunun ya da korkaklığının kanıtı olduğunu ima ediyordu, ama bu tür intiharların sayısını azaltmak için alınan önlemler işe yaramadı. Devlet terörü karşısında çaresiz olan bazı insanların kendilerini savunmalarının başka bir yolu yoktu. Bir kaynağa göre, intiharların sayısı binleri buluyordu. 1937'de, sadece Kızıl Ordu saflarında 782 intihar oldu. Ertesi yıl bu sayı –donanma hariç– 832'ye yükseldi. Bunlar, her zaman güçsüz insanların umutsuzluktan giriştikleri eylemler değildi; aynı zamanda cesur protesto gösterileriydi.

"Büyük atılım"ın doğurduğu toplumsal çalkantı –başta *tekuchka* teriminin kapsamına girenler olmak üzere, kitlesel nüfus hareketleri– ve bunu takip eden krizin kendisini şiddetle hissettirdiği sektörleri denetleme ihtiyacı, rejimi çelişkili dinamiklere sahip iki strateji benimsemeye itti:

1) shturmovshchina ("hücum") terimiyle anılan çeşitli baskı biçimlerine müracaat; yani, mevcut hedeflere her ne pahasına olursa olsun ulaşmak için çok büyük kampanyalar başlatmak;

2) nüfus hareketlerini düzenleyip yönlendirerek kontrol altına almak için azman bir bürokrasi kurmak.

Kaçınılmaz görünen bu stratejiler birbiriyle çelişiyordu. Seferberlik kampanyaları ve işleri "normalleştirme" çabaları sırasıyla ya da birbirine paralele olarak yürütülüyordu: Özetle, terörü temsilen Doktor Jekyll'a karşı planlama, istikrar ve "mevki makam" meraklısı bürokrasiyi temsilen Mister Hyde. Bunların ikisi de rejimin biyolojik saatinin parçasıydı.

Bu havuç-sopa siyaseti, terörün en yoğun döneminde bile uygulandı. 1937-1939 yıllarının kanlı temizlik hareketleri de salınımlar gösterdi. İstikrarlı bir çizgi izlenememesi, yapısal bir tercih olan baş döndürücü hızlanmalar, her zaman, bir sonraki seferberlikten önce giderilmesi gereken yığınla hasara neden oluyordu.[3] Bu yapısal tercih, seçilen çizgiyi sonuna kadar takip edebilmenin tek yolu olarak görülen bir güç birleşmesinin alâmetifarikasıydı. O an için izlenmekte olan çizgi ne olursa olsun –sert ya da yumuşak– rejim, kaotik bir ortamda tek sabit nokta olarak görülen sıkı bir merkeziyetçiliğe obsesif bağlılığından asla ödün vermedi. Bu yaklaşım hepten mantıksız değildi: Başlatılan bu devasa girişim asla aşağıdan gelemeyeceği gibi, yerel düzeyde de yönetilemezdi. Ama bu boyutta bir merkeziyetçilik sonu gelmez dengesizliklerin kaynağıydı. Stalinist merkeziyetçilik, özgül bir durumdan beslendi: Güçlü bir merkez yirmili yılların sonundan beri mevcuttu, ama bu merkezin tepesi dardı. İktidarın yapılanması, durum değerlendirmesini, teşhisi, gerçekliğin ve benimsenecek politikaların tanımını bir avuç liderin fikirlerine ve görüşlerine bağımlı hale getirmişti. Büyük atılımdan sonra, geriye baktıklarında, 1929 öncesinde ülkeyi yönetme biçimleri bunlara çocuk oyuncağı gibi görünmüş olmalıdır. Yö-

3 Bkz. Oleg V. Khlevniuk, "The Politburo, penal policy, and 'Legal Reforms'", Peter H. Solomon, Jr., yay. haz. *Reforming Justice in Russia, 1964-1966: Power, Culture and the Limits of Legal Order*, Armonk (New York) ve Londra, 1997.

netilecek nesne, artık, kelimenin gerçek anlamıyla sürekli bir devinim halindeydi.

Toplum ve kurumlardaki bu muazzam akışkanlık, kuşkusuz, başlatılan dönüşümün hızının ve ölçeğinin sonucuydu. Bu, tanımı gereği kaçınılmaz olan ve ancak uzun dönemde düzeltilebilecek bir durumdu. Ne var ki, özellikle otuzlu yılların başında, rejim bir yandan muazzam ekonomik hamlelere girişirken, bir yandan da yoğun toplumsal kaynaşmayla baş etmek durumundaydı. İdari aygıttaki durmak bilmeyen büyümenin –bu ölçekte, başlı başına bir yenilik– kaçınılmaz toplumsal sonuçları oldu. İdari personel daha işini doğru dürüst yapmayı öğrenmeden, ihtiyaçlarını, isteklerini ve çıkarlarını ifade etmekte ve bunları tatmin etmeninin yollarını bulmakta şaşırtıcı bir beceri gösterdi. Böylece, bu çalkantılı yılların genel yapısına uygun biçimde, problem çözücü yeni problemler doğurdu. Şimdi, devletin bürokratik yapılarına eğilmenin sırası geldi.

Bürokratik "Gen"

Biri 1929 başlarına, ikisi 1940 yılına ait üç belge, bu iki tarih arasında bürokratik devlet inşasının temel yönlerine ya da en azından, yöneticilerin bunu nasıl algıladıklarına ışık tutar. İlk belge, parti Merkez Denetleme Komisyonu ile İşçi-Köylü Denetimi'nin üyelerinden oluşan halk komiserliği statüsündeki Devlet Denetim'in başındaki, Politbüro üyesi Kujbyshev'in bir konuşmasına aittir. Kujbyshev'in 1929 başında daire başkanlarına yaptığı konuşma, en hafif tabirle telaşlandırıcıydı: "Yeni devletimizde hiçbir şey, eski Çarlık rejimine bizim idaremizden daha çok benzememektedir." Kujbyshev idarenin bilinen kusurlarını saydıktan sonra, kendisinden önce Lenin'in de yaptığı gibi, bunları düzeltmenin çok zor olduğu sonucuna varıyordu. Suiistimal ve skandallar o kadar büyük boyutlardaydı ki, acil önlemler üzerinde düşünülüyordu. Ne var ki, bunlar en iyi ihtimalle birkaç dolandırıcıdan kurtulmayı sağlayacak, bunların yerini çok geçmeden başkaları alacak, bu da, İşçi-

Köylü Denetimi militanları arasına umutsuzluk tohumları saçacaktı. Kendi komiserliklerinin diğer devlet kuruluşları üzerinde büyük otorite sahibi olması ve örnek olması bekleniyordu. Ama bu tehlikeliydi: Hiçbir kuruluş bu beklentiyi karşılayamazdı. Kujbyshev, herkesin bildiği gibi burada kuruluş içi itilafların kural olduğunu ve özellikle en ufak bir rahatsızlığa sebep olduğunda, hiçbir dairenin bir başka organ tarafından önerilen çözümleri kabul etmeye hazır olmadığını ekliyordu. Alt kademe organların çalışmalarını koordine etmesi beklenen üst düzey devlet kuruluşlarında da aynı çatışmalar yaşanıyordu ve kararlar, çoğu durumda neredeyse tamamen tesadüfi çoğunluklar tarafından alınıyordu. Çalışma ve Savunma Konseyi gibi bakanlıklar üstü kuruluşlar ya da bölgesel düzeydeki ekonomik konseyler yeterince güçlü değildi, zira mağdur taraf Halk Komiserleri Konseyi'ne başvuruyor ve sıklıkla kararları iptal ettirmeyi başarıyordu. Kujbyshev, "Tek kelimeyle, bu sistemde tartışmasız bir otorite bulamazsınız," diyordu. Ve halkın İşçi-Köylü Denetimi'nin böyle bir otorite haline gelmenin bir yolunu bulacağına dair umutlarını koruduğunu ekliyordu.

İnanılmaz gibi gelse de, Kujbyshev tartışmasız otorite yokluğu teşhisinde, Politbüro'yu bir istisna olarak saymamıştı, ama bu, kasıtsız da olabilirdi.

Politbüro'nun kendisi, özellikle eski kadroları aygıttan uzaklaştırmak ve yenilerini yetiştirmek suretiyle duruma çare arıyordu. Artık Stalin hakkında, bu kadar kusurlu bir örgütü ancak bir sabotaj aygıtı olarak görebileceğini tahmin edecek kadar bilgi sahibiyiz.

Büyük temizlik hareketlerinin artık geride kaldığı 1940 yılına gelindiğinde, bazılarının yakında kurulmasını beklediği "deformasyonsuz" –özellikle de "bürokrasisiz"– komünizm hâlâ çok uzaklardaydı. Bunun için, Kujbyshev'in on iki yıl önceki tespitlerini tekrar eden, *Izvestia*'daki şu yakınmaları okumak yeterlidir: "Mülki idaremizde haddinden fazla gereksiz daire ve kuruluş, memurların yazı yazmaktan, 'soruşturma yürütmekten' ve yazışmaları cevaplamaktan başka bir şey yapmadıkları sayısız üstyapı oluştu. Ve çoğu durumda, bu kırtasi-

ye zincirinin ucu kesinlikle hiçbir yere varmıyor." Bunun bir başyazı olduğunu belirtelim. Yazı, lüzumsuz tedarik kuruluşları bolluğunu kınayarak devam ediyor ve bunların anlamsız bir şekilde çoğaldığı Gorki kenti örneğini veriyordu; sadece bu kentte sayıları 60'ı bulmuştu. Her komiserliğin birkaç tedarik kuruluşu, her kuruluşun kalabalık bir personeli vardı ve faaliyet giderleri sürekli artıyordu. Her biri diğerinin işini tekrarlıyordu, çünkü hemen hepsi aynı işi yapıyorlardı. Gorki'de faaliyet giderleri 1940'ta iki katına çıkmıştı ve *İzvestia* yazarı neden böyle olduğunu anlayamıyordu. İşin en kaygılandırıcı yanı, bunun yaygın bir olgu olmasıydı.

O halde, söz konusu ister "toplumsal hareketlilik" ister bürokrasinin dallanıp budaklanması olsun, durumdan sorumlu olan rejim de sınanıyor ve her biri bir tehdit olarak algılanan bir olağanüstü durumdan ötekine tepki vermeye zorlanıyordu. Bu anlayış, Stalinizm'in başıca itici gücü haline gelecekti. Tehditler, inançlı insanları seferber etmek ve terörü haklı çıkarmak için rejimin ihtiyaç duyduğu bir unsurdu. Gene de, toplumsal yapıyı istikrarsızlaştırmış olan faktörler terörle kontrol altına alınamıyordu. Kamplar ve terör, toplumdaki güvensizlik duygusunu ve istikrarsızlığı daha da pekiştirdi, bunlar da dönüp tekrar devlete yansıdı. Yönetilemez hale gelmiş bir sistem heyulası ve toplumsal "magma"nın kontrolünü yitirme korkusu liderlere rahat vermiyordu. Buna karşı alınan önlemler, hayatın bütün alanlarında değilse bile çoğu alanda devlet kontrolünü güçlendirmek, daha fazla merkeziyetçilik ve her idari kademede şeflerin sayısını artırarak –tam da *İzvestia*'nın kınadığı gibi– sistemi müstahkem bir ordugâha dönüştürmek oldu.

Tıkır tıkır işleseler ya da laçka olsalar da, bürokrasilerin o kadar da bükülgen araçlar olmadığı bilinir. Stalinizm, bürokrasinin sorunlarını "egemenlere –yani bürokrasinin zirvelerine– egemen olarak" çözmeyi umdu. Ama zirvedeki liderlerin içine düştüğü beklenmedik bir tuzak işleri karıştıracaktı. Bunlar, görevlerini gerekçe göstererek ellerinde muazzam bir güç toplamışlardı. Stratejileri, yukarıdan güçlü bir baskı uygulamaktı ve bunun kendi mantığı vardı. Bu kadar çok ciddi kara-

rın küçük bir yönetici grubun ve tek tek üyelerinin şahsi becerisine ve psikolojisine bağlı olması, ilk bakışta, grubun birlik ve bütünlüğüne hizmet ediyor gibi görünebilirdi. Ama otuzlu yılların çalkantısı içinde, liderlik iktidar üzerindeki kontrolünü ve elini güçlendirdikçe, bir şeylerin denetiminden kaçtığı duygusu da güçlendi. Bunlar raporları okudukça ya da fabrikaları, kasaba ve kentleri ziyaret ettikçe, emirlerini yerine getirmeyen, gerçekleri ellerinden geldiğince gizleyen ya da düpedüz, tayin edilen tempoya ayak uydurmaktan aciz ne kadar çok insan olduğunu fark ediyorlardı. Yayınladıkları binlerce kararname ve yönetmeliğin düzgün bir şekilde dosyalanmadığını bile saptıyorlardı. Bütün bunlar, üst kademelerde iktidarlarının aslında göründüğünden daha kırılgan olduğu kanaatinin yayılmasında etkili oldu. Paylaştıkları güvensizlik ve yönünü kaybetme duygusu, bazılarını izlenen çizginin geçerliliğinden kuşkulanmaya sevk etti.

"Sistemik paranoya" –iktidarın iğretilik halini özetleyen bir terim– olarak adlandırılabilecek bu olgu, Stalinist otokrasinin ve "kendini kutsallaştırma"nın temel unsurlarından birini oluşturur.

Sorunların altında boğulan ve kuşkuların kemirdiği üst kademe, yükselen bu tarihsel dalgaya karşı koyabilecek kadar güçlü ve kararlı görünen bir üyesinin etkisine iyice açık hale geldi. Bu şahsın sertliği –hatta acımasızlığı– gündemdeki görevler için gerekli nitelikler gibi göründü. Entrika ve kulis oyunlarında usta birinin, diğer her liderin kaderini belirleme gücü de dâhil, tüm gücü elinde toplaması için, klasik anlamda elverişli bir andı. Otokratik güç, zirvesine bu noktada ulaştı. Ülkenin kaderi büyük ölçüde, tek bir ruhun, paranoyaya eğilimli bir kişiliğin, otuzlu yılların tüm ağırlığının artık omuzlarına yükleneceği bir şahsın insafına kaldı. Birinci Kısmın başlığı olan "Bir Rejim ve Ruhu"nu açıklayan konjonktür budur. Kolektif bir liderlik olsaydı, bu gerilimlerin sonuçlarını hafifletebilirdi. Ama iktidarın bu kadar kişiselleşmesine bir kez izin verildikten sonra, cinnetlerin –kan dökücü olanlar da dâhil– yaşanması kaçınılmazdı. "Sistemik paranoya" (siyasi dü-

zeyde), bir bireyin paranoyak eğilimleriyle (psişik düzeyde) somutlaşacaktı. Kin, garez, sapkınlık, öfke; bütün bunlar sistemin işleyiş biçiminin bileşenleri haline gelecekti.

Ama Stalin'in yarattığı sistemin, ülkeye ve dış dünyaya yansıttığı "egemen" imajına rağmen, doğası gereği, "egemenlik altına alınma"ya gelmediğine de dikkat çekmek gerekir. Kuşkusuz, iktidarın sonuna kadar merkezileştirilmesi hedefi gerçekleştirilmişti. Ne var ki, bundan böyle, iktidarın zirvesine obsesif bir şekilde yapışmak dışında bir seçenek de kalmamıştı. Bu durum kendi gerilimlerini ve yan sonuçlarını yarattı: İktidarı ne kadar az delege ederseniz, hissedilmeden, yerel "küçük Stalinler"in eline o kadar kayar; bilgiyi ne kadar tekelinize alırsanız, sizden o kadar çok gizlenir; kurumları ne kadar denetlerseniz, o kadar az egemen olursunuz. İşaret ettiğimiz gibi, böyle bir yapı doğası gereği istikrarsızdı ve tehdit yüklü olarak algılandı. Bu yüzden, Stalinizm'in temel boyutlarından birinin, düşman kalabalıklarıyla mücadele olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Stalinizm, özü tam da bu olduğu için, bu aşikâr iktidar toplulaşmasının sonuçlarının üstesinden gelecek bir konumda değildi. Oysa bu "düşmanlar" bireylerden oluşmuyordu ve hiçbir zaman diktatörün şahsi güvenliğine yönelik bir tehdit olmadı. Gerçek düşmanlar nesnel engellerdi (Stalin'in 1924'te "bizim için" olmadığını ilan ettiği engeller): toplumsal eğilimler ve değişimler, kurumlardaki yıpranma, psikolojik ve kültürel yapılar. İleride bu engellerin nasıl işlediğini görme fırsatımız olacak.

Bu arada, Stalinizm'in özünün, bütün iktidarı kendi elinde toplaması olduğu kabulünden hareketle, Rusya'yı nasıl yönettiği konusuna dönebiliriz. Stalin'de bu tek başına yönetme takıntısı olmasaydı, bir sonraki bölüme Merle Fainsod'un kitabından esinlenerek *Rusya Nasıl Yönetiliyordu?* başlığını koyabilirdik. Ama araştırmalarımız bizi bu soruyu başka türlü formüle etmeye yöneltiyor.

8

Stalin Nasıl Yönetiyordu?

Basit ve çarpıcı bir saptamayla başlayalım: Aile yaşamının bu kadar az anlam ifade ettiği (aslında, bununla hiç ilgilenmeyen) ve kişisel yaşamı korkunç bir kargaşa içinde geçen (ama bundan gerçekten etkilenmiş miydi?) aynı adam, yönetici olarak kurumsal iktidarı kişiselleştirmeyi ve özelleştirmeyi seçti. Bunda şaşılacak bir şey yoktur: Bu onun *hayatıydı*. Bu tuhaf projeyi hayata geçirmek için, kilit siyasi kurumları parçalama ve içlerini boşaltma yöntemini kullandı.

İşe, her şeyin en berrak şekilde görüldüğü yer olan partiden başlayabiliriz. Bolşevizm döneminde özerk bir örgüt olan parti bu özelliğiyle tasfiye edildi, bürokratik bir aygıta dönüştürüldü ve bürokratik bir aygıt muamelesi gördü; yani hayli küçümsendi. "Parti azamisi" olarak anılan eski bir parti ilkesi (hiyerarşideki konumu ne olursa olsun hiçbir parti üyesi vasıflı bir işçiden daha fazla para kazanamazdı), daha 1932'de, ilk yılların eşitlikçi ruhunun başka kalıntılarıyla birlikte, manidar bir şekilde terk edildi ve *uravnilovka* ("alttan eşitleme") tabiriyle aşağılandı. Bunun nedeni açıktı: "Eşitlikçi bir aygıt" ancak dört köşe bir daire kadar gerçekçidir. *Aparaçik*'leri motive etmek ve denetlemek için, artık tırmanacakları bir sorumluluklar ve ayrıcalıklar piramidi vardı. Partideki ve mülki ida-

redeki küçük şefler (bunlar çoğunlukla parti üyesiydi), artık "proleter kardeşlik" oyununu oynamıyordu. Yukarısı, örgütsel hiyerarşisi tüm sistemi kapsayan bir yönetici katman (*nachal'stvo*) oluşturan, sağlam ve otoriter iş takipçileri (Stalin bunlara "komutanlar" diyordu) istiyordu. Bunlar desteklenip pohpohlanıyor, ama koltuklarına yerleşip konumlarını sağlamlaştırmalarına izin verilmiyordu. Bu, Stalinist diktatörlüğe mahsus bir şeydi ve diktatörlükten sonra terk edildi. Stalin, iktidar üzerindeki kontrolünü güçlendirdikçe, Politbüro'nun eskiden beri sistemli olarak toplantıya çağırdığı pek çok parti ve devlet danışma organını dağıttı. Politbüro dâhil (henüz bunun farkında olmayanları hayrete düşürerek), belli bir ağırlığı olan tüm kurumları zayıflattı.

Politbüro (1935-1936)

Bu kilit kurum hâlâ pek anlaşılmamış olduğundan, 1935-1936 yıllarındaki –1937'deki gerçek depremin öncüsü olan şiddetli sarsıntıların yaşandığı dönem– işleyişine bir göz atmakta fayda var.

1 Şubat 1935'te, Merkez Komitesi *plenum*'u Mikoyan ve Chubar'ı Politbüro asil üyeliğine yükseltti; Jdanov ve Eikhe ise aday üye oldu. Bunun "ılımlılar" ile "radikaller" arasında bir becayişle ilgisi yoktu; boş üyelikleri doldurmak için uygulanan resmî bir prosedürden ibaretti. Mikoyan ve Chubar, Kirov (öldürülmüştü) ile Kujbyshev'in (eceliyle ölmüştü) yerini aldı, çünkü ikisi de uzun zamandır aday üyeydi ve 1926'dan beri üst düzey görevlerde bulunuyorlardı. Uzak ve önemli bir bölgenin (Batı Sibirya) yöneticisi olan Eikhe'nin toplantılara düzenli olarak katılma imkânı yoktu. Jdanov'a gelince, aday üyeliğe getirilmesi zorunluydu: 1934'ten beri Merkez Komitesi sekreterlerinden biriydi, fiilen bir Politbüro üyesi gibi çalışıyordu ve Kirov'dan boşalan Leningrad parti sekreterliğini üstlenmek üzereydi.

Muhtemelen Stalin'in bazı Politbüro üyelerle yaptığı bir ön toplantıda kararlaştırılan Politbüro içindeki yeni görev ve so-

rumluluk dağılımı (27 Şubat 1935) anlamlıydı. Andreev Demiryolları komiserliğinden ayrıldı ve Merkez Komitesi sekreteri oldu. Kaganoviç bu komiserliği devraldı ve Merkez Komitesi sekreterliği görevini korudu, ama partinin Merkez Denetleme Komisyonu ile Moskova parti komitesindeki görevlerini bıraktı. Andreev çok güçlü bir organ olan Orgbüro'nun (Politbüro için dosyaları hazırlıyordu) başına geçti. Ama Orgbüro'nun gündem hazırlıkları parti Merkez Denetleme Komisyonu'nun başındaki Ezhev'le birlikte yürütülecekti. Andreev aynı zamanda Merkez Komitesi'nin sanayi dairesinin başına (Ezhev'den boşalan yere) getirildi ve ulaşım ve günlük işler dairelerinin çalışmalarını denetlemekle görevlendirildi. Ezhev ise "temel parti organları" dairesinin başkanlığı gibi önemli bir göreve atandı. Başta kültür ve propaganda olmak üzere diğer tüm daireler Stalin'in kişisel denetimi altında kaldı. Kaganoviç Moskova bölge ve kent parti komiteleri üzerindeki gözetim görevini korudu, ama kendisinden Demiryolları Komiserliği'ndeki çalışmasına öncelik tanıması istendi. Kaganoviç güvenilir bir problem çözücüydü ve bu sektörün sıkı bir disipline ihtiyacı vardı.

Bu düzenleme, Merkez Komitesi'nin faaliyetlerine, özel olarak da en önemli daire ve görevlere dair bir fikir verir. Kaynağımız Oleg Khlevniuk, yeni görev dağılımının altında Stalin'in bilinçli bir politikasının yattığını göstererek, bize bir yorum anahtarı sağlar.[1] Stalin yakın çevresinin gücünü zayıflatmaya ve dağıtmaya çalışıyordu. O zamana kadar sağ kolu olarak kabul edilen Kaganoviç bu konumunu yitirdi. Yerini resmen, bazı alanlarda sorumluluklarını Ezhev'le paylaşan Andreev aldı. Andreev'e Politbüro'da önemli sorumluluklar verildi, ama o kadar da önemli olmayan sanayi dairesinde. Politbüro üyesi olmayan Ezhev ise kilit daireleri yönetiyor ve bu nedenle Politbüro toplantılarına katılıyordu. Stalin ona İçişleri'nde (NKVD) büyük sorumluluklar verdi. Ezhev, Zinovyev'in duruşmasını bu sıfatla organize etti. Parti adına NKVD'yi denet-

1 Bkz. Oleg V. Khlevniuk, *Politbiuro - Mekhanizm Politicheskoi Vlasti v 1930-ye gody*, Moskova, 1996, s. 96-116.

lemekle görevlendirildi, casusluk ve karşı casusluk birimi GUGB'nin (Devlet Güvenlik Genel Dairesi) tüzüğünü hazırladı ve on sekiz ay boyunca NKVD'yi fiilen denetledikten sonra, resmen İçişleri komiseri oldu. Parti Merkez Denetleme Komisyonu'nun başındaki ilk görevi, üye kartlarını kontrol kampanyasını –bir çeşit "ön temizlik"– düzenlemekti. Ardından, bir buçuk yıl boyunca temizlik hareketlerinden sorumlu oldu.

Jdanov Leningrad'a atanmıştı, ama ayda on gününü Moskova'da geçirecekti. Dağıtma politikasını sürdüren Stalin, bundan sonra, Merkez Komitesi sekreterlerinin (kendisi, Kaganoviç ve Jdanov) sayısını üçten beşe çıkarmaya karar verdi. Ve Stalin'in "yardımcısı" makamı yok oldu. Artık, Politbüro üyeleriyle daha seyrek ve kesin bir takvime göre görüşüyor, Molotov ve Kaganoviç'le de daha az zaman geçiriyordu. Bunun nedeni gözden düşmeleri değildi, ama 1935-1936 yıllarında Kaganoviç'in her konuda Stalin'in görüşünü (yani onayını) alması gerekiyordu. Kaganoviç daha önce pek çok nihai kararı tek başına aldığı ve Stalin'le yazışmalarında yaltaklanan bir üslup kullanmadığı halde, artık mektuplarında dalkavukça ifadelere yer veriyordu. En üst düzeydeki bu yaltaklanma, Politbüro üyelerinin azalan nüfuzunun ve Stalin'in büyüyen kişisel gücünün iyi bir göstergesidir. Artık daha çok sayıda karar, toplantılarda oylanmak yerine, onaylanacak önergeyi içeren bir sirkülerin imzalanmasıyla alınıyordu. Şimdiye kadar üst düzey liderler için normal görülen eleştiriler ve çekinceler getirme devri kapanmıştı. Geri hizmete alınma talepleri, şu ya da bu raporu yazmaya itirazlar, şu ya da bu kuruluşun çıkarlarını savunmak için verilen ültimatomlar, geride hiçbir iz bırakmadan yok olmuştu. Sıklıkla, onaylanacak kararların yer aldığı belgenin imzaya sunulmasına bile gerek duyulmuyordu. Pek çok önerge sadece Molotov'un imzasını taşıyordu. Diğer kararlar Soçi'de tatilde olan Stalin'i ziyarete giden birkaç üye tarafından alınıyordu.

Bazen, Stalin'den gelen tek bir telgraf yeterli oluyordu. Ezhov'in NKVD'nin başına getirildiğini duyuran ve büyük bir temizlik hareketinin düzenlenmesinde dört yıl gecikmiş olan

Yagoda'nın azledildiğini bildiren ünlü mektup, Stalin ve Jdanov tarafından imzalanmıştı. Kaganoviç 25 Eylül 1936'da mektubun bir kopyasını aldı. 1932'de harekete geçmesi gerektiğini anlamamış olan "talihsiz" Yagoda ise tabii ki kurşuna dizildi. Stalin iktidarını öylesine yerleştirmiş ve başkalarına kabul ettirmişti ki, onlara dilediği her şeyi yutturabilirdi. Yagoda'ya yönelik suçlamalar bunun iyi bir örneğidir: Yagoda'nın 1932'de Stalin'den açık bir talimat almadan büyük bir temizlik hareketi başlatması elbette ki imkânsızdı.

Politbüro üzerinde egemenlik, bu küçük organının bile parçalanması yöntemiyle sağlanmıştı. Politbüro, Stalin'in keyfine göre, gruplar halinde çalışıyordu: yedi, beş, üç ya da iki kişilik toplantılar. Toplantılara sadece belli bir meseleyi ele alacak olanlar çağrılıyor ve çoğunlukla Stalin'in daçasında, seçilmiş "dostlar"ın katıldığı akşam yemekleri şeklinde oluyordu. Buna tanıklık eden Mikoyan, 1941'e kadar Politbüro içinde, dış politika konuları ve "operasyonel mevzular"la ilgilenen bir beşli (Stalin, Molotov, Malenkov, Beria ve kendisi) olduğunu anlatır.[2] Savaştan sonra bu gruba Jdanov, daha sonra da Voznesensky katılacaktı. Savaşın başında gruba dâhil edilen Voroşilov ise 1944'te uzaklaştırılacaktı.

Bu grup, hepsi de Politbüro dışında ağır idari sorumluluklar taşıyan Kaganoviç, Kalinin ve Kruşçev'siz "dar" Politbüro'ydu. Liderin çevresinde bir avuç güvenilir unsur toplama "alışkanlığı", triumviranın (Stalin, Zinovyev, Kamenev) Troçki'ye karşı mücadelesi sırasında yerleşmişti ve daha sonra, Sovnarkom'un (Halk Komiserleri Konseyi) başındayken Rikov'a karşı yürütülen mücadele sırasında farklı bir rol dağılımıyla devam etti. Stalin otuzlu yıllarda Molotov'a, önemli bir sorun üzerinde düşünmesini ve bunu "dostlar"la tartışmasını istediği bir mektup göndermişti. Politbüro'nun tüm üyeleri bu kategoriye girmiyordu ve kimse sürekli olarak bu kategoride kalacağından emin olamazdı. Savaştan önce, Rudzutak, Kalinin, Kossior ve

2 RGASPI, f. 39, op. 3, d. 188, l. 246. Bütün bu bilgilerin kaynağı A. Mikoyan'ın hatıratının *O Staline i Moem Otnoshenii k Nemu*, 1934-1953 ("Stalin ve Ona Karşı Tavrım") başlıklı dördüncü cildinde yer alan bir nottur.

Andreev gibi üyeler, muhtemelen varlığından haberdar oldukları bu "mahrem" kurullara asla davet edilmiyorlardı.

Özetleyecek olursak, Stalin'in elindeki Politbüro, personelini kendi atadığı ve nasıl uygun görüyorsa öyle kullandığı bir bürodan ibaretti.

Parti Aygıtı

Parti siyasi kimliğini kaybederken, parti aygıtı (sistemin kalesi) giderek karmaşıklaştı. İşleri "basitleştirmek" ve daha büyük bir kontrol sağlamak için, aygıtın geri kalanının bilgisi dışında, doğrudan Stalin'e hizmet edecek bir süper-aygıt oluşturuldu. "Özel", "siyasi" ve "genel" gibi çeşitli adlarla anılan bu aygıtın çalışan sayısı da, diğer Merkez Komitesi daireleri karşısındaki ağırlığı da sürekli arttı. Stalin'in özel sekreteri (son derece ketum ve her yerde hazır ve nazır bir kişi olan Poskrebyshev) aygıtın başına geçti ve bu şekilde terfi edip maaş zammı aldı. Daireleri, uzmanları ve danışmanlarıyla sözde çok güçlü bir kurum olan Sovnarkom'a gelince, tepede dönen entrikalarla otoritesi zayıflatıldı. Tüm kararlar başka yerde, Stalin ve Molotov tarafından alındığından, aslında kenara itilmişti. Stalin ve Molotov işlerini tamamen gizli bir haberleşme kanalından yürütüyorlardı: Molotov önerilerini Stalin'e sunuyor, o da bunları düzelttikten, onayladıktan ya da reddettikten sonra, emir kuvvetindeki kararını aynı kanaldan Molotov'a geri gönderiyordu. Çok özel bir iş! Bugün bu ayrıntıları biliyorsak, bu, Oleg Khlevniuk ve ekibinin Sovyet arşivlerinde yürüttükleri deneyimli araştırmalar sayesindedir.

Stalin'in karmaşık ve gelişen iktidar sisteminin genel bir görüntüsünü vermek için, şu özellikler üzerinde durmamız gerekir. Karşımızda, başında, kendi "kültü"nü oluşturan ve bütün girişimi yönetmek ve denetlemek için en ufak ayrıntısına kadar tanımlanmış incelikli bir yönteme başvuran bir şahsın bulunduğu bir "güvenlik devleti" vardır. Hedef sadece yöntemin sorunsuz işlemesini güvence altına almak değil, aynı zamanda liderin yakın çevresinin ve her düzeydeki sorumlunun elinde

fazla yetki ve güç birikmesini önlemekti. Bu hedefe, en yüksek devlet kurumlarının içlerinin boşaltılması ve parçalanmasıyla ulaşıldı. Bu yönetim tarzı –bu koşullarda beklenebilecek olanın tersine– merkezin olağanüstü hal önlemleriyle karşılık verdiği fazlalara ve darboğazlara yol açtı.

Şahsen Stalin, Politbüro, Orgbüro ve Sekretarya, "eli her yere uzanan" bir yönetim anlayışıyla, kendilerini önemsiz yerel ayrıntılara kaptırdılar. Bütün bunlar, koca bir kıtayı Moskova'daki iktidar merkezinden "mikro düzeyde yönetme" çabasıyla hemen hemen aynı yere varıyordu.

Liderlerin ve bunlara bağlı ekiplerin toplumsal grupları, kurumları, şahısları ve maddi varlıkları mikro düzeyde yönetme girişimini anlamak için, Merkez Komitesi'nin iki ana organının (Orgbüro ve Sekretarya) tutanaklarına göz atmamız yeter. Politbüro toplantılarına sunulacak malzemeyi hazırlamakla görevli bu iki organın uğraştıkları işlerin ve belgelerin sayısı kadar, gündemleri de akıllara durgunluk verir. Ama bu mikro yönetimin pratikte ne anlama geldiğini gösteren en iyi örnekler, Stalin'in imzasını taşıyan ve bir şantiyenin büyük ihtiyaç duyduğu çivilerin tedarik edilmesi ya da bir çelik fabrikasının içine bir demiryolu hattı döşenmesi ya da dikenli tel (o yıllarda sürekli sıkıntısı çekilen bir malzeme) bulunması talimatını vermek için ülkenin öbür ucundaki parti ya da devlet organlarına gönderilmiş sayısız telgrafta aranmalıdır. Bu saymakla bitmez mesajların daima ültimatom şeklinde kaleme alındığını ekleyelim.

Sekretarya ve Orgbüro da her tür problemi en ince ayrıntısına kadar ele alarak, benzer şekilde çalışıyordu. Çalışmalar, özellikle de işçileri, uzmanları ve tüm mesleklerden kadroları eğitmek ya da bunlara yeni beceriler kazandırmak, kurslar, okullar ve akademiler açmak, öğrenci ve öğretmen listeleri çıkarmak için harcanan çabalar etkileyiciydi. Bu yolla, devletin ihtiyaç duyduğu kadrolarla donatılması ve son derece güç bulunan uzmanların katman katman yenilenmesi amaçlanıyordu.

Özetlersek: Burada gördüğümüz, çoğunlukla gerçekleştirilmesi imkânsız bir yığın görev üstlenmiş, aşırı merkezî bir dev-

letin işleyişidir. Bunun sonucunda sistem bir "hiper merkezileşme" hastalığına yakalanır; bu hastalığın tedavisi ise, genel politikaların belirlenmesi işini merkeze bırakarak, yetkileri aşağı doğru delege etmektir. Ama bizim ilgilendiğimiz sistemde, en üst yönetici kendi güvenliğini ülkenin güvenliğiyle karıştırıyor ve her başarısızlığı cezalandırılması gereken bir hata olarak görüyordu. Böyle bir şef her şeye gücü yeter görünmek zorundaydı. Bunun sonucunda, çok büyük bir kadro sıkıntısı çeken bir ülkede, Stalin "kimsenin yerinin doldurulamaz olmadığı"nı ilan edebildi (baştan yanlış olduğundan, içinde bir sürü ifrit barındıran bir formül).

Yeteneklere Hâkim Olmak ve Bunları Kullanmak

"Eli her yere uzanan" yönetim de dâhil, yukarıda saydığımız özellikler, kültürün yönetimi ve doğal olarak, hükümetin kültür ve bilim dünyasının önde gelen simalarıyla ilişkileri için de geçerliydi. Bu noktada, Stalin diktatörlüğü tamamen yenilikçiydi.

Artık yerinin sağlam olduğunu hissedince Stalin'in psikolojisinin yeni bir özelliği öne çıktı: dehalar ya da büyük yetenekler karşısında hayranlık ile tiksinti arasında gidip gelen garip bir büyülenme; bunlara hâkim olma, kullanma, aşağılama ve nihayet –oyuncağı üzerindeki hâkimiyetini göstermek için onu kıran bir çocuk gibi– yok etme dürtüsü. Stalin'in büyük yazarlar, bilim adamları ya da askerî simalarla ilişkileri bu yıkıcı eğilime tanıklık eder. Bunlardan bazılarını (pek de öngörülmeyen bir biçimde) esirgedi, ama biriyle sadece ilgilenmesi dahi, o kişi için uğursuzluk işareti değilse bile hep tehlikeli bir durumdu.

Bu konu, Stalin'in, asla doyuma ulaşmayan iç dünyası üzerinde mutlak egemenlik tutkusunun bir başka önemli boyutunu kavramaya imkân verir. Stalin edebiyat, tiyatro ya da sinemanın kurgu gücünü kullanarak, uyruklarının zihinlerine, ruhlarına ve tüm duygusal yaşamına nüfuz etmesini sağlayacak bir araçtan yararlandı. Milyonlarca insanın düşünceleri ve

duyguları üzerinde, tek başına, dünyanın bütün ajitasyon-propagandasından daha güçlü bir etki yaratabilen yazarların gücünü görüyor ve kıskanıyordu. Sanatı, kendisine doğrudan hizmet edebilecek bir araç olarak görüyordu; tabii, yaratıcıların eğitilip yönlendirilmesi ve eserlerinin bizzat gözden geçirilmesi, kendisinin bir anlamda yayıncı ve danışman rolü oynaması ya da yazarlarla, kahramanlarının tutumu hakkında tartışması koşuluyla. Okurun kuşkusuz tahmin edebileceği gibi, bu "kahramanlar" itaat etmek zorundaydı ve bu itaati sağlamak için yazar olmaya gerek yoktu.

Stalin bir bilim adamı da değildi. Gene de, Lissenko'nun Bilimler Akademisi'ndeki konuşmasının metnini bizzat yayıma hazırladı. Ekonomik ve dilbilimsel sorunlarda ve –söylemeye bile gerek yok– tarih konusunda da son sözü o söylüyordu. Tarihi yapan o olduğuna göre, okullar için neden bir ders kitabı hazırlamayacaktı? Uzun lafın kısası, Stalin'in çabaları patolojik boyutlar aldı: Kimsenin asla egemen olmadığı karmaşık bir bütüne kişisel olarak egemen olmayı ve buna kendi kurallarını dayatmayı amaçlıyordu. Dâhi olduğunu mu sanıyordu? Kesin olarak bildiğimiz bir şey varsa o da büyük yeteneklerden büyülendiğiydi. İsterse onları yok edebileceği bilgisiyle gemlediği bir kıskançlık mı söz konusuydu? Yoksa sadece hataları saptayabildiğini ve tavsiyede bulunabileceğini kanıtlamanın hazzı mı? Bunu söylemek zordur, ama konu siyasi patoloji temamızla ilintilidir.

Stalin Tuhaçevski'den "Özür Diliyor"

Stalin'in o tarihte otuz yedi yaşında olan, üstün yetenekli Mareşal Tuhaçevski'ye yönelik tavrı,[3] yetenekli insanlar karşısında çizdiği zikzaklara vereceğimiz ilk örneği oluşturur. Stalin'in bir askerî strateji uzmanı olarak kendi yeteneklerini pek önemsediğini biliyoruz. Tuhaçevski 1929-1930'da yönetim

3 Bu konudaki kaynaklarımdan biri: Lennart Samuelson, *Plans for Stalin's War Machine: Tukhachevskij and Military-Economic Planning, 1923-1941*, New York, 2000.

kadrosunun dikkatini yeni askerî teknolojiye ve yakında savaşın niteliğinde gerçekleşecek değişikliklere çekmek için bir kampanya başlattığında, Stalin bu görüşleri reddeden Voroşilov'u desteklemiş ve ona Tuhaçevski'nin "anti-Marksizm, hayalcilik, hatta Kızıl militarizm batağına saplandığını" yazmıştı. Aynı zamanda, yaklaşık 3000 eski Çarlık subayını ordudan attırıp tutuklatmıştı. NKVD bunların birinden, kendisi de eski bir Çarlık subayı olan Tuhaçevski'nin sağcı bir örgütün üyesi olduğuna ve darbe hazırlıklarına katıldığına dair bir "tanık ifadesi" almıştı.

Stalin zevkten dört köşeydi. Tuhaçevski'nin de aralarında bulunduğu pek çok kişi tarafından vasat bir komutan olmakla suçlandığı 1920'deki Polonya seferiyle ilgili çok acı hatıraları vardı. Ama henüz öç alma vakti gelmemişti. Bu nedenle, Molotov'a ve daha birkaç kişiye suçlamaları şahsen soruşturduğunu ve Tuhaçevski'nin "yüzde yüz temiz" olduğunu saptadığını yazdı. Hatta 1932'de Tuhaçevski'ye, 1930'da Voroşilov'a yazdığı mektubun sansürlenmiş bir kopyasıyla birlikte ("Kızıl militarizm" iması çıkarılmıştı), kişisel bir özür mektubu yolladı. Mektupta kendisini, mazur gösterilemeyecek kadar sert olmakla suçluyordu (en hafif tabirle, nadir bir olay). Aslında artık Tuhaçevski'nin askerî teknoloji konusundaki görüşünü benimsemişti, ama pek çok başka alanda olduğu gibi bu alanda da 1932 yılı için saptanan hedeflerin çok gerisinde bulunuluyordu. Özür mektubunda, NKVD'nin 1930'da mareşale yönelttiği düzmece suçlamalardan bahsedilmiyordu. Bunun bir riyakârlık olduğu apaçık ortadaydı ve Tuhaçevski Stalin'i anlamış olsaydı bu ikiyüzlülük gözünden kaçmazdı. Stalin'in girişimi şu anlama geliyordu: Şu an için size ihtiyacım var, ama başınızın üzerinde bir kılıç sallanıyor...

Tuhaçevski, saflıktan ya da düpedüz cüretten, 1934'teki XVII. Parti Kongresi'nde yaptığı konuşmayı "lidere övgüler"le (bu zorunluydu) bitirmeyen tek kişi oldu. Hesaplaşma vakti. Stalin'in üst düzey askerî kadroların işini bitirdiği 1937'de geldi. Muhtemelen bunların arasındaki en parlak sima olan Tuhaçevski için özel bir son düşünülmüştü. Ordunun incisinin ül-

keye ihanet ettiğini "kanıtlayan" tamamen düzmece "Alman kaynaklı bilgiler" üretildi. Tuhaçevski korkunç bir şekilde dövüldükten sonra, kendisini suçlayanlarla yüzleştirilmek üzere sürüklenerek Stalin'in önüne getirildi. Yüzleşme sonucunda, tabii ki suçlu olduğu anlaşıldı. Buradaki insan, sırf kırılabileceğini göstermek için kıymetli bir eşyayı kıran bir manyaktır. Kifayetsiz ama köle ruhlu Voroşilov'u Tuhaçevski'ye ve diğerlerine tercih etmesi ve yüksek askerî komutayı yok etmesi muazzam hatalardı. Tek başına bu temizlik bile, ölüm cezasını hak eden bir suçtu...

Kurbanlarının anısının Stalin'in zihnine musallat olup olmadığını bilmeye imkân yok. Ama yarma ve çevirme harekâtlarına uyum sağlayan hareketli orduların görülmedik bir rol oynayacağı yüksek teknolojili bir savaşa hazırlanmanın gerekliliğine dair muhtıralar ve yazılarla Stalin'i adeta "bombardımana tutan" Tuhaçevski, İkinci Dünya Savaşı'nda uygulanan stratejileri parlak bir şekilde öngörmüştü. Bütün bunlar yeni bir komuta ve eşgüdüm sistemi gerektiriyordu. Almanlar savaşın başında bu stratejiyi başarıyla uygulayarak Sovyet birliklerini tarumar edecekti. Tabii kimse Stalin'e en parlak generalleri neden öldürdüğünü sormadı. Asıl hain kimdi? Tuhaçevski, Blucher ve Yegorov'larla, 22 Haziran 1941 felaketinin önüne geçilebilirdi.

O sırada bunu kaydedip etmediğini bilmesek de, Stalin'in manevi bir tokat yediği bir olayı aktarabiliriz. Yüksek komuta kadrolarının tasfiyesinden sonra, Stalin ve Voroşilov, hava kuvvetleri komutanlarının, hava ordusunun temizlik hareketlerini takiben içine düştüğü göz yaşartıcı durumdan nasıl çıkarılacağını tartışmak üzere düzenlediği bir toplantıya katıldılar. Subaylar durumu özetledi: Her şey (uçaklar, silahlar, onarım hizmetleri, yakıt ve erzak tedariki, finansman, yönetim) içler acısı bir haldeydi. Eğitim feci, kaybedilen uçak ve pilot sayısı telaşlandırıcıydı. Stalin konuşmaları dikkatle dinledi, ayrıntılar istedi ve konuya hâkimiyetini ve uzmanlığını göstermek için somut sorular sordu. Voroşilov lafa daha az karıştı, ama "aşikâr olan"ı söylememekle suçladığı subaylara karşı bir

öfke patlamasıyla toplantıyı bitiren o oldu: Bu duruma, hak ettiği cezayı gören eski yüksek komuta kadrolarının sabotajı ve ihaneti neden olmuştu. Toplantı tutanakları, söz alan onlarca subayın hiçbirinin ağzından "sabotaj" sözcüğünün çıkmadığını gösterir. Bu sessizlik, onların açıklamasının tamamen farklı olduğuna işaret eder: Hava ordusunun berbat durumu, bir grup üstün yetenekli üst düzey subayın katledilmesinden kaynaklanıyordu. Voroşilov'un öfke patlamasına, sessizliğin kendi liderliğinin yargılanması anlamına geldiğini anlaması ve Stalin'in, astlarının SSCB'nin düşmanlarına karşı gereken uyanıklığa sahip olmadıklarını öğrenince gösterebileceği tepkiden duyduğu korku neden olmuş olabilir. Stalin'in Voroşilov'a ne dediğini bilmiyoruz. Her halükârda, zihni kuşkusuz hava kuvvetlerinin savaşa kesinlikle hazır olmadığı gerçeğiyle meşgul olduğundan, bu olayda itidalini korudu.

Gene hava kuvvetleriyle ilgili bir başka örnek, Stalin'in öteki yüzünü ortaya koyar. Bu anekdot, yazar Konstantin Simonov anılarında yer alır. Simonov savaşın başlarında katıldığı, sayısı aşırı yüksek olan uçak kazaları ve ağır pilot kayıplarıyla ilgili üst düzey bir toplantıyı anlatır. Genç bir hava generali soruna basit bir neden gösterir: Kötü yapılmış uçaklar gerçek birer "uçan tabut"tur. Stalin artık başkomutandır. Bu kadar açık sözlü bir suçlama karşısında, öfkeden yüzü allak bullak olur. Gene de herkesin önünde patlamamak için kendisini tutar, ama şöyle mırıldanır: "Sussanız daha iyi ederdiniz General!" Cesur genç adam, aynı gün, bir daha bulunmamak üzere ortadan kaybolur.[4]

O Kadar da Durgun Akmazdı Don

Son örneğimiz, Stalin'in ölümünden sonra, kendisine güçlü düşmanlar kazandıracak milliyetçi ve muhafazakâr bir akımın sözcüsü durumuna gelen yazar Mihail Şolohov'la ilgilidir. Ama burada aktarılan olaylar 1933 yılında yaşanmıştır. O yıl,

[4] Konstantin Simonov, *Glazami Cheloveka moego Pokoleniia. Razmyshleniia o Staline*, Moskova, 1990.

Şolohov'un büyük sevgi beslediği Kazakistan'daki Kuban bölgesinde, Rusya ve Ukrayna'nın pek çok başka bölgesinde olduğu gibi korkunç bir kıtlık baş göstermişti.

Şolohov, tam da kıtlığın yerleştiği bir sırada erzak tedarik kuruluşlarının emriyle hasatları zorla ellerinden alınan Kuban köylülerinin yaşadığı trajediyi kınamak için Stalin'e bir mektup yazmıştı. Bunu yaparak cesur davranmıştı, ama Stalin kendi politikalarının sonuçlarını ortaya koyan bu dramatik rapora müsamaha gösterdi. Neden? Aslında, her şey hesaplanmıştı. Stalin, açlıktan ölmeye mahkûm edilen köylülerin gördüğü kötü muameleyi, yerel yönetimin keyfi uygulamalarını ve gizli polisin provokatif faaliyetlerini sert bir dille kınayan bu mektubu okumak için, kelimenin gerçek anlamıyla kendini zorladı. Okumayı bitirdikten sonra, bölgeye, Şolohov'un bir felaket yaşanmasını engellemek için gerekli gördüğü miktarda tahılın yollanması talimatını verdi. Hatta yazarı, başlarını bu kadar ağrıtan bu doğrudan mesaja şaibe düşürmek için ellerinden geleni yapan öfkeli yerel yetkililerden (gizli polis dâhil) korudu. Burada oynanan oyun son derece alçakçaydı ve bütün rolleri Stalin oynadı: Düzmece "yüzleştirmeler" yaptırdı, olanları bizzat araştırdığını ileri sürdü ve Şolohov'un yerel parti aygıtındaki dostlarının itibarlarını iade etti. Bütün bunları yapmasının nedeni, Şolohov'un sahip olduğu bir şeyden yararlanmak istemesiydi: yazarın Rus halkının gözündeki saygınlığı. Şolohov gerçek bir Rus Kazağıydı (Stalin değildi); büyük bir yazar ve iyi bir hatipti (gene Stalin'in yarışamayacağı beceriler). Dolayısıyla, bu olaydan son derece rahatsız olduğu halde, yazar tarafından ortaya konan gerçekleri ve eleştirileri kabul ediyormuş gibi yaptı. Ama sonunda oynamayı bıraktı. Şolohov'a yazdığı sözüm ona dostane bir mektubun kısa bir pasajında, bütün öfkesini boşalttı. Bu, Stalin'in çıplak haliydi:

> Siz olayın sadece bir yüzünü görüyorsunuz. Ama siyasi hataların önüne geçmek için (mektuplarınızda edebiyat değil siyaset yapıyorsunuz) öteki yüzünü de görmeniz gerekiyor. Sizin o pek saygıdeğer tahıl üreticileriniz aslında Sovyet iktida-

rına karşı "gizli" bir savaş yürütüyor; kıtlığın silah olarak kullanıldığı bir savaş bu. Yoldaş Şolohov. Açıktır ki, bu onlara yapılan rezilce muameleyi hiçbir şekilde haklı göstermez. Ama bu saygıdeğer tahıl üreticilerinin uzaktan göründükleri kadar masum olmadıkları gün gibi ortada. Her neyse, en iyi dileklerimle. Elinizi sıkıyorum. J. Stalin.

1933'te kimin kimi açlıktan öldürdüğü meselesini bir kenara bırakırsak, bu mektupta okuduklarımız (Şolohov'un da okuduğu) Stalin'in gerçek politikasının bir ifadesidir: "saygıdeğer tahıl üreticileri"nin sabotajına karşı siyasi-ideolojik bir savaş çağrısı. Stalin Ocak 1933'teki Merkez Komitesi toplantısında, partiyi ve ülkeyi rejimin temellerini "muzırca baltalamakta olan" karanlık düşman güruhlarına karşı seferber olmaya çağırırken, bu savaşı benzer terimlerle başlatmıştı. Şolohov'a yazdığı mektupta, daha da büyük bir düşmanın (köylülüğün tamamı) sisteme karşı bir açlıktan öldürme savaşı başlattığını ima ediyordu.

Şolohov muhtemelen durumunun ne kadar kritik olduğunu kavramıştı. Stalin onu resmen, içgüdüsel bir nefret beslediği "muzır" düşmanları savunmakla suçluyordu. Şolohov'un saygın muhatabı, ona her an hayatından olabileceğini ima ediyordu. Stalin Şolohov'dan nefret ediyor olabilirdi, ama bu noktada amaçlarına ulaşmak için onun yeteneklerine ihtiyacı vardı.

Stalin halk kitlelerinin çektiği sıkıntıları umursamıyordu. Gene de, felaketten kendisinin sorumlu olduğunu ve köylü kitlelerinin fiilen aleyhine dönmeleri halinde imajının bundan büyük zarar göreceğini biliyordu. Bunun, ana babalarının açlıktan öldüğünü ya da yetkililerden haksız muamele gördüğünü öğrendiklerinde protesto etmekte asla duraksamayan, kırsal kesimden gelme gençlerin ağırlıkta olduğu ordu ve poliste derhal misillemelere yol açacağı kesindi.

Stalin'in oynadığı oyunun adı kendi imajını yaratmaktı. Kavga ve çekişmelerin üzerinde, bir heykel kaidesinde oturuyor olması, güvenliği ve iktidarı için bir muhafız alayından çok daha sağlam bir güvenceydi. Ve köylüleri kırıp geçiren bu

açlık ve zulüm günlerinde, imajı için, Şolohov gibi bir köylü dostunun, Stalin'in, hayatları kurtarmak amacıyla tonlarca buğday gönderilmesi için şahsen talimat verdiğini belirten bir açıklama yapmasından daha iyi bir şey olabilir miydi? Meselenin özü buydu ve Şolohov'un yalan söylemek zorunda bile kalmadan basına verdiği bilgi tam da bu oldu.

Zirvede Yaşam (Kırklı Yıllar)

Stalin'in çevresine vermekten hoşlandığı bir başka imaj –mazbut beybaba (*khoziain*) imajı– kısmen, gerçek bir kişilik özelliğini yansıtıyordu. Yakın çevresindekiler de dâhil olmak üzere, içki içmek, evlilik dışı ilişkilere girmek ya da lüksten hoşlanmak gibi kişisel zaaflara tahammülü yoktu. Bu gibi davranışlardan mutlaka haberdar edilmek istiyordu ve Politbüro üyelerinin bu tür zaaflarını öğrenebilmek ve gerektiğinde onlara karşı kullanabilmek için ispiyonlanmaları talimatını vermişti.

Aleksey Kosigin'in anıları, Stalin'in kırklı yılların sonundaki entrikalarına dair bir fikir verir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda yükselen bir yıldız durumunda olan Kosigin, savaş sırasında, Nazilerin eline geçmek üzere olan topraklardaki sanayi tesislerinin boşaltılması ve kuşatma altındaki Leningrad'ın işaşesinin sağlanması gibi büyük başarılara imza atmıştı. Hızlı yükselişini kıskanan tepedeki pek çok kişi tarafından sevilmiyordu. Ama Stalin onu kanadının altına aldığı ve Politbüro üyelerinin yararlandığı ayrıcalıkların dökümünü çıkarmak gibi nazik bir işle görevlendirdiği için, kendisinden korkuluyordu da. Kosigin'in sonradan damadı Gvishiani'ye anlatacağı gibi, Stalin bir Politbüro toplantısında ona, Molotov, Mikoyan, Kaganoviç ve diğerlerinin ailelerinin, kendileri, korumaları ve hizmetçileri için yaptıkları tüm harcamaların ayrıntılı bir listesini edinmesini söylemişti ve çok öfkeliydi: "Bu, düpedüz isyan ettirici"ydi. O dönemde, Politbüro üyeleri görece mütevazı bir ücret almakla birlikte, tüketim mallarına sınırsız erişim olanağına sahipti ve Stalin Kosigin'den ortalığa çeki düzen vermesini istediğinde kapıldıkları öfkenin nedeni buydu. Açıktır ki, Stalin'i şahsen

kınamaya cesaret edemiyorlardı ve aralarından bazıları (Mikoyan gibi), bunun onları susta durdurmanın bir yolu olduğunu anlamıştı. Ama bu, gerektiğinde aralarından bazılarından kurtulmak için gerekçe de olabiliyordu.

Gerçekten de, Stalin sürekli böyle entrikalar çeviriyordu. Kosigin, 1950'de tasfiye edilene kadar Gosplan'ın başı ve başbakan yardımcısı olan Voznesensky'ye yöneltilen suçlamalardan birinin, bir ya da daha fazla silaha sahip olması olduğunu Gvishiani'ye anlatmıştı. Kosigin ve damadı derhal kendi evlerini arayıp buldukları tüm silahları bir göle atmışlardı. Evlerinde gizli dinleme aygıtları olup olmadığını da araştırmış ve Kosigin'in evinde bu cihazlardan bulmuşlardı (ama bunlar, Kosigin'den önce bu evde oturan Mareşal Yukov'u izlemek için yerleştirilmiş olabilirdi). Bu nedenle, Politbüro aday üyesi olan Kosigin'in, o yıllarda (1948-1950) her sabah karısıyla vedalaşırken akşam eve dönmezse yapması gerekenleri hatırlatmasında şaşılacak bir şey yoktu. Ama çok geçmeden, başına bir iş gelmeyeceği sonucuna vardılar, çünkü Stalin ona bir şekilde sempati besliyordu.[5]

Kosigin şanslıydı. Ama tüm liderler, saf ya da kendilerinden fazla emin olmadıkça, çok geçmeden, kendi tecrübelerinden ya da mesai arkadaşlarınkinden derslerini aldılar. Kirov'un 1934'te öldürülmesinden sonra, Stalin nezdindeki statülerinde çok büyük bir değişiklik oldu ve bunu hemen fark ettiler. Bu süreç, Stalin ile o sırada iki numaralı adam olan Kaganoviç arasındaki yazışmalardan izlenebilir. O tarihe kadar kendinden emin ve son derece açık sözlü olan Kaganoviç, kendisine böyle bir dost, böyle bir lider, böyle bir baba ihsan eylediği için kaderine "şükrettiğini" söyleyerek aniden üslup değiştirmişti: "Onsuz ne yapardık?" Kaganoviç'e bir ara bir "vahiy" geldiği açıktı. Her şeyden önce, başkalarına yazdığı her şeyden Stalin'in haberdar edildiğini fark etmişti. Böyle üst düzey liderlerin içine düştüğü bu durumun tarihte bir eşi daha yoktur. SA'lar potansiyel olarak Hitler'in siyasi rakibi oldukları

5 T. I. Fetisov, sost., *Prem'er- Izvestnyi i Neizvestnyi: Vospominaniia o A. N. Kosigin*. Moskova, 1997

halde, 1934'teki Uzun Bıçaklar Gecesi'nden sonra Hitler'in çevresinde bile böyle bir şey olmadı. Burada gözlediğimiz, başında işinin erbabı denetimsiz bir liderle dörtnala giden, son derece girift despotik bir rejimdir.

Stalin imajını oluştururken çeşitli yöntemlere başvurdu. Filmlerde, konuşmalarda ve biyografilerde kendisine övgüler düzmek için kullanılacak sözcükleri bizzat seçiyordu. En beğendiği methiyelerin kullanılmasını sağlıyor, ama tevazuunu kanıtlamak için diğerlerini sansürlüyordu. Nişanlarını ve unvanlarını kendi seçiyordu. Kongrelerin ve diğer merasimlerin tören kuralları en ince ayrıntısına kadar belirleniyordu. Ve son olarak, her şeyin onun şahsı çevresinde dönmesi için tarih yeniden yazılıyordu.

Stalin kendisini bir otokrat olarak görüyordu ve yerini ve imajını geçmişten ya da bugünden kimseyle paylaşmamaya kararlıydı. Ona göre diğer liderler ikinci lig oyuncularıydı. Gerçekten önemli değillerdi; sadece, kölece itaat etmelerini sağlamak gerekiyordu. 1934'ten itibaren, onları cezaları geçici olarak ertelenmiş idam mahkûmlarına döndürdü. Casusları kendisine, zamanı geldiğinde onlara karşı kullanabileceği bilgiler taşıyordu. Bunların sadakatini sınamak ve sağlama almak için akrabalarına zulmediliyordu: Kaganoviç'in üç erkek kardeşi öldürülmüş, Molotov'un karısı tutuklanmıştı.

Stalin, daçasındaki toplantılarda, çeşitli vesilelerle, "halk"ın bir çar, bir başbuğ istediğini açıklamıştır. Aslında her şey, bunun onun isteği ve ihtiyacı olduğunu düşündürüyor. Kaldı ki, 1924'te sahnelediği Lenin'e anı gösterisi, kendi kültü için bir emsal oluşturmuştu. Stalin'in kendi devrimci geçmişiyle ilişkilerini incelediğimizde her şey daha da berraklaşır. Devrimci geçmişini sildiğini ve sadece farklı bir sistem değil, yepyeni bir panteon ve geçmiş yaratmak için ne kadar çabaladığını göstermek zor değildir. Stalin'in tarihsel bir mazeret problemi ve meşruiyet ihtiyacı vardı. Örneğin, Hitler'in tersine, gerçek stratejisini ve programını, 1925'te yaptığı kadrolarla ilgili konuşmada olduğu gibi, ancak parça parça açıklayacaktı. Öte yandan, ona hak ettiğini düşündüğü kabulü göstermemiş olan

Bolşevik Parti'nin diğer liderlerine beslediği hıncı biliyoruz. Gerçekten de, tarihsel parti yönetimi Lenin'in şahsında onu reddetmişti. Partinin gözünde kurucu önderler kategorisine girmiyor ve bunu hak etmiyordu. Ülkeye dayattığı yeni imajı meşrulaştırmak için bunun bütün izlerinin yok edilmesi gerekiyordu. Ve bunu önemli ölçüde başardı.

9

Temizlik Hareketleri ve Bunların "Mantığı"

Stalin'i 1937'de, uzun süredir üzerinde düşünmekte olduğu parti kadrolarına yönelik temizlik hareketlerini başlatmaya iten nedenlerden biri de, hiç kuşkusuz, kendine yeni bir tarihsel mazeret sağlama ihtiyacıydı. Bütün bir tarihsel dönemi kayıtlardan silmesi, buna tanıklık etmiş olanlardan ve o kahramanlık yıllarında kimin ne yaptığını bilenlerden kurtulması gerekiyordu. Ama bu dikkatle geliştirilen, hesaplı intikam planı, her zaman soğukkanlılıkla yürütülmedi. Çeşitli aşamalarda, aşırı bir gerilim içinde cereyan etti.

Buharin'in Laneti[1]

Siyasi açıdan zayıf, ama entelektüel açıdan Stalin'den çok üstün bir kişi olan ve –genç yaşına rağmen– "kurucu önderler" arasına girme "suçunu" işleyen, "partinin gözdesi" Buharin gibi bir şahsiyetin tasfiyesi, Stalin'in yaklaşımına ve ruh haline ışık tutar. Tasfiye, kesin bir senaryoya göre cereyan etti: Uzatmalı bir psikolojik işkence evresiyle başladı, halkın gözünde itibarının yok edilmesiyle devam etti ve göstermelik bir duruşma ve idamla sona erdi.

1 RGASPI, f. 56, op. 1, d. 198.

İlk ayak oyunları 1936'da başladı. Kaygı duyan, ama başını dik tutan Buharin'in tepkisi, yaşanan dramın bir yönüne ışık tutar. Buharin ilk başta, tepede hâlâ dostlarının olduğunu düşünüyordu ve Voroşilov'a umutsuz bir mektup yazıp yardımını ve desteği istedi. Masum olduğunu vurguladığı mektubunu şu sözlerle bitiriyordu: "Sana sarılıyorum, çünkü hiçbir şeyden dolayı suçlu değilim." Ama Voroşilov başvurulacak doğru kişi değildi. Mektubu hemen Molotov'a gösterdi. Molotov da ona, mektubu, "Partiye yaptığın alçakça kötülükleri itiraf etseydin daha iyi ederdin," diye bir not düşerek, Buharin'e geri yollaması talimatını verdi. Buharin bunu kabul etmezse, Voroşilov onun "aşağılığın teki" olduğunu düşünecekti. Voroşilov kendisine söyleneni aynen yaptı.

Umudunu yitiren ve sonunda ölüm olan bir komploya kurban edildiğini anlayan Buharin, 15 Aralık 1936'da Stalin'e bir mektup yazdı. Eski güzel günlerde olduğu gibi, Gürcüce lakabını kullanarak, ona "Sevgili Koba" diye sesleniyor, az önce *Pravda*'da "Sağcılar"a (yani ona) karşı bir yazı okuduğunu ve bunun kendisini "yıktığını" söylüyordu. Mektup şöyle sona eriyordu: "Aşağılık herifler yüzünden, insan müsveddeleri yüzünden, rezil namussuzlar yüzünden ölüyorum. Buharin."

Adı belirtilmemiş namussuzlara edilen bu lanet, aslında Stalin'eydi. Buharin'in, ne kadar sarsılmış olursa olsun, ipleri kimin çektiğini bilmemesi mümkün değildi. Stalin, "rezil namussuzlar" ifadesinin bizzat kendisini hedeflediğini kuşkusuz anlamıştı. Buharin'in imdat çağrılarına ve dolaylı suçlamalarına intikamcı yanıtını, özenle planlanmış bir "gösteri" olan, Merkez Komitesi'nin Şubat-Mart 1937'deki oturumlarında verdi. Stalin'in bu oturumları yönetme tarzı, insanın gözünün önüne, aklı başında bir izleyici kitlesini (Merkez Komitesi üyeleri) kendi fantezilerini paylaşmaya zorlayarak, toplu bir cinnete sürüklemeye çalışan yarı kaçık bir aktörü getirir. Stalin'in söylediklerinde bir tutarlılık yoktu. Ama toplantının tek amacı, Stalin'in düşman"m"ı yok etmesi değildi. Oturumun bir de gizli gündemi vardı: pek de gizlenemeyen bir oyunla Merkez Komitesi üyelerini sınamak. Buharin'in "suçu"yla ilgili üç önerge oya sunulacak-

tı. Stalin'in tercihi elbette ki birincisinden –"tutuklama ve konuyu NKVD'ye havale etme"den– yanaydı (bu, muhtemelen işkence, ardından da idam anlamına geliyordu). İkinci önerge tutuklama yoluna gidilmemesini, ama soruşturmanın NKVD'ye yaptırılmasını, üçüncüsü ise Buharin'in serbest bırakılmasını öngörüyordu. Bu, Merkez Komitesi üyelerine kurulmuş bir tuzaktı ve muhtemelen çoğu bunu anlamıştı. Kimse üçüncü seçenekten yana görüş bildirmeye cesaret edemedi, ama bazıları ikinci önergeyi destekledi ve bunun bedelini hayatıyla ödedi.

Bu olay, akıl almaz bir kâbus olan 1937-1938'deki temizlik hareketlerinin sadece küçük bir örneğidir. "İnsan müsveddeleri", eşi benzeri görülmemiş bir ölçekte yürütülen bu tutuklama, göstermelik duruşma ve yargısız infaz orjisinden sorumlu olanları nitelemek için en uygun terimdir. Ve bu korkunç yıllarda yaşanan olayların uzun süredir, belki de 1933'ten beri titizlikle hazırlanmakta olduğunu düşünmek için sağlam nedenler vardır. Khlevniuk'un işaret ettiği gibi,[2] Merkez Komitesi'nin Şubat-Mart 1937'deki gündem maddesi (sözüm ona "gerçeğin yeniden incelenmesi"), Ocak 1933'teki Merkez Komitesi oturumunda üzerinde konuşulan bir noktayı kuvvetle anımsatır. O oturumda da pek çok kişi, ne kadar net ve uyanık olduğunu kanıtlama umuduyla, 1937'de neredeyse aynen tekrarladığı şeyler söylemişti. Stalin 1933'te, yardakçılarının ve baskı aygıtlarının desteğiyle, topluma ve partiye savaş açmaya muhtemelen hazırdı. Ama muhtemelen, bunu yapmasını engelleyen nedenler vardı (bunların bazılarından bahsettik) ve düşmanlarının –özellikle de, Şolohov'a sözünü ettiği "saygıdeğer tahıl üreticileri"nin– "beyazkarıncalar misali" içten çökertme yöntemlerine duyduğu nefrete rağmen, seçimini "ara dönem"den yana yaptı.

Yiğit Çekacılar'ın Hazırlanması

Terörü başlatma hazırlıklarına gelince, parti üye listelerinin kontrolü ve kartların tasdik edilmesi gibi idari bahar temizlik-

2 O. V. Khlevniuk, *1937-oi*, Moskova, 1992, s. 20-21.

lerin yanı sıra alınması gereken bazı önlemler vardı. Her şeyden önce, gizli polisi, yöneticilerini ve personelini önlerindeki tüyler ürpertici göreve hazırlamak gerekiyordu. Maddi teşviklerin yanı sıra ideolojik ve manevi motivasyon çalışmaları da yürütülüyordu. Propaganda polisin kahramanlığını göklere çıkarırken, yeni İçişleri Komiseri Yezhov tüm kademelerdeki NKVD memurlarının maaşlarını yükseltti. Cumhuriyet seviyesindeki bir NKVD şefi –diğer üst kademe memurlar gibi– ayda 1200 ruble alırken, ortalama bir işçinin ücreti 250 rubleydi. Ama artık NKVD'nin tepe yöneticilerinin aylık maaşı 3500 ruble olacaktı. O zamana kadar diğer parti üyeleriyle bir araya geldikleri toplu dinlenme evlerinden ve daçalardan yararlanma hakkı olan NKVD kodamanlarının, bundan böyle şahsi daçaları olacak ve yüklü primler alacaklardı.[3]

31 Temmuz'da Politbüro tarafından onaylanan, 00447 no.lu ve Temmuz 1937 tarihli yüz kızartıcı NKVD talimatnamesi, hareket emrini ve bir eylem planını içeriyordu. İki kurban kategorisi belirliyor ve bunlara verilecek cezaları saptıyordu: 75.000 kişi kurşuna dizilecek, 225.000 kişi kamplara gönderilecekti. Bu talimatnamenin, rakamların biraz değiştirildiği farklı taslakları vardır. Ama elimizdeki belgeler, uygulamada "normlar"ın en az iki katının tutturulduğunu gösterir. Operasyona 85 milyon rublelik bir bütçe tahsis edilmişti. Stalin'in bir konuşmasında güvenlik aygıtına "partimizin silahlı müfrezesi"[4] yüce statüsünü bahşetmesiyle, NKVD biraz daha pohpohlanacaktı. Khlevniuk bununla ilgili olarak, "NKVD kültü, gizli polisin kanun dışı özel statüsü zirvesine ulaşmıştı," diye yazar. Stalin, NKVD şeflerini demir bir yumrukla kontrolü altında tutarken, bir yandan da kullanıyor ve hizmetlerinden dolayı ödüllendiriyordu. Aynı keyfilikle, maddi mükâfatlar dağıtıp ağır cezalar veriyordu. Çeşitli yazarlar, burada, Korkunç İvan'ın, Boyarlar'a karşı mücadelesinde *opriçnina*'yı (milis kuvvetleri) kullanma tarzıyla bir benzerlik saptar.

3 Agy, s. 165.

4 Agy, s. 164-167.

Bu ikili tavır her şeyiyle Stalin'i temsil ediyordu. Çekacılar –bugün hâlâ kullanılan tarihsel onur unvanı– artık diğer parti üyelerinden ayrılmıştı; kendi daçaları, kulüpleri ve diğer dinlence-eğlence tesisleri olduğundan, bu, aynı zamanda toplumsal bir kopuştu. Çeka-GPU-NKVD üçlüsünün şanlı geleneğini kutlamak için Aralık 1937'de ülkenin dört bir yanında muazzam törenler düzenlendi. Kremlin parti bölge komitelerini, tarımdaki "halk düşmanları" için halk mahkemeleri düzenlemeye çağırdı ve NKVD'ye bunların "maskelerini indirme" (aslında, halk düşmanları yaratma) talimatı verildi. Aynı şekilde, Kirov'un öldürülüşünün üçüncü yıldönümünde (29 Kasım 1937) Stalin yerel parti yetkililerine bir telgraf çekerek, "parti üyelerinin, Troçkist-Buharinci ajanları gözlerinin yaşına bakmaksızın yok etmek üzere seferber edilmesi" talimatını verdi. Khlevniuk değerlendirmesini, aygıtın tamamının ve daha geniş toplum kesimlerinin, ritmini, genellikle sabaha karşı gelip kapıyı çalan, kurbanlarını yakalayıp uğursuz kara minibüslerin içinde sonlarıyla buluşmaya götüren gizli polis baskınlarının belirlediği, gerçek bir düşman avı psikozunun pençesinde olduğunu yazarak bitirir.

NKVD İçinde Suç ve Ceza (1935-1950)

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, NKVD'nin sembolik olarak partiye dâhil edilmesi –bir başka deyişle, Stalin'in şahsına bağlanması– bu örgütü diğer tüm kurumların üzerine yükseltti. Artık partinin, Stalin'in bol keseden şan ve şeref dağıttığı kendi demir muhafızı, kendi Haçlı ordusu vardı. Stalinist parti –özellikle de parti aygıtı– bir polis teşkilatı haline gelmişti (gizli polisin başka hiçbir parti üyesine değil, Stalin'e rapor vermesi şartıyla). Dolayısıyla, NKVD partinin üzerinde yer alıyor ve partiyi yola getirmek için güçlü bir silah oluşturuyordu. Burada, münasebetsiz bir soru sormamak elde değil: Çekacılar ahlak ve ideolojinin hizmetinde yiğit bir müfreze oluşturuyor idiyseler, liderlerine neden bir işçinin on katı ücret veriliyordu? İç Savaş döneminde hayatlarını tehlikeye atan gerçek Çe-

kacıların ücretleri çok düşüktü. Ülkenin ideolojik öncüsünü temsil etmekle görevlendirilmiş olanları parayla, malla, ayrıcalıklarla ödüllendirmek gerçekten gerekli miydi? Lenin bunu duysa (bedeninin mumyalanmış olması buna mani olmasa) mezarında dönerdi...

Tarihin cilvesi burada bitmez. Göklere çıkarılan NKVD, kendi rutinleriyle bir bürokrasiydi. Sorunsuz işlemesini sağlamaya çalışan titiz ve dikkatli bir dâhili teftiş organı vardı. Bu organın raporları sayısız düzensizliğin, mesleki yetersizliğin, eksikliklerin ve hırsızlığın damgasını taşıyan bir kurumu gözler önüne serer. Bu belgelerde, soruşturulmakta olan ve sert yaptırım talepleriyle üst makamlara rapor edilen suç eylemlerinin uzun listeleri de yer alır.

Birkaç örnek aydınlatıcı olabilir. Devlet güvenlik binbaşısı rütbesine sahip Yoldaş Veinshtok, NKVD kadrolar dairesinin başkanına yazdığı bir bilgi notunda NKVD ajanlarının 1935'te işledikleri kabahatleri ve suçları sayar. Tüm düzeylerdeki (cumhuriyetlerden bölgelere) NKVD organlarından elde edilen veriler, yılın ilk on ayında ihlal ve suç niteliğinde toplam 11.436 eylemin gerçekleştiğini göstermektedir. Notta yaptırım şeklindeki önlemlerin bir listesi de yer almaktadır. Veinshtok'a göre, bölgesel ve yerel NKVD organlarının idari politikalarında yanlış giden bir şey vardı ve sorunun tartışılması gerekiyordu. Toplam suç sayısı 5639 olup bunların 3232'si kentlerdeki şubelerde işlenmişti. Ama Veinshtok'u en çok kaygılandıran, bu suçlardan 2005'inin şube şefleri tarafından işlenmiş olmasıydı.

Cezalar suçu işleyenin konumuna göre incelendiğinde, kabahat ve suçların tüm idari kademelerde (şefler, şef yardımcıları ve kıdemsiz personel) ve tüm branşlarda (ister askerî birimlerde olsun ister nakliye birimlerinde) işlendiği görülür. İl ya da kent şubeleri düzeyinde sorumlu konumlarda bulunan 3311 kişinin %62'si (2056 kişi) ceza almıştı. Veinshtok'un dediği gibi, bunun gerçekten çok yüksek bir oran olduğunu kabul etmek gerekiyordu. Bölgelerdeki ajanlara uygulanan yaptırımların %60'ının gerekçesi ihmal, işte yetersizlik, sarhoşluk, sefahat ve NKVD'nin itibarını zedeleyen diğer kusurlardı.

Bunların arasında, emirlere ya da talimatlara itaatsizlik (%13), disiplinsizlik (%8,5) ya da usulsüzlük (%5) nedeniyle verilen ceza oranlarının yüksekliğine özellikle dikkat edilmelidir. Listede, zimmete para geçirme ve yolsuzluk, toplumsal kökenlerini gizleme (67 adet), "parti karşıtı ve anti-Sovyetik" tutumlar (17 adet), intihar ve tecavüz (toplam 78 adet), bir Çekacı'dan ve parti üyesinden beklenen uyanıklığı göstermeme (76 adet) ve yanlış beyanda bulunma gibi kabahat ve suç örnekleri de yer alıyordu.

Cezalandırılan Çekacılar'ın çoğu muhabere gibi yardımcı hizmet birimlerinde görevli genç ajanlardı. Ama NKVD'nin çekirdeğini oluşturan ve bazıları on iki yıl ve daha uzun süredir görevde olan kadrolara yönelik yaptırımların sayısı da (1171) çok yüksek bulunuyordu.[5]

Kadrolar dairesinin 1 Ekim 1936-1 Ocak 1938 dönemine ait bir başka raporu, GUGB'den (NKVD içinde bağımsız bir organ) "ayrılmalar" hakkında bilgi verir. Bu "ayrılmalar"ın nedenleri arasında 1220 tutuklama, 1268 görevden uzaklaştırma ve 1345 yedeğe ayırma bulunmaktadır. Bunlara, karşıdevrimci gruplara üyelik ya da karşıdevrimcilerle (Troçkistler), sağcı milliyetçilerle, hainlerle ya da casuslarla temasta olma (1361 kişi), "işyerinin düzenini bozma" (267 kişi) ve "ahlaki düşkünlük" (593 kişi) nedeniyle verilen cezaları eklemek gerekir. Son olarak, "topluma yabancılaşmış" ya da bu tür kişilerle temasta olan veya geçmişte Beyaz Ordu'da görev yapmış 547 kişi vardır. GUGB'den ayrılmaların diğer nedenleri arasında hastalık (544 kişi), ölüm (138 kişi) ya da başka organlara tayinler (1258 kişi) yer almaktadır.

Raporlar, durumun Stalin'in ölümünden sonraya kadar değişmediğini gösterir. Teftiş organları işlerini yapmaya devam ediyordu; mali denetimden sorumlu ayrı bir birimin de, hırsızlık ve zimmete para geçirme, makbuz sahteciliği ve muhasebe usulsüzlüğü vakalarının sıklığı hakkında söyleyecek çok şeyi vardı. Bu birim, ambarlarda ve depolama tesislerinde olup

5 GARF, 940, 8, 46, LL. 1 ve 9-15: NKVD'nin kadrolar dairesinin başkanına sunulan bir rapor.

bitenlerle özel olarak ilgileniyordu.[6] Ayrıca, en azından Stalin dönemi için, yetkililerin –ve günümüz araştırmacılarının– kullanmaları için hazırlanan yıllık muhasebe raporları da vardı. Kısacası, güvenlik servisleri profesyonellik, yasalara saygı ve dürüstlük bakımından diğerlerinden daha iyi durumda değildi. Personel kalitesini yükseltmek için NKVD'nin kendi okullarından binlerce kadro işe alındı, ama bunun olumlu sonuçlar vermesi uzun zaman aldı.

Partinin, ülkeyi iç düşmanlarından kurtarmaya hazır olan kendi güvenlik gücü hakkındaki bu gibi belgeler, bu karanlık dönemin bir başka boyutuna ışık tutar: Güvenlik servisleri ahlaki ve mesleki bakımdan şüpheli unsurlarla doluydu. Kuşkusuz, şefler pohpohlanıyordu, ama bizatihi tayin edildikleri görevin niteliği morallerini bozuyor ve kafalarını karıştırıyordu. Hiçbir şeyi kanıtlamak zorunda değillerdi, onlardan sadece kotaları doldurmaları ve SSCB'nin planlı sisteminin her noktasında olduğu gibi, prim, terfi ve ücret artışları almak için bu kotaları aşmaları isteniyordu. Ama ülkenin üzerinde asılı tuttukları kılıç kendi başları üzerinde de sallanıyordu ve bunun nedeni, sarhoş dolaşmaları ya da sefahate dalmış olmaları değildi. Yabancı istihbarat dâhil bütün güvenlik servisleri, sürekli olarak, rejimin içinde pusuya yatmış bekleyen bir felaket tehdidi altında yaşıyordu ve bu, casusluk yapmaktan ya da casusları yakalamaktan, kaçakçılarla ya da haydutlarla çarpışmaktan ya da işlerinin taşıdığı diğer risklerden çok daha tehlikeliydi.

"İnsan Avı"

Kitlesel tutuklamalar ve infazlarla ilgili pek çok ayrıntı ilk kez, Kruşçev'in 1956'daki "gizli konuşma"sından bir yıl önce oluşturduğu, Parti Sekreteri Pospelov başkanlığındaki bir komite tarafından ortaya çıkarıldı. Aslında, rehabilitasyon politikası daha 1954'te başlamıştı. Sadece halkın değil, siyasi elitin bile

6 GARF, 9401, 8, 45, 11, 4-5.

bu korkunç olaylar hakkında ne kadar az şey bildiğini anlamak için, işe bu komitenin ifşaatıyla başlamak uygun olur.[7]

Pospelov komitesi belgelerini, gizli polis arşivlerinin yanı sıra, pek çok sorgucu-celladın kurbanlarını nasıl itiraf ettirdiklerini anlattıkları yeminli ifadelerinden derlemişti. Başsavcılık da komiteye pek çok malzeme sağlamıştı. Stalin'in kişisel rolü açık bir şekilde belgelenmişti. Başka belgeler, yerel düzeyde terörden sorumlu olan "troykalar"ın (bunlar yerel parti sekreteri, gizli polis şefi ve bölge savcısından oluşuyordu), buna istekli olduğunu gayet iyi bildikleri Moskova'yı, "infaz kotaları"nı yükseltmesi için sıkıştırdıklarını gösteriyordu.

Pospelov, komitesinin bulgularını Parti Prezidyumu'na sunduğunda, "toplantıda hazır bulunanları şoka uğratan dehşetengiz bir tablo ortaya çıktı." Bunun yapmacık bir tepki olmadığını tahmin edebiliriz. Esas olarak gizli olan bu operasyonların mekanizmalarını ve gerçek boyutlarını çok az kişi tam olarak hayal edebilirdi. Sunulan istatistikler, öncelikle, ihanetle suçlanan parti liderleriyle ve çoğunluğunu parti ve devlet kadrolarının oluşturduğu geniş bir kategori olan, "anti-Sovyetik faaliyetler" nedeniyle tutuklanmış kişilerle ilgiliydi. Buna karşılık, Pospelov, muazzam bir kategori oluşturan "topluma yabancılaşmış unsurlar" hakkında hiçbir şey söylemiyordu. Rapor, en trajik yıllar olan 1937-1938'de anti-Sovyetik faaliyetler nedeniyle tutuklanan kişi sayısını 1.548. 366 olarak veriyordu; bunların 681.692'si kuşuna dizilmişti. Her düzeyde, önde gelen devlet ve parti kadroları kırılıp geçirilmişti. Aynı şey onların yerini alanlara ve arkadan gelenlere de yapılmıştı. 1934'teki VIII. Kongre ("Galipler Kongresi") delegelerinin çoğunluğu –1108 kişi– tutuklanmış ve 848'si kurşuna dizilmişti.

Rapor, NKVD'nin sindirme operasyonunun nasıl yürütüleceğine ilişkin talimatlarını da içeriyor ve örgütün kullandığı yöntemlere ilişkin bir fikir veriyordu: türlü anti-Sovyetik örgütün ve merkezin yoktan var edilmesi, soruşturmacıların kaba yasa ihlalleri, bizzat NKVD ajanlarınca kurgulanan düzme-

7 Bu bilgilerin kaynağı için bkz. R. G. Pikhoia, *Sovetskii Soiuz: Istoriia Vlasti 1945-1991*, Moskova, 1998, s. 138-139 vd.

ce komplolar, Başsavcılığın NKVD üzerinde gerekli denetimi sağlamakta tamamen başarısız kalması, "hukuk dışı yöntemler"e göz yuman SSCB Silahlı Kuvvetleri Askeri Sovyet Komitesi'nin adli keyfiliği.

Rapora göre, bütün bunların kökeninde, Kirov'un katledilmesinin ardından Aralık 1934'te, Merkez Yürütme Komitesi'nin kanun dışı eylemlere izin vermesi yatıyordu. Şubat-Mart 1937'deki Merkez Komitesi plenumuna zemin hazırlayan –Stalin ve Jdanov'un Kaganoviç ile Molotov'a çektiği– telgrafın, sindirme operasyonunu başlattığı belirtiliyordu. Stalin'in zanlılara yaygın olarak işkence edilmesindeki kişisel sorumluluğu, kendileri de operasyona kurban giden İçişleri Bakanlığı (MVD) görevlileri dâhil olmak üzere, pek çok tanığın ifadesiyle ve raporun ekler bölümünde yer alan üç belgeyle ortaya konuyordu: Stalin'in "fiziksel yöntemler"in geçerliliğini bir kez daha teyit ettiği 10 Ocak 1939 tarihli bir telgrafı; 138 üst düzey görevlinin idamına onay verdiği bir not; Politbüro üyesi Eikhe'den, kurşuna dizilmesinden önce aldığı bir mektup. Stalin ve Molotov 1937-1939 arasında yaklaşık 400 idam listesini (toplam 44.000 kişi) bizzat imzalamışlardı.

Pospelov'un raporunun amacı sadece geçmişin tahlilini yapmak değildi. Raporun içeriği, İkinci Kısım'da inceleyeceğimiz politika ve strateji tartışmalarının çok önemli bir maddesini de oluşturuyordu. Ellili yıllarda verilen hükmün, esas olarak parti saflarından kurbanlarla ilgili olduğu düşünülürse, terörün toplam bilançosu çok daha ağırdı.

10

Temizlik Hareketlerinin Çapı

1937-1938 yıllarındaki temizlik hareketlerinin eksiksiz bir tarihi hiçbir zaman yazılamayabilir. Ama muhayyilenin sınırlarını zorlayan bu olguyu kavramak istiyorsak, değişik verileri incelememiz gerekir. İşe, farklı kaynaklara, hesaplara, rakamlara ve tarihlere dayandıkları için bazen yorumlanması güç olan, ama gene de makul bir kestirimde bulunmaya olanak veren çeşitli kuruluşların tahminleriyle başlayacağız. Temizlik hareketlerinin ana evresi olan 1937-1938 yıllarıyla ilgili olarak, 1963'te Merkez Komitesi Prezidyumu tarafından atanan, I.M. Shvernik başkanlığındaki özel bir komisyonun hazırladığı bir metinden yararlanabiliriz.

Bazı kaynaklara göre, 1937-1938 yıllarında 1.372. 392 kişi tutuklanmış ve bunlardan 681.692'si kurşuna dizilmişti. Kruşçev'in 1957'de Merkez Komitesi plenumuna verdiği rakamlar bundan biraz farklıydı: Tutuklananların sayısı bir buçuk milyonun üzerinde, kurşuna dizilenler ise 680.692 kişiydi (aradaki fark, KGB istatistikçilerinin kullandıkları ölçütlerden kaynaklanıyordu). 1930-1953 dönemine ilişkin kaynaklar ise, tutuklananların sayısını 3.778. 000, kurşuna dizilenlerinkini 786.000 olarak vermektedir.[1]

1 E. M. Andreev, L. A. Karskii ve T. L. Khar'kova, *Vestnik Statistiki*, No. 7, 1990, s. 44 (KGB kaynaklı bu veriler, 14 Şubat 1990 tarihli *Izvestiya*'da yayımlanmıştır).

Diğer veriler sadece, "idari baskı"yla ilgilidir (bunlar yargı dışı organlarca uygulanan baskılardır: NKVD'nin Moskova'daki "özel meclisi" ve daha alt idari kademelerdeki muadilleri ile 1937-1938'deki tahribatın büyük bölümünden sorumlu olan, daha önce bahsettiğimiz "troykalar"). Bu troykalar neredeyse sınırsız yetkiye sahip olmuşlardı ve yukarıda bahsettiğimiz gibi, kotalarını yükseltmesi için Kremlin'e baskı yapıyorlardı. NKVD'nin Temmuz 1934'te kurulan özel meclisi olağanüstü çalışkan bir organdı: 1934'te 78.989, 1935'te 267.076, 1936'da 274.607, 1937'de 790.665, 1938'de 554.258 kişiyi mahkûm etti. "Bu kadar iyi" bir iş çıkarabilmesinin nedeni, usule ilişkin ayrıntılara takılmıyor olmasıydı. Çoğu durumda, sanık duruşmada hazır bile bulunmuyordu. Bir dava on dakika içinde görülebiliyor ve sanığın beş yıldan yirmi beş yıla kadar kamp cezasına çarptırılması, hatta derhal idam edilmesi kararının alınmasıyla sonuçlanabiliyordu. Kurbanların çoğu "karşıdevrimci" faaliyetlerde bulunmakla suçlanıyordu; duruşmaların bu kadar kısa sürmesinin ve idamların bu kadar çok olmasının nedeni buydu.

Bir başka kaynak da, bizzat NKVD araştırmacılarının ürettikleri verilerdir. Daha önce sözünü ettiğimiz, 2 Temmuz 1937 tarihli "tarihsel" Merkez Komitesi kararnamesi, NKVD'ye "düşman gruplar"ı yok etme talimatını vermişti. Tutuklama kotaları önceden belirlenmiş ve aynen buğday tedarik kampanyalarında olduğu gibi, gerçekleştirilmek üzere idari bölgelere iletilmişti. Bu kotalar suç kategorilerine bölünmüş ve verilecek hükümler peşinen saptanmıştı. 1. Kategori, bölgelere göre dağılımıyla birlikte, tutuklanacak ve idam edilecek 72.950 kişiyi kapsıyordu. 2. Kategori'de kamplara gönderilecek 186.000 kişi yer alıyordu. Bu amaçla yeni ormancılık kampları açılacak, ama bunlar çok geçmeden aşırı kalabalıklaşacaktı. Uygulanan prosedür gerçekten Kafkaeskti: Düşman sayısı bir kotayla önceden belirleniyor, ama bu rakamın üzerine çıkmaya izin veriliyordu. Geriye sadece suçluların adını belirlemek kalıyordu.

Yıllara göre tutuklanan kişi sayıları şöyledir: 1 Ocak 1937'de 820.881, 1 Ocak 1938'de 996.367, 1 Ocak 1939'da 1.317.195

kişi. Bunlardan çalışma kamplarına gönderilenlerin sayısı 1937'de 539.923, 1938'de 600.724 idi. 1938'de Gulag nüfusu doruk noktasına çıktı. Bundan sonra, Stalin'in emriyle başlatılan, Beria'nın sorumluluğundaki bir "düzeltme kampanyası" çerçevesinde, ceza infaz kampları ve kolonilerindeki 837.000 tutuklu, davaları gözden geçirilerek salıverildi. Ama 1939'da baskı yeniden şahlandı: 1 Ocak 1940'ta kamp ve kolonilerin toplam nüfusu 1.979.729 kişiyi buldu; bunların çoğu adi suçlulardan oluşuyordu. Ceza yasasının "karşıdevrimcilik"le ilgili maddelerinden hüküm giymiş siyasi tutuklular, 420.000 kişiyle toplam tutuklu sayısının %28.7'sini oluşturuyordu. Kampların nüfusunu, yeni ilhak edilen topraklardaki hapishanelerden nakledilen tutuklular da yükseltmişti. Bunlara bir de, ilhakların ardından tutuklanan kişileri eklememiz gerekir. Hırsızlık ve işyerini izinsiz terk suçlarının cezalandırılmasını öngören 1940 ve 1941 tarihli kararnamelerin uygulanması da, tutuklu sayısının artmasında etkili olmuştu.[2]

Temizlik hareketlerinin, özellikle parti ve devlet kadroları arasında yarattığı tahribatı sayısal olarak değerlendirmek kolay değildir. 1937-1938 yıllarında Demiryolları Komiserliği'ndeki personel değişimiyle ilgili değerli bir belge, bu iki yıl içinde yöneticilerin ve teknik görevlilerin (üst ve orta kademe kadrolar) %75'inin değiştiğini gösteriyor.[3] Bu verileri devlet aygıtının tamamına teşmil etmek mümkün olmasa da, stratejik bakımdan en hassas kuruluşlarda bile kadrolar düzeyinde büyük kan kaybı olduğunu söylenebilir.

---

2 *Organy i Vojska MVD Rossii, Kratkii Istoricheskii Ocherk: MVD 200 let*, Moskova, 1996 (bazıları daha "liberal", diğerleri hâlâ "Stalinist" MVD uzmanları tarafından kaleme alınan bölümleri vardır).

3 *Zheleznodorozhnyi Transport v Gody Industrializatsii SSSR (1926-1941)*, Moskova, 1970, s. 309-310, Belge No. 91 (TsGANKh SSSR, f. 1884, op. 31, d. 2546, LL. 171-173). Bu, 17 Kasım 1938 tarihini taşıyan, komiserliğin kadrolar dairesinin komiserin kendisine verdiği, onde gelen kadroların morali hakkında bir rapordur. Tablo A (hizmet süreleri) stratejik bakımdan çok büyük önem taşıyan bu komiserlikte çalışan 2.968 yönetici kadronun %75'inin (müdürlerden orta kademe memurlara ve uzmanlara) 1 Kasım 1937-1 Nisan 1938 arasında atandığını göstermektedir. Yerlerine getirildikleri kişilerin çoğu, kuşkusuz temizlikler sırasında öldürülmüş ya da işten çıkarılmıştı.

Terörün sonuçları ekonomi genelinde, bürokraside, partide ve kültür yaşamında hissediliyordu. 1938 ortasına gelindiğinde, insani, ekonomik ve siyasi kayıplar ve bunların maliyeti o boyutlardaydı ki, bir çizgi değişikliği zorunlu ve neredeyse öngörülebilir hale gelmişti. "Normalleşme"nin işaretleri mevcuttu ve malûm reçete uygulanacaktı: Birinin "sapmalar"dan sorumlu tutularak suçlu "ilan edilmesi" gerekiyordu. Bu işte kimse masum olmadığından, bunda bir zorluk yoktu. Çizgi değişikliğinin ilk işareti, NKVD'nin başı Yezhov'un 25 Kasım 1938'de görevinden azledilmesi ve yerine yardımcısı Beria'nın geçirilmesiyle verildi. Yezhov, Nisan 1939'da tutuklandı ve –standart formül gereği– "karşıdevrimci bir örgütün başında" olmakla suçlandı. Şubat 1940'ta da, 1936 yılında NKVD'nin başı Yagoda'nın tasfiyesinde kullanılan senaryo çerçevesinde kurşuna dizildi. Olup biteni öğrenenler, aynı senaryonun bir daha ne zaman uygulanacağı konusunda tahminler yürütmeye başlayabilirdi.

"Yeni çizgi" bağlamında, yüz binlerce kişi Gulag'dan salıverildi, ama bunlar esas olarak siyasi tutuklular değil adi suçlulardı.[4] XVIII. Parti Kongresi'nden sonra, bazı temizlik kurbanlarının itibarları iade edildi. Ne var ki, bu göstermelik operasyon, temizliklerin çapına kıyasla sınırlı sayıda kişiyi kapsıyordu: Stalin'in, adaleti yeniden tesis eden ve suçluları cezalandıran kişi olarak görünebilmesi için ne kadar gerekiyorsa o kadar. Bu "iyilikseverlik" bir süre sonra, bu kez, parti üyelerine ve masum yurttaşlara saldırmakta fazla ileri gitmekle suçlanan pek çok NKVD ajanının tutuklanıp bir kısmının katledilmesi şeklini alacaktı. Bu ajanların 22.000-26.000'i kamplarda ya da mezarlıklarda kurbanlarıyla buluşacaktı. Bu grupta en kötülerin yer alıp almadığını kimse bilmiyor. Gene de, operasyon pek çok kişinin içini rahatlatmış olmalıydı. Khlevniuk'a göre, 1939 yılı içinde yönetim çevrelerinin özgüveni yerine gelmişti: Maaşlar artırılmış ve tutuklamalar daha sıkı kurallara bağlanmıştı. Dahası, kent ve bölge düzeyindeki bazı parti yöneticileri

[4] Buradaki verilerin çoğu O. V. Khlevniuk, *1937-oi*, Moskova, 1992'den alınmıştır.

doğru yoldan saptıkları gerekçesiyle beş para etmez Çekacılar'la birlikte tasfiye ediliyor olsa da, Yezhov'un azlinden sonra NKVD'nin kendini hissedilir biçimde geri çekmesi, parti kadrolarını güvenlik aygıtı karşısında yeniden mevzi kazandıklarına ikna etmişti.

Khlevniuk, kitlesel terördeki hafiflemenin, Stalin'in parti kadrolarını gençleştirme hedefine ulaşıldığı yönündeki hissiyatından kaynaklandığını da tahmin ediyor. (Genç yetenekleri ortaya çıkarmak için kullanılan pedagojinin pek yadırgatıcı olduğunu belirtmeliyiz.) Stalin Mart 1939'daki XVIII. Parti Kongresi'nde, Nisan 1934-Mart 1939 arasında, devlet ve parti idaresine yeni bir soluk kazandırmak için, özellikle üst kademelerde 500.000 yeni kadronun işe alındığını açıklayacaktı. 1939 başında, Merkez Komitesi tarafından yönetilen *nomenklatura*'da (halk komiserinden parti görevlilerine, Merkez Komitesi'nin önemli görevlere atadığı kadrolar) yer alan 32.899 mevki sahibinden 15.485'i 1937-1938 yıllarında atanmıştı. Bu rakam ilginçtir, zira bunlar temizlik hareketleri ertesindeki "Stalin terfisi" olarak anılan grubu oluşturur. Çoğu öğrenimini tamamlamamış olan bu gençlerin yükselişindeki hız inanılır gibi değildi. Aralarında, Stalin'in ölümünden sonra ülkeyi yönetecek isimler de yer alıyordu.

İnsani kayıplardan sonraki en ağır kayıplar ekonomideydi. Terörden hemen sonra atanan yeni kadrolar, bürolarında boş sandalye ve masalardan başka bir şey bulamadılar: Onlara işlerini gösterecek selefleri elbette yerlerinde değildi. Yeni gelen deneyimsiz kadroların pek çoğu en ufak bir inisiyatif almaktan dahi korkuyordu. Temizlik hareketleri disiplini yok etmiş ve verimliliğe büyük zarar vermişti (Rusya'da pek çok kişi bunun aksini iddia etmekte ısrar etse bile). Devlet kuruluşları ahlaken şüpheli türlü çeşitli tiple doluydu. Bu duruma çare bulmak için, bazı "dürüst uzmanlar" itibarları iade edilerek (hâlâ yaşıyorlarsa) kamplardan salıverildiler. Bunların arasında Rokossovsky, Meretskov, Gorbatov, Tiulenev, Bogdanov, Kholostiakov, Tupolev, Landau, Miasishchev gibi askerî simalar –geleceğin general ve mareşalleri, bilim adamları, strateji

uzmanları ve mühendisler– bulunuyordu. Ünlü balistik füze uzmanı Korolev'in salıverilmek için 1944 yılını beklemesi gerekecek ve başka pek çokları 1956'ya kadar tutuklu kalacaktı. Ama 1939'da özgürlüklerine kavuşanlar oldukça önemli bir kitle oluşturuyordu. Bazıları salıverildikten sonra derhal işlerinin başına dönecek kadar iyi durumda değildi; bu yüzden, gerek başkomutanlık düzeyinde gerek aşağı kademelerde ordunun aldığı ağır yaraların sarılmasına yardımcı olamadılar. 1941 yazında, yarbay ya da albay rütbesindeki subayların %75'i ve siyasi komiserlerin %70'i bir yıldan kısa bir süredir görevdeydi; dolayısıyla, ordunun çekirdeği büyük birliklere komuta etmek için gerekli tecrübeye sahip değildi. Felaketle sonuçlanan 1940'taki Finlandiya Savaşı, Kızıl Ordu'nun savaşa hazır olmadığını bütün çıplaklığıyla gösterecekti. Askerî ve siyasi liderlerin "zaferle sonuçlanan bozgun" hakkındaki büyük ölçüde doğru analizleri, liderlik, eğitim, subay kadrosu ve birlikler arası eşgüdüm alanlarındaki göz yaşartıcı eksiklikleri gözler önüne seriyordu. Gene de baş suçlunun –Stalin– adı asla zikredilmiyordu.

1937-1938 yıllarında yaşanan cinnet bir daha asla bu ölçekte tekrarlanmayacak, daha mütevazı bir düzeyde devam edecekti. 1939'da parti bir milyon yeni üye kaydetti ve görünürde her şey "normale" döndü.

Kitle teröründeki bu ani gerileme –yukarıda belirttiğimiz gibi, bunun sinyali bütün suçu üstlenen Yezhov'un tasfiyesiyle verilmişti– asla bir geri çekilme olarak kabul edilmedi. Sonraki dönemde, bunun kamufle edilmesi için türlü çeşitli ayak oyunlarına girişildi. Sabotajcıların yanı sıra sabotajcılarla mücadelede aşırıya kaçmaktan suçlu bulunanların büyük bölümünün tasfiye edildiği iddia ediliyordu. Gene de "halk düşmanları"na karşı propaganda, kâh tantanayla kâh sinsice devam etti, zira rejim, tüm düşmanların buharlaşıp gittiğinin düşünülmesini istemiyordu. Devletin terör aygıtının ve bu aygıtın faaliyetlerinin üstü hâlâ bir sır perdesiyle örtülüydü; bunlar, diğer her şeyden haberdar olan en tepedeki görevlilerden bile saklanıyordu. Politbüro bir "düzeltme" dayatıyordu, ama

bunu gizli olarak yapması ve yaptığını inkâr etmesi tavrını anlamsızlaştırıyordu.

Devlet Başkanlığı arşivlerindeki artık kullanıma açılmış olan bazı belgeler, perdenin bir ucunu aralar.[5] 9 Ocak 1938 tarihli oturumun tutanaklarına göre, Politbüro Vişinski'den, ailesinden biri karşıdevrimci bir suçtan tutuklanan insanların işlerinden uzaklaştırılmasının bundan böyle kabul edilemeyeceğini Başsavcılığa bildirmesini istedi. Bu, pek çok kişinin çektiği dile gelmez acılara son veren, "liberalleşme" yönünde bir adımdı. Ama söz konusu akrabanın "itibarı iade edilse" bile –yani devlet hatasını kabul etse bile– kimse rejimin bunu kabullendiğini öğrenmemeliydi. Bir örnek: 3 Aralık 1939'da Yüksek Mahkeme Stalin ve Molotov'a, "karşıdevrimci" suçlara ilişkin hükümlerin adli bir prosedür çerçevesinde gözden geçirilmesini –çok sevindirici bir değişiklik!– fakat bunların yapısı basitleştirilmiş bir mahkeme tarafından ele alınmasını önerdi. Bir başka deyişle, mahkemeler hata işlendiğini saptasalar bile, halkın dikkatini bu davalara çekmemek için ne gerekiyorsa yapılacaktı. Aynı doğrultuda, SSCB Başsavcısı Pankratov 13 Aralık 1939'da Stalin ve Molotov'a, akrabaların, cezaları infaz edilmiş kurbanlarla ilgili mahkeme kararlarının gözden geçirildiğinden haberdar edilmemelerini önerdi.

Yönetim, halkın sorgulamalarda kullanılan yöntemleri öğrenmesinden de çekiniyordu. Beria, bunun önüne geçmek amacıyla, 7 Aralık 1939'da Stalin ve Molotov'a, "bu soruşturmaların yürütülme tarzının açığa çıkmasını engellemek için" savunma avukatlarının ve tanıkların (kanunsuz mahkûmiyetleri gözden geçirmek üzere başlatılan) "ön soruşturmalara" alınmamasını önerdi. Ama Beria bu son derece gizli belgede bile bir kurnazlığa başvuruyordu. Aslında, "yürütülmekte olan soruşturmaların öncekilerle ilgili olarak ortaya çıkardıklarının açığa çıkmasını engellemek için" demek istiyordu. En gizli yazışmalarda bile, soruşturmalarda (Stalin'in kişisel talimatları doğrultusunda) insanların işkence gördüğünden ve "itiraflar"

5 TsKhSD, f. 89 (bu dosyadaki çeşitli tutanaklar ve bazı metinler yayımlanmıştır.)

imzalamaya zorlandığından asla söz edilmiyordu. Kâğıda geçirilmeleri, bir görevlinin bunları okuyup ağzından kaçırması riskini taşıyordu. Başka türlü söylersek: Kimseye düşmanların ve sabotajcıların, en önemlisi idam edilmiş olanların masum olduklarını söyleme; itirafların nasıl alındığını ya da itibarı iade edilen birinin çoktan idam edilmiş olduğunu açık etme.

Politbüro'nun başka iki kararı, "geri çekilme"nin sınırları hakkında bir fikir verir.[6] Politbüro 10 Temmuz 1939'da NKVD kamplarından sorumlu olanlara, adi suçluların ve bazı siyasi tutukluların iyi hal nedeniyle yararlanabildikleri ceza indirimlerinin kaldırılması talimatını verdi. Bundan böyle cezalar sonuna kadar çekilecekti. Benzer biçimde, siyasi suçlamalarda da sert çizginin terk edilmesi diye bir şey söz konusu değildi. Yüksek Askeri Mahkeme Başkanı Ulrikh, Stalin ve Molotov'a "sağcı Troçkistler, burjuva milliyetçileri ve casusluk"la ilgili davalarda savunma avukatlarının dosyaları görmelerine ya da mahkemeye girmelerine izin verilmemesini önerdi. Bu kategorilerden birine sokulmasına karar verilenler, hedef olmaya ve sorgucudardan eskisi gibi muamele görmeye devam ettiler. Bu yöntemler olmasa "sağcı bir Troçkist"in maskesi nasıl düşürülebilirdi?

Böylece, sır perdesi sıkı sıkıya örtülü kalacaktı. Kanun hazır bulunmalarını gerektirdiği halde, avukatlar mahkemelere alınmıyordu. Fiiliyatta gözden geçirilme sürecinde oldukları halde, rejimin hataları, yöntemleri ya da hedefleriyle ilgili hiçbir bilginin dışarı sızmaması gerekiyordu.

Çelişkiler olması kaçınılmazdı: Halk düşmanlarına karşı tantanayla yürütülen bu mücadele, aslında, büyük ölçekli kanunsuzluklar yapıldığının tamamen bilincinde olan bir yönetimin düzenlediği bir komployduu. Ve bu yönetim işlediği hataları gizli tutmaya çalışıyordu. Kuşkusuz, morali iyice bozulmuş ve ürkmüş elitlerin içini rahatlatmak için bazı değişiklikler gerekiyordu. Bunlar bazen halka duyurularak, bazen de daha gizli kanallardan gerçekleştiriliyordu. Ne var ki, tıpkı ki-

6 TsKhSD, *perechen'* 73, Belge No. 1, PB-TsK, No. 56, 9 Ocak 1938.

yımlar gibi "geri çekilme"nin de kontrollü olması icap ediyordu. Dengeyi tutturmak büyük hüner gerektiriyordu. Stalin'in kurmayları onun bu işteki ustalığına hayran oluyorlardı – ya da böyle söylüyorlardı.

Stalin, temizliklerden memnun olmakta haklıydı. Eski kadroların çoğunun imha edilmesiyle, nihayet yeni bir sistemin, kendi sisteminin sahibi olmuştu. Karşısında hayranlıktan mest olmakta kusur edenlerin ya da davaya ihanet ettiği düşünenlerin çoğu ortadan kaldırılmıştı. Yönetici elit neredeyse tamamen yenilenmişti; artık toplumun tamamı baskı altına alınmış gibiydi. Stalin'in eski-yeni tüm yardakçıları sinmişti; Politbüro bir iktidar organı olarak fiilen iktidarsızlaştırılmıştı. Daha önce gördüğümüz gibi, Stalin artık, bazen sadece dört kişiden oluşan küçük bir grupla çalışıyordu. Diğerlerinin "gizli meseleler" hakkında hiçbir bilgisi yoktu – ve çoğu mesele gizliydi. Şimdiye kadar düzenli bültenlerle birçok konudan haberdar edilen parti liderlerine artık bülten falan gönderilmiyordu. Aynı şekilde, çoktan karara bağlanmış meseleleri "tartışmak" için arada bir toplantıya çağrılan Merkez Komitesi de önemini yitirmişti.

II

Kamplar ve NKVD'nin Sanayi İmparatorluğu

Bu bölümde üzerinde duracağımız belgeler, kampların ve zorunlu çalışmanın kapsamını ve niteliğini ve bunların Stalinist sistemle organik bağlantısını daha somut bir biçimde gösterecektir. Burada bir "geri çekilme" olmadı. İlerleyen sayfalarda, temel özelliklerini ve eğilimlerini özetleyerek, "NKVD'nin ekonomik imparatorluğu" olarak adlandırılabilecek olguyu ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışacağız.

Yirmili yıllardaki (NEP dönemi) adalet ve ceza infaz sistemlerini incelemiş olanlar, kamplarla, hapishane denen "kafesler"den daha insani bir tutukluluk ortamının amaçlandığını bilirler: Normal bir işyerine yakın koşullarda çalışmanın, suçlular için en iyi yeniden eğitim ve ıslah yolu olduğu düşünülüyordu. O vakitler, siyasi tutukluların tutulduğu kamplar –özellikle, Beyaz Deniz'deki Solovki Adalarında bulunan, doğrudan GPU'ya bağlı tek kamp– hariç, buralardaki koşullar hiç ağır değildi. Azılı suçlular elbette sıkı bir gözetim altındaydı, ama tutukluların bazıları gündüz kampta çalışıyor, akşam evlerine dönüyorlardı. Mahkemeler hapis cezalarını sınırlamaya gayret ediyor, bunun yerine "zorunlu çalışma" (*prinud-raboty*) –bu terim Batı dillerine sık sık hatalı bir şekilde "zorla çalıştırma" olarak çevrilir– cezaları vermeyi seçiyordu. Zorunlu çalış-

ma, hükümlünün mahkeme kararıyla belirlenen bir süre boyunca, gelir kaynağından kesilen bir para cezası ödeyerek eski işini koruması anlamına geliyordu. Ceza sistemi bir tecrübe sürecinden geçiyordu. Suç ve ceza konusundaki tartışmalar ve yayınlar yenilikçi ve herkese açıktı.

Ne var ki, NEP döneminin ceza politikası alanındaki liberalizmi nesnel bir sınırla karşı karşıyaydı: Tutukluları yeniden eğitmek için çok az anlamlı iş vardı. Ülkede işsizlik oranı yüksekti ve işe almada işsizlere öncelik tanınması gerekiyordu.

Liberal görüşler bir süre daha canlılığını korusa da, bu çabalar otuzlu yıllarda son buldu. Yargıçlar ve kriminologlar, kampların ilk baştaki işle yeniden eğitme amacından uzaklaşarak işle cezalandırma (aslında zorunlu çalışma) araçlarına dönüşmesine karşı nafile yere mücadele ettiler. Yeni eğilim, hiper sanayileşmenin bir "yan ürünü"ydü. Tutukluların işgücü, seferber edilmesi kolay, düşük maliyetli ve sıkı bir disipline tabiydi; ayrıca, ikmali o kadar zor değildi. Adalet ve Çalışma komiserliklerinde (bu ikincisi kısa bir süre sonra dağıtılacaktı) hâlâ varlık gösteren eski liberaller, kürek cezası sistemine geri dönüşün önüne geçmek için hükümet ve parti içinde mücadele ediyorlardı. Ama merkez kendi yolunda yürüyordu – bu, o yıllarda çıkmaz bir yol gibi görünse de. Hükümetin arada bir verdiği molalar, benimsenen politikanın pekiştirilmesi ve koordinasyonu dışında hiçbir değişiklik getirmiyordu.

NKVD ve gizli polisi, kaçınılmaz olarak, ülkenin sanayileşmesinde kilit bir rol oynamaya çabalıyorlardı ve ceza infaz sisteminin kendi idarelerinde muazzam bir sanayi sektörüne dönüşmesine önayak oldular. Sektörün işgücü kaynağını mahkûmların oluşturacağı açıktı; dolayısıyla, sayılarının olabildiğince yüksek olması gerekiyordu. Sırf polislik etmek NKVD için bir prestij kaynağı değildi. Ama sanayileşme ülkenin temel gündem maddesi durumuna gelir gelmez, Gulag sayesinde ekonomik kalkınmada önemli bir rol üstlenip prestijini artırmayı umabilirdi. Politbüro'ya gelince, yeni çizginin başlatıcısı olmasa bile, bununla yakından ilgili olduğu kesindi. Adalet Komiserliği ceza infaz kurumları üzerindeki yetkilerini

kaybetti ve bu kurumların yönetimi tedricen NKVD'ye geçti. Süreç 1934'te tamamlandı.

Burada, karmaşık bir idari tablonun ayrıntılarına girmek zorundayız. Resmî olarak, asıl gizli polis OGPU'yu masseden NKVD'ydi, ama o yıllarda, "güvenlik" asla göründüğü gibi değildi. Aslında, İçişleri Komiserliği'nin kontrolünü üstlenen şefiyle, tüm NKVD'yi içeriden ele geçiren, adı GUGB[1] olarak değiştirilen GPU'ydu. Bu karışıklık, Sovyet idari pratiklerinin kafa karıştırıcı özelliğine iyi bir örnek oluşturur.

Ceza infaz sistemini –kamplar, koloniler, tutukevleri– denetlemek için Gulag (*Glavnoe Upravlenie Lagerei*, "Kamplar Genel İdaresi") adı verilen yeni bir idare kurulmuştu. Gulag adi suçlular ile çocuk suçluların tutulduğu hapishane ve kolonileri de yönetiyordu. Çatısı altındaki ayrı bir kuruluş, yeniden iskân kolonilerine sürgün ve tecrit cezalarına çarptırılanlardan –örneğin kulaklar– sorumluydu. Hikâye de tam burada başlıyor. NKVD, Gulag'ın çevresinde ve onunla birlikte, kara ve demir yollarının, barajların, madenlerin ve metalürji fabrikalarının inşası, ormanların işletilmesi ve Sovyet Uzakdoğu bölgesinin (*Dal'stroi*) geliştirilmesi için, önemli bir sınai birimler ağı oluşturdu. Tupolev (uçaklar için) ve Korolev (füzeler için) gibi üst düzey uzmanların toplandığı, *sharashki* denen özel hapishane-kamplarda, atom silahları da dâhil, silah üretimine yönelik araştırma ve mühendislik projeleri başlatıldı.

NKVD'nin ilk şovu, 1931-1932'de büyük bir tantanayla açılan ve işine canla başla sarılan tutuklular ile denetçileri gizli polisin büyük başarısı olarak sunulan Beyaz Deniz Kanalı'nın inşasıydı. Sovyet emeğine ve emekçi kitlelere düzülen bu övgüler tamamen farklı bir gerçeği gözlerden gizliyordu: Bu iş,

---

1 GUGB -*Glavnoe Upravlenie Gosudarstvennoi Bezopasnosti* (Devlet Güvenlik Genel İdaresi) Çeka ile GPU'nun doğrudan mirasçısıydı. NKVD'den her an ayrılabiliyor ve özerk bir gizli polis örgütüne dönüşebiliyordu. GUGB çeşitli dönemlerde, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sırasında ve ertesinde NKGB (Devlet Güvenlik Halk Komiserliği), sonra da MGB (Devlet Güvenlik Bakanlığı) olarak varlık gösterdi, ardından da, her zaman açık olmayan nedenlerle yeniden NKVD ya da MVD'ye bağlandı. Kesin ayrılma 1953'te, sonradan adı KGB olarak değiştirilen MGB'nin kurulmasıyla gerçekleşti.

hiçbir haktan yaralanmayan ücretsiz işçiler tarafından, kısacası köle emeğiyle gerçekleştirilmişti.

Aynı tarihlerde, gizli raporlar liderleri henüz gençlik çağında olan Gulag'ın doludizgin büyümesi ve yürüttüğü büyük inşaat projelerinin önemi hakkında bilgilendiriyordu. 1935'te, iaşe listelerine kayıtlı toplam tutuklu sayısı neredeyse bir milyonu bulmuştu. Büyük projeler arasında, demiryolu inşaatları (Transbaykal bölgesinde, Ussuri Nehri boyunda ve Baykal-Amur hattında), biri Moskova'yı Volga'ya bağlayan bir dizi kanalın açılması ve sayısız fabrikanın, sovhozun ve bıçkıhanenin kurulması yer alıyordu. Zamanla, raporlar daha da gelişti. 1936'da bir Gulag haritası çıkarıldı. Harita, adına *lager'* terimi eklenmiş (Dimitrovskii *lager'*, Ukhto-Pecherskii *lager'*, Baykalo-Amurskii *lager'* vd.) 16 merkezi gösteriyordu. Bunlar asıl ceza infaz birimleri değil, etraflarında birbiri ardına ceza infaz kurumları –kamplar ve koloniler– kurulan idarî merkezlerdi. Bu merkezlerden her birinde, bazı durumlarda birkaç yardımcısı olan bir Başsavcılık temsilcisi görev yapıyordu. Ama aldıkları yüksek maaşlara rağmen, bunların varlığı kamplarda yaşananları bir nebze olsun değiştirmedi.

Asıl sözü geçen, merkezî ve yerel düzeylerde sayıları giderek artmakta olan memurlardı: idari personel ve işletme personeli. Diğer tüm bürokrasiler gibi bu bürokrasinin de güçlü bir büyüme iştahı vardı. 1940 başında, Gulag'ın idari yapısı Maliye Komiserliği'nden bir grup müfettiş tarafından incelendi; müfettişler aygıtın aşırı büyümüş olduğu sonucuna vardılar.[2] Bunun üzerine, Gulag'a, Maliye müfettişlerinin yardımıyla, yapısını ve personelini gözden geçirecek bir komisyon kurma talimatı verildi. Yapılan inceleme sonucunda, Gulag'ın merkezî idaresinde 1697 memur istihdam eden 33 daire olduğu ortaya çıktı; bunlara bir de yan birimleri eklemek gerekiyordu. Gulag'ın toplam 44 idare ve dairesi, 137 şubesi, 83 bürosu, yani birbirlerinin işini tekrarlayan, aşırı büyümüş 264 yapısal birimi vardı. Teftiş kurulu 511 makamın lağvedilmesini, yani toplam personel sa-

2 RGAE, 7733, 36, 331, LL. 56-65, Ocak 1940.

yının %30 azalmasını sağlayacak makam birleştirmeleri, iptalleri ve başka örgütsel değişiklikler önerdi. Moskova ve Leningrad'daki tedarik birimleri de benzer indirimlere giderek 110 makamı lağvedecekti. Müfettişler toplam 264 olan idari birim sayısının 143'e, toplam 1697 olan çalışan sayısının da 1186'ya indirilmesini istiyorlardı. Ayrıca, 4000 idarecinin ve memurun çalıştığı yerel birimlerin teftiş edilmesi, basitleştirilmesi ve küçültülmesi öneriliyordu. Raporda yer alan grafikler ve listeler, olağanüstü karışık bir sisteme işaret eder. Bu önerilerin ışığında değişen bir şey olup olmadığını bilmiyoruz.

Savaş patlak vermeseydi, Gulag aygıtının büyümeye devam edeceğine kuşku yoktur. İstisnasız her zaman coğrafi bir terimle atıfta bulunulan büyük bölgesel birimler dâhilindeki tutuklu kamplarının sayısı 1941 başında 528'i bulmuştu; bu, merkezi Moskova'da olan idarelerin ve bunların memur ve sahada görevli eleman sayısının daha da artırılmasına gerekçe oluyordu. Çalışma kamplarından faydalananların göz yummasıyla, diğer herhangi bir idare gibi bunlar da yeni bürolar –tedarik, finans, eşgüdüm– açmak için her tür bahaneyi buluyordu. Ve Moskova'da ya da arzu edilen başka bir büyük kentte, "kamplarla ilgili hiçbir şeyle uğraşmadan hoşça vakit geçirilecek" –bu, saptadıklarından afallamış olan bir Devlet Denetim komisyonunun ifadesidir– yeni çalışma kampları kurulması yönünde belirgin bir eğilim vardı. Komisyon bütün bu memurların, zaten memur fazlası olan Moskova'da yapacak hiçbir işleri olmadığını ekliyordu.

İşlevi ne kadar tüyler ürpertici olursa olsun, her idare iktisadi faaliyetlere girişebilir. Bu idare de diğerleri gibi olmak istiyordu. Ne var ki, kendini devasa bir sanayi imparatorluğunun başında buldu.

Sanayi Kuruluşu Olarak MVD

Maliye Komiserliği 1940 yılında NKVD'den (sonradan, diğer tüm komiserlikler gibi bakanlık adını alacak ve MVD'ye, yani İçişleri Bakanlığı'na dönüşecekti) yürütmekte olduğu sınai ve

diğer ekonomik faaliyet dallarının her birine ait raporlar ve mesajlar aldı. Bu, muhtemelen ilk defa oluyordu. Demin sözünü ettiğimiz karmaşık idari sistem burada daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Kırk iki birim rapor göndermişti, ama bunların sadece ikisi Gulag kolonileri ve kamplarıyla ilgili birimlerdi. Diğerleri sanayi idareleriydi (kâğıt, kereste, yakıt, tarım vd.). Raporlar finansman, maliyet, bütçe, işgücü ve tabii ki üretim planlarıyla, bir sanayi bakanlığının mutat diliyle kaleme alınmıştı.[3]

Bu faaliyet, savaş sırasında pek çoğu silahaltına alınan tutuklularm –*zek*'ler– sayısındaki düşüş nedeniyle daraldı; bu tutuklular çoğunlukla, en tehlikeli taarruzlarda görevlendirilen "ceza taburları"na dağıtılıyorlardı. Sağ kalanlar düzenli birliklerin saflarına katıldılar ve "itibarlarını geri kazandılar". Çoğu azılı birer suçlu olan bu askerlerin, Almanlardan kurtarılan, hele hele bunlardan ele geçirilen topraklardaki sivil nüfusa nasıl davrandığını hayal etmek güç değildir. Ölüme mahkûm edilenlerin ya da kamplara geri gönderilenlerin sayısı hiç de az değildi.

Gulag savaştan sonra, doğrudan ya da taşeron üretici olarak, tekrar hızla büyümeye başladı (bkz. Ek 1). Ben burada, Marta Kraven ve Oleg Khlevniuk'un güvenilir çalışmalarına dayanarak, NKVD'nin bir "sanayi kuruluşu" olarak işleyişini özetlemekle yetineceğim.

NKVD (adı MVD olarak değiştirilmişti), kamplardaki tutukluların emeğini ekonomik işlerde kullanma kararının alınmasıyla, Stalinistliğin kilit bileşenlerinden biri durumuna geldi. 1952'de 12,18 milyar rubleye (GSYİH'nin %9'u) ulaşan yatırımları, Petrol ve Kömür Bakanlıklarının toplam yatırım tutarını geride bırakıyordu. MVD'nin gayri safi üretimi Şubat 1953'te 17,18 milyar ruble –ülkenin toplam üretimin sadece %2,3'ü– olarak tahmin ediliyordu, ama kobalt ve kalay üretiminde başta geliyor ve nikel üretiminin üçte birini, altın, ham odun ve kereste üretiminin önemli bir bölümünü (%12-15)

3 RGAE, 7733, 36, 218, LL. 330-350 -1940 başında Maliye Komiserliği'ne sunulan bir rapor.

gerçekleştiriyordu. Ellili yılların başındaki beş yıllık plan MVD'nin ağırlığını daha da artırdı ve Stalin'in verdiği son talimatlardan biri kobalt üretimine ilişkin oldu.[4]

Son derece titiz ve düzenli üretim, finans ve işgücü raporlarının dikkatle incelenmesi, hızla büyümekte olan bu ekonomik kompleksin zenginliği konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmaz. Bununla birlikte, ödeme yapmayan –tutukluların doğru dürüst beslenmesini imkânsız hale getiren– bakanlıklarla ilgili birkaç yakınma cümlesi, insanı düşünmeye sevk eder. Birkaç ileri sektöre rağmen son derece arkaik bir yapıya sahip bu muazzam sanayi-polis konglomerası, aslında, derin bir kriz içindeydi. *Zek*'lerin çalışma ve yaşam –ölüm– koşulları sürdürülebilir bir sınai büyümeye izin vermiyordu. Bu sistemin er ya da geç, şu ya da bu şekilde terk edilmesi gerekecekti. Bizzat Beria'nın 1940'ta Molotov'a sunduğu bir rapor,[5] kamplarda yaşanan sorunların gerçekçi bir tasviridir.

Bu rapora göre, muazzam fabrikaların, demiryollarının, liman tesislerinin ve "özel tesisler"in (savunma amaçlı) inşasında ya da ormancılık ve ihracata yönelik kereste üretiminde istihdam edilen kamp işgücünden tam olarak yararlanılmıyordu, zira tutuklular ağır iklim koşullarına dayanamayacak kadar kötü giyiniyor ve yetersiz besleniyordu. 1 Nisan 1940'ta, yeterli beslenemedikleri için çalışamayan 123.000 tükenmiş tutuklu ile uygun giysileri olmadığı için çalışamaz durumda olan on binlerce başka tutuklu vardı. Bu koşullar kamplarda gerilim yaratıyor ve kayıplara neden oluyordu. Bunun nedeni, partinin ve hükümetin yiyecek ve giyecek tedariki için verdiği talimatların, Ticaret Komiserliği tarafından kulak ardı edilmesiydi. Daha da kötüsü, erzak ve giysi arzı her üç ayda bir, daha da azalıyordu. Öngörülen un ve tahıl miktarının %85'i temin ediliyordu, ama diğer tüm kalemlerde ihtiyacın ancak yarısı karşılanabiliyor ve giyeceklerde bu oran

---

[4] Marta Kraven ve Oleg Khlevniuk, "Krizis ekonomiki MVD - konets 1940kh-1950e gody", *Cahiers du Monde Russe*, XXXVI (1-2), Ocak-Haziran 1995, s. 179-190.

[5] RGASPI, f. 56, op. 1, d. 900, LL. 25-27: Molotov evrakı.

üçte biri bile bulmuyordu. Hasta ve atıl tutuklu sayısındaki artışın nedenleri bunlardı.

Bunun yanında, normların kendisini de incelemek gerekiyor. Plan *zek* başına günde 5,83 ruble harcama yapılmasını öngördüğü halde, fiilî harcama miktarı 4,86 ruble olarak tahmin ediliyordu.[6] O halde plan hedeflerine uyulmuyordu. Ama uyulsaydı bile, bu tutar neyi temsil ediyordu? Burada ancak bazı dolaylı tahminlerde bulunabiliriz. Muhafız alayında görevli bir askerin günlük masrafı 34 rubleydi: bir tutuklununkinin altı katından yüksek. Ama bu rakamın kesin tarihini bilmediğimizden, 1940'a daha yakın bir veriyi kullanabiliriz: Bir Sovyet kampında savaş tutsağı olan bir Alman generali için 1948 yılında günde 11,47 ruble harcama yapılıyordu ve bu tutuklunun çalışması gerekmiyordu.

Yetersiz beslenme ve giyinme, ücretsiz ağır çalışma, açlık ve hastalıklar pek çok *zek*'i çalışamaz hale getirmişti. Daha cesur ve umutsuz olan bazıları çalışmayı reddediyordu. Buna, kamplardaki yüksek suç ve ölüm oranları ile *dokhodiagi* denen, canlı cenaze görünümündeki sıfırı tüketmiş tutukluları da eklemek gerekir. Bunlara bakınca, Gulag idaresi rezil bir yapılanma olarak görünür. Gulag daha çok, karmaşık ekonomik çıkarları, gizli polisi, istihbarat ve karşı istihbarat servisleri, eğitim ve kültür faaliyetleriyle bolluk içinde yüzen bir imparatorluk, devlet içinde bir devletti. MVD aynı zamanda polisten, sınır muhafızlarından, demografik verilerin ve nüfus hareketlerinin kayda geçirilmesinden ve yerel yönetimin kimi yönlerinden sorumluydu. Kısacası, Sovyet mülki idaresinin büyüme ve merkezileşme eğiliminin klasik bir ürünüydü. Yukarıdan bakıldığında, bu son derece merkezî sistemi işletmenin en basit yolu, yanında dört-beş yardımcıyla tek bir şefin yönettiği sayısız kuruluşu denetleyen idari piramitler oluşturmaktı. Söz konusu kuruluşlar bu kadar şişmiş olmasa ya da örgütsel yapıları daha basit olsa, bu düşünce bir ölçüde makul olabilirdi. Halbuki "piramitler"e güvenmek iktidarın

6 RGAE, f. 7733, op. 36, d. 442, l. 192.

odağında felç tehlikesi yaratan, bedeli çok ağır bir yanılsamaydı.

Dönemin genel atmosferinde, MVD gibi bir canavara dokunmak neredeyse imkânsızdı. Ama bir yandan da Gulag imparatorluğundaki –özellikle de idaresindeki– sorunlar birikmeye devam ediyordu: hırsızlık, zimmete para geçirme, rapor sahteciliği, *zek*'lere karşı işlenen suçlar (dayak, hatta öldürme)... Bütün bunları kolaylaştıran kampların çok uzak olması ve çevrelerindeki sır perdesiydi. Ucuz işgücü arzının bolluğu, MVD'yi işgücünü etkin bir şekilde kullanmaya zorlamıyordu. Genel bürokratikleşme eğilimi ve kadro fazlası sorumsuzluğu besliyordu. MVD'nin gönlünde yatan aslan, Stalin propagandasının göklere çıkardığı, ülkeyi gereksiz ve bir o kadar da masraflı devasa şantiyelerle kaplamaktan oluşan "komünizmin inşası"na öncülük etmekti. Ama Maliye Bakanlığı, Gosplan, Başsavcılık ya da teftiş daireleri (örneğin Maden Teftiş İdaresi) gibi diğer merkezî devlet kuruluşları kör değildi. Bunlar, bu kadar sorumsuzluk ve verimsizliği ve ağır yasa ihlallerini gözlerden saklayan sır perdesinin kaldırılması için hükümet nezdinde girişimlerde bulunmaya devam ediyorlardı. İçişleri Bakanı Kruglov'un, bir *zek*'in değerinin, ne kadar düşük olursa olsun, hâlâ ürettiği şeyden daha yüksek olduğunu belirten raporunu duymuş olabilirlerdi. Bakana göre, bütçe dengesini sağlamanın tek yolu işgününü uzatmak ve işgücü normlarını yükseltmekti. Kruglov'un vardığı bu sonuç, uzmanlığını yorumlamaya yeter.

Parti ve devlet liderleri, Başsavcılık, Yüksek Sovyet prezidyumu ve önde gelen pek çok başka sima, artık işlerin ne durumda olduğunun farkındaydı. Pek çok parti ve devlet kurumu gibi onlara da *zek*'lerden yakınmalar, çağrılar, suçlamalar, siyasi eleştiriler ve ihbarlarla dolu mektuplar yağıyordu. Üstüne üstlük, kamplarda ya da kamplara komşu bölgelerde bulunan dürüst parti üyeleri, hatta sorumluluklarının bilincindeki bazı kamp yöneticileri, Moskova'ya gizlice, tutukluların korkunç yaşam koşullarını, tükenmişliklerini ve ölüm oranlarını bildiren umutsuz mektuplar ve raporlar ulaştırıyordu. O hal-

de, sorun bilgi eksikliği değildi: Hükümet durumdan, en ufak ayrıntısına kadar haberdardı. Ama tepede, "E, ne olmuş yani?" anlayışı hâkimdi. Ya da daha kötüsü, duruma aldırış edilmiyor, olanlar önemsenmiyordu: Bütün bunlar uydurmaydı, kaytarmacılık yapıyorlardı...

Bununla birlikte, başka alanlarda olduğu gibi burada da değişim habercisi olan bir huzursuzluk gözleniyordu. Bu huzursuzluk, daha Stalinizm şahikasındayken, hükümet kuruluşlarında kendiliğinden ve örtülü olarak başlamıştı. Herkes *zek*'lerin düşük emek verimliliğinin hükümetin tartıştığı önemli bir sorun olduğunu biliyordu. Merkez Komitesi'nin eline bir *zek* tarafından kaleme alınmış, uzun ve ilginç bir tahlil geçmişti. Belge ceza infaz kurumlarındaki işgücünün heder edildiğini ve yönetimin üretimi zerre kadar umursamadığını gösteriyordu. Bunu kaleme alan Zhdanov adındaki tutuklu, kamplarda sadece tehlikeli suçluların tutulmasını öneriyordu; diğer tüm mahkûmlar cezalarını tamamlamak üzere, zorunlu, ama serbestçe çalışacakları kendi işyerlerine dönmeliydi. Kruglov bu argümanları (ve başka mektuplardaki bunları destekleyen diğer iddiaları) çürütmeye kalkıştı, ama çok geçmeden, MVD'nin üretim şubelerinin çoğu yetkilisi, tutukluların verimliliğini yükseltmek amacıyla kısmi bir ücret ödemek için izin talebinde bulundu. Bazı kamplarda tutuklular tam maaş almaya bile başladı. Ve 13 Mart 1950'de hükümet, her yerde şu ya da hu şekilde ödemeye geçilmesi kararını aldı.

MVD hiçbir şey olmamış gibi başarılarını pazarlamaya devam ededursun, pek çok ekonomik yetkili, kampların *zek*'lerin emeğini etkin bir biçimde kullanamayacağını ve bu işgücüne güvenmenin kaynakları kurutmaya başladığını anlamıştı. MVD'nin "planlama"sı tüyler ürperticiydi: *Zek*'lere hiçbir ödeme yapmadığı halde bütçesi açık veriyordu. Bu anormal durum karşısında, ekonomik sistemin gelişmeye devam edebilmesi için, ücretli işgücü kullanan sivil sanayinin üstünlüğünü kabul etmekten başka seçeneği kalmıyordu. Sanayi sisteminin polis bileşenini verimsiz olarak nitelemek yetmezdi; bu kurum resmen can çekişiyordu. Tıpkı fikir babası gibi, bir özyıkım

sürecindeydi ve kendisiyle birlikte tüm yapıyı yıkıma sürükleme tehlikesi yaratıyordu. Bu, pek çok idareci, iktisatçı ve siyasetçi için aşikâr bir gerçekti; aralarından bazıları bu çıbana neşter atmanın, sistemi yeniden canlandırmak için bir önkoşul olduğunu anlamıştı.

İşgücünü motive ederek zorunlu çalışma sektörünü "diriltme" yollarını bulma arayışı, daha Kruşçev'in iktidara gelmesinden önce başladı. Problemin vahametinin ve müdahale zorunluluğunun zirvede, Maliye ve Adalet bakanlıkları, Gosplan ve bunların parti aygıtı içindeki muhatapları tarafından kabul edilmesinden epeyce önce, farklı kamp yöneticileri büyük bir gizlilik içinde, mütevazı değişimler gerçekleştirmeyi denemişlerdi. Bazıları *zek*'lere tutukluluk sürelerinde indirimler öneriyordu: örneğin, üretken üç işgününe karşılık bir günlük ceza indirimi. Savaştan önce geçerli olan bu uygulama 1939'da kaldırılmıştı. 1948'e gelindiğinde ise pek çok şubede yeniden uygulanmaya başlamıştı. Gosplan'ın genel müdür yardımcısı Kosiachenko, 19 Ocak 1948'de Molotov'a yazdığı bir mektupta, bunun, üzerinde düşünmeye değer bir uygulama olduğunu belirtiyordu.[7]

Sebebi ne olursa olsun, daha radikal bir reforma gidildi. Hapis-cezaları kaldırıldı ve tutuklular işlerinde özgür ücretliler olarak istihdam edildi. Bakanlar Kurulu Nisan 1952'de bu önlemleri inceledi ve bazı tutukluların MVD işletmelerinde ücretli olarak çalışmaya devam etmek koşuluyla, cezaları sona ermeden salıverilmelerini öngören bir kararname yayımladı. Kendisi de görece özgür bir işgücüyle muhatap olmayı tercih etmeye başlayan MVD, böylece zorunlu çalışmanın verimsizliğini teslim etmiş oluyordu. Değişik merkezlerde, önemli sayıda *zek*'i ilgilendiren çeşitli kısmi değişimlere gidildi ve bir sonraki adımın, zorunlu çalışmaya tamamen son vermek olacağı anlaşıldı.

---

[7] RGAE, f. 4372, op. 95, d. 672, l. 26.

Dal'stroi İçin Yeni "Projeler" (Kasım 1948)

Bu alandaki pilot işletmelerden biri, 120.000 *zek*'in çalıştığı, Uzakdoğu bölgesindeki muazzam *Dal'stroi* MVD kompleksiydi. Burada işgücünü ücretlendirmenin yanı sıra, verimliliği teşvik edici başka önlemler alındı. *Dal'stroi*, Demir Dışı Metaller Bakanlığı'nın baskısıyla bu dönüşümde öncu rol oynadı. Çok geçmeden, Volga-Don Kanalı'nın sorumluları, aynı anda aynı yaklaşımı benimsemeden, onları izledi. *Dal'stroi* kompleksi mali bakımdan kendine yeterli hale geldi ve çalışma sistemi hemen her yere yayıldı.[8]

Kraven ve Khlevniuk'a göre, bu hareketlerin ilk işaretlerini verdiği Kruşçev dönemindeki "buzların çözülüşü", zirvedeki liderlerin hesaplarından ve ayak oyunlarından bağımsız olarak her halükârda gerçekleşecekti. "Gulagsızlaşma"nın (terim bana aittir) nedeni, Gulag'ın ve zorunlu çalışmanın içine girdiği krizdi. MDV artık kamplarla baş etmekte zorlanıyordu. Son tutuklama dalgaları, başta deneyimli subaylar olmak üzere yola gelmez muhalifleri ve kaşarlanmış suçluları kamplara taşımıştı. Tutuklular kitleler halinde çalışmayı reddediyor ve kamplardaki muhbirleri ve gizli ajanları etkisizleştirme sanatında usta olan eski subaylar, sınanmış muhbirlik sistemini temelinden baltalayarak yeni muhbirlerin kazanılmasını giderek güçleştiriyordu. Dahası, tam da itaatsizlik –hatta isyan– eylemlerinin çoğaldığı bir sırada (bunlardan ilki 1942'de gerçekleşmişti) gardiyan sıkıntısı çekilmeye başladı. MVD, Moskova'ya yağan protesto mektuplarına rağmen bütün bunları gizli tutmaya çalışıyor ve yazılanları inatla inkâr ediyordu. Ama artık, eleştiriler ve kınamalar bizzat gardiyanlardan ve savcılardan geliyordu. MVD ise kamp rejimini güçlendirmek için hükümetten daha fazla silahlı gardiyan talep ediyordu; bu, problemlerle baş etmekte aciz kaldığının itirafı sayılırdı. 1951'de, 174 kamp, koloni ve diğer ceza infaz kurumunda "çalışmayı ret" sonucu kaybedilen işgünü sayısı bir milyona yükselmişti.

8 RGAE, f. 7733, op. 36, d. 2998.

Bir ceza infaz ve üretim örgütü olarak Gulag'ın iflası kaçınılmaz görünüyordu.[9]

Stalin'in ölümünden hemen sonra değişim hızlandı ve MVD'nin zorunlu çalışma sistemini temelinden yıkma yönündeki kaçınılmaz karar nihayet alındı. Başbakan Malenkov 18 Mart 1953'te MVD'nin sanayi idarelerinin çoğunu sivil bakanlıklara aktardı; ceza infaz kurumlarının tutuklularıyla birlikte yeniden Adalet Bakanlığı'na bağlanmasıyla da 1934 öncesi duruma dönüldü. 27 Mart'ta yeni bir kararnameyle 2,5 milyon tutukludan 1 milyonu salıverildi. Aynı ay içinde, bazı büyük MVD projelerini durdurma talimatı verildi: büyük Türkmenistan Kanalı, Volga-Baltık kanal şebekesi, bazı hidroelektrik santralleri ve büyük sulama sistemleri. Bu muazzam şantiyelerde –özellikle de kanal inşaatlarında– muazzam miktarlarda zorunlu işgücü kullanılıyor ve MVD, Stalin'in azamet tutkusunu okşayan bu masal şaheserlerinin gerçekleşmesindeki rolü nedeniyle raporlarında kendini övüp duruyordu. Khlevniuk'a göre, hükümet çevreleri bu gibi projelerin yıkıma neden olacak kadar masraflı olduğunu artık anlamış olmalıydı. Ve başbakan yardımcısı sıfatıyla MVD'den sorumlu olan Beria, 1950'de bu devasa bakanlıkta reform yapılmasını aynı nedenle öngörmüştü. Ama Stalin hayatta olduğu sürece, kimse sorunu resmen gündeme getirmeye cesaret edemedi. Yapılacak tek şey, sistemi kendiliğinden çökertecek faktörlerin ve haksız yere hapsedilmiş kişilerin cesur protestolarının önünü kesmemekti. Bu anlı şanlı yatırımların çoğu, ancak Stalin'in ölümünden sonra, ekonomik kalkınma için gereksiz oldukları gerekçesiyle tasfiye edildi ve böylece, zorunlu çalışma sistemi kesin bir darbe yemiş oldu.

Ürkütücü Rakamlar

Artık Gulag tutuklularının sayısı ve ilgili diğer rakamlar hakkında çok daha fazla şey biliyoruz.[10] Bu konuda uzun süre or-

9 Kraven ve Khlevnuk, "Krizis ekonomiki MVD - konec 1940yh-1950ye gody", agy.

10 *Russia-USSR-Russia* (New York, 1995) başlıklı kitabımın Ekler bölümünde.

talığı kasıp kavuran spekülasyonlar, zaman zaman afallatıcı abartılara meydan vermiştir. Bununla hangi amaca hizmet ettiklerini açıklamayı, bu iddiaların sahiplerine bırakıyoruz. Bugün, kamp sistemine bağlanabilecek insani kayıplara ilaveten, bir başka konuyu da istatistiksel olarak ele alabilecek durumdayız: Stalin öncesi ve sonrası dönemlerin neredeyse tamamında yıllara göre gerçekleşen siyasi tutuklamaların sayısı ve sanıklara verilen cezalar.

Kıtlıklar, kulakların tehcir edilmesi ve diğer afetlerin kaç insanın yaşamına mal olduğunu, kesin ve tartışmasız bir biçimde belirlemek daha güçtür. Bunu değerlendirmenin en iyi yolu, söz konusu dönemler için fazladan ölümleri hesaplayan demografik araştırmalara başvurmaktır. Bu araştırmalar, söz konusu ölümlere yol açmış olabilecek olayların ve siyasi önlemlerin tamamını hesaba katmaktadır. Ayrıca, artan ölüm oranlarından değil, doğum oranlarının düşmesinden kaynaklanan kayıpları saptamamıza da imkân vermektedir. Bunlar ise kayıptır. Gene de, doğmamış olanlar teröre maruz kalmadıkları için, doğrudan rejim kurbanlarına dâhil edilemez. Okurlar, bu kitabın Ekler bölümünde yer alan istatistiklere ve diğer verilere başvurabilirler.

Ben, 1921'den 1953 ortasına kadarki döneme ait kullanılabilir istatistiksel malzemeyi (ayrıntılar Ek 1'de bulunabilir)[11] sentezlemekle yetineceğim. Bu 33 yıl süresince esas olarak siyasi nedenlerle tutuklananların ("karşıdevrimci suçlar"la itham edilenlerin) toplam sayısı 4.060.306'dır. Bunların 799.455'i ölüme mahkûm edilmiş, 2.634.397'si kamplara, kolonilere ve hapishanelere gönderilmiş, 423.512'si belli bir yerde ikametten men (*vysylka*) ya da belli bir yere sürgün (*ssylka*) edilmiştir; 215.942 kişi ise "Diğer" kategorisine girmektedir. 1930'dan itibaren tutuklamaların sayısı muazzam bir artış gösterdiğinden, 1921-1929 dönemine ait rakamlar ile

güvenilir kaynaklardan derlenen çeşitli tablolara yer vermiştim. Benzer veriler Arch Getty, Gabor Rittersporn ve V. N. Zemskov tarafından, *The American Historical Review*, cilt 98, No. 4, 1993, s. 1017-1049'da yayımlanmıştır.

11 B.P. Kurashvili, *Istoricheskaia Logika Stalinizma*, Moskova, 1996.

sadece Stalin dönemine ait toplam rakamı birbirinden ayırmakta mahsur yoktur. 1929'da toplam tutuklama sayısı, bir önceki yıla göre artış göstererek 54.221'e yükselmiş ve tutuklananların 2.109'u için idam kararı verilmiştir. Ama bu rakamların, aniden 282.926'ya yükselen (20.201'i için idam kararı) ertesi yılın rakamlarıyla kıyaslanması mümkün değildir.

Elimizde, Kruşçev döneminin KGB'si tarafından hesaplanan, 1930-1953 dönemine ait başka veriler de vardır: Bu verilere göre 3.777.380 kişi "karşıdevrimci suçlar"dan tutuklanmıştır ve çoğu 1937-1938 yıllarındaki temizlik hareketleri sırasında olmak üzere, verilen idam kararlarının sayısı 700.000 civarındadır.

Kıyımların yoğunluğu, o zamana kadar yasal kabul edilen faaliyetlerin suç haline gelmesi ve baştan sona kurmaca suçlara dayalı ithamların sayısındaki artış, kuşkusuz, sistemin sağladığı "toplumsal barış"ın ve devletin itidal düzeyinin iyi birer göstergesidir. 1928'de, özellikle de 1929'da baskıdaki ani şahlanışa rağmen, 1921-1929 yılları toplamı, tek başına 1930 yılının toplamına eşit ya da bunun çok az üzerindedir.

1953'ün ilk yarısında baskı aygıtı birden dizginlenir ve rakamlar göreli bir düşüş gösterir: 198 adet idam, 7894 adet çeşitli hapis cezaları, 380 adet sürgün cezası ve "Diğer" kategorisine giren 273 cezayla toplam 8403 tutuklama. Stalin öldüğünde, kamplarda ve hapishanelerde hâlâ 600.000 siyasi tutuklu vardı. 1953 sonunda bu sayı 474.950'ye inmişti. Rejim, Kruşçev'in inisiyatifiyle, Stalin'in terör politikasını gözden geçirmeye başlamıştı.

Bazı tahminlere göre, 1934-1953 arasında, adi suçlardan tutuklu olanlar da dâhil olmak üzere yaklaşık 1.600.000 tutuklu hapiste ölmüştür. Ölüm oranı siyasi tutuklular arasında biraz daha yüksektir ve bunların yarım milyon kadarı bu 20 yıl içinde hayatını kaybetmiştir. O halde, 33 yıllık bir dönem içinde yaklaşık 4 milyon kişi siyasi suçlardan hüküm giymiş ve bunların %20'si kurşuna dizilmiştir – ezici çoğunluğu 1930'dan sonra olmak üzere.

Stalin'in diğer kurbanlarının ayrıntılı bir hesabını çıkarmak daha zor olmakla birlikte, gene de güvenilir veriler mevcuttur.

1930-1932 arasında "kulak" olarak kabul edilen 1.800.000 köylü, gizli polisin denetimi altındaki "kulaklar için yeniden iskân alanları"na (*kulackaya ssylka*) gönderilmişti. 1932 başında, bunların sadece 1.300.000'i gönderildiği yerde bulunuyordu: Kalan yarım milyon köylü ölmüş, firar etmiş ya da hakkında verilen hükmün gözden geçirilmesinden sonra salıverilmişti. 1932-1940 arasında, söz konusu "kulak yerleşmeleri"nde 230.000 doğum, 389.521 ölüm ve 235.120'sini yakalanıp yerleşmelere geri döndürülenlerin oluşturduğu 629.042 firar gerçekleşmişti. 1935'ten itibaren, doğum oranları ölüm oranlarını geçti: 1932-1934 arasında 49.168 doğum ve 271.367 ölüm olurken, 1935-1940 arasında 108.154 ölüme karşılık 181.090 doğum gerçekleşti.[12]

Ayrıntılara girmeden, kulakların büyük çoğunluğunun ölmediğini ekleyelim. Çoğu köylerinden kaçtı ve ülkenin dört bir yanına dağılarak Rusların ya da Ukraynalıların arasına karıştı. Sürekli olarak işgücü sıkıntısı çeken ve fazla sorgu sual etmeden herkesi işe almaya hazır olan büyük beş yıllık plan projelerinde işe alındılar. Sürgünlere yavaş yavaş hakları geri verildi ve dosyaları kapandı. Bazıları orduya girdi, başkalarının itibarları iade edildi. 1948'e gelindiğinde, 'polis gözetimi altındaki kulakları yeniden iskân' kolonileri kapatılmıştı.

Dolayısıyla karşımızda, önemli sayıda terör kurbanı var: şişirilmesine, çarpıtılmasına ya da tahrif edilmesine gerek olmayan bir kitle. Son olarak, toplam sayıya, kelimenin geniş anlamıyla "demografik kayıplar" diyebileceğimiz talihsiz bir kategoriyi eklemek gerekiyor. 1914-1945 döneminin karışık tablosunun içinden çıkmak için, bir demografi tarihi uzmanı olan Robert Davies'e başvurmamız gerekiyor.[13] Buradaki rakamlar Rus nüfusunun bütün bu dönemdeki tarihiyle ilgilidir, ama Stalin dönemi bunun içinde net bir şekilde farklılaşmaktadır.

İki dünya savaşı ve bir iç savaş, Rusya-SSCB'de, başka yerlerde olduğundan daha büyük demografik kayıplara (ya da

12 Agy. s. 161-162 ve GARF, f. 9479, op. 1, d. 89, LL. 205, 216.

13 R.W. Davies, *Soviet Economic Developments from Lenin to Krushchev*, Cambridge, 1998.

nüfus açıklarına) yol açtı. Bu kayıplar, hem terörün, kıtlıkların ve salgın hastalıkların neden olduğu "fazladan ölümler"le, hem de doğum oranındaki geçici bir düşüşten kaynaklanan "doğum açığı"yla ölçülmektedir. Birinci Dünya Savaşı ve İç Savaş için fazladan ölümler 16 milyon, doğum açığı ise yaklaşık 10 milyon olarak tahmin edilmektedir. İkinci Dünya Savaşı için ise bu rakamlar sırasıyla, 26-27 milyon ve 12 milyondur.

Stalinist sanayileşme de, barış döneminde –ağırlığı 1933 yılındaki kıtlık sırasında olmak üzere– en az 10 milyon fazladan ölüme yol açmıştır. Böylece, 1914-1945 döneminde vakitsiz ölümler ile doğum açıklarından kaynaklanan toplam nüfus kaybı 74 milyonu bulmaktadır: 1914-1922 arasında 26 milyon, 1941-1945 arasında 38 milyon, barış döneminde 10 milyon. Davies bu son dönem için doğum açığıyla ilgili rakamlar vermez, ama çalışması, "komünizm"in siciline biraz daha kana bulamak söz konusu olduğunda her yolun mubah sayıldığı, o kurmaca ceset hesap defterini kapatmamıza yardımcı olur. "Komünizm"in hesabına mesela 80 milyon ölü yazıldığında, insanın içinden ister istemez, "Peki neden iki katı olmasın?" diye sormak geliyor.

12

Son Perde

Savaşın sonuna gelindiğinde, ülke tükenmiş haldeydi ve Almanlar tarafından işgal edilen ya da çarpışmalara sahne olan çok geniş topraklar kelimenin tam anlamıyla talan olmuştu. Geri alınan topraklarda, ekonomi ve yönetim diye de bir şey kalmamıştı. Sovyet sisteminin, başlangıçta ekonomik bir temel olmadan ve içlerinde pek çok işbirlikçinin yer aldığı ahaliler arasında baştan sona yeniden inşa edilmesi gerekiyordu.

Söz konusu bölgelerde Sovyet sisteminin yeniden inşasıyla ilgili olarak bir noktaya parmak basmakla yetineceğim. Geri alınan topraklarda görevlendirilecek kadroları bulmak, tam bir kaos ortamında yürütülen muazzam güç bir işti. Yeni atanan personelin sık sık yenilenmesi gerekiyordu, zira bunlar işe uygun ve güvenilir değillerdi ya da aralarında mülki idareye sızmış suçlular bulunuyordu. Alman işgaline uğramamış bölgelerden atanan kadrolar, çoğunlukla vasıflı olmayan ve güç işleri bırakıp evlerine dönmeye eğilimli kişilerdi. Ukrayna, Litvanya ve Letonya'da Sovyet birlikleri ve güvenlik güçleriyle bazen şiddetli çarpışmalara giren, milliyetçi asilere ait güçlü müfrezeler vardı ve bu çarpışmalarda iki taraf da ağır kayıplar veriyordu. Rejimin bu partizanları etkisizleştirmesi zaman aldı ve yoğun çabalar gerektirdi. Ama kollar sıvandı,

fabrikalar yeni baştan inşa edildi ve hayat yavaş yavaş normale döndü.

Stalin öldüğünde, toplumsal ve ekonomik göstergeler –özellikle tarımsal hasılada– savaş öncesi düzeyleri yakalamıştı. Ama Stalin'in sahneden çekilmesi SSCB'yi onun mirasından tamamen temizlemek için yeterli değildi; kaldı ki, savaş ertesindeki yeniden inşa sürecinde, sapkınlıkları ve akıldışılıklarıyla çürümekte olan Stalinist modelin restorasyonu da söz konusuydu.

Barış, o ana kadar tüm enerjisini savaşa vermiş olan devleti ve partiyi beklenmedik gerçeklerle karşı karşıya bıraktı. Devlet bürokrasisinin –savaşın temel örgütleyicisi– artık barış ekonomisine geri dönüşün sorunlarıyla baş etmesi gerekiyordu. Parti ve parti aygıtı için durum daha karmaşıktı. Propaganda ne derse desin, 1941-1945 arasında parti aygıtının rolü figüran oyuncu statüsüne inmişti. Kuşkusuz, Politbüro üyeleri Devlet Savunma Komitesi aracılığıyla savaş çarkını döndürmüşlerdi, ama bunu Stalin'in demir yumruğu altında ve parti liderleri olarak değil, devlet liderleri olarak yapmışlardı. Merkez Komitesi'nin konumu askıdaydı ve tek bir parti kongresi toplanmamıştı.

Stalin partiye çeki düzen vermek için, Leningrad kuşatması sırasında Jdanov'un yardımcısı olarak büyük yararlılık gösteren, Leningrad parti örgütünün başı Aleksi Kuznetsov'u yanına aldırdı. Politbüro üyesi ve partinin kadrolar sekreteri yapılan Kuznetsov'un, Stalin tarafından halef olarak yetiştirilmek üzere seçildiği düşünülüyordu. Yolun başındaki biri için, Stalin'in çevresindeki karmaşık iktidar aygıtına alınmak imrenilecek bir yazgı değildi. Kuznetsov'a hatırı sayılır yetkiler tanınmıştı, ama önündeki görev göz korkutucuydu. Büyük devlet kurumlarının tamamı için üstün vasıflı, siyasi bakımdan güvenilir yöneticiler bulmaktan sorumluydu. Bu doğrultuda, görevinin üstesinden gelebilmesi için yeniden örgütlenmiş olan partinin kadrolar idaresinin çalışmalarına nezaret etmesi gerekiyordu. Öncelik, ülkenin dört bir yanında kilit ekonomik sektörlerde sorumlu konumlara getirilebilecek vasıflı personelin aranıp bulunmasındaydı.

Partinin yeniden örgütlenmesi bir başka gündem maddesiydi. Parti aygıtının personeli sürekli değişse de, örgütün yapısı ve organları bundan sonra az çok aynı kalacaktı. Bu nedenle, ortaya çıkan yeni yapı, bazı ayrıntılara girmemizi mazur gösterecek kadar öğreticidir.

Kadrolar idaresinin başının bundan böyle beş yardımcısının olmasına ve önceden 50 olan daire sayısının 28'e indirilmesine karar verilmişti: dairelerden her biri, bir grup bakanlığı ya da başka devlet kuruluşlarını denetlemekten sorumlu olacaktı. İdarenin tamamı için tek bir personel dairesi ve birkaç sektörel hizmet birimi öngörülmüştü.

Yirmi sekiz daireden biri parti örgütlerinin kadrolarıyla, bir diğeri kadroların eğitimi ve yeniden eğitimiyle, bir üçüncüsü Sovyet kurumlarının (silahlı kuvvetler, içişleri ve dış ticaret) kadrolarıyla ilgilenecekti. Devlet güvenlik servisleri, Başsavcılık ve adalet aynı daireye bağlanmıştı. Aynı şekilde, ulaşım, her bir sanayi kolu, tarım, maliye, ticaret, yükseköğrenim ve araştırma, yayıncılık, sanat vd. için bir daire öngörülmüştü. Kısaca, yeni idare 650 kadar kıdemli memurun istihdam edildiği hacimli bir mekanizmaydı. Muhtemelen, Merkez Komitesi aygıtlarının en büyüğüydü ve işlevsel temellerde örgütlenmişti; iki yıl sonra, "ekonomik branş" temelindeki eski yapıya geri dönülene kadar. Bu arada, yeni sekreterin konumu, en gizli kurumlar da dâhil olmak üzere her şeyin görüş alanına girmesine imkân veriyordu, zira bunların hepsinin, başında Kuznetsov'un bulunduğu kadrolar idaresince sağlanan ve denetlenen –ya da en azından sağlamaya ve denetlemeye başlayan– kadrolara ihtiyacı vardı.

Kuznetsov'un söylevleri (yayımlanmamıştır) ve astlarıyla yaptığı konuşmalar, hayli zeki bir insan olduğunu söylememize izin verir. Organizasyon becerileri ve aygıtın takdirini kazanmakta hiç zorlanmamış olması, yeteneklerinin çapını gösterir. Partiyi ve parti aygıtını yeniden inşa edip canlandırmaya yönelik bu girişim, hiç kuşkusuz Stalin tarafından koordine ediliyordu. İş örgütsel meselelere geldiğinde, Kuznetsov kararlarında özgürdü. Buna karşılık, ideolojik planda talimatların

dışına çıkması imkânsızdı. Bu nedenle, parti aygıtında reform konusunda anlatacaklarımıza devam etmeden önce, söz konusu "ideolojik sorunlar"ı, özellikle de Stalin'in savaş sırasında Çarcı simgelerle giderek daha fazla özdeşleşmesinin getirdiği bir yeniliği ele almamız gerekiyor. Yeni ideolojik çizgi, çeşitli toplumsal gruplar ve idari organlarla birlikte yeniden ideolojik eğitimden geçirilen partinin merkez kadrolarını doğrudan ilgilendiriyordu.

Jdanovculuk ve "Onur Mahkemeleri" (1946-1950)

Adını, o tarihlerde parti sekreteri olan, başlıca tellalı Andrey Jdanov'dan alan Jdanovculuk, Stalinizm tarihinin özellikle karanlık bir sayfasını oluşturur.[1] Ülkenin kültürel yaşamını mahveden bu politika, tüm Sovyet edebiyatı tarihlerinde incelendiğinden, biz konuyu sadece parti aygıtı kaynaklı yayımlanmamış belgelerin ışığında ele almayı seçtik.

Jdanovculuğun başlıca hedefi "Batı'ya yaltaklanmak"la suçlanan ve "kozmopolitizm"le (rejimin o yıllardaki güçlükle gizlediği antisemitizmini dışavuran bir terim) yaftalanan profesyonel entelijansiyaydı. Ama ruhu, yüksek eğitimli çok sayıda kişinin çalışmakta olduğu devlet ve parti aygıtlarını derinden etkiledi. Aşırı Rus milliyetçiliğinin bir ifadesi olan Jdanovculuk, Rus olmayan cumhuriyetlerdeki milliyetçilik tezahürlerine saldırıyordu. Yüksek parti ve hükûmet çevrelerinde, arkaik tınılar taşıyan "onur mahkemeleri"nin kurulması, asgari bir tutarlılığa sahip herhangi bir idari mantıkla çelişiyor ve parti aygıtının profesyonellik düzeyini yükseltme çabalarına önemli oranda ket vuruyordu. Bu "mahkemeler"in her idari makamda düzmece duruşmalar düzenleyerek *aparaçik*'lere vatanseverlik aşılaması ve onlara anavatanlarının (Stalinist vatan) benzersiz başarılarından gurur duymayı öğretmesi bekleniyordu. Sanık-

[1] Sovyet edebiyat tarihi çalışmalarında Jdanovculukla ilgili iyi değerlendirmeler bulunabilir. Bu konuda derli toplu ve yararlı bir değerlendirme için bkz. M. Slonim, *Soviet Russian Literature: Writers and Problems, 1917-1967*, New York, 1967, Bölüm 26.

lar akla gelebilecek her tür alçaklıkla itham ediliyor, ama sadece işlerini kaybediyorlardı (canlarından olmuyorlardı). Sonuçta, bu "mahkemeler"de ihanete yakın, ama cezai kovuşturmaya uğramayan "suçlar" yargılanıyordu.

Uygulamanın esasları, Kuznetsov'un 29 Eylül 1947'de parti aygıtının tamamına sunduğu bir raporda anlatılmıştı. Alınan önlemlerin hedefi, sayıları giderek artan uzmanları da kapsayan yükseköğrenim görmüş kişilerdi. Merkez aygıtının bu hastalığa bağışık olduğu düşünülmüyordu; zaten rapor, Merkez Komitesi'nin kendi aygıtı için bir "onur mahkemesi" seçmesi için düzenlenen bir toplantıda sunulmuştu (ülkedeki tüm idari kurumlarda benzer seçimlerin sinyalini veren bir toplantı). İlan edilen amaç, Batı'ya kölece bağlılığı yansıtan her tür tutumla mücadele etmekti.

Devlet Güvenlik Bakanlığı'nda (MGB) da benzer bir mahkeme kurulmuştu. Bakanlık çalışanları görünüşte böyle bir prosedüre tabi tutulmaktan rahatsızdı, ama Kuznetsov onlara, ülkenin kalesi olan merkez parti aygıtında bu mahkemelere gerek varsa, MGB'yi bunun dışında tutmanın bir nedeni olmadığını açıklamıştı. Sovyet kültürünün Batı kültürü karşısındaki üstünlüğünün tanınmasının biricik teminatı olan vatanseverlik ve manevi bağımsızlık konularında, MGB üyelerinin de kaydedecekleri ilerlemeler vardı.

Kuznetsov'un argümanları şöyleydi: Ülkenin faaliyetleri parti aygıtının niteliğine bağlı olduğundan, "onur mahkemeleri"nin oynayacağı belirleyici bir rol vardı. Aygıt içinde, vatan düşmanı, antisosyal ve devlet karşıtı sapmalara karışmış pek çok çalışan barındırıyordu. Şimdiye kadar, bu gibi vakalar açığa çıkarıldığında, davalara aygıt dâhilinde, büyük bir gizlilik içinde bakılıyordu. Bu, biri bir kez parti üyesi olmuşsa bundan sonra hakkında dikkatli olmaya ya da siyasi açıdan geliştirilmesine gerek kalmadığı yolundaki yaygın inançtan kaynaklanıyordu. Ama pek çok memur, "Mabedin kalbi" (bu deyim raporda kullanılmaktadır) merkez aygıtındaki işlerinin asla rutin bir faaliyet değil, bir parti ödevi olduğunu anlamamış görünüyordu. Kusnetsov önde gelen simalar arasında bile yoz

davranışlar görüldüğüne dikkat çekiyordu; bu, parti saflarında, hele hele Merkez Komitesi aygıtında asla kabul edilemeyecek bir şeydi. Sarhoşluk, sefahat ve gizli belgeler konusundaki özensizlik en sık sözü edilen kusurlardandı. Bu laçkalıklar çok tehlikeliydi, zira Merkez Komite, savunma ve dış politika da dâhil olmak üzere, ülke faaliyetlerinin tüm yönlerine ilişkin raporlar alıyordu. Bu nedenle, aygıt içinde gerçekleştirilen her işin, bulunulan konum ne olursa olsun gizli kalması gerekiyordu. Dikkat ve uyanıklık, partinin düşmanlarına karşı en güçlü silahıydı; bu, ulusal yaşamın dokunulmaz bir ilkesi olmak zorundaydı.

Bu politikanın kaygılandırıcı ama aşikâr bir dip akıntısı vardı. Toplantı sırasında, yeni çizginin, büyük temizlik hareketlerinde kullanılan yöntemlerden esinlendiği resmen belirtilmişti. Temizliklerin bazı önemli işaretleri yararlı hatırlatmalar olarak sayılmıştı. Bunların arasında, temizliklerin başlangıcını belirleyen, parti üyelerine gönderilmiş "gizli" mektuplar yer alıyordu: "Kirov'un katilleri"ne karşı yapılacaklarla ilgili 18 Ocak 1935 tarihli mektup; parti üyelerinin kartları hakkındaki 13 Mayıs 1935 tarihli mektup; Troçki-Zinovyev "terörist bloku" hakkındaki 29 Temmuz 1936 tarihli genelge; cephe yakınlarında çalışan parti ve devlet temsilcilerine gönderilen 29 Haziran 1941 tarihli genelge. Bütün bunlar, genel olarak halkı, özel olarak da kadroları vuran terör dalgasının başlatılmasından önce ya da sonra olmuştu. Bu karanlık dönemin gölgesi, potansiyel olarak sadakatsiz entelijansiyaya karşı kasıtlı olarak uyarı mahiyetinde anımsatılıyordu. Stalin'in 1937'deki sanrılar gördüren Merkez Komitesi oturumlarında yaptığı dikkat ve uyanıklık konulu konuşma da (düşmanlarla baş etmenin en iyi yolu konusunda bir başka "klasik") zikrediliyordu.

İnsanlara "manevi bağımsızlık" aşılamayı hedefleyen kampanyanın ruhu buydu. Yabancı casusluk faaliyetleri faktörü de kullanılıyordu. Aparaçikler Batılı istihbarat servislerinin partiye sızmaya çalıştıkları ve ailelerinin de kullanılabileceği konusunda bilgilendiriliyordu: "Karınıza bir şey söylersiniz, o da komşulara söyler ve herkes devletin sırlarından haberdar

olur." Stalin'in parti görevlilerini ve yöneticilerini eleştirme tarzına biraz olsun aşina olan herkes, burada onun taklit edilemez üslubunu tanıyacaktır. Aslında, aygıt üyelerinin "aile içi gevezelikleri"ne yönelik bu kınama, kısa bir süre önce yaşanan bir olaya dayandırılıyordu: 1948'de hükümet büyük bir gizlilik içinde fiyatları yükseltme kararını almıştı, ama karar daha ilan edilmeden tüm ülkede duyulmuş ve insanların deli gibi mağazalara hücum etmesine yol açmıştı.

Jdanovuluk sırasında gerçekleştirilen temizlikler, 1936-1939 yıllarındaki temizlik hareketleriyle karşılaştırılabilir olmasa da, antifaşist Yahudi Komitesi'nden yazarların idamı, büyük aktör Mikhoels'in katli (düzmece bir trafik kazasında), kültür dünyasından pek çok kişinin tutuklanması ve kurşuna dizilmesi, mahvolan kariyerler, yok edilen sanat yapıtları ve bilimsel çalışmalar gibi canavarlıklara yol açtı. 1950'de "Leningrad olayı" yaşandı: Leningrad parti örgütünde ve mülki idarede görevli eski liderlerin tamamı –Kuznetsov'un kendisi, onun yanı sıra Gosplan'ın başında bulunan Başbakan Yardımcısı Voznesenski– kurşuna dizildi ve yüzün üzerinde kişi öldü ya da kamplara gönderildi.

Jdanovshchina elbette ki Stalin'in kendi ideolojisiydi (ideolojik yolculuklarının son durağını oluşturuyordu). Stalin artık "şanlı" Çarcı geçmişin büyüsü altındaydı. Eski Rusya tarihinden ödünç aldığı tek şey "onur mahkemeleri" değildi. Tüm bakanlık kodamanları artık üniforma giyiyordu ve unvanları doğrudan Çar Büyük Petro'nun "rütbeler çizelgesi"nden alınmıştı. Bu dışsal teferruattan daha vahim olan, çökmekte olan Stalinizm'in protofaşist nüveler taşıyan aşırı Rus milliyetçiliğiydi. Stalin bu ruhun kendisinden sonra da yaşamasını istiyordu. Bu amaçla, yeni Sovyet ulusal marşını şahsen gözden geçirerek, çokuluslu bir ülkeye "Büyük Rusya"yı şovence öven bir marş dayattı.

"Onur mahkemeleri"nin, arkaik unvanların ve gülünç apoletleriyle üniformaların Kruşçev döneminde kaldırıldığını ya da terk edildiğini belirtmekte yarar var. Bunlar, böyle maskaralıklarla uğraşacak zamanı olmayan yeni yönetim tarafından

çabucak unutuldu ve Jdanovculuğun zehirli bulutları büyük ölçüde dağıldı.

Bütün bunlar, Kuznetsov'un başta parti içindekiler olmak üzere kadroların çalışmalarını rasyonelleştirme işine soyunduğu sırada ülkeye egemen olan atmosferi anlamak için önemlidir. Kuznetsov'un düşüncesi, kadrolara sert, ama adil bir muamele uygulamak ve buna uygun tepkiyi beklemekti. Kuznetsov'un 1947'de Jdanovculuğu halka açıklarken kullandığı sözlerin tonu ve içeriği ile 1946-1947'de başka konularda teşriki mesai yaptığı kişilerle yürüttüğü dürüst ve mantıklı tartışmalar arasındaki fark çarpıcıdır. Buna dayanarak, Jdanovculuğu tamamen onaylayıp onaylamadığı sorulabilir.

Yeni Yaklaşım

Yeni kaynaklar –özellikle de kadrolar idaresinin, muhtemelen parti tarihinde daha önce görülmemiş kapalı oturumlarının tutanakları– Politbüro'nun eve çeki düzen vermekten ne anladığına dair bir fikir sunar. Bu girişim, en başta, tüm aygıtın işlevlerini yeniden tanımlamaya, aygıt içindeki görev dağılımını netleştirmeye ve merkez aygıtının ekonomiyi idare yöntemlerini değiştirmeye yönelikti. Şaşırtıcı görünse de, aygıt, ekonominin yönetimine doğrudan müdahaleden elini eteğini çekecekti.

Partinin ve devletin faaliyetleri ve çalışma alanları yeni baştan tanımlanacak ve birbirinden ayrılacaktı. Yeni örgütsel doktrine göre, Merkez Komitesi politik çizgiyi belirlemek ve bunu hükümete iletmekle görevli bir organdı. Parti, personel yönetimi aracılığıyla, önde gelen devlet kadrolarından sorumluydu. Misyonu, ulusu ideolojik açıdan eğitmek ve yerel örgütlerini denetlemekti.

Burada kendi içinde yeni olan hiçbir şey yoktu, ama Merkez Komitesi'nin artık ekonomik sorunlarla doğrudan ilgilenmeyeceğini öğrenmek *aparaçik*'leri şaşırtmıştı. Merkez Komitesi içindeki tarım ve taşımacılık gibi ekonomik daireler lağvedilmişti. Bundan böyle, aygıtın başlıca görevi, partinin kendisini

yönetmek ve her alanda kadroları denetlemekti, ama bunların faaliyetlerinin ayrıntılarıyla ya da görevlerini nasıl ifa ettikleriyle ilgilenmeyecekti. Doğaldır ki, Merkez Komitesi hükümete, ekonomik konular da dâhil olmak üzere talimatlar vermeye devam edecekti. Devlet kurumlarında görevli kadroları denetleme sorumluluğu çerçevesinde, ekonomi politikasının izlenmesiyle de dolaylı olarak ilgilenecekti. Nihayet, "icra işlevleri" olan bölge komiteleri gibi yerel parti organları, geçmişte olduğu gibi ekonomik faaliyeti denetlemeye devam edecekti. Bunların sorumlulukları, Merkez Komitesi'ninkilerle bire bir aynı değildi.

Politbüro'nun hemen altında yer alan iki organ –Orgbüro ve Sekretarya– arasındaki daha da bulanık işbölümünü biraz olsun netleştirmek için, birincisinin yerel parti organlarının sorumluluğunu üstlenmesine karar verilmişti. Orgbüro bunları toplantıya çağırıyor, raporlarını dinliyor ve gerekli düzeltmeleri öneriyordu; bunlar, Orgbüro'nun daha önce, parti tüzükleriyle tanımlanmış görevleri arasında yer almayan işlevlerdi. Orgbüro düzenli aralıklarla toplanıyor ve toplantı tarihleri önceden belirleniyordu. Sekretarya ise daimi bir organdı. Her gün, hatta gerek olduğunda günde birkaç kez toplanıyordu. Orgbüro toplantılarının gündemini ve ilgili belgeleri hazırlıyor, Orgbüro ve Politbüro tarafından alınan kararların uygulanıp uygulanmadığını denetliyordu. Aynı zamanda, önde gelen kadroların ilgili daireler aracılığıyla sistem geneline dağıtılmasından sorumluydu.

Yerel parti örgütlerinin devlet kurumlarını ve ekonomik organları etkin bir biçimde denetlemesine yardımcı olmak, bunları eleştirmek, kitlelere siyasi liderlik sorumluluğunu üstlenmek: Zirvedeki parti liderliğinin temel misyonu buydu ve aynen bu terimlerle tanımlanmıştı.

Elimizdeki kaynaklar, zirvenin ekonomik işlerden el etek çekme kararının nedenlerine ışık tutar. Yerel parti organlarının –Merkez Komitesi'nin altında yer alan tüm organlar– durumu hiç de iç açıcı değildi ve Merkez Komitesi'nin kendisi de güç ve sıkıntılı bir pozisyondaydı. En büyük tedirginlik nedeni,

parti kadrolarının ekonomik işlerden sorumlu bakanlıklara olan yaygın bağımlılığı ve tabiiyetiydi.

Bu bağımlılığın bir boyutu, çeşitli pratikleri kapsayan ve "ihtiyaçların kendi başına tedariki" (*samosnabzhenie*) denen pratikti. Devlet kuruluşlarının, özellikle de ekonomik işlerden sorumlu bakanlıkların ve bunların yerel birimlerinin başındakiler, parti kodamanlarına primler, ödüller, ikramiyeler, değerli armağanlar ve her türden hizmet –yerel parti sekreterleri (ve tabii aileleri) için konforlu dinlenme evlerinde rezervasyonlar, daçaların inşası, evlerin onarımı– şeklini alan rüşvetler dağıtıyorlardı. Bütün bunlar devletin kasasından finanse ediliyordu. Elimizdeki kaynağa göre, parti elitinin bu şekilde korunup kollanması "yaygın bir uygulama halini almıştı".

Kuznetsov'un 1947 sonuna ait bir başka metni, bize bu noktada ek bilgiler sağlar. Politbüro ekonomiden sorumlu olanların parti görevlilerine sundukları mükâfatlara karşı sert bir kararname yayınlamıştı. Bu alışkanlık savaş sırasında yaygınlaşmıştı ve artık "en tepeden tabana kadar" her yerde görülüyordu. Üstelik yaşam standartlarının çok düşük olduğu o karne günlerinde, durum basit bir gündelik kıtlıktan çok, açlığa yakındı. Parti hiyerarşisindeki pek çok üye kanunsuz taleplerde bulunuyor, hatta zorbalık yoluyla ekonomi kuruluşlarından yiyecek ya da başka mallar elde ediyordu. Bunlar tabii ki suçtu. Kuznetsov'a göre, "özünde, parti temsilcilerini ekonomiden sorumlu kuruluşlara bağımlı hale getiren bir yozlaşma biçimi"ydi. Ekonomiden sorumlu kuruluşlar kendi çıkarlarını, temsil etmekle görevli oldukları devletin çıkarlarının önüne geçiriyorlardı. Eğer devletin çıkarlarının müdafaası şahsi çıkarların üstünde tutulacaksa, maddi durumları ekonomiyi yönetenlerin primlerine ve armağanlarına bağlı olan parti kadroları bunu nasıl sağlayabilirdi?

Ekonomiden sorumlu kuruluşların, ülkenin dört bir köşesinde, bazıları çok yüksek mevkilerde bulunan parti görevlilerini "ödüllendirdiği" bu yozlaşma örnekleri, Stalin'in sağ kolu olan Devlet Denetim Bakanı Lev Mekhlis tarafından saptanmış ve Stalin'e rapor edilmişti. Göründüğü kadarıyla, Kuznetsov

da bu bilgilere haizdi. Derlediğim sayısız belge, pek çok yerel *aparaçik*'in ve bunların şeflerinin –yerel yönetimin ve sovyetin kesesinden, içkinin su gibi aktığı masraflı resepsiyonlar düzenlemekten arta kalan zamanlarında– enerjilerinin büyük bölümünü lojmanlara, çeşitli mallara ve rüşvetlere el koymaya harcadıklarını göstermektedir. Teftiş heyetleri, muazzam bir ayrıntı bolluğuyla, boşalan içki şişelerinin sayısını, bunları maliyetini, yemeği veren lokantanın kestiği faturanın tutarını ve bütün bu masrafları karşılayan kamu kuruluşunun adını rapor ediyordu. Rüşvet sadece teklif edilmiyor, isteniyor, hatta şart koşuluyordu. Başsavcılık büroları, kusurlu davranmakla ya da suç işlemekle itham edilen parti liderleri hakkında açılan davaların dosyalarıyla dolup taşıyordu.

Hiç kuşkusuz, savaştan sonraki dönemde yerel parti yöneticileri kötü bir durumda kalmıştı. Merkez aygıtı durumdan tümüyle haberdardı, ama herkesin kanıksayacağı kadar yaygınlaşmış olan bu tutum ve davranışları fazla önemsemediğinden rapor etmiyordu. Oysa Stalin'in, ulusal kaynakların bu şekilde yağmalanmasının suç oluşturduğunu açıkladığı söyleniyordu. Kuznetsov'a göre, rüşvetler sıcak "aile" ilişkileri yaratarak, parti teşkilatlarını ekonomiden sorumlu olanların elinde oyuncak haline getiriyordu. "Bu durum devam edecek olursa, partinin sonu gelir," diyor ve "parti organlarının bağımsızlıklarını geri kazanmaları"nın şart olduğunu belirtiyordu. Bu sözler, partinin önceliğinin iyice yerleştiğini düşünenler için sürpriz olmuş olmalıdır. Açıktır ki, Kuznetsov 1946'da, kadrolar idaresinin başına atanmasından kısa bir süre sonra yapılan kapalı bir toplantıda duyduklarını tekrarlıyordu. Aygıtın tüm kademelerinden üyeler önünde böyle bir konsültasyon daha önce muhtemelen hiç yapılmamıştı. Kuznetsov tüm katılımcılardan açık açık konuşmalarını istemiş ve istemediği kadar çok şey duymuştu: İdareye bağlı dairelerin şefleri, astlarının asla ulaşamadıkları süper-bürokratlardı; klikler oluşturuyor ve özel ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı; hiyerarşi son derece katıydı ve parti yoldaşlığına hiçbir şekilde izin vermiyordu; nihayet, gizlilik atmosferi boğucuydu. *Aparaçik*'lerin önemli ba-

kanlar hakkındaki değerlendirmeleri de bunlar kadar aydınlatıcıydı: Bunlar, memurlara tepeden bakan feodal lordlar olarak algılanıyorlardı. Biri şöyle diyordu: "Bir bakanın gelip Merkez Komitesi'nde bizi ziyaret ettiğini en son ne zaman gördünüz?" Ve bir başkası ekliyordu: "Hatta bir bakan yardımcısının!"

Eleştirilerin, özellikle de genç ve kıdemsiz *aparaçik*'lerden gelenlerin ne kadarının, beklentilerinin boşa çıktığını görmekten kaynaklanan derin bir hüsran ve büyük bir idealizmin izlerini taşıdığını saptamak ilginçtir (Kuznetsov'un kendisi de buna dikkat etmişti). Kuznetsov hiç beklemediği (elli yıl kadar sonra benim gibi bir araştırmacıyı da şaşırtan!) bir cümle bile duymuştu: "Biz [parti] iktidarı kaybettik!" (*my poteriali vlast'!*). Bütün bunlar 1946'da yapılan toplantının tutanaklarında kayıtlıdır. O halde, Kuznetsov'un bundan bir yıl sonra, parti organlarının "bağımsızlık"larını yeniden kazanmak zorunda olduklarını ilan etmesi hiç de şaşırtıcı değildi. Bağımsızlığın kimden kazanılacağını belirtmesi bile gerekmiyordu. Yönetim kadrosunu hiç olmadığı kadar telaşa düşüren musibetin adı partinin "ekonomileşmesi"ydi.

Tehlikede olan, yönetici kurum olarak bizzat partinin varlığıydı. Savaş sırasında, bakanlıkların eklentisine dönüşme süreci hızlanarak güç kaybına yol açmıştı. Bu hiç de şaşırtıcı değildi: Savaş çabasının ve en göz alıcı başarıların altında, gerçekten de bakanlıkların imzası vardı. Parti aygıtı, Merkez Komitesi ve *nomenklatura*'sını dışarıda bırakarak, zamanla sadece Bakanlar Kurulu'yla muhatap olur hale gelen ekonomi yöneticileri tarafından rüşvetle satın alınmış ve yozlaştırılmıştı. "*Nomenklatura* kuralları"na (tekrar döneceğimiz bir terim) yönelik bu aldırışsızlıkla ilgili bol miktarda belge bulunur.

Merkez aygıtını, genel rehber ilkeleri belirlemek ve kadroları denetlemek dışında, ekonomik işlere ve kuruluşlara –kısacası ekonomiye– her tür doğrudan müdahaleden uzaklaştırmak sorunun çözümü olarak görünüyordu. Ama Jdanovculuk işleri karıştıracaktı. Geçmişte, kadrolar idaresi, parti çalışması için teknik bir formasyona sahip kişileri işe almayı tercih etmişti. Artık bir opera eserindeki "ideolojik açıdan yabancı"

pasajların sansürlenmemesi, yeterince makaslanmamış bir Lenin biyografisinin yayımlanması ve benzeri ideolojik hataların önüne geçmek için, beşeri bilimler mezunlarına öncelik tanınacaktı. "Teknisyenler" ideolojik yıkıcılığı teşhir etmekten, hele hele bunun üstesinden gelmekten aciz görülüyordu. Partinin ideolojik vizyonunu bulandırmaya başlayan çok daha kaba, ama o kadar aşikâr olmayan "ekonomileşme" gibi bir tehdit, teknisyenlerin kapasitesini aşıyordu.

Peki, ama gücünü kaybetmekte olduğu varsayılan ideolojik çerçeve neydi? Ya kapitalist Batı'nın etkisinin karşısına ne konacaktı? Burada, partinin ideolojik zırhının hassas bir noktasına dokunuyoruz. Kapitalizmi sosyalist bir bakış açısından eleştirme isteksizliği –hatta yeteneksizliği– Stalinistliğin bu evredeki ayırt edici özelliğidir. Yukarıda söylediğimiz gibi, tercih zehirli bir Rus milliyetçiliğinden yana yapılmıştı. Bu nokta, ideolojik tarihin daha kapsamlı bir resmini çizeceğimiz Üçüncü Kısım'da yeniden ele alınacaktır. Daha sınırlı ve pratik bir mesele olan, parti aygıtının bakanlıklar ve kendi teşkilatı üzerinde kontrolü yeniden sağlaması sorunu ise, ekonomiyi yönetenlerin üstünlüğü ele geçirmelerine izin vermiş olan, ekonomiye gereksiz ve aşırı doğrudan müdahaleyle bağlantılıydı. 1946'da başlatılan parti içi reform, büyük ölçüde, bu doğrudan müdahaleye son vermekten ve partinin "ekonomileşme"sine dur demekten oluşuyordu.

Ne var ki, bu tür bir "çizgi" kendi içinde ve kendi başına, Stalinistliğin yitirdiği ideolojik çimentonun yerini tutamazdı. Kuznetsov parti aygıtının tam üyeli toplantısında, "Partinin programı olmadığını" ve mevcut yegâne program metinlerinin Stalin Anayasası ve beş yıllık plandan ibaret olduğunu belirterek, bunu üstü kapalı bir şekilde dile getirmişti. Bu sözler kuşkusuz cüretkâr bir nitelik taşıyordu, zira Stalin'in liderliğinde partinin ilk baştaki ideolojik gücünü kaybettiğini ima ediyordu. İlk önce Stalin tarafından dile getirilmemiş ve –bizim tahminimiz– Kuznetsov tarafından sadece tekrarlanmamış olsalar, böyle laflar intihar anlamına gelebilirdi. Kuznetsov partinin, iktidarını ekonomi yöneticilerine kaptırdığını ve bağım-

sızlığını yeniden kazanması gerektiğini söylerken, muhtemelen Stalin'in hissiyatına tercüman oluyordu, ya da her durumda ondan onay almıştı. Stalin'in kendisinin de farkında olduğu gibi, ilk baştaki ideolojinin büyük ölçüde aşınması, kuşkusuz partinin "ekonomileşmesi"nde etkili olmuştu. Jdanovcu politikalar Stalin'in talimatıyla başlatılmıştı; bu durum, Stalin'in rejimin ideolojik zaaflarının bilincinde olduğuna ve sistemi yeni bir ideolojik çimentoyla berkitmeye karar verdiğine işaret eder. Bu çimentonun neden oluştuğunu gördük. Ama bu çözümün değil, sorunun parçasıydı.

Ne olursa olsun, "ekonomi" şimdilik, partinin ana aygıtındaki çöküşün nedeni olarak belirlenmişti. Alınan önlemler, Merkez Komitesi ile Bakanlar Kurulu arasında daha iyi bir işbölümünün soruna çözüm getirebileceği kanaatine dayanıyordu. Bakanlar Kurulu ülkeyi idare etmeye devam edecek, Merkez Komitesi ise, kilit görevlere kadro atayacak ve tüm kurumların kadro dairelerini denetleyecekti. Ama bu çizgi ("ekonomi alanından çıkıp parti işlerine geri dönme") uzun süre devam etmeyecekti. Uzun vadeli bir vizyona sahip (hedefi ulaşılmaz olsa bile) reorganizasyon girişimi, iki yıla kalmadan tersine dönecekti.

Ricat

1948 sonunda sürece dur dendi. Şimdi bunun sonuçlarını kısaca inceleyelim. 1949 başında, kadrolar idaresinin uzmanlaşmış birimleri, devlet faaliyetinin farklı alanlarıyla uğraşan ayrı dairelere dönüştürüldü. Bunlar, kâğıt üzerinde, bu alanların profesyonel faaliyetleriyle değil, sadece kadrolarıyla uğraşacaktı. Ne var ki, Merkez Komitesi'ne bağlı bu daireler, isteseler de istemeseler de ekonomik yönetim yapılarıyla içli dışlı olmaya devam edecekti. Bunun nedeni tam da branş sisteminin niteliğiydi (1946 reformunun üstesinden gelmeye çalıştığı şey). Böylece "dönüş" bir ricata dönüştü.

Bir belge, bu yeni evrenin niteliğini tek başına özetler. Sarkaç hareketleri gibi salınmalar Sovyet idari pratiğinde sürekli

tekrarlandığından, bu yeni bir şey değildi. Hantal bir yapı olan kadrolar idaresinin ve parti organlarını denetlemekle görevli uzmanlaşmış birimlerin yerini yeni bir örgütsel yapı alacaktı. Esas olarak Sekretarya'nın, daha sınırlı bir ölçüde de Orgbüro'nun denetlediği Merkez Komitesi aygıtı, bundan böyle bakanların ve diğer merkezî hükümet kuruluşlarının işleyişini denetleyecekti. Bu görev yeni Merkez Komitesi dairelerine verilmişti; bunların arasında "ajitasyon-propaganda", "parti-Komsomol-sendikalar", "uluslararası ilişkiler", ağır sanayi, tüketim malları sanayisi, mühendislik (makine imalatı), taşımacılık ve tarım dairelerinin yanı sıra, güvenlik servisleri ile planlama, finans ve ticaret kuruluşlarından sorumlu yeni ve çok güçlü bir "idari" daire yer alıyordu. (Planlama, finans ve tarım alanlarındaki kuruluşlar çok geçmeden bu daireden ayrılarak ayrı bir daire oluşturacaktı.)

Özetle reorganizasyon, eski kadrolar idaresinin yapısal birimlerini bağımsız dairelere dönüştürmekten ve 115 bakanlık ile tüm parti organlarını (cumhuriyetler ve bölgeler düzeyinde), az çok mantıklı bir şekilde, bu daireler arasında dağıtmaktan oluşuyordu. Bu, kolay bir iş değildi. Denetlenip izlenecek her hükümet kuruluşunun sayısız yerel branşı, özellikle de teftiş organlarının başını ağrıtan bir tedarik ağları labirenti vardı. Bu dolaşık şebeke, mülki idareyi ele aldığımızda tartışacağımız yapıdan daha da karmaşıktı.

Merkez Komitesi dairelerinden her biri, az çok karmaşık bir teşkilata ve personel bürosuna sahipti. Ama Merkez Komitesi aygıtının tamamına hizmet veren Merkezi İstatistik Bürosu gibi birimler ve Sekretarya'nın "özel birim"i şifre servisi ile "gizli işler" servisi gibi koordinasyon daireleri de vardı. Bunlardan başka, dışarıdan fazla bilinmeyen çeşitli "gruplar" ya da "özel bürolar" bulunuyordu: yabancı ziyaretçileri ağırlama servisi, ayrı bir "Merkez Komitesi dairesi" (muhtemelen Orgbüro için yardımcı bir sekretarya), dairelerden gelen ya da bunlara giden tüm önemli metinlerin ve atamaların geçtiği bir "genel daire", bir "iş dairesi", halktan gelen mektuplar için bir "posta bürosu", partiye üye kayıtlarından sorumlu bir büro, bir "yurtdışı seyahat ko-

misyonu", Kremlin'in idaresi için özel bir büro ve "yardımcı çiftlikler"le uğraşan bir birim (muhtemelen, bir otomobil ve mekanik tamir servisine de sahip olan iş dairesinin parçası), vd.

İncelememiz gereken bir mekanizma daha var; okurların bunun karmaşıklığından yılmayacağını umuyoruz (yalınlık çoğunlukla ayrıntılara hâkimiyetten gelir). Sovyetlerin idari anlamda şeffaflıktan kaçınma eğilimi, sonuçta o kadar da karmaşık değildir. Ve Sovyet bürokrasisinin diğer bürokrasilerle karşılaştırılması kafa karışıklığına yol açsa da, karşılaştırma sonuçları her zaman aydınlatıcı, bazen de şaşırtıcıdır.

Merkez Komitesi Nomenklatura'sı

1946-1948 yıllarındaki partinin merkez aygıtını reorganize etme girişimi, önde gelen kadroları partinin kontrolü altında tutmak için kullanılan mekanizmayı anlatan *nomenklatura* terimiyle özetlenebilir. Bu mekanizma, rejimi sonuna kadar bunaltacak sorunların ve yan sonuçların da kaynağıydı.

Merkez Komitesi *nomenklatura*'sının 1946'da yeniden diriltilmesi, kadrolar idaresinin ve en yüksek üç organın, Politbüro, Orgbüro (1952'de lağvedilecekti) ve Sekretarya'nın yoğun çaba harcamasını gerektirdi. Rusça *nomenklatura* terimi, "atanması" gerekenlerin kim olduğundan bağımsız olarak "liste" anlamına gelir. Şimdi, pratikte nasıl işlediğini anlamak için bu listeyi daha yakından inceleyelim.

22 Ağustos 1946'da, dört Merkez Komitesi sekreterine (Jdanov, Kuznetsov, Patolichev ve Popov) kadrolar idaresinin başı Andreev ile yardımcısı Revsky'nin imzasını taşıyan bir belge gönderildi. Belge, parti ve devlet aygıtındaki 42.894 liderlik pozisyonunu kapsayan yeni bir *nomenklatura* versiyonunu sekreterlerin onayına sunuyordu. (Kesin rakam bir taslaktan ötekine değişebilmektedir, ama bunun bizim açımızdan önemi yoktur). Bu listenin Merkez Komitesi tarafından oluşturulup denetlendiğini burada bir kez daha belirtelim.

Metin malûmu ilan ederek başlıyordu: Mevcut *nomenklatura*'da yer alan bakanlık kadrolarına yapılacak atamaların ve

azillerin yarısından fazlasına Merkez Komitesi'nin onayı olmadan karar verildiğinde, kadrolar üzerinde denetim sağlamak güç olmaktaydı. Dolayısıyla, Merkez Komitesi, bir taslaktan ibaret olan, ama 1946-1950 dönemi için saptanan beş yıllık planının ihtiyaçlarına önceki versiyonlardan daha uygun olduğu için, sunulan yeni listeyi acilen onaylamalıydı. Kadrolar idaresi, büyük ihtiyaç duyulan bir başka liste üzerinde de çalışmaktaydı: "yedek kütük" denen, *nomenklatura* pozisyonları için ek bir aday listesi. Personel talebinin yükselmesi halinde, bu liste, gerekli kadroların hızla bulunmasını sağlayacaktı. Yeni *nomenklatura*'nın son versiyonu önceki listelerde yer alan yaklaşık 9000 pozisyonu kaldırmış ve bazı yeni pozisyonlar yaratmıştı. Bu değişiklikler, ekonomik ve teknolojik değişimlere ve bunun sonucunda çeşitli görevlerin göreli öneminde meydana gelen değişimlere ayak uydurmak için gerekli görülmüştü.

Savaş sonrası dönemin bu ilk "Merkez Komitesi *nomenklaturası*"nın aşama aşama onaylanması yaklaşık üç ay aldı. 1946 Kasım'ının sonunda Merkez Komitesi'nin elinde, önde gelen kadroların idaresi için temel çerçeve işlevi görecek bir metin bulunuyordu. *Nomenklatura* kurallarına uygun olarak doldurulacak makamların genel listesine, halen bu makamlarda bulunan memurların ayrıntılı bir dökümü eklenmişti. Yaklaşık 41.883 makamı (ve bu makam sahiplerinin adlarını) içeren bu belge, sistemin temeli olarak görülen bu grubun portresini çizmemize imkân verir. Sınıflandırma son derece ayrıntılıdır. Merkez Komitesi'nin kendi listesinde görmek istediği makamların dökümü, kıdeme göre sınıflandırılmış olan "parti organlarındaki makamlar"la başlar: Merkez Komitesi sekreterleri ve yardımcıları, daire şefleri ve yardımcıları, "özel kısım" şefleri, vd. Bunların ardından, sırasıyla cumhuriyetler ve bölgeler düzeyindeki yerel parti görevlileri, parti okullarının müdürleri ve Marksist-Leninist ekonomi ve tarih kürsülerinin başkanları gelir.

Liste bundan sonra, merkezden, cumhuriyetlere ve ilçelere kadar devlet aygıtındaki üst düzey pozisyonlara geçer: bakanlar, bakan yardımcıları, bakanlık danışma kurullarının üyeleri, daire şefleri. Sonra, devlet kuruluşları ile paralel sovyet aygı-

ındaki idari makam hiyerarşisinin tamamı, Merkez Komitesi'nin doğrudan ya da dolaylı vesayeti altında bulundurmak istediği en düşük kademeye kadar sayılır.

Metin her bakanlık için rakamlar verir, ama verileri hiyerarşik kademelere göre incelemek daha aydınlatıcıdır. 41.883 "*nomenklatura* pozisyonu"ndan 4836'sı, yani listenin %12'si üst kademe pozisyonlardır (bakanlar ve parti). (Okurlar *nomenklatura* içindeki bu "kısa gezinti"nin bize Sovyet idari sisteminin tamamının genel bir tablosunu sunacağını artık biliyorlar.) Neyi temsil ettiğini tahlil etmek için, bunu, tüm devlet aygıtının ayrıntılarını veren, Merkezi İstatistik Bürosu'nun verileriyle birlikte yorumlamamız gerekir. Özetle, *nomenklatura* 105.000'i Moskova'daki merkezî hükümet aygıtında, 55.000'i de cumhuriyetlerin idari organlarında (bakanlıklar ve temsilcilikler) olmak üzere 160.000 en üst düzey makamın yaklaşık üçte birini temsil ediyordu. O sırada mülki idarede yaklaşık 1.600.000 yönetim makamı olduğunu (toplam 8 milyon çalışanının %18,8'i) not edelim. (Bu arada, daha gerçekçi bir hesapla, temizlik ve diğer alt kademe teknik işlerden sorumlu personel "idari" kategorilerden çıkarılırsa, bu son toplamı 6.500.000'e inecektir.) "Üst kademe yönetim kadroları" alt kademelerin doğrudan ya da dolaylı olarak bağlı olduğu idari birimlerin başındaki görevlileri kapsıyordu. Bunların arasında, "âmir" ya da "kıdemli uzman" unvanını taşıyan –ve muhtemelen bu rolü oynayan– kişiler de bulunmaktadır.

Merkez Komitesi *nomenklatura*'sına dönecek olursak, elimizde pozisyonların faaliyet alanlarına göre dağılımı da bulunmaktadır. En kalabalık grup, parti ve Komsomol memurlarından oluşmaktadır: 10.533 kişi, yani listenin %24,6'sı. Bunu 8808 makamla (%20,5) sanayi, 4082 makamla (%9,5) genel idari kuruluşlar, 3954 makamla (%9,2) savunma, 2305 makamla (%5,4) kültür, sanat ve bilim, 1842 makamla (%4,4) taşımacılık, 1548 makamla (%3,6) tarım, 1331 makamla (%3,1) devlet güvenlik ve asayiş, 1242 makamla (%2,9) cezai kovuşturma ve adalet, 1169 makamla (%2,7) dışişleri, 1106 makamla (%2,6) inşaat kuruluşları, 1022 makamla (%2,4) tedarik ve

ticaret, 767 makamla (%1,8) sosyal hizmetler, 763 makamla (%1,8) sendikalar ve kooperatifler, 575 makamla (%1,3) devlet planlama, kayıt ve kontrol, 406 makamla (%1) finans ve kredi kurumları izler.

Listede yer alan görevlilerin mesleki profilleri incelendiğinde, 1946 yılı ortasında, 14.778 makamda, farklı uzmanlık alanlarından mühendislerin bulunduğu görülür. Kalanların pek çoğunun daha düşük olan eğitim seviyelerini hizmet süreleri telafi etmektedir ya da böyle olduğu iddia edilmektedir. Sadece ilköğrenim görmüş olanların %70'i işlerinde on yıldan uzun liderlik tecrübesine sahiptir. Bu rakam o kadar da iyimser olmayan sonuçlara varmaya yardımcı olur. Toplamda, merkezî *nomenklatura* kadrolarının %55,7'sinin hizmet süresi on yıldan uzun, %32,6'sının altı-on yıl arası, %39,2'sinin iki-beş yıl arası, %17,25'inin bir-iki yıl arası, %22,1'inin de bir yıldan kısadır. *Nomenklatura* parti üyesi olmayan 1400 makam sahibini de (toplamın %3,5'i) kapsamaktadır. Nihayet, pozisyonların %66,7'sinde Ruslar, %11,3'ünde Ukraynalılar, %5,4'ünde Yahudiler, vd. bulunmaktadır (bu "vd." belgede kullanılan ifadedir).

Bürokrasiyle özel olarak ilgilenen okurlar, burada, bu kadar merkezî bir personel atama politikasının mantığı ve mantıksızlığı ve denetleme yöntemleri hakkındaki düşüncelerini besleyecek bol miktarda malzeme bulacaktır. *Nomenklatura* hiyerarşisinin karmaşıklığı, bir bürokrasiyi bürokratik yöntemlerle kontrol etmenin gerçekçilikten ne kadar uzak olduğu konusunu gündeme getirir. Daha ayrıntılı bir inceleme, bu listenin aslında sadece daha büyük bir sistemin parçası olduğunu gösterir. Merkez Komitesi en yüksek memur katmanını kontrol ediyordu, ya da kontrol etmeye çalışıyordu. Ama tepedekiler, bazı alt kademe atamalar üzerinde de söz sahibiydiler. Gerçi bunu, her düzeyde ilgili parti komiteleriyle ya da kendi hiyerarşilerinin alt kademeleriyle işbirliği içinde yapmak durumundaydılar. Hiyerarşilerin alt kademeleri de kendi denetimleri altındaki kurumların kadroları için aynı işi yapıyorlardı (tek başlarına ya da danışarak) ve bu böyle aşağı doğru devam edip gidiyordu.

O halde, yukarıdan bakıldığında açık gibi görünen sistem, aslında, önceliklerin kolayca değiştiği ve çok sayıda istisnaya izin verdiği, farklı karar hiyerarşilerinden oluşuyordu. Merkez Komitesi aygıtının bakanlıklarla ilgili sonu gelmez şikâyetleri, bakanlıkların *nomenklatura* kurallarına uymakta öyle pek de titiz ve gayretli olmadıklarını gösterir. Bunlar Merkez Komitesi'ne danışmaksızın ya da her şey olup bittikten sonra bilgi vererek, atamalar, tayinler ya da aziller gerçekleştiriyordu. Bu şekilde hareket edebilmelerinin nedeni, *nomenklatura*'nın gerçekte tek yönlü bir sistem olarak işlememesiydi. Bir pozisyon boşaldığında, Merkez Komitesi kendi yedek listesinden bir aday arayıp bulabiliyordu, ama bunu ancak ilgili bakanlığın bir kriz durumunda olduğu düşünüldüğünde yapıyordu. Aksi halde, bakandan en iyi adayı önermesini istiyor, sonra da atamayı onaylıyordu.

İncelememizin gelecek sayfalarında, İkinci ve Üçüncü kısımlarda, bu sistemde aslında kimin kimi kontrol ettiği sorusunu bir kez daha soracak ve cevaplayacağız. Ama mekanizmayı kontrol lojistiğinin gerçekte bu mekanizmaya bağımlı olduğunu şimdiden görebiliyoruz. "Ekonomileşme" ve hükümet aygıtı ve yönetici sınıf üzerinde kontrol kaybı gibi tehlikeler, parti içi tartışmalarda tam da bu terimlerle formüle ediliyordu.

Bölümü bitirirken, Stalinist sistemin ikili özelliğinin altını çizmek isteriz. Stalin'in kendi hükümet yöntemlerini ele alırken, bir keyfilik ve kişisel despotizm âlemindeyizdir. Sovyet hükümetinden söz ettiğimizde ise, bürokrasi, daha doğrusu bürokrasinin biri (parti aygıtı) küçük, öteki (mülki idare) çok daha büyük iki kolunun âleminde.

13

Bir Tarım Despotizmi mi?

Savaşın ertesinde, Stalin'in uygun bir "tarihsel mazeret" yaratma ve bu yolla meşruiyet edinme takıntısı devam ediyordu. Başlangıçtaki siyasi taahhütlerinden tamamen kurtulabilmesi için, büyük bir şeylere ihtiyacı vardı. Gerçek bir "üç kanatlı tablo" oluşturacak eserinin üçüncü kanadı savaş sırasında kabaca tamamlanmıştı, ama bunu sonuna kadar açmak gerekiyordu. Tablonun birinci kanadı Leninistliğin tasfiyesine ve partinin dize getirilmesine, ikinci kanadı temizlik hareketleri sonucunda tarihsel partinin imha edilmesine ve tarihin yeniden yazılmasına tekabül etmişti. Üçüncüsü ise, ideolojik yükümlülüklerden vazgeçmekten ve Çarlık ideolojisiyle karşılaştırılabilecek milliyetçi bir "büyük güç" ideolojisine sarılarak bunun simgelerini benimsemekten oluşacaktı.

Bu üç aşamada, pek çoğu bağımsız düşünceli, değerli kişiler olan sayısız yurttaş hayatını kaybetmişti. Bütün toplum dehşet içinde yaşıyordu. Gene de, sırası geldiğinde Stalinizm de "toprağa gömülecekti". Ama diktatörün er ya da geç gerçekleşecek ölümünün, bunda belirleyici faktör olduğunu düşünmek hatalı olur. Savaşın sonundan beri sistem geriliyordu ve Stalin, yarattığı mutlak güç izlenimine rağmen, sisteme yeni bir yaşam soluğu verme arayışı içindeydi. Gerilemenin temel nedeni, re-

jimin iç çelişkilerinde yatıyordu. Başka bir çağın mutlakıyetçi özellikleri, çağı yakalamak için başlatılan cebri sanayileşmenin sonuçlarıyla derin bir bağdaşmazlık içindeydi. Bu dizginsiz enerjileri seferber etmiş olan hükümet, yeni gerçeklere, ya da çıkar gruplarına veya kalkınma sürecinin ortaya çıkardığı toplumsal katmanlar ve yapılarla somutlanan kısıtlamalara ayak uyduramıyordu. Patolojik temizlik hareketleri buna tanıklık ediyordu: Stalinizm başta kendi bürokrasisi olmak üzere, kendi politikalarının sonuçlarına tahammül edemiyordu; bürokrasiden vazgeçemiyor, ama onsuz da yaşayamıyordu.

Stalin'in kişisel rotasını bir anlamda İç Savaş tecrübesi belirlemişti. Rusya'nın şimdiki ve gelecekteki ihtiyaçları konusunda vardığı sonuçlar, kişiliği, aklı ve tecrübesi gereği beklenebilecek yargılardı. Ama burada Rus tarihinin özgünlüğünün oynadığı rolü göz ardı edemeyiz: Bu özgünlük, bir Stalin yaratmakla kalmadı, bu şahsın iktidarı ele geçirmesine ve ülkeyi belli bir istikamete sürüklemesine de izin verdi. Eski Rusya'nın siyasi sisteminin, uçsuz bucaksız topraklarında ve komşu bölgelerde (Ortadoğu, Uzakdoğu ve Doğu Avrupa) tarım despotizmi tecrübesinden geçmiş pek çok atası, komşusu ve kuzeni vardı. Moskova'nın merkezî bir devlete dönüşmesi, pek çok prensliğin tek bir devlet çatısı altında birleşmesiyle gerçekleşmişti. Bu, bir yandan "feodaliteden çıkış" –parçalanmışlığın azalması anlamında–, öte yandan, doğmakta olan soyluluğa devlet hizmetleri karşılığında sunulan topraklardaki köylülerin serfleşmesiyle, yeni tip bir feodalitenin oluşması anlamına geliyordu: serf sahiplerinin (devletin hizmetkârları) ve serflerin eşzamanlı olarak oluşması. Moskova hükümdarının kişisel topraklarının genişlemesi, bir mutlakıyet düzeninin kurulmasıyla ve Rusya'nın kuruluşunun başlıca özelliği olan bir kolonizasyon aracılığıyla, uçsuz bucaksız bir bölgede tek bir ülkenin oluşmasıyla çakıştı. XIX. Yüzyıl, Rus tarihçisi Solovev'in kullandığı terimle, bu "uzatmalı", yani uzun ve kendini tekrarlayan bir süreçti. Bu şartlar, gücünü Tanrı'dan alan bir hükümdarın yönettiği son derece merkezî bir devleti dayattı.

Mutlakıyet rejimi, 18. ve 19. yüzyıllarda, gerek hükümet

yöntemleri gerek emperyal imajı için ayak bağı haline gelmiş olan, ilk baştaki tarımsal kabuğundan çıkmaya çalıştı. Çar II. Nikolay, hükümdarın devleti şahsi mülküyle bir tuttuğu ve babasının çiftliği gibi yönettiği devirlere uzanan bu mutlakıyet modeline hâlâ çok bağlı olsa da, yüzyıllar içinde meydana gelen değişimler, bu çerçeveyi giderek daha savunulamaz hale getirmişti. Bu arada, Eski Yunan'da *despotes* sözcüğünün, pek çok kölesi ve hizmetkârı olan hanehalkı reisi anlamına geldiğini belirtelim. Ama 20. yüzyılda serflik kalkmıştı ve halk imgeleminde efendi ile hükümran otoritenin eşdeğer olduğu –bu, nevi şahsına münhasır bir halk monarşisine temel olabilirdi– patriarkal köylü sistemi hızla değişiyordu. Köylü aile reisi Çarlık'ı uzun süre desteklemiş olabilirdi, çünkü küçük bir hükümdar olan bu adam, büyük hükümdarla arasında bir akrabalık hissediyordu; onu kendisi gibi "küçük bir baba" (*batiushka*) olarak görüyordu. Ama köylüler bu benzerliği sorgulamaya giriştikçe, bu ilkel kırsal monarşizmin temelleri de zayıflıyordu.

Stalin'in Rusya'nın emperyal geçmişiyle özdeşleşme ve bu geçmişin en eski geleneklerini kendi rejimi için kullanma yönündeki güçlenen eğilimi, Çarlık'ın yaşamış olduğu gerilemeyi düşünürsek, şaşırtıcı gelebilir. Ama bu olguyu, Alman istilacıya karşı savaş seferberliğinin dayattığı bir hileye ya da Stalin'in hep tekrarladığı "Onlar [Ruslar] Çarsız yapamazlar" iddiasına indirgemek hatalı olur. Stalin için bu, derin bir siyasi ve psikolojik ihtiyaca tekabül ediyordu: kendisinin ve rejimin siyasi ve ideolojik kimliğini baştan sona yeniden tanımlama.

Stalin, Rus hükümdarlarının aldığı unvanların tarihsel evriminden haberdar olabilirdi. İlk başta, hükümdara *kniaz* ("prens") deniyordu; çok sayıda prens olduğundan, bu öyle pek de prestijli bir unvan değildi. Sonra, III. Vissilii *gosudar* ("hükümdar") unvanını almıştı, ama bu hâlâ, zamanın diğer muktedirlerininkine çok yakın bir unvandı. Korkunç Ivan'ın benimsediği "Çar" unvanı –Almanca *Kaiser* ve Latince *Caesar*'ın Rusça karşılığı– daha görkemliydi; böyle bir şahsiyet tarafından taşındığında, kulağa tehditkâr bile geliyordu. Niha-

yet. Büyük Petro kendisine, bunların hepsinden daha prestijli bulduğu *Imperator* unvanını seçmişti. Ardılları, başta *Imperator* olmak üzere bütün bu unvanları koruyacaklardı. Stalin bu yükselen listede yerini almak istiyordu, ama "Imparator"dan daha yüksek bir unvan bulamadığından, hiçbir çarın taşımadığı "başkomutan" unvanında karar kıldı.

Abartılı unvanlara düşkünlük Stalin'e özgü olsa ve diğer genel sekreterler tarafından paylaşılmasaydı, bu ironik hikâyelerle zaman kaybediyor olmazdık. Bu sendrom, yöneticiler ellerindeki iktidarla ne yapacaklarını bilmediklerinde hâkim olan siyasi boşluğun göstergesidir.

Bu arada, geçmişten ödünç alınan bu unsurların ardında yatan siyasi ve psikolojik hesaplar, meselenin özünü unutturmamalıdır: "Başkomutan" artık hiçbir yere gitmiyordu. Imparatorlukla, özellikle de Rus devletinin zalim kurucuları çarlarla arasında kurduğu akrabalık, ona, artık gerçekleştirilmesi imkânsız olan ilk baştaki taahhütlerden, sosyalizmi inşa etme vaadinin getirdiği yükümlülüklerden kurtulma imkânını vermişti. Böylece, kurucuları aleyhine dönmüş olan Bolşevizm defterini bir daha açılmamak üzere kapatma imkânını bulmuştu. Lenin Stalin'i "Rus hödüğü" (aynısının Gürcü kopyası) olarak nitelemiş ve işgal etmeye layık olmadığı parti genel sekreterliği görevinden alınmasını istemişti. Stalin kesinlikle, gerçek bir "Rus hödüğü" olma ve bu haliyle Rus milletinin gönlünde taht kurma yolundaydı: bu, bir ideolojik kimlik değişikliği gerektiriyordu. Bu açıdan bakıldığında, imparatorluğun Rus olmayan tüm milliyetlerine karşı saldırgan, efsanevi bir "Büyük Rusya"ya övgüler düzen şoven bir milli marşın ve savaş sonrasında "kozmopolitizm"e karşı başlatılan kampanya sırasında zincirinden boşanan en kötüsünden bir Rus milliyetçiliğinin benimsenmesinden daha açıklayıcı bir şey yoktur. Bunlar, Stalin'in bir başka geçmiş uğruna devrimci geçmişi reddetme planının temel unsurlarıydı. Bolşevik kadroların tasfiyesi yeterli değildi. Ve sorun, herhangi bir "izm"in 1., 2. ya da 2,5. evresine ulaşılmış (ya da ulaşılmak üzere) olunup olunmaması değildi: Bu, tamamen boş bir tartışmaydı. Stalin'in en büyük ba-

şarısı, kimseye karşı vaatlerini yerine getirme yükümlülüğü kalmamış olan, kendi yarattığı süper-devletti: yüzyılın en hayret uyandırıcı tarihsel geri manevraları arasında sayılabilecek bir tarım despotizmi. Stalinist sistem, eski bir tarihsel modeli (I. Nikolay'ınkinden ya da III. Aleksandr'ınkinden çok Kserkses'inkine benzeyen bir model) yeniden kurdu ve ne Kserkses'in ne Nikolay'ın altından kalkabileceği olağanüstü hızlı bir sanayileşme yardımıyla yeniden diriltti.

Burada akla, şarkiyatçı Wittfogel'in ortaya attığı "Doğu despotizmi" terimi geliyor. Bu terim, bir rahip kastının (partinin karşılığı mıdır?) merkezî rol oynadığı bürokratik bir sistemi anlatır. En tepede, resmî konumu gereği doğaüstü bir köken atfedilen, muazzam yetkilere sahip bir monark bulunur. Sistemin ekonomik ve toplumsal tabanını geniş bir kırsal proletarya oluşturur. Özellikle, Stalin'in kendine tanıdığı, izlenecek politikayı kafasına estiği gibi belirleme "hakkı" ve "adlarını belirledikten" sonra üzerlerine tamamen soysuzlaşmış bir gizli polisi saldığı düşmanlar yaratma ihtiyacı düşünüldüğünde, aradaki benzerlikler çarpıcıdır.

Gene de, "Doğu despotizmi" doğru terim değildir. Eski despotizmler, kırsal toplumlarını son derece ağır bir şekilde değiştirmişlerdir. Stalinist sistem için "tarım despotizmi" terimi daha uygundur. Kırsal bir geçmişten doğmasına ve bu geçmişle bağlarını korumasına rağmen –NEP döneminde köylüler hâlâ nüfusun %80'ini oluşturuyordu– rejimin motor gücü, toplumda muazzam değişimlere yol açan ve onu yeni bir çağa taşıyan sanayileşmeydi. İlk başta, iki otoriter sistem –eski devletçi model ve sınai model– arasındaki bu evlilik, rejimin despotik ve baskıcı karakterinin daha da güçlenmesine katkıda bulundu, zira bunlar devlet tarafından yönetilen ve devlete ait bir ekonomide birbirlerini bütünlüyorlardı.

Geçmişin derinliklerine uzanan kökleriyle, bir yüce önder kültüne odaklanan kişisel bir despotizmi kafamızda canlandırmamıza imkân veren, işte bu formların alaşımıdır. Bu despotizm bir yenilikle geçici olarak güçlendirildi: sanayileşme. Aslında, benzer bir örüntü, çok daha küçük bir ölçekte olsa da

Büyük Petro'nun modernleşme girişiminde de gözlenebilir. Zorunlu çalışmayı (Gulag), bir bireyin çılgınlıklarına (temizlik hareketleri, zorunlu çalışma, kitlesel sürgünler) mutlak serbestlik tanıyan bir despotizmi ve muazzam bir baskı aygıtını, ancak bu arka planın ve çerçevenin yardımıyla kavrayabiliriz.

Burada, büyük temizlik hareketlerinin ve gösterme lik mahkemelerin, bizzat Stalin tarafından hazırlandığını ve denetlendiğini (Vişinski vb.'nin yardımıyla) hatırlatmak yerinde olur. Bir oyun yazmak ve yönetmek için, oyun yazarının büyük bir beceriye sahip olması şarttır. Ama 20. yüzyılda bir imparatorluğu bir kukla oynatıcısı gibi idare eden kişi, sadece ilkel bir yöneticiydi.

Stalin'in yarattığı süper-devlet bürokratikti ve öyle olmak zorundaydı: Buna, ülkenin bütün varlıklarının sahibi olan devletin genlerine yazılı bir karakter özelliği denilebilir. Bu, bürokrasinin elde ettiği muazzam gücü açıklar, ama "Stalin avucunun içinde tutamadığı bir iktidar kompleksiyle bir arada yaşayabilir miydi?" sorusunu da gündeme getirir. Stalin'in bu soruna bulduğu çözüm irrasyonel olduğu kadar acıklıdır da: kaçınılmaz gelişmeleri durdurmak, hiç değilse geciktirmek için kitlesel temizlik hareketleri.

Temizlik hareketleri Stalin için rejimin ideal işleyiş biçimi haline geldi ve sonuna kadar da öyle kaldı. Bunları en etkili strateji olarak görüyordu. Temizlik hareketleri uyuşturucu etkisi yaratıyordu, çünkü her zaman başarılı olmuş gibi görünüyorlardı. Stalin gerçek düşmanlar bulup çıkarıyor olsaydı, sistem yine diktatörlük bile olsa, koşullar çok farklı olurdu. 1953'te hâlâ yeni temizlik hareketleri planlayan Stalin'i en yakın hempasını –Beria, Molotov, Kaganoviç, Mikoyan ve daha birkaçını– idam ettirmekten alıkoyan muhtemelen ölüm oldu.

1945 zaferi, sistemin ve bizzat Stalin'in tam da belirgin bir gerileme evresine girdiği bir sırada bir anlamda Stalinizm'in "itibarını iade etti" – buna dünya kamuoyu da dâhildi. Aslında, Stalin ülkeyi etkin bir biçimde yönetme kapasitesini yitirmişti. Tüm hedeflerine ulaşmış gibi görünüyordu, ama sağlık durumundan bağımsız olarak, önündeki yol tek bir yöne gidi-

yordu: geriye! Sadece Jdanovculuğu anmak bile, Stalin'in nereye gitmekte olduğunu –ve sunacak başka hiçbir şeyi olmadığını– anlamaya yeter.

Şimdi araştırmamızın son noktasına dönebiliriz: Stalin kültü neden bu kadar başarılı oldu? Zira Stalin tüm sapkınlıklarına rağmen, Rusya'da ve dünyada, kültü, efsanesi, aurası ve kişiliğiyle, tarihte benzeri olmayan bir *vozhd* ("rehber") olarak kabul ediliyordu. Ve bu kült, Kruşçev'in Stalin'i ve canavarlıklarını mahkûm etmesinden sonra bile, pek çok Rus'un gönlünde yaşamaya devam etti. Ölüm haberine Rusya'da kalabalıkların gösterdiği tepki gayet iyi belgelenmiştir: tasavvur edilemez bir şey –bir ölümsüzün ölümü– karşısında duyulan çaresizlik ve yeri doldurulamaz kayıp duygusu ve derin bir üzüntü.

Bunun, burada kısaca özetleyebileceğimiz pek çok nedeni vardı. Bunları saymaya, adil olduğu sürece sertliği kabul edilen eski kırsal-patriarkal toprak sahibi (*khoziain*) imajına –Rusya'da derin kökleri olan bir gelenek– dönerek başlayabiliriz. Nazi Almanya'sı karşısında elde edilen zafer, Stalin rejiminin sallantıda olduğu bir dönemde, güçlü bir "meşrulaştırıcı" olmuştu. Stalin'in kendi imajını yaratmaktaki becerisi de başka bir faktördü: kafaca gelişmiş pek çok kişi bunun altında ezilecekti. Bu imaja –güçlü bir imparatorluğun korku ve saygı uyandıran kurucusu– ve buna yüklenen –gerçeklik payı olduğu için daha da büyük bir yankı uyandıran– vatanperver değere ileride tekrar dönme fırsatını bulacağız. Bilgi eksikliği ve ülkenin muazzam büyüklüğü, kitlelerin önüne her çıkışı özenle planlanan liderin çevresindeki gizem halesini büyütüyordu: Teskin etmeyi, gönül almayı ya da korkutarak sindirmeyi biliyordu. Bu bilgi eksikliğinin üzerinde durmamız gerekir: Bilgiler verildiğinde, ayrıntıların üzeri her zaman güçlü ve etkili bir propagandayla örtülmüş oluyordu. Pek çok kişi gerçekleşen katliamlardan habersizdi ve devletin kurmaca düşmanlar yaratıp masum insanları katleden biri tarafından yönetildiğini tasavvur dahi edemezdi. Bu inanılmaz imajı, Stalin'in savaşın başında, çok kritik bir anda yaptığı unutulmaz radyo konuşmasında verdiği tamamen farklı imajla bağdaştırmak mümkün

müydü? "Kardeşlerim, bacılarım, sizlere sesleniyorum dostlarım. Anavatanımızı köleleştirmeye geldiler, ama topraklarımızda bir başka büyük bayram olacak. Düşman ezilecek. Zafer bizim olacak." Ezberden yazdığım bu cümleleri, radyodan kendi kulaklarımla duymuştum ve sonu gelmez idam listelerini imzalayan öfkeden deliye dönmüş Stalin hakkında hiçbir şey bilmeyen Sovyet yurttaşlarının duydukları da buydu.

Zaten bilselerdi bile, Rusya'nın ve Avrupa'nın kaderinin söz konusu olduğu bir sırada, bu bilginin ne kıymeti olabilirdi? Bunu söylemek zor. Son olarak, olanları açıklamak için dinsel –"Dostoyevski'vari"– unsurlar da sayılabilir, ama bunların üzerinde fazla durmak gerekmez. Her ne olursa olsun, en dürüst, parlak ve yaratıcı insanların –çoğunluğu olmasa bile– pek çoğu Stalinizm tezgâhından geçmiş ve bunu bir süreliğine ya da temelli benimsemiştir. Bu örneklerin listesi uzundur. Buna karşılık, sürece bulaştıkları halde Stalin'i de onun Rusya'sını da asla kabul etmemiş olanların listesi de çıkarılabilir.

Bu bahsi, Stalinizm'in demin söylediklerimizin içinde örtük olan bir özelliğinin altını çizerek kapatacağım. Okurlardan Stalin'in sapkınlıklarından hiçbirini esirgemedim, öte yandan Stalinizm'in iki tarihsel zorunluluğa dayandığının anlaşılması zorunludur: güçlü bir devlet kurmanın önkoşulu olarak, sanayide Batı'nın seviyesini yakalamak. Güçlü bir devlet –aslında, tüm dünyada öyle kabul edilen, muzaffer bir "büyük güç" (*derzhava*)– imajının ve bunun gerçekliğinin, sadece pek çok yurttaş için değil, Rusya tarihinde görülmemiş büyüklükte bir devletin kurucusunu manevi tahtından indirmesinden dolayı Kruşçev'den nefret eden Politbüro üyeleri de dâhil, yönetici sınıf için çok güçlü, hatta hipnotize edici bir faktör olduğunun vurgulanması gerekir. Yürütülen mantık şöyleydi: Amaca ulaşıldıktan sonra, bu çılgınlıklarla uğraşmanın âlemi ne? Ve bu, sadece Rusya ve lider kadrolarıyla sınırlı bir mantık değildir. Güçlü bir devletin stratejik çıkarları adına gerçekleştirdiği canavarlıkların kurbanlarına duyarsızlık, tüm dünyada hükümet çevrelerinde yaygın bir tutumdur. "Devletin gücü" pek çok milliyetçiliğin ve emperyalizmin en yüce değeridir.

Bu ihtiyat kayıtları hiçbir şekilde yaşananlardan çıkarılacak sonuçları değiştirmez: Stalinizm her şeyiyle akıldışıydı ve bu, onu çürütmekle kalmayıp iğrençleştirdi. Bu şeytanı kovmak için bir çeşit Şamanist güç gerekti; Kruşçev'in halk inançlarından esinlenerek yaptığı tam da bu oldu. Stalin'in naaşı başka bir yerde toprağa verilmek üzere Kızıl Meydan'daki mozoleden alındığında, ayakları önden çıkarıldı. Cinlere perilere dayalı köylü inançlarına göre, bu, sağlığında büyük kötülükler etmiş bir ölünün bir daha gelip yaşayanlara musallat olmamasının güvencesiydi. Nikita'nın istediği gibi, bu hayaletten kurtulmak, Sovyet Rusya'ya –görece kısa ömürlü olacak olsa da– umut veren yeni bir şans sunuyordu.

İKİNCİ KISIM

1960'lar ve Ötesi: Yeni Bir Modelde Yeni Bir Açmaza, Kruşçev'den Andropov'a

14

"E Pur, Si Muove!"*

Benim altmışlı yıllarım, Stalinizm'e vakfedilen otuzlu yıllar kadar değişkendir ve bizleri seçilmiş konu başlıkları üzerinden rejimin sonuna kadar götürecektir. Sovyetler Birliği pek çok alanda hatırı sayılır bir canlılık gösterdikten sonra, yetmişli yılların başından itibaren bir gerileme sürecine girdi ve sonunda bir daha çıkmamak üzere "durgunluğa" (*zastoi*) gömüldü. Liderlerin kişilikleri, sistemin değişken sağlık durumunun iyi bir göstergesidir: Kruşçev ve Andropov belli bir dinamizmin canlı timsalleriyken, Brejnev ve Çernenko gerilemenin somut örneklerini oluştururlar. Tarih grafiğinin çizdiği bu eğrilerde kendi içinde yeni olan hiçbir şey yoktu. Sovyetler Birliği'nin tarihsel dinamiği daha başlangıcından itibaren inişi çıkışlı olmuştu. Ama burada ele aldığımız, aşağı doğru inen bir eğrinin, bazı açılardan kafa karıştırıcı olmakla birlikte, yeni ve hayra alamet olmayan son aşamasıdır.

Bu, bizi artık aşikâr olan bir gerçeği bir kez tekrarlamaya itiyor: 1941'de savaşa girip 1945'te zaferle çıkan Rusya, kentleşmiş bir sanayi ülkesine dönüşme sürecini tamamlamaktan uzaktı. Sosyolojik ve kültürel açıdan, hâlâ kırsal geçmişinin

(*) "Devran gene de dönüyor" anlamında Latince deyim – ç.n.

batağına saplıydı; bu, modernleştirici devletinin ayırt edici özellikleri için bile geçerliydi. Savaş sonrası dönemi ve Stalin'in son yıllarını nitelemek için akla gelen ilk sıfat "ilkel"dir. Tüm çabalar iki hedefe odaklanmıştı: savaş öncesi yaşam standartlarını yeniden tutturmak ve savaşta Alman işgali altında kalan uçsuz bucaksız topraklarda Sovyet sisteminin bir benzerini yeniden inşa etmek.

Bu yeniden inşa sürecine başlangıçta egemen olan kaosun kelimelerle tarifi mümkün değildir. Almanlardan geri alınan topraklara binlerce görevli gönderilmişti, ama bunların çoğu, kendilerini bekleyen görev için gerekli vasıflara sahip değildi. Yerel olarak işe alınan binlerce kişi arasında da pek çok eski işbirlikçi vardı. Rejim sayısız düşmanla karşı karşıyaydı: Ukrayna, Litvanya ve Letonya'da gerilla birlikleri Kızıl Ordu'yla şiddetli çarpışmalara giriyordu. Sistemin yeniden inşası ve karışıklıkların bastırılması zaman aldı ve ağır kayıplara neden oldu. Ekonomiyi canlandırma çalışmaları başlatılmıştı ve enerjik bir şekilde yürütülüyordu. 1953'e gelindiğinde, pek çok alanda savaş öncesi (1940) seviyeler tutturulmuştu, ama bu, tüketim malları için geçerli değildi. Gıda maddeleri tedariki açısından, 1945-1953 dönemi Rusya'sı halkın hâlâ açlık çektiği ya da her durumda yetersiz beslendiği bir ülkeydi.

Burada bir noktanın altını çizmek isteriz: Yeniden inşa, bazı alanlarda –başta silah, özellikle de atom silahları üretimi olmak üzere– ne kadar etkileyici olursa olsun, yozlaşmakta olan, derin işleyiş bozuklukları içindeki Stalinist sistemin restorasyonuyla çakıştı. Bu, yaşlanmakta olan diktatörün temel siyasi aracı olan azgın teröre geri dönüşünü ve gerici, milliyetçi bir "büyük güç" ideolojisinin resmen ilan edilmesini kapsıyordu. Diktatörün savaş sırasında açıkça benimsemiş olduğu bu ideoloji, artık emperyal Rusya'nın otokrat kalıbına dökülerek "kusursuzlaştırılacaktı".

Rejim, çarlarla unvan yarışına girişen ve bürokrasinin üst kademelerine Büyük Petro'nun "rütbeler ve üniformalar çizelgesi"nin bir kopyasını dayatan bir adamın kişisel diktatörlüğüydü. Birliğin milli marşında, devletin ve ideolojisinin en

yüce simgesi olarak "Büyük ve Kutsal Rusya"ya yapılan gönderme, bu yeni-eski retorik kıyafeti tamamladı. Halkın itaati ise terörle sağlandı. Görünüşte oldukça başarılı olan "restorasyon"un bu yönünü en iyi Gulag rakamları yansıtır. Savaş sırasında 800.000'e inmiş olan tutuklu sayısı 1953'te 3 milyonu geçmişti. Buna, sürgünde ve hapishanelerde bulunanlar da eklendiğinde, 5 milyon kişilik bir rakama ulaşılır ki, bu bütün zamanların rekorudur. Bununla birlikte, aynı yıl mahkûm sayısı yeniden azalmaya başladı. Bu arada, anlamlı en ufak bir politika değişikliği saptamak mümkün değildir. Stalin gizliden gizliye kadro değişiklikleri planlamaya devam ediyor ve liderlerin hiçbiri sonunun ne (ya da nasıl) olacağını bilmiyordu: Molotov ve Mikoyan tasfiye edileceklerinden emindiler. Çarlık'ın son günlerindeki sürekli bakan değişikliklerini anımsatan bu sonu gelmez atamalar ve reorganizasyonlar, tepede hüküm süren karışıklığın göstergesidir. Kısacası, SSCB'nin o yıllarda gerçek anlamda yönetildiğini söylemek mümkün değildir.

Stalin'in ağır hastalığı üzerine, Politbüro üyeleri başucunda (ya da belki yandaki bir odada) sırayla nöbet tutmaya başladılar. Artık sonunun geldiği belli olunca da siyasi işlere döndüler. Çoğu çoktan planlar yapmaya başlamıştı ve kendilerine müttefikler bulmak ve mevki-makam kapmak için ayak oyunlarına giriştiler. Değişen kombinasyonlar ne olursa olsun, yeni yöneticiler başka bir çağa –geçmişe– ait bir rejimin mirasçılarıydı. Değişimler neredeyse anında başladı ve ilk baştaki birbirinden kopuk önlemler, yerini çok geçmeden peş peşe reform dalgalarına bıraktı.

Bu reformları aşağıda tartışacağız. Ama şimdilik, Stalin'in ölümünün sistemde, rejimi diriltmeye muktedir bir lider grubunun oluşmasına imkân veren çeşitli supapları açtığını görmek önemlidir. Tepedekilerin tamamı "Stalinist" olarak nitelenebileceğinden, attıkları ilk adımlardan birinin, Stalinist gelenek doğrultusunda, aralarından birini –Beria– ve gizli polis yetkililerinin epeyce bir bölümünü tasfiye etmek olması hiç de şaşırtıcı değildir. Bunların tamamı, alelacele uydurulan, ipe sa-

pa gelmez suçlamalara dayanarak kurşuna dizilecek ya da hapse atılacaktı.

Olayların sırası bu sonucu kısmen açıklar. Stalin 5 Mart 1953 günü öldü. Aynı gün toplanan Merkez Komitesi plenumu, Bakanlar Kurulu ve Yüksek Sovyet Prezidyumu, MGB (Devlet Güvenlik Bakanlığı) ile MVD'nin (İçişleri Bakanlığı), başbakan yardımcılığına da atanmış olan Beria'nın yönetimindeki MVD çatısı altında yeniden birleştirileceğini açıkladı. Bu kararlar, 15 Mart'ta Yüksek Sovyet tarafından resmen onaylandı. Aynı gün, Bakanlar Kurulu Beria ve Malenkov'a yakın isimleri çeşitli görevlere atadı: Kruglov, Kobulov ve Serov, Beria'nın birinci yardımcılığına, Maslennikov MVD bakan yardımcılığına getirildi ve hepsi MVD Danışma Kurulu'nun (her bakanlıkta bulunan bir iç danışma organı) üyesi yapıldı. Bu atamaların kesin nedenleri ve saikleri hâlâ karanlıktır. Ama gerçek olan, Beria'nın sözde müttefiki Başbakan Malenkov'un himayesinde hükümetteki kilit rolünü koruduğu ve baskı aygıtının tamamını ve ona bağlı askerî oluşumları, yani bir milyondan fazla insanı kontrolü altında tutmaya devam ettiğidir.

Hızla birbirini takip eden bu gelişmeler Kruşçev'i telaşlandırmış olmalıdır. Kruşçev'in Malenkov'u, müttefiki Beria'yı devirmeye nasıl ikna ettiği benim için açık bir konu değil. Beria 26 Haziran 1953'te, bir Politbüro toplantısı sırasında tutuklandı ve bunu diğer MVD görevlilerinin tutuklanması izledi. Bakanlığın sınai yapılarının dağıtılmasına karar verildi ve 1 Eylül'de, dokunulmazlığı olan MVD "Özel Danışma Kurulu" lağvedildi. Bunların ardından başka değişiklikler geldi.

Ne var ki, Beria ve şürekâsının işledikleri suçların gerçek hikâyesi halka anlatılmadı. Gerçi, anlatılsa bile kimse inanmazdı. Bunun yerine Sovyet vatandaşlarına klasik bir Stalinist iksir sunuldu. Beria'nın aslında mesai arkadaşlarının tamamını mı yoksa bazılarını mı tasfiye etmek istediğini bilmek mümkün değildir. Üstelik görevdeki liderlerin çoğu –hatta tamamı– masum insanları ölüme gönderen kararları tek başlarına ya da topluca imzalamışlardı ve bu nedenle suça iştirakle suçlanma tehlikeleri vardı. Böylece, bu kanlı geçmiş hakkında ne düşün-

düklerini hâlâ söylememiş olan diğer tüm Stalinistlerin işledikleri cinayetlerin bedelini zirveden tek bir lider –kuşkusuz tehlikeli biriydi– ve daha önemsiz birkaç isim ödedi. Gene de, öne çıkan bir vakıa vardır: Kâbus gibi "soruşturmalar", düzmece suçlamalar ve sürmekte olan mahkemeler –en başta, herkesin diline düşmüş "hekimler komplosu" davası– anında durduruldu. Kurbanların itibarları tamamen iade edildi ve hekimler Kremlin'deki görevlerine döndüler. Çok geçmeden, daha az tantanayla başka itibar iadeleri ve tahliyeler de başladı.

Bu, önemli bir şeyler olacağını gösteren açık bir işaretti. İlya Ehrenburg bu değimleri "buzların çözülüşü"ne benzetse de (bu başlığı taşıyan bir romanında) lider grup içinde, ömürlerinin sonuna kadar Stalin'e sadık kalacak ve geçmiş konusunda asla pişmanlık duymayacak isimler vardı. Nikita Kruşçev 1956'da XX. Parti Kongresi'nde Stalin'e sansasyonel bir saldırı başlattığında Sovyet toplumu, özellikle de entelijansiya, Stalinist göstermelik mahkemeler, keyfi tutuklamalar ve idamlar devrinin bir daha açılmamak üzere kapandığını anladı. Gene de, buzların çözülüşünü başlatan, bu kongre değildi: Kongreye katılanlar da herkes kadar şaşkındı ve aralarındaki pek çok Stalinist şok geçiriyordu. Kimse böyle bir bombanın patlamasını –veya bunun bu kadar çabuk olmasını– beklemiyordu. Stalinistlerin cevabı bir yıl sonra geldi: Prezidyum'da çoğunluğu sağladıktan sonra, Kruşçev'e karşı bir "saray darbesi" girişiminde bulundular. Ama bu girişim askerler ile Merkez Komitesi'nin çoğunluğu arasında kurulan bir ittifakla engelledi; Kruşçev iktidarını korudu ve konumunu sağlamlaştırdı. Bundan sonra duyulmadık bir şey oldu: Darbecilere ölüm –hatta hapis– cezası verilmedi. Sadece görevlerinden alındılar. Hatta aralarından biri –Voroşilov– affedildi ve onursal bir görevde tutuldu.

Bütün bunlar –ve burada bahsetmediğimiz başkaları– gerçekten ilk kez yaşanıyordu ve Kruşçev döneminde ve görevden alınmasından sonra, siyaset sınıfı içinde kural olarak kalacaktı. Tarihçilerin çoğunlukla yeterince vurgulamadıkları bir başka belirleyici değişiklik daha oldu: "Karşıdevrimci suçlar"

işlemekle suçlanan sayısız insanın hapsedilmesine son verildi. Hatta bu mefhum ceza yasasından çıkarıldı ve yerine, muhalif faaliyetlere yönelik "devlete karşı suç" kavramı getirildi. Siyasi muhalefete karşı baskı devam etti, ama (ileride göreceğimiz gibi) baskı artık daha küçük ölçekliydi ve eskisi kadar şiddetli değildi. Artık bir sanığın suçlanabilmesi için, gerçekten bir şey yapmış olması gerekiyordu ve bu hiç de yabana atılır bir değişiklik değildi. Kuşkusuz, baskıya maruz kalanlar ağır bir bedel ödüyor ve geçmişle yapılan karşılaştırmalar küçük bir teselli oluyordu, gene de ceza politikası alanındaki değişimler anlamlıydı. Protesto etmek artık bir intihar eylemi değildi; insanlar hapisten sağ çıkıyordu. Keyfi güç kullanımına karşı çıkmanın açık ve gizli bazı yolları vardı.

Artık sistemdeki daha derin değişimleri incelemeye geçebiliriz. Bunların yolunu hükümet politikası açıyordu, ama Sovyet gerçekliğindeki kendiliğinden dönüşümler de değişim yaratıyordu. Söz konusu değişimler, Stalinist rejimin ayırt edici özelliği olan, toplumun "askerileştirilmesi-suçlu durumuna getirilmesi-seferber edilmesi" sacayağıyla ilgilidir.

Ceza infaz sistemindeki değişimler genel başlığı altında, önceki rejimin temel bir bileşenin tasfiyesinden söz etmemiz gerekir: Gulag (önceki sayfalarda, ileri bir yozlaşma içinde tasvir ettiğimiz bir zorunlu çalışma sistemi). Pek çokları hep varmış gibi konuşsalar, başkaları yok oluşunu fark etmeseler de, Gulag yirmi yıl sürdü. Bazı kilit yapılar 1953'te lağvedilmişti, ama reform ciddi anlamda 1954'ten itibaren başladı. En önemli olay, daha önce de söylediğimiz gibi, Gulag'ın zorunlu çalışma imparatorluğunun temel öğesi olan, MVD'ye bağlı ekonomik-sınai kompleksin dağıtılmasıydı. Kesintisiz bir ücretsiz işgücü arzıyla derinden bağlantılı olan bu meşum baskı kompleksi-sınai kuruluşlarının çoğunun (kara ve demir yolu inşaatı, ormancılık, madencilik, vd.) sivil bakanlıklara aktarılmasıyla önemli oranda küçüldü. İşgücü artık kölelerden değil, aynı tarihlerde iyice tadil edilen iş yasasının sağladığı korumalardan yararlanan ücretli işçilerden oluşuyordu. MVD'nin bu şekilde büyük ölçekte "mülksüzleştirilmesi", tüm Gulag yapısının

adım adım ıslah edilip adı değiştirilen bir ceza infaz sistemine dönüşmesiyle at başı gitti. Bunu kamplardaki (adları "koloni", "tutukevi", "sürgün yeri" olarak değiştirilmişti) tutuklu sayısında görülen azalma izledi. Bu çeşitli kurumlarda (tutukevleri hariç) tutulanların sayısı 1 Ocak 1953'te 5.223.000 iken, 1 Ocak 1959'da 997.000'e indi; "karşıdevrimciler"in sayısı ise 580.000'den 11.000'e düştü. Altmışlı yılların başından itibaren keyfi kıyımlar yaygın bir uygulama olmaktan çıktı.

Bu reformlar yumuşak bir şekilde ilerlemedi, ama halkın "normalleşme süreci"nin hızlanması için yaptığı baskı, İçişleri Bakanlığı ve Başsavcılık tarafından destekleniyordu. Bu iki kurum, MVD'nin ceza infaz kurumları idaresinin uygulamalarını sert bir dille eleştiriyor ve ceza sistemiyle ilgili parti ve devlet kararlarına uymasını istiyordu. Dört yıl arayla yazılmış iki rapor bu açıdan son derece aydınlatıcıdır. 1957 tarihli ilk rapor, İçişleri Bakanı Dudorov (görevdeki ikinci yılıydı) tarafından kaleme alınmıştı ve "Kamplar Sorunu ve Yeni Ceza Politikası" üzerineydi. 1961'de yazılan ikincisi ise SSCB Başsavcı Yardımcısı Mishutin'e aitti. 1953-1956 arasında atılan adımları gözden geçirdiği için, ilkin bu ikinci raporu inceleyeceğiz.[1]

Mishutin'in üzerinde durduğu başlıca noktalar şunlardı: Kamp yönetimleri 1953'e kadar tutukluların "ıslahını ve yeniden eğitimi"ni dert etmemişti. Tutuklular esas olarak işgücü olarak görülüyordu; dolayısıyla, MVD asıl görevini ihmal etmişti. Yıllarca, gerçek bir ceza infaz politikası mevzuatı olmamıştı. Toplumun temsilcileri ceza infaz kurumlarının kapısından içeri giremiyordu ve savcıların bunların işleyişi üzerindeki denetimi sınırlıydı. Merkez Komitesi 10 Temmuz 1954'te, MVD kamplarındaki ve kolonilerindeki durumu iyileştirmeyi amaçlayan bir kararname çıkarmıştı. MVD, asıl görevi tutukluları üretken bir emek sürecine sokmak ve bu yolla topluma yeniden katılmaya hazırlamak olduğu halde, sadece ekonomik hasılaya yoğunlaşmakla eleştiriliyordu. 24 Mayıs 1955'te Merkez Komite, ondan kısa bir süre sonra da Yüksek Sovyet Pre-

[1] GARF, 8131, 32, 6610, LL. 91-96 – Başsavcı Yardımcısı A. Mishutin'in 13 Mayıs 1961 tarihli daha uzun bir raporundan.

zidyumu, SSCB'de "savcılık denetim yönetmeliği"ni resmen onaylayarak yürürlüğe sokmuştu; yönetmeliğin beşinci maddesi tutukevlerinin denetlenmesiyle ilgiliydi. Bundan böyle, kamp savcıları doğrudan Başsavcıya değil, Başsavcılığın bölge bürolarına başvuracaklardı. Bu, başlı başına bir ilerlemeydi. Ama kamplardaki durum hâlâ tatmin edici değildi. 25 Ekim 1956'da, Bakanlar Kurulu ile Merkez Komitesi'nin yayımladığı ortak bir kararnamede, SSCB MVD'si ile yeniden eğitim misyonlarını bir yana bırakmakla suçlanan –tekrardan suç işleyenlerin sayısı bunu gösteriyordu– cumhuriyetlerdeki muhataplarının çalışmalarını iyileştirmeyi hedefleyen önlemler sayılıyordu. Hükümet, çalışmayla ıslah kampları (*ispravitel'no-trudovye lagerei-ITL*) sistemini küçültüp ortadan kaldırma ve adı "koloni" olarak değiştirilen yerlerde olup bitenleri izleyecek, yerel sovyet icra komiteleriyle bağlantılı denetim organları oluşturma çalışmalarını hızlandırmıştı.

MVD Danışma Kurulu'nun 1957 başında Dudorov (eski parti *aparaçik*'i) başkanlığında yaptığı bir oturumunun tutanakları, bize durum hakkında bir fikir verir. İşleyişini düzeltmek için parti tarafından MVD'nin başına getirilen Dudorov, tutuklu işgücünün yeniden eğitimi ve kullanımı başta olmak üzere, bakanlığına bağlı kamplar ve koloniler idaresinden hiç memnun değildi.[2] Tutukluların yaklaşık %6'sı istihdam edilmiyordu, çünkü çalışabilecekleri bir iş yoktu; istihdam edilenler için ise ücret sistemi tam bir kaostu. 1956'da, MVD enerjisinin büyük bir bölümünü polisiye işlere harcamıştı ve 1957 yılında bakan, Merkez Komitesi'nin talepleri doğrultusunda, ceza infaz sisteminin öne çıkan sorunlarına nihayet bir çözüm getirebilmesini umuyordu. Dudorov şöyle devam ediyordu:

> Merkez Komitesi ile Bakanlar Kurulu'nun *kamp* sisteminden *koloni* sistemine geçilmesine karar verdiğini biliyorsunuz. Koloniler çok daha iyi bir iş gerçekleştirmektedir, ama bu sistemde daha yapılması gerekenler vardır. Şu anda, tutukluların %35'i kolonilerde, kalanı ise, çeşitli ekonomik kuruluşlarla

2 GARF, 9401, 8, 9.

sözleşme esasına göre çalıştıkları kamplarda bulunmaktadır. Önümüzdeki görev tüm tutukluları kolonilere aktarmaktır. Bu, gelecek 4-5 yıl içinde 370 yeni koloninin açılmasını gerektirmektedir. Üretim işinin tamamı tutuklular tarafından, tutukluluk yerlerinde yapılmalıdır. [Koloni ile kamp arasındaki temel farkın bu ve normal bir ücret sistemi olduğu varsayılıyordu. - ML] Mevcut 66 koloni yeniden eğitim konusunda –hapis cezasının ana hedefi– iyi neticeler vermektedir ve çalışma başlıca ıslah yöntemidir.

Bakan arada şöyle bir saptamada bulunur: "Koloniler tüketim malları (giyecek, mobilya, ev aletleri ve bazı tarım makineleri) üretmektedir. Bu suretle, *zek*'ler kendileri ve aileleri için bir miktar para kazanmaktadır."

Dudorov epeyce pembe bir tablo çiziyordu. Tecrübeler (kendisinin de not ettiği gibi) tutuklulara nakit para ödenmemesi gerektiğini, çünkü pek çoğunun bunu kumarda kaybedebildiğini ya da başka tutuklulara çaldırabildiğini gösteriyordu. Bazı *zek*'ler ayni ödemeyi tercih ediyordu. Dudorov raporunu, idarenin ve bakanlık danışma kurulunun sorunu 1957 yılı içinde çözmeyi umduğunu belirterek bitiriyordu (gerçekte, kolonilerin kurulması birkaç yıl daha alacaktı).

Şimdi Mishutin'in 1961 tarihli raporuna dönersek, ilk baştaki liberalleşmenin fazla ileri gittiğini, sistemde işleyiş bozukluklarına yol açtığını ve düzeltmeler gerektiğini (Dudorov'un tutuklulara fazla para verilmemesi yolundaki tavsiyesinden zaten sezdiğimiz bir şey) öğreniriz.

Yerel yetkililer tahliye olanlara iş bulmaktan sorumluydu. Hükümet 8 Eylül 1958'de, Başsavcılık ve MVD'nin birlikte hazırladığı "İçişleri Bakanlığı'nın çalışmayla ıslah kolonileri ve tutukevleri" hakkındaki kararnamesini onayladı. Metin, ilk kez suç işlemiş olanları eski suçluların arasına katmamak için farklı tutuklu kategorileri arasında kesin bir ayrım yapılması gerektiğini belirtiyordu. Çalışılan gün sayısının düşülmesine dayalı erken tahliye prosedürlerinin gözden geçirilmesini istiyor ve yanında biri olmadan koloni sınırlarının dışına çıkmasına izin ve-

rilen tutuklu sayısını büyük ölçüde sınırlıyordu. Ayrıca, ayni ödeme uygulamasını başlatıyor ve başka önlemler getiriyordu.

1953'ten itibaren, tutuklu sayısı düzenli olarak azaldı. 1953-1957 arasında, Yüksek Sovyet Prezidyumu farklı tutuklu kategorileri için af yasaları çıkardı; bunların arasında, Alman işgalcilerle işbirliği yapanlar için 1955'te çıkarılan af da vardı. 1957'de Ekim Devrimi'nin kırkıncı yıldönümü münasebetiyle, önemli sayıda tutukluyu ilgilendiren yeni bir af ilan edildi. 1956 ve 1959'da cumhuriyetlerde devlete karşı suç, görevi kötüye kullanma ve diğer ekonomik suçlardan mahkûm edilmiş tutuklular ile küçük suçlar işlemiş olanların dosyalarını, doğrudan tutuldukları ceza infaz kurumlarında gözden geçirmekle görevli komisyonlar kuruldu. SSCB Başsavcılığı bu önlemlerin hazırlık çalışmalarına katıldı ve uygulanmalarını izledi.

Ocak 1961'de tutuklu sayısı önemli ölçüde azalmış ve suç kategorilerine göre dağılımı değişmişti. 1953'te tutukluların %10,7'si organize suç, hırsızlık, taammüden adam öldürme ve tecavüzden hükümlüydü; 1961'de bu oran % 31,5 olmuştu. Bu, artık tutukluların büyük bölümünün, çekirdeğini sabıkalıların ve tehlikeli suçluların oluşturduğu adi hükümlüler olduğunu gösteriyordu. 8 Aralık 1958'de çıkarılan koloniler ve tutukevleri kararnamesi şimdi işte bu nedenle yetersiz bulunuyordu: Tehlikeli sabıkalılara karşı yeterince sert olmadığı için suçla mücadeleyi zayıflatıyordu. Merkez Komitesi 5 Kasım 1959'da Başsavcılık'tan bu suçları işleyenlere karşı mücadeleyi yoğunlaştırmasını ve bunlar için uygun bir tutukluluk düzeni geliştirmesini istedi.

İki yıl sonra, hükümet durumdan hâlâ memnun değildi. 3 Nisan 1961'de Merkez Komitesi ve Bakanlar Kurulu gene bir kararnameyle cumhuriyetlerin İçişleri bakanlıklarından, sorumlu oldukları ceza infaz sistemiyle daha fazla ilgilenmelerini, her kurumun durumunu dikkatle incelemelerini ve farklı suçlu kategorileri arasındaki ayrımı pekiştirmelerini istedi. Ayrıca, iyi çalışma sicili nedeniyle erken tahliyeye imkân veren liberal sistemi kaldırdı. Elimizdeki belgelerin işaret ettiği üzere, bu ve diğer önlemler neredeyse beş yıldır tartışılıyor, ama

uygulamaya konamıyordu. Liberal ve muhafazakâr siyasiler ve hukukçular her noktada çatışıyordu. Bir başka önemli önlem de, 27 Şubat 1959'da Başsavcı danışma kurulunun ve bunun cumhuriyetlerdeki karşılıklarının oluşturulmasıydı; bunu, SSCB Başsavcılığı'nın önde gelen görevlilerinin suçla mücadeleyi güçlendirmek ve ceza infaz kurumlarının yönetimini iyileştirmek için çıktıkları sayısız seminer ve teftiş gezisi izledi.

Farklı hükümet organlarının bu sorunları ele alma biçimi hakkında daha fazla bir şey söylemeyeceğiz. Olanları kesin ayrıntılarıyla anlatabilmek için uzman monografilerine ihtiyaç vardır. Gene de, birkaç geçici tespitte bulunabiliriz. Tutukluların –çoğunlukla adi suçlular, ama aynı zamanda hiçbir suç işlememiş "karşıdevrimciler"– ücretsiz köle emeğine dayanan Stalinist zorunlu çalışma sistemi artık geçmişte kalmıştı. Aynı şekilde, 2 milyonun üzerinde insanın ceza çekmekte olduğu –sık sık ömür boyu– kitlesel sürgün yerleri 1960'ta neredeyse tamamen boşalmıştı ve bu cezalardan artık büyük ölçüde vazgeçilmişti.[3] Öte yandan, geçmişten, suçu kanıtlamakla lüzumsuz yere uğraşmaksızın cezalandırmak gibi güçlü bir eğilim devralmış olan bir sistemde, ceza infaz kompleksini normalleştirmek kolay bir iş değildi. Eski sistemin adaletle alakası bile yoktu, altmışlı yıllarda ise gerçek bir adalet sistemi kurma girişimine tanık olundu. Ceza infaz kurumlarının ve bunlardan sorumlu hükümet organlarının ceza ve ceza infaz yasalarını kaleme almak ve yeniden yazmak için yürüttükleri yoğun çalışmaya bakıldığında, bu açıkça görülür. Savaşın hemen ertesinde değişimleri daha da ileri götürmek için başlatılan tartışmalar ve baskılar, Kruşçev'in iktidara gelmesiyle birlikte güçlendi ve neredeyse Sovyet sisteminin son günlerine kadar devam etti. 1984'te yürürlükte olan mevzuat hızla gözden geçirilirse, 1991'e kadar suçlulara uygulanan muamelenin ilkeleri hakkında genel bir fikir elde edilir.

Biz, özel olarak, yasalarda ve yasa yorumlarında ortaya konduğu biçimiyle ceza politikasını ve "ceza infaz kurumlarında

[3] Bu bilgi yukarıda zikredilen kaynaklardan değil, *Russia-USSR-Russia* (New York, 1995) başlıklı kitabımın Ekler bölümünden alınmıştır.

iş hukuku"nu inceleyeceğiz. Bu biraz tatsız bir iş, fakat tarihçiler, Hammurabi Kanunu'nun keşfinden beri, hukuk metinlerinin –her zaman uygulanmasalar bile– ne kadar öğretici olabildiğini bilirler. Bu yasaların getirdiği değişimler hafifsenmemelidir.[4] Bu, özellikle, artık tutuklulara tanınmış olan, gardiyan gözetimi ve zaman sınırı olmaksızın avukatla görüşme hakkı için geçerlidir. Bu, yasaların ve içtihadın büyük yer ayırdığı bir kabule –tutukluluğun, tutukluyu yurttaş statüsünden ve buna bağlı haklardan mahrum etmediği ilkesine– dayanan, daha geniş bir tutuklu hakları tanımının parçasıydı. Kuşkusuz, ceza bu hakları kısıtlıyordu, ama tutuklu, yurttaşlar topluluğunun üyesi olmaya devam ediyordu. Kısıtlamalar gayet ciddiydi: Bir tutuklunun karısı, eşinin salıverilmesini beklemeden boşanabiliyordu, tutukluların oy hakkı yoktu, paralarını özgürce tasarruf edemiyorlardı, vs. Ama ceza infaz kurumu hakkında şikâyette bulunma ve eleştiri yapma temel hakkına sahiplerdi. Bunu doğrudan, yönetime yazdıkları bir mektupla yapabilirlerdi ve yönetimin buna cevap verme zorunluluğu vardı. Tutuklular kurum yönetimi kanalıyla başka mercilere de (parti ve devlet) başvurabilirlerdi. Yönetim muhtemelen, şikâyetini geri çekmesi için tutukluya baskı yapmaya çalışacaktı, ama tutuklu ısrar ederse mektubu iletmek zorundaydı. Aksi takdirde, tutuklu durumu ziyaretine gelen akrabalarına ya da dostlarına açabilirdi. Yönetimin tutukluların savcılara yazdıkları mektupları açma hakkı yoktu ve bunları en geç 24 saat içinde yerine iletmek mecburiyetindeydi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, tutukluya zaman sınırı olmaksızın bir avukatla görüşme hakkının tanınmış olması önemli bir ilerlemeydi. Bir başka kaynakta, avukatların tutuklulara yaptıkları ziyaretlerin "ziyaret hakları" bölümünde yer aldığı be-

---

4 Burada yararlandığım temel kaynaklar N. A. Struchkov, *Kurs Ispravitel'no-Trudovogo Prava: Problemy Obshchei Chasti*, Moskova, 1984 ve N. A. Struchkov, V. A. Kirin (yay.haz.), *Kommentarii k Osnovam Ispravitel'no-Trudovogo Zakonodatelstva SSSR i Soiuznykh Respublik*, Moskova, 1972. Diğer belgeler son derece yetkin bir İngiliz uzman olan W. I. Butler'ın, Sovyet hukuk sisteminin çok dengeli bir görüntüsünü sunan *Soviet Law* (Londra, 1983) başlıklı kitabından alınmıştır. Diğer referanslar ayrıca belirtilecektir.

lirtilir.[5] Ama ziyaretler SSCB yasalarıyla değil, cumhuriyetlerin "tutuklulukta çalışma yasaları"yla düzenleniyordu. Bu yasalarda aksi belirtilmedikçe, tutuklunun, tutuklunun ailesinden birinin ya da bir toplumsal örgüt temsilcisinin yazılı talebini takiben, avukatla yapılacak görüşmelere izin verilmekteydi. Görüşmelerin iş saatleri dışında gerçekleşmesi ve avukatın geçerli bir yetki belgesinin olması gerekiyordu. Tutuklu ya da avukat öyle isterse, görüşme baş başa gerçekleşmek zorundaydı. (Yetmişli yılların sonuna ve seksenli yılların başına ait bu metinlerde bu yasal hükümlerle karşılaşmanın benim için sürpriz olduğunu itiraf etmeliyim.)

Savcılar, mahkemeler ve yerel organlarca kaleme alınmış sayısız metin, İçişleri Bakanlığı'nın, hükümete bağlı merkezî ve yerel denetim organlarının, bölgesel mercilerin ve toplumsal örgütlerin tutuklulardan çok yüksek sayıda şikâyet aldıklarını belgeler. Şikâyetler az çok özenle soruşturuluyor ya da daha yetkili makamlara iletiliyordu.[6] Tutukevlerinde yasaların uygulanıp uygulanmadığını denetleme yetkisi, en güçlüleri Başsavcılık ve devlet denetim organları (çeşitli adlardaki) olan bir dizi kuruluşa tanınmıştı. MVD'nin, gerçek yetkilerle donatılmış ve ayrıntılı soruşturmalar yürütebilecek genel bir iç teftiş mekanizması da vardı. Ceza infaz sistemi bu aygıtın bağlı olduğu bakanlığın yetki alanına girdiğinden, gayet haklı olarak, taraflı olabileceği kuşkusu doğuyordu. Bununla birlikte, bakanlığın üst kademe personelinin durum hakkında gayet iyi bilgilendiğine kuşku yoktur.

Üst mahkemelerin, adalet sistemde yasaların uygulanışı üzerindeki kontrolü, ceza infaz kurumlarından sorumlu organlar üzerinde etkili oluyordu. Bu mahkemeler tutukevi yönetimlerinin yasa ihlallerine ve temyiz davalarına ve verilen hükmün yerinde olup olmadığını belirlemek için görülen davalara bakıyordu. Bu faaliyetlerin tutukluların kaderi ve genel-

---

[5] N. A. Struchkov, *Kurs Ispravitel'no-Trudovogo Prava: Problemy osobennoi Chasti*, Moskova, 1985, s. 83-84.

[6] Agy. Aynı yazarın *Problemy Obshche Chasti* başlıklı çalışması (Moskova, 1984, s. 20-21) pek çok bakımdan daha nettir.

de hapishane sisteminin atmosferi üzerinde etkili olduğu kesindir. Toplumsal örgütlerin tutukluların durumuyla ilgilenme hakkı da bu yönde bir etkide bulunuyordu, zira bu hak artık geniş bir haklar ve tazminat olanakları yelpazesinin parçasını oluşturuyordu.

Durumları daha iyi bilinen muhalifler de dâhil, siyasi tutuklular, mahkûmiyet kararlarının gözden geçirilmesini talep etme hakkından ve şikâyette bulunma olanağından tamamen yoksun değillerdi. Bilim adamlarının ve entelijansiyanın diğer üyelerinin, Merkez Komitesi'ne ya da diğer üst makamlara doğrudan ya da gizli yollardan iletilikleri protestolarla ilgili pek çok belge bulunmaktadır. Bu protestolardan bazıları oldukça etkili olabiliyordu. Uluslararası baskılar da belli bir etkiye sahipti ve yetkilileri, muhalifleri hapishanelerde tutmak yerine, vatandaşlıktan çıkarıp yurtdışına sürgüne yollamayı tercih etmeye zorluyordu.

Yetkililerin ve yargıçların küçük suçlar işlemiş kişileri tehlikeli suçlularla bir arada tutmama kaygısı –demokratik sistemlerde uygulanan bir ilke– farklı tutuklu kategorileri için, buna tekabül eden tutukluluk düzenleri olan kurumların açılmasına yol açtı. Tüm kategorilerde, ilk kez hüküm giymiş olanlar sabıkalılardan ayrılıyordu. Kadınlar ve çocuklar için ayrı kurumlar vardı. Nihayet, "devlete karşı özellikle tehlikeli suçlar"dan hüküm giyenler, "özellikle tehlikeli sabıkalılar" ve idama mahkûm edilen, ama özel ya da genel bir aftan yararlanan tutuklular, diğer ceza infaz kurumlarının hepsinden ayrı, yüksek güvenlikli komplekslerde tutuluyordu. Yabancılar ve vatansızlar da ayrı kurumlarda barındırılıyordu. Cumhuriyetlerin başka tutuklu kategorilerini de ayırma hakkı vardı. Buna karşılık, yönetmelikleri savcıların onayıyla İçişleri Bakanlığı tarafından belirlenen hastane-hapishanelerde bu ayrımlardan hiçbiri geçerli değildi.

Sistemde, birbirlerinden iç düzenleriyle –genel düzen, "geliştirilmiş" düzen, "sıkı" düzen ve "özel" düzen– ayrılan toplam dört "çalışmayla ıslah kolonisi" kategorisi vardı. Buna, değişik "iskân kolonisi" kategorileri ekleniyordu. "Sıkı" düzen

"devlete karşı özellikle tehlikeli suçlar"dan hüküm giymiş ve daha önce ceza yemiş olanlara, "özel" düzen ise birden fazla suçtan mahkûm edilmiş olanlar ile idam mahkûmiyetleri başka bir cezaya çevrilmiş kadınlara uygulanıyordu. "İskân kolonileri" diğer koloni kategorilerinden nakledilen, itibarını geri kazanma sürecindeki tutuklular içindi.

Hapishaneler, korkunç suçlar işlemiş olanların kapatıldığı altıncı bir kategoriyi kapsıyordu; özellikle tehlikeli sabıkalılar da, mahkeme öyle karar vermişse hapishanelere gönderiliyordu. Buralarda ayrıca, kötü hal nedeniyle ceza olarak kolonilerden nakledilen tutuklular ile kolonilere gönderilmek yerine hizmet işlerinde çalıştırılmak üzere alıkonan tutuklular bulunuyordu. Hapishanelerin iki düzeni vardı: "genel" ve "sıkı" düzen. Bir tutukluya "sıkı" düzen en çok altı ay boyunca uygulanabiliyordu. Hamile ya da küçük çocuklu kadınlar bu düzenden muaf tutuluyordu. "Genel" düzende tutuklular koğuşlarda kalıyor, ama müdürün izni ve savcının onayıyla, tek kişilik hücrelere aktarılabiliyorlardı. Günde bir saat ("sert" düzende yarım saat) havalandırma hakları vardı. Cezalarını hapishanede yardımcı personel olarak çekmekte olan tutuklular, üzerlerinde para bulundurabiliyor, kısa süre için ziyaretçi kabul edebiliyor, dışarıdan koli alabiliyor (genel düzeninin kurallarına uygun olarak) ve yiyecek alışverişi yapabiliyorlardı.

Diğer bir önemli birim olan, ergenler için çalışmayla ıslah kolonilerinde iki düzen vardı: "genel" düzen ve en ağır suçlar için "geliştirilmiş" düzen.

Son olarak, iskân kolonileri geliyordu. Buralar denetim altında tutuluyordu, ama gardiyan bulunmuyordu; tutuklular uyanma ve yatma saatleri arasında serbestçe dolaşabiliyorlardı. İşleri ya da eğitimleri gerektirdiği takdirde, serbest hareket alanları idari bölgenin sınırlarına kadar genişleyebiliyordu. Tutukluların sivil kıyafetler giymelerine, üstlerinde para taşımalarına ve bunu diledikleri gibi harcamalarına, değerli eşya bulundurmalarına izin veriliyordu. Yönetimin izniyle, kolonide aileleriyle birlikte yaşayabiliyor, bir ev edinip özel bir tarlayı ekip biçebiliyorlardı. Kadınlar ve erkekler bir kez evlendikten

sonra, cezalarının ilk bölümünü nerede çektiklerine bakılmaksızın aynı kolonide birlikte yaşayabiliyorlardı.

Çalışabilecek güçte tüm tutuklular, fiziksel yetilerine göre ve imkânlar elverdiği ölçüde mesleki becerilerine uygun bir iş yapmak zorundaydılar. İş öncelikle koloni sınırları içindeki işletmelerde yapılıyordu. Tutuklular başka kuruluşlar için de çalışabiliyordu, ama kendi atölyelerini ve fabrikalarını organize etmek MVD'ye düşüyordu. Ekonomiyle ilgili kuruluşların, ceza infaz kurumlarının bu hedefi gerçekleştirmesine yardımcı olma mecburiyeti vardı.

"Özel" düzen, prensipte, tutukluların ağır işlerde çalıştırılmasını gerektiriyordu. Ama pratikte, işin her zaman "ağır" olmadığı, çevre fabrika ve şantiyelerdeki boş işlere veriliyorlardı. Fiziksel bir engeli olanların iş yükü daha hafifti. İlan edilen amaç ıslah ve yeniden eğitim olduğundan, işin ağır fiziksel acılara neden olmayacağı varsayılıyordu. Aşırı zahmet, işin bir ceza olmadığı ilkesiyle çelişirdi. Sağlık durumunu, daha önceki iş deneyimini, vs. göz önünde bulundurarak her tutuklunun fiziksel kapasitesini değerlendirme görevi tıbbi bir komisyona aitti. Bir tutukluya, mahkeme kararı bunu açıkça yasaklamadıkça, uzmanlık alanına giren bir iş verilmesi gerekiyordu. Amaç, herkesin kazançlı bir iş yapması ve koloninin iç hizmetlerinin asgari düzeyde tutulmasıydı.

Bu noktada, "özel" düzendeki "ağır iş" konusunun çok tartışmalı olduğuna işaret etmeliyiz. Hukukçuların bizim belirlediğimiz çekincelerinden, bu konuda sıkıntılı oldukları hissedilmektedir. "Ağır iş" düşüncesinin kendisini –dolaylı olarak– sorgulamaya çalışmadıkları durumlarda, bu tür işleri şu ya da bu şekilde hafifletmeye çalışıyorlardı. Her şey bir yana, bu metinler hukukçuların yetiştiği hukuk fakültelerinde okutuluyordu. Hukukçuların seksenli yıllarda, hatta daha önce bu konuda sorular sorduklarına kuşku yoktur.

Tutukluların beslenmesiyle ilgili paragrafları okuduğumuzda, "ağır iş" kategorisinin bulanıklığı daha da artar. Özel düzene tabi tutuklulara sadece, miktar ve çeşit bakımından sınırlı bir tayın veriliyordu. Bu tutukluların sonunda açlıktan ölmeye

mahkûm edildikleri düşünülebilir. Ağır işlerde çalışmaya mahkûm edilmiş tutukluların yetersiz beslenmeleri (ya da sadece böyle bir ceza verme yetkisi) yasaları yorumlayan hukukçuların kesin tavır belirtmedikleri bir noktaydı. Bu, işledikleri suçlar ne kadar korkunç olursa olsun (bunlar en tehlikeli suçlulardı), istismara açık bir noktaydı. Buna karşılık, hamile kadınlar ve hastalar daha iyi beslenme hakkına sahipti. Genelde, kadınlara (özellikle de küçük çocukları olanlara), yeniyetmelere ve sakatlara özel dikkat gösterilmesi ve daha iyi koşullar sağlanması öngörülüyordu. Şu ilke muhtemelen uygulanıyordu: Bir bebeğin ölmesi mutlaka soruşturma açılmasına yol açıyordu.

Kolonilerde Çalışma Koşulları

Tüm tutuklular pazar ve resmî bayram günleri hariç, günde sekiz saat çalışıyordu. Ama tatil hakları yoktu ve emeklilik hesaplarında tutukluluk süresi çalışılan gün sayısından düşülmüyordu. Bunun dışında, iş yasasının sağlık ve güvenlik kuralları ve diğer hükümleri kolonilerde uygulanıyordu. Tutukluluk sırasında sakatlananların, salıverildikten sonra aylık bağlatma ve tazminat alma hakları vardı. Tutukluların emeği, bakım giderlerinin (beslenme, giyim) ve gerektiğinde, mahkemenin emrettiği ücret kesintilerinin düşülmesinden sonra, sivil normlara göre ücretlendiriliyordu.

Batılı bir Sovyet hukuku uzmanı olan W.I. Butler'ın yaptığı araştırmalar, başka bilgiler de vermekte ve kronolojinin netleşmesini sağlamaktadır.[7] Sovyet cumhuriyetleri, toplumla yeniden bütünleşme yeteneklerini kanıtlamış tutuklulara yönelik, "iskân kolonileri" olarak bilinen ilave ceza infaz kurumlarını 26 Haziran 1963'te oluşturdu. 3 Haziran 1968'de reşit olmayanlar için çalışma kolonileri yönetmeliği yürürlüğe girdi. Bu tür yasal önlemler, metinler kamuya açıklanmasa bile, ceza infaz kurumlarının gelişiminin şekillenmesinde etkili oldu (bu örneklerde, cezaların gereksiz sertliğini azaltma yönünde).

7 Bkz. Butler, *Soviet Law*, s. 282 vd.

Hukukçular bu süreçte önemli bir etkide bulundular.[8] Aralarında, gidişatı olumlu yöne çevirmeye çalışan, ama elbette yukarının desteğine ihtiyacı olan tutarlı bir düşünce okulu saptamak mümkündür.

Mahkûmların şu ya da bu ceza infaz kurumuna ya da Başsavcılığın onayıyla psikiyatri kurumlarına gönderilme prosedürlerini SSCB MVD'si belirliyordu. Hapishane ve kolonilerde verilen tıbbi hizmetler, MVD ve Sağlık Bakanlığı tarafından birlikte düzenleniyordu. 1977'de, tüm SSCB için geçerli olan "Çalışmayla Islah Kurumlarının İç Düzen Kuralları" MVD tarafından benimsedi. Bir tutukluluk yerinin düzenini tanımlayan diğer kuralların SSCB ya da ilgili cumhuriyetin Bakanlar Kurulu ile İçişleri bakanı ve yardımcıları tarafından belirlenmesi mümkündü. Ama Sovyet hukukçuları İçişleri Bakanlığı'nın orta kademe daire başkanlarına ya da bizzat ceza infaz kurumlarının yönetimlerine ayrıcalıklar tanımasına karşı açıkça uyarıda bulundular. Yaklaşımları gerçekçiydi, ama muhtemelen hapishane düzenlerinin saptanmasında MVD'ye tanınan ayrıcalıkların azaltılmasını da istiyorlardı, zira (ya da benim varsayımıma göre) pek çok ceza infaz kurumu Moskova'ya çok uzaktı ve bunların yönetim personeli arasında sert yöntemlerden yana olanlar bulunuyordu. Bu hukukçular ülkelerinin tarihini ve hukuk ve asayiş kurumlarında kimlerin çalıştığını biliyorlardı.

Sovyet hukukçularının "sosyalist hümanizm" sloganı altında açıkça dile getirdikleri ilkelerden bazıları, sadece yasaların yorumlanmasına rehberlik etmeyi amaçlamıyordu. Toplumu suçlulardan korumaya yönelik yasanın uygulanması için baskı oluştururken, tutukluları toplumla yeniden bütünleştirmeyi amaçlayan çok yönlü bir reform, yeniden eğitim ve yeniden toplumsallaştırma politikası geliştirmeye de çalışıyorlardı. Cezanın çalışmayla birleştirilmesi –düsturlarının önemli bir öğesi– bir tutuklunun normal yaşama dönmesine imkân sağlamanın en iyi yoluydu. İnsan haysiyetine saygı, iyi hal için ceza af-

8 Bkz. Peter Solomon, *Soviet Criminologists and Criminal Policy: Specialists in Policy Making*, Londra, 1978.

ları, zor ve iknanm birlikte kullanımı, tutuklu kategorilerini birbirinden ayırarak cezaların farklılaştırılması ve cezaların sertliğinin suçların ağırlığıyla orantılı olması, sürekli dile getirdikleri ve hayata geçmesi için mücadele ettikleri ilkelerdi. Yukarıda saydığımız altı hapishane düzeni kategorisinden en sıkı ikisi, görece düşük sayıda tutukluyu ilgilendiriyordu (kesin rakamlar ne yazık ki mevcut değildir). Hukukçular tüm tutukluların ıslah edilebileceği esasından hareketle, cezanın "bireyselleştirilmesi" ilkesini, yani cezanın ve yeniden eğitimin her tutuklunun kişiliğine uydurulmasını da savunuyorlardı.

Bu "ilkeler"in hapishane gardiyanlarını ya da yöneticilerini bile yeniden eğitebileceğine inanmayan ve bu gibi önlemlerin olumsuz sonuçları olabileceğinden çekinen liberal düşünceli kişiler veya her renkten muhafazakârlar için kabul edilemez olduğunu varsaymak herhalde makul olacaktır.

Uzmanlar tarafından tartışılan başka sorunları burada ele almamız mümkün değil. Ama daha önce tartıştığımız bir noktanın bir kez daha vurgulanmasında yarar var: tutuklunun yurttaş olarak kaldığı temel kabulü. Bu kabul kendi başına, Sovyet rejiminde derin kökleri olan baskı eğilimine yönelik bir itirazdı. "Halk düşmanı" kategorisinin kendisi ve bu kategoriye girenlere reva görülen özel muamele, altmışlı yıllardan itibaren pek çok metinde örtük –sık sık da açık– olarak mahkûm edildi. İnsanların "karşıdevrimci suçlar"dan ya da "halk düşmanı" oldukları için kovuşturulmalarına imkân veren hükümler ceza yasasından çıkarıldı ve yasanın uygulanışı sırasında bu ifadeler kullanılmaz oldu. 1961'de bu yasa maddelerinin yerine, bundan böyle siyasi muhaliflere uygulanacak baskının temelini oluşturan -ama Stalinist kudurgan şiddetin tersine, idam cezası öngörmeyen– "devlete karşı en tehlikeli suçlar"la ilgili altı paragraf geçirildi. Söz konusu suçların pek çoğu Sovyet vatandaşlığından çıkarma ve SSCB'den sınır dışı etme (bu kendi başına bir zulüm değildi) kararıyla cezalandırılıyordu. Suçun, Sovyet yasalarına uygun biçimde tanımlanması gerekiyordu. Böylece mutlak keyfilik kural olmaktan çıktı. Bununla birlikte, siyasi muhaliflerin, hatta sadece eleştirilerini dile getiren vatandaşla-

nın takibi, gerek ülke içinde gerek uluslararası planda Sovyet hükümeti için bir sıkıntı kaynağı olmaya devam etti.

Uygulamada sözünü ettiğimiz mevzuatın lafzına ve ruhuna sadık kalınıp kalınmadığını tespit etmek kolay değildir. Ben, siyasi tutukluların, özellikle de "muhalifler"in tutukluluk koşulları hakkındakiler hariç, Stalinist dönem sonrası ceza infaz sistemine ilişkin güvenilir bir monografiye rastlamadım. Bunlar istisnasız, Mordovia ve Urallardaki yüksek güvenlikli kolonilerde tutuluyordu ve "özel" düzene tabiydiler. Koşullar çok sıkıydı ve bazıları çok mücadeleci ve tavizsiz olan bu tutukluların haşin hapishane yönetimiyle ilişkileri, kamp yaşamının iyice sertleşmesine yol açıyordu. Bu kampların gerçek yüzünü, sayılarını, buralarda çekilen cezaları, insan kayıplarını, vs. öğrenmek için kapsamlı araştırmalara ihtiyaç vardır. Elimizde Uluslararası Af Örgütü kaynaklı bazı bilgiler bulunmaktadır[9] ve bu metinlerde, hukuksal kaynaklardan alıntıladığımız hakların pek çoğundan söz edilmemektedir. Uluslararası Af Örgütü soruşturmalar sırasında avukatların hazır bulunmasını engelleyen sınırlamaları (bunları biz de biliyoruz) saymakta, ama mahkûmların cezalarını çekerken avukatlarla görüşme imkânı konusunda hiçbir şey söylememektedir. "Devlete karşı özellikle tehlikeli suçlar"dan hüküm giyip sıkı düzen uygulanan yüksek güvenlikli hapishanelere kapatılan siyasi tutukluların, diğer mahkûmlara kıyasla daha az hakları olduğunu tahmin edebiliriz. Örneğin, mahpusların çoğunun ailelerinin yaşadığı bölgede tutulmalarını öngören yasa hükmüne genelde uyulmasına rağmen, yasa metinleri muhalifler için bunun tam tersini öngörüyordu. Tersi bir kanıt olmadığından, siyasi tutukluların devredilemez temel hakları olan yurttaşlar olarak görüldüklerini varsaymak mümkün değildir.

Genel olarak ele alındığında ceza ve infaz kurumlarındaki nüfusun durumu kayda değer ölçüde düzelmişti, ama elde ek bilgiler olmadıkça, gerçekliğin yeni mevzuata ne ölçüde tekabül ettiğini bilmeye imkân yoktur. Kolonilerin çok geniş top-

9 Bkz. Uluslararası Af Örgütü, *Prisoners of Conscience in the USSR*, Londra, 1974.

raklara dağılmış olmaları, hapishane yöneticilerinin düşük eğitim düzeyi ve MVD hapishane personelinin kaba kuvvet kullanma alışkanlığı –bütün bunlara ilaveten, kaşarlanmış suçlularla baş etmenin aşikâr güçlüğü– göz önüne alındığında, fiilî durumun yasa hükümlerinden az çok uzaklaşması muhtemeldir.

Gene de, yasaların ve bunları uygulatmaktan sorumlu güçlü kurumların varlığı, tutukluların sistemi etkileme ve ilgili yasal hükümleri kendi lehlerine kullanmadaki kayda değer tecrübesi ve kamuoyu, reformların, siyasi tutuklular da dâhil (bu konuya tekrar döneceğiz), Stalin döneminde yürürlükte olan sistemden oldukça farklı bir sistem yarattığını varsaymaya izin verir. Her durumda, ister şikâyetler, savcılara ve yargıçlara yapılan başvurular ve tutukluların ya da ailelerinin, parti ve devlet yetkililerine ulaşan cezaların gözden geçirilmesi talepleri olsun, ister değişik soruşturma komisyonlarının (bunların belgeleri zaman zaman Batılı araştırmacılara açılıyordu), elimizdeki muazzam miktarda malzemenin işaret ettiği sonuç budur. Temyiz prosedürleri ve alt mahkemelerin kararlarını gözden geçirme yetkilerini kullanan savcıların ya da üst mahkemelerin müdahaleleri, adli prosedürlerde önemli düzelmeler sağlıyor ve tutukluların koşullarını iyileştiriyordu.

Ceza politikasını rasyonelleştirme (modernleştirme mi demeli?) eğiliminin beraberinde getirdiği bir diğer önemli gelişme, hukuk çevrelerinin ve bunların siyasi müttefiklerinin –pek çoklarının ileri sürdüğü gibi– hiçbir sorunu çözmeyip yeni problemler yaratan sistemin cezalandırma eğilimini zayıflatmak için uyguladıkları güçlü baskıyla bağlantılıdır. W.I. Butler, ne kadar ağır olursa olsun, tutukluluk gerektirmeyen ceza tiplerinin uygulaması yönünde güçlenen baskıyı incelemiştir. Bu çerçevede, en serti belli bir yerden sürgün ya da uzak bir yere sürgüne gönderme olan bir dizi "şartlı ceza"yı analiz etmiştir. Diğer cezalar, zorunlu çalışma (mahkûmlar önceden olduğu gibi çalışmaya devam ediyor, ama ücretlerinden büyük bir para cezasına denk düşen bir kesinti yapılıyordu), toplumla yeniden bütünleşmelerinde eski tutuklulara

yardım ve zorunlu çalışmanın olmadığı cezalardı (bunlar, SSCB ve cumhuriyet yasalarına, bu cezaların statüsünü, savcılar tarafından denetlenme ve uygulanma usullerini düzenleyen 15 Mart 1983 tarihli bir kararnameyle eklenmişti). Sözünü ettiğimiz para cezaları dışında, bu tip hükümler arasında, bazı görevlere gelmenin ya da belli faaliyetlerde bulunmanın yasaklanması, malların müsaderesi, bir askerî rütbenin ya da unvanın geri alınması ve işyerinde herkesin önünde uyarma cezaları yer alıyordu. Yetmişlerde ve seksenlerin başında adalet sisteminde yapılan reformlar, bu eğilimin daha da güçlendiğine ve tutukluluk gerektirmeyen ceza kararlarının yargıçlar arasında giderek yaygınlaştığına işaret etmektedir.

Hapishanelerde ya da sıkı düzen uygulanan iki koloni kategorisinde tutulan siyasi tutuklu ve tehlikeli suçlu sayısının görece düşük olduğunu unutmamak gerekir. Tutukluların büyük çoğunluğu cezalarını "daha yumuşak" kategorilerde çekiyordu ve yüksek adli otoriteler, hukukçular ve bazı hükümet çevreleri tarafından savunulan denemelerin hedefi bu kesimdi. Amaç, ağırlıklı olarak kapatma cezaları vermeye geleneksel olarak eğilimli bir sistemin büyük ölçekte "ağır cezadan uzaklaştırılması"ydı. Cezaları liberalleştirme mücadelesi, çok daha önce, Stalin sonrası dönemin ilk yıllarından itibaren, hatta daha evvel başlamıştı. Ama seksenli yılların başında, büyük ölçüde başarıya ulaşan ciddi bir mücadele haline geldi. Todd Fogleson'ın (bu bilgileri ona borçluyum)[10] "ağır cezadan uzaklaşma arayışı" deyimi bu dönemi mükemmel bir şekilde özetler.

Rusya Federasyonu Adalet Bakanlığı kaynaklı veriler, 1980'de ceza davalarındaki sanıkların yaklaşık %94'ünün suçlu bulunduğunu ve yaklaşık %60'ının hapse atıldığını göstermektedir. 1990'da bu rakamlar sırasıyla %84'e ve %40'a inmişti. Fogleson'a göre, bu boyutta değişimler ender görülür ve bu olguyu sırf yayımlanmış malzeme ve röportajlar temelinde

10 Bkz. Todd Fogleson, "The Reform of Criminal Justice and Evolution of Judicial Dependence in Late Soviet Russia", Peter H. Solomon, Jr., yay. haz., *Reforming Justice in Russia, 1864-1996: Power, Culture, and the Limits of Legal Order* içinde, Armonk (New York) ve Londra, 1997.

açıklamak mümkün değildir (yetmişlerin sonu ile seksenlerin başında görülen ceza davalarının arşivleri henüz açılmamıştır). Ama Fogleson, haklı olarak, işgücü sıkıntısının bununla bir alakası olması gerektiğini tahmin etmektedir. Bu konuya tekrar döneceğiz.

Şimdilik, Fogleson'ın siyaset dünyasıyla ilgili önemli bir tespitinin üzerinde duracağız. Geçmişte, yargıçlar parti görevlileri ve Adalet bakanları tarafından denetleniyor, üst mahkemeler ise esas olarak adli denetim yetkilerini kullanıyorlardı. Yetmişli yıllarda, ceza hukukunu liberalleştirme kampanyasına, bu alana müdahaleden vazgeçmiş olan parti önderlik etmedi. Keza. Adalet Bakanlığı da öncü bir güç değildi. Hükümlerinde "ağır cezadan uzaklaşma"ları ve tutukluluk gerektirmeyen cezalara daha sık başvurmaları için alt mahkemelere baskı yapan, mahkeme hiyerarşisinin en üst kademesi, yani SSCB Yüksek Mahkemesi ve cumhuriyetlerdeki yüksek mahkemelerdi. Söz konusu mahkemeler bu hedef doğrultusunda, eleştiriler yayımlayıp yargıçlar için eğitim seminerleri düzenleyerek temyiz ya da denetim yetkilerini kullandılar.

İlk önemli değişimler, Yüksek Sovyet'in, bundan böyle basit para cezaları ya da iki haftalık hapis cezalarıyla cezalandırılacak pek çok hafif suçu ağır ceza davası konusu olmaktan çıkardığı Şubat ve Mart 1977'de gerçekleşti (bu tarihe kadar, asgari ceza bir yıl tutukluluktu). Bundan böyle, yargıçlar "toplumsal olarak tehlikeli" bulmadıkları davalarda ertelenen cezalar, üç yılın altındaki mahkûmiyetler için de zorunlu çalışma cezaları verebilecekti. 1978'de Yüksek Sovyet, basit para cezalarının ve tutukluluk gerektirmeyen cezaların verileceği suç kategorilerini genişletti. Küçük suçlara verilen cezaların hafifletilmesinden yana argümanları geliştirenlerin, kısa süreli hapis cezalarının etkisini sorgulayan Sovyet kriminologları olduğunu belirtelim. Bunların en ünlülerinden biri, 1976'dan itibaren, suçtaki artışın en büyük nedenlerinin ailenin dağılması, toplumsal bağların kopması, toplumla bütünleşme eksikliği ve toplumsal avantajların artan etkisi olduğunu ileri sürmüştür. Hapishanelerde tecrit, sorunları ağırlaştırmaktan

başka bir sonuç veremezdi. Fogleson'ın görüşlerine yer verdiği başkaları, tutukluluk gerektirmeyen cezaların, insanların kendilerini suçlu olarak görmelerini, dolayısıyla da suçluya dönüşmelerini önlediğini savunuyordu.

Böylece, 1977-1978'de, önde gelen hukukçular "baskı araçlarında daha büyük bir tasarruf" ve ceza yasalarında, sistemin genel hedeflerini gerçekleştirmesine yardımcı olacak değişiklikler talep ettiler. Başkaları, bulgularının bilimsel olduğunu ve 20. yüzyıl sonunda bu alanda izlenecek politikanın bilime dayanması gerektiğini vurguladılar. Daha başkaları, cezalandırıcı bir mantıktan faydacı bir felsefeye geçilmesini istediler: Toplumsal hedeflere ulaşmada ceza ikinci sırada gelmeliydi.

Yüksek Mahkeme alt mahkemeleri, verilen cezaları daha da farklılaştırmaya ve ceza soruşturmalarının yürütülmesinde ve suçun kanıtlanmasında daha titiz olmaya zorlarken, bu politikanın genel sonuçları taraftarlarında düş kırıklığı yaratıyordu. Kasım 1984'te, Adalet Bakanlığı bazı yargıçların mesajı almadıkları ve yüksek mahkemelerin kararlarını önemsemedikleri sonucuna vardı. Kuşkusuz, eski politika daha az sorun çıkarıyordu ve SSCB alt mahkemelerinde hâlâ büyük ölçüde devam eden baskıcı zihniyete daha uygundu. Gene de, başka değişimler de gerçekleşecekti, zira ceza reformu cephesi artık daha geniş ve hareketliydi.

Her şey, cezalandırıcı eğilimlerden kopma yönündeki bu itkinin ardında yatan yasal, hukuki ve ideolojik mantıktan ibaret değildi. İleride daha ayrıntılı olarak ele alacağımız artan işgücü sıkıntısı, ağır cezadan uzaklaşma girişiminin ve çevresinde dönen tartışmaların arka planındaki faktörlerden biriydi. Stalinist sistemde emekçiler bir dizi yasal ve ekonomik kısıtla işyerlerine bağlı olduklarından, işgücü "özgür" falan değildi. Fiiliyatta bu sorunu, yetkililerin yasal ve ekonomik önlemlerle ve işten kaçanların ve kaytaranların ahlaken mahkûm edildiği kampanyalarla baş etmeye çalıştıkları, durdurulması imkânsız, kendiliğinden bir işgücü hareketliliği hafifletiyordu.

Burada söz konusu olan daha geniş kapsamlı bir olgudur: Stalinizm zirvesindeyken bile kontrol altına alınamayan ve so-

nunda meşrulaşıp Stalin sonrası değişimler sırasında kabul edilen doğal bir gelişme. Bu, "işgücünün Stalinizm'den arınması" olarak adlandırabileceğimiz şeydir. Ceza sisteminde reform ve mahkûmiyet kararlarında "ağır cezadan uzaklaşma" eğilimi, daha geniş kapsamlı bu sürecin parçasıydı. İşyeri ilişkilerini sürekli değiştiren güçlü değişim dalgaları, ceza politikasını ve toplumsal politikaları buna ayak uydurmaya zorluyordu. Aşağıda ele alacağımız iş yasaları ve uygulamaları, fabrikalarda ve bürolarda çalışanların, kâğıt üzerinde ve fiiliyatta haklar elde etmeyi nasıl başardıklarını göstermektedir. Bu haklar, iş yasası başta olmak üzere hukuksal belgelerde yazılıydı.

İş Yasası: Tarihsel Bir İnceleme

Sovyet rejiminin başlangıcından itibaren, çalışma mevzuatı hükümetin gündeminde öncelikli bir yer işgal etti: sekiz saatlik işgünü, iki haftalık ücretli izin, emeklilik, işsizlik, hastalık ve malullük sigortası. 9 Aralık 1918'de, Rusya Federasyonu'nun iş yasası çıkarıldı (ama hiçbir zaman yayımlanmadı). 16-50 yaş arasındaki herkes, malul olmadıkça "çalışmak zorunda"ydı. Eşit işe eşit ücret ilkesi ilan edilmişti ve çeşitli çalışma koşulları düzenlemeye tabi tutulmuştu. Sovyet uzmanlarına göre, sözleşmeye dayalı gönüllü ilişkilerin yerine işçilerin eratlaştırılmasını zorunlu kılan, 1918-1921 arasındaki İç Savaş'tı. 30 Ekim 1922'de yeni bir yasa çıkarıldı ve 15 Kasım'da yürürlüğe girdi. "Çalışma zorunluluğu"nun yerine, "istihdam prosedürleri" geçirildi: İş ilişkileri bundan böyle gönüllü bir anlaşmaya dayanacaktı. "Çalışma zorunluluğu" istisnai koşullarla (doğal afetler, acil kamusal görevler) sınırlanmıştı. Yasanın ayrı bir başlığı, toplu sözleşmeleri ve bireysel iş sözleşmelerini ele alıyordu. İşçiler ve yönetim, bazı temel hükümlere uyulması koşuluyla bireysel iş sözleşmelerini değiştirebiliyorlardı. Toplu sözleşme görüşmeleri sendikalar tarafından yürütülüyordu; iş uyuşmazlıkları halk mahkemeleri tarafından çözülüyordu: ücretlerle ilgili geçici komisyonlar, uzlaşma ya da tahkim kurulları oluşturulmuştu. Sekiz saatlik işgünü korun-

muş ve fazla mesai şartları düzenlenmişti. Kısacası, 1922 tarihli iş yasası devlet sektörünü kayırsa da, Batı ülkelerindeki iş yasalarına çok benziyordu.

1929'da ulusal ekonomik planlamaya geçiş, pek çok hükümde değişiklikleri de beraberinde getirdi. Artık tek işveren devletti ve sendikalar ekonomi yönetiminin bileşenlerinden biri olmuştu. Sendikalar 1934'ten itibaren toplu sözleşmeleri hazırlamayı bıraktılar ve o tarihe kadar, güçlü bir hükümet organı olan Çalışma Komiserliği'nin yetki alanına giren sosyal güvenlik yönetimini ve düzenlemeleri uygulatma işini üstlendiler. 1933'te bu komiserlik tasfiye edildi; sözümona sendikalarla birleştirildi, ama sendikalar bir hükümet organı olan komiserlikle aynı otoriteye sahip değildi. Mezunların zorunlu tayinle işyerlerine yerleştirilmesine 1930'da, planlama prosedürleri kapsamında başlandı. 1932'de işçiler üzerindeki kontroller sıkılaştırıldı; bundan böyle, bir günlük devamsızlık derhal işten çıkarmayla cezalandırılabilecekti. 1938'de disiplin önlemleri daha da çoğaltıldı: İşe geç gelmek ya da erken çıkmak suç haline geldi. 1940 başında yayımlanan bir kararname, yönetimin rızası olmadan işten ayrılmayı yasaklıyordu. Buna karşılık, devlet, çalışanları, rızalarını almaksızın, dilediği gibi bir yerden başka yere tayin edebiliyordu. Toplu sözleşmeler 1947'de resmen yeniden başladı. Toplu sözleşme uygulaması 1935'te kaldırılmış olmakla birlikte, fiiliyatta çeşitli şekillerde varlığını sürdürmüştü; bu da, işyerlerinde gerekli olduğunu gösteriyordu. Ücret artışlarına gelince, yerel düzeyde belli bir esneklik tanınsa da, bunlar giderek daha çok merkezî kararlara bağımlılaştı. Böylece, 1930-1940 arasında 1922 tarihli iş yasasının büyük bölümü geçersizleşmişti ve metin artık yayımlanmıyordu.[11]

Stalin sonrası dönemde, en sert önlemlerden bazıları kaldırıldı. Çalışanlar istifa ya da iş değiştirme hakkını geri aldı ve yeni metinler (1957) savaş sırasında getirilen sert hükümleri yumuşattı. Yeni bir iş yasasının hazırlıklarına başlandı.

11 Burada temel kaynağım, Butler, *Soviet Law*, s. 208-222'dir.

1959'da, tartışılmak üzere bir ilk taslak yayımlandı, ama yasa ancak 1970'te çıkarıldı ve 1 Ocak 1971'de yürürlüğe girdi.

Bu metinlerin ve başlattıkları tartışmaların incelenmesi, çalışma mevzuatının 1986'ya kadarki gelişimini izlememize olanak verir. İşverenle sözleşmeyi feshederek işten ayrılma hakkı temel bir hak olarak belirlenmişti; yönetimin buna itiraz hakkı yoktu.[12] "İş sözleşmesi" iki tarafa da getirdiği pek çok güvence ve çalışanlar lehine özel hükümleriyle ciddi bir prosedür haline gelmişti. Yasanın saydığı bir dizi kusur için yaptırımlar uygulama yetkisi de dâhil, yönetimin hakları açık bir şekilde tanımlanmıştı.

Sözleşmenin çalışan tarafından feshi (sürekli sözleşmelerde) "İş Yasası'nın Esasları"nın 16. maddesine dâhil edilmişti (Rusya Federasyonu ve diğer cumhuriyetlerin iş yasalarında da). Çalışanların iki ay önceden yazılı bir ihbarda bulunması gerekiyordu; sağlam gerekçelerin sunulması halinde, ihbar süresi bir aya inebiliyordu. İşçi hastalık, malullük, bireysel ya da toplu sözleşmeleri düzenleyen kuralların ihlali ve ilgili bölümün 1980 ve 1983'te kaleme alınan yeni versiyonlarında sayılan başka nedenlerle, süreli bir iş sözleşmesini (10. madde, 2. bölüm) sözleşmenin bitiminden önce feshedebiliyordu.

1983 versiyonu işçilerin iki aylık ihbar süresi dolmadan işlerinden ayrılmalarına da izin veriyordu. Her durumda, yönetim çalışana "çalışma karnesi"ni iade etmek ve ödenmemiş ücretlerini ödemek zorundaydı. Bu hükümler son derece ayrıntılıydı; bir yorumcu, çalışanın işini bırakmak istemesi halinde bir açıklamada bulunma mecburiyeti olmadığını bile belirtir (iki haftalık –mevsimlik işçiler için sadece üç günlük– bir ihbar süresinin yeterli olduğunu belirten 1980 tarihli bir metinle ilgili olarak). Sadece, tutukluluk gerektirmeyen bir ceza çek-

12 Bu konu, iş uyuşmazlıkları ve diğer sorunlarla ilgili malzemelerin kaynağı: V. I. Terebilov, yay.haz., *Kommentarii k Zakonodatel'stvu o Trude*, Moskova, 1996. Bu kitabın editörü SSCB Yüksek Mahkemesi'nin başkanıydı. İş uyuşmazlıkları s. 409'da ayrıntılı olarak incelenmektedir (iş yasasının 86.-94. ve 201.-224. paragrafları). İş sözleşmesi ve işçinin bunu feshetme hakkı için bkz. s. 50-55, özellikle de Rusya Federasyonu'nun iş yasasının 29. paragrafı: "İş sözleşmesini fesih gerekçeleri".

mekteyken işlerinden ayrılmak isteyenler, cezalarının infazından sorumlu makamdan izin almak zorundaydı.

İş Uyuşmazlıkları

İş uyuşmazlıkları birliğin ve cumhuriyetlerin iş yasalarında geniş bir yer tutar. İşçilerden gelebilecek her tür şikâyeti ele almak için, bir dizi kurum ve kuralı (iş normları dâhil) içeren gerçek bir sistem kurulmuştu. Bu şekilde, her büyük işletme ya da devlet dairesinde, sendikaların ve yönetimin eşit olarak temsil edildiği bir "iş uyuşmazlıkları komitesi" bulunmak zorundaydı. Daha küçük işletmelerde ve devlet dairelerinde bir "sendika komisyonu" yetkiliydi ve uyuşmazlık bu komisyon tarafından çözülemezse yerel (kent ya da il düzeyinde) bir mahkemeye havale ediliyordu. Kıdemli çalışanları ve teknik personeli ilgilendiren uyuşmazlıklara ilgili işletme yönetimi bakıyordu. Çıkan kararın şikâyetçi lehinde olması halinde, yönetimin sadece şikâyetçinin zararını tanzim etmekle kalmayıp uyuşmazlık nedenlerini ortadan kaldırmak için önlemler alması da gerekiyordu. Yönetimin işçilerin haklarını ihlal etmekten suçlu bulunduğu durumlarda, dava mahkemelere götürülebiliyordu.[13] Bu davalarda uyuşmazlık medeni kanuna göre çözülüyordu. Savcıların müdahil olmalarına ve şikâyetleri dinlemelerine izin veriliyordu (son derece kesin bir dizi talimata uyarak); taraflardan birinin yasayı ihlal etmesi durumunda, savcıların kovuşturma başlatma hakları bile vardı. Belli bir işletme kademesinde uyuşmazlığa düşen çalışanlar, derhal üst yönetime başvurabiliyorlardı. İşletmelerindeki sendika komitesinin aldığı karardan hoşnut olmadıklarında mahkemelere gidebiliyorlardı. İşverenler de aynı hakka sahipti. Nihayet, işten çıkarılma durumunda çalışanlar, sendika komitesi ya da iş uyuşmazlıkları komitesinden geçmeksizin, doğrudan mahkemelere başvurabiliyorlardı – aynı şekilde, işveren-

13 Yüksek Mahkeme plenumunun, Merkez Komitesi'nin ideolojik ve siyasi-eğitimsel çalışmanın iyileştirilmesi kararı ışığında aldığı, mahkemelerin görevleriyle ilgili 29 Haziran 1979 tarihli karar.

ler de, neden olmuş olabilecekleri zararlar için çalışanları dava edebiliyorlardı.[14]

İş yasası son derece ayrıntılıydı. Çalışanların işle ilgili davalarda meşru taraf olabildikleri anlaşılmaktadır, ama yasal prosedürlerin işçiler için son derece karmaşıkken, işverenler için çok daha basit olup olmadığı sorgulanabilir. Bununla birlikte, elimizdeki istatistikler, işçilerin de uzlaşmazlık çözüm sürecinin değişik düzeylerinde bu prosedürleri kullanmayı öğrendikleri ve çoğu durumda davalarına işletme yönetiminden daha olumlu yaklaşan mahkemelere yoğun biçimde başvurdukları sonucunu çıkarmamıza izin vermektedir.[15]

Ne olursa olsun, iş sözleşmesi iki tarafı da bağlıyordu. Ve yönetim çok güçlü olsa bile, çalışanların elinde, mahkemelere başvurmaktan daha etkili bir silah vardı: İş değiştirerek çıkarlarını koruyabiliyorlardı. Personel değişkenliği olgusu, Sovyet sosyologları ve istatistikçileri tarafından ayrıntılarıyla incelenmişti. Ayrıcalıklı sınıf işçiler değil yöneticilerdi, ama ufukta beliren işgücü sıkıntıları karşısında, bürokrasi, işçileri yerlerinde tutmak için çözümler ve çareler bulmaya zorlanıyordu. Büyük işletmeler bunu yapmak için daha fazla imkâna sahipti; işçilere lojmanlar, kulüpler, kreşler ve başka kolaylıklar sunmakta ya da bunların giderlerini, sık sık bu işletmelerin varlığına bağımlı olan belediyelerden (özellikle, Batı'da sanayileşme tarihinin çoktan unutulmuş bir sayfası olan fabrika kentlerin çoğalmasıyla birlikte) çıkarmaktaydılar.

Demin sözünü ettiğimiz büyük çaplı toplumsal olgu –personel değişkenliği– tüm sektörleri etkiliyordu. İş yasası hükümlerinin ardında ve çevresinde, sürekli işyeri değiştirmeler, yeni istihdam havzalarına göçler, iş, iklim, lojman koşullarının çok ağır olması halinde geri dönüşlerle, çok farklı bir gerçeklik

---

14 Bkz. Iu.A. Korshunov vd., *Sovetskoe Zakonodatel'stvo o Trude: Spravochnik*, Moskova, 1980, s. 57 vd.

15 SSCB iş yasasının son versiyonu 1970'te (RSSFC'ninki 1971'de) yayımlanmıştı. Bana göre, bu yasalar ve işle bağlantılı sonraki mevzuat hakkında en iyi kaynak, V. I. Terebilov, "Verkhsuda SSSR", A. I. Startseva, M. E. Pankin, yay. haz. *Kommentarii k Zakonodatel'stvu o Trude*, Moskova, 1986'dır.

vardı. Bu işgücü trendleri ekonomik planlamanın önüne ciddi sorunlar çıkarıyordu. Stalinist çözüm –seferberlik, cebir ve polisiye yöntemler– artık söz konusu değildi. Sistemi yönetenlerin, yasal olarak "işgücü piyasası" olarak adlandırılabilecek bir olguyla ve işçiler ile işveren-devlet arasında oluşmakta olan zımni bir anlaşmayla yüzleşmesi gerekiyordu. "Ödediğinizin karşılığını alıyorsunuz" –ya da bunun gerçeküstücü versiyonu olan "Siz öder gibi yapıyorsunuz, biz de çalışır gibi yapıyoruz"– bu gerçekliğin en veciz ifadesiydi. Ama "işgücü piyasası" terimi bu gerçekliği, bazı entelektüellerin bayıldığı "gerçeküstücülük"ten daha iyi ifade eder. Gerçekten de, bu terimin kullanımını haklılaştıran, açık ve doğrudan –ve/veya kısmen gayri resmî ve dolaylı– bir ekonomik pazarlık süreci oluşuyor ve işliyordu. Artan işgücü sıkıntısı, sadece işverenler fena halde işgücüne ihtiyaç duydukları için değil, –istihdam durumu üzerinde ağırlığını hissettiren bir çelişki nedeniyle– yedek bir işgücü bulundurmak çıkarlarına uyduğu için de ağır kısıtlar yaratıyordu. Bu, ilginç bir anormalliğe yol açtı: İşçiler işgücü sıkıntısı çekilen zor bölgelerdeki işleri, devletin sözleşmelerde yer alan, doğru dürüst yaşam koşulları sağlama yükümlülüğünü yerine getirmediği gerekçesiyle terk ediyor, işgücü fazlası olan bölgelere dönebiliyor ve gene de iş bulabiliyorlardı.

Anlattığımız gelişmeler –ceza politikası ve polis, Gulag'ın ve kitle terörünün son bulması, yasal mevzuat ve işçi hakları– devletin, bürokrasinin ve partinin işleyişini de etkiledi. Muhafazakâr reflekslerin canlanması ve buna tekabül eden kurumsal değişimler (KGB de dâhil), yönetim kadrosunun toplumdan, özellikle de iş dünyasından anladığına verdiği cevaptı. Rejimin daha da gevşemesi için yükselen toplumsal baskı karşısında, bazıları, KGB'nin de yardımıyla vidaları sıkmak istiyordu. Ama bu işe uygun "vidalar"ı bulmak giderek güçleşiyordu.

15

KGB ve Siyasi Muhalefet

Şimdi, temel yasa uygulatma kurumlarından birine –gizli polis– ve siyasi muhaliflerle baş etme yöntemlerine dönebiliriz. Bugün itibariyle, KGB tarihi hakkında otorite kabul edilen bir çalışma yoktur ve bu kitap yazıldığı sırada KGB arşivleri hâlâ araştırmacılara kapalıydı. Bu nedenle, ortaya çıkan bazı bilgilerle yetinmek durumundayız.

Gizli polisin, Kruşçev öncesi dönemde büründüğü çeşitli kimliklerle –Çeka, GPU, NKVD– tarihçiler tarafından nakledilen iniş çıkışlı bir tarihi oldu. 1917'de Çeka'nın (*chrezvychainaia Kommissiia*) kurulmasından itibaren, örgütün ajanları resmen hep "Çekacı" (*chekisty*) olarak anıldı; bugün de böyle anılmaktadır. Bu ajanların devrim dönemindeki rolüyle açıklanan, saygın bir isme bu şaşmaz bağlılık, muhtemelen örgüt ile Stalinist dönem arasına mesafe koymak gibi örtük bir amaca hizmet ediyordu. Çekacılar büyük bir dava uğruna mücadele etmiş, hayatlarını tehlikeye atmış ve bu uğurda ölmüşlerdi; Stalin döneminde ise NKVD ajanları (*nkvdisty*) masum insan kitlelerini işkenceden geçirdiler ve öldürdüler. Onlar da hayatlarını tehlikeye atıyorlardı, ama kahramanca değil: Patronun emriyle işledikleri cinayetlerin izlerini ortadan kaldırmak için, gene patron tarafından tasfiye edilebiliyorlardı.

Burada, GPU 1934'te teorik olarak NKVD (İçişleri Komiserliği) tarafından yutulduğunda, aslında bunun tam tersinin gerçekleştiğini hatırlatmakta yarar var. NKVD, komiserlik içinde GUGB (Devlet Güvenlik Genel İdaresi) adıyla dokunulmadan bırakılan GPU yönetimi tarafından devralınmıştı. Bu şekilde, ulusal ve uluslararası siyasi güvenlik ve istihbarat servisleri kompleksi, bir çırpıda bağımsız bir kurum (MGB ya da KGB tipinde) haline gelebiliyor ya da yeniden NKVD-MVD'nin bir bileşeni olabiliyordu. Stalin döneminde NKVD-MVD'nin başında güvenlik servislerinin şefinin bulunduğunu, dolayısıyla da "parça"nın "bütün"ün kontrolünde olduğunu da hatırlatmak lazım. Sık aralıklarla birbirini izleyen bu yeniden yapılanmalara neden gerek duyulduğu uzmanlara sorulacak bir sorudur. Bizim için en önemli nokta, gizli polisin ve istihbarat servislerinin, büyük temizlik hareketlerinde uğradıkları ağır kan kaybına ve Stalin sonrası dönemde gerçekleşen sayısız değişimin saflarında yarattığı çalkantıya –bazen de kaosa– rağmen, esas olarak dokunulmadan kalmış olmasıdır.

Bir aşamada, MVD –bürokratik bir "süper güç"– Gulag'a, tüm istihbarat kompleksine ve önemli askerî özel güçlere, bunun yanında sınır muhafızlarına hükmediyordu. Bunlara ilaveten, bir İçişleri Bakanlığı'nın bildik işlevlerini –asayiş, nüfus kayıtları ve yerel yönetimin denetimi– yerine getiriyordu. Stalin'in ölümünden sonra, MVD'nin gücü ciddi bir şekilde azaltıldı ve 1962'de Birlik bakanlığı olarak lağvedildi. 10 Şubat 1954'te, MGB (Devlet Güvenlik Bakanlığı) bir kez daha –bu defa temelli– MVD'den ayrıldı. Bundan önce MVD bakan yardımcısı olan General Serov'un otoritesi altına girdi ve MVD'nin bazı işlevlerini üstlendi. Serov 8 Aralık 1958'de görevinden alındı ve askerî karşı istihbarat örgütünün (GRU) başına ve genelkurmay başkan yardımcılığına atandı. Bu arada KGB (K, *Komitet*'in baş harfi) adını almış olan MGB'nin yönetimi A.N. Shelepin'e emanet edildi. Komsomol'da başladığı kariyerine cumhuriyetlerde parti örgütlerini denetlemekten sorumlu Merkez Komitesi dairesinin başkanı olarak devam eden Shelepin, Kruşçev'in talimatıyla, KGB'nin aşırı dallanıp budak-

lanmış örgüt yapısını basitleştirdi ve önemli personel indirimlerine gitti. Bu değişimler, bazı tarihçiler tarafından "çok önemli" görülmüştür ve Kruşçev'in "gösterişli apoletlerini ve pantolon şeritlerini sökme" (Rusçası *raspognim, razlampasim* kulağa daha veciz gelir) şeklindeki anti-militarist vecizesiyle gayet güzel özetlenir. Bu nedenle, önde gelen bazı simaların gıpta ettikleri askerî unvan ve üniformaları taşıma hakkına Shelepin de yeni İçişleri Bakanı Dudorov da sahip değildi.

KGB'nin Moskova'daki merkezi Lubianka'da işler yavaş yavaş yoluna girmeye başladı. Gizli polis, işleyiş tarzında bazı önemli değişikliklerle (bunlar, liberal görüşlü yurttaşların, hukukçuların ve entelektüellerin görmek istediklerinin çok gerisinde kalsa da), eski ağırlığına yeniden kavuştu. KGB'nin iç yapısı 1958'den altmışlı yılların ortalarına kadar değişmeden kaldı. Ne var ki, aynı dönemde, rejimin karakterini etkileyen değişimlerin –yasa ve yönetmeliklerin artan önemi, hukuki mesleklerin kayda değer rolü, giderek kentleşen bir toplumda cebri önlemlerin etkisinin azalması– örgütü etkilememesi mümkün değildi. Tuzaklarla dolu bu alanda değişimin "doğal" sınırları olduğu doğrudur –bilhassa, bu, rejimin bütünü için de geçerli olduğundan– ve bunların akılda tutulması önemlidir. Gene de, gerçekleşen değişimler kayda değerdi.

Saymaya başlarsak, Stalin'in gizli polisinin elindeki güçlerin azaltılması aşamalı olarak gerçekleşti, ama işin sonuna gelindiğinde sıkı bir temizlik operasyonu gerçekleşmiş oldu. Özel konferanslar, doğrudan siyasi polisin yönettiği olağanüstü mahkemeler ya da uğursuz yerel "troykalar" gibi illegal yapıların dağıtılması belirleyici bir adım oluşturdu; bunu, KGB'ye, yürüttüğü soruşturmaların sonuçlarını daimi mahkemelere teslim etme zorunluluğunun getirilmesi izledi. Bu girişim, güvenlik servislerinin sonuna kadar kullanma talimatı aldıkları, infial uyandıran keyfilik alanını biraz olsun daraltı. Gizli polis için sınai bir işgücü havuzu olan Gulag'ın lağvedilmesi ve bunun sonucunda gizli polisin ekonomik aktör olarak sahneden çekilmesi, bir diğer önemli dönemeçti. Gizli ya da üniformalı polisin rüşvetçiliğine ve uyguladığı şiddete karşı sürmekte

olan kampanya da aynı yönde seyretti. Birinci Kısım'da, GPU'nun daha yirmili yıllarda, halk savcılarınca (rejim düşmanlarının izini sürerken ellerinin serbest kalmasını isteyen Çekacılarca "kanuna harfiyen sadık kılı kırk yarıcılar" diye alaya anılıyorlardı) denetlenmeye nasıl tepki gösterdiğine işaret etmiştik. O dönemde savcılar yenik düşmüş ve pek çoğu sonradan canından olmuştu. Savcılar kör topal da olsa, yeniden KGB soruşturmalarını denetleyip yürütüyorlardı.

Kruşçev döneminde Stalinist canavarı dizginlemek ve gizli servislerdeki atmosferi değiştirmek için alınan önemli tedbirler arasında, bunların başına parti aygıtından seçilen yeni isimlerin getirilmesi de yer alıyordu. Gerçekte Kruşçev'den sonra rejimin iki numaralı adamı olan Mikoyan, otobiyografisinde[1] bu girişimi onaylar, ama Kruşçev'i, Ukrayna'da Merkez Komitesi birinci sekreteri olduğu dönemde, 2 Eylül 1939'dan 25 Temmuz 1941'e kadar burada NKVD şefi olarak görev yapan General Serov'u atadığı için eleştirir. Kremlin'in yeni yöneticisi, Serov'a başka kimsenin göstermediği bir güven besliyordu – en azından, Kruşçev'in usta dalkavuklar tarafından kolayca yönlendirildiğini iddia eden Mikoyan'a inanacak olursak. Çürütülmesi güç iddialar karşısında (aslında, bunlar Kruşçev'in muhaliflerinden kaynaklanıyordu) sonunda Serov'u görevden almak zorunda kaldıysa da, onu en azından onursal bir makama atadı.

MGB 1954'te, SSCB düzeyinde yetkili bir kuruluş olarak (KGB) yeniden oluşturuldu ve başta sınır muhafızları olmak üzere, önceden MVD'ye ait olan ve sayıları giderek artan işlevler üstlendi. Gene de, MVD'den farklı olarak, artık muazzam bir ceza infaz sistemini yönetmiyordu (bu sistem MVD'nin yetki alanında kalmıştı) ve sadece, sorgusu süren şüphelilerin tutulduğu az sayıda hapishanesi bulunuyordu. Daha büyük bir kampının ya da kolonisinin de olması muhtemeldir, ama ben buna dair açık bir belgeye rastlamadım. Diğer taraftan, KGB, istihbarat, karşı istihbarat, muhabere ve nakliye güvenli-

1 Anastas Mikoyan, *Tak Bylo: Razmyshleniia o Minuvshem*, Moskova, 1999.

gini aynı çatı altında toplayan ve muazzam gözetim tekniklerine, tipik bir detektif servisine (KGB jargonunda "harici gözetim"), çok sayıda başka daire ve şubeye, kalabalık bir personele ve bütün bunların yanı sıra, KGB'nin duyarlı addettiği her sektörden işe alınan ücretsiz muhbirlere (*stukachi*) sahip korkunç bir aygıt oluşturuyordu. Bu güç birleşmesi, merkezileşmenin erdemlerine olan yerleşik Sovyet inancının tipik bir dışavurumuydu. Bu resmi, KGB'nin Sovyet liderlerinin güvenliğinden ve büyük ölçüde, bunların SSCB ve dünya hakkında bildiklerinden (ya da bilmelerini istediği şeylerden) sorumlu olduğunu ekleyerek tamamlarsak, durum daha da açıklık kazanır. Dolayısıyla, KGB idari bir devdi, ama Stalin dönemindeki selefinden farklı bir dev.

Son olarak, KGB şeflerinin tepedeki iktidar odağına bağımlı olduklarını ve hiç kuşkusuz, bir başkasından çok tercih ettikleri lideri destekleme eğiliminde olduklarını belirtelim. İyi haber kaynaklarına sahip olan R.G. Pikhoia'nın da tahmin ettiği gibi, KGB, bu şekilde, 1964'te Kruşçev'in ayağının kaldırılmasında tartışmasız bir rol oynadı. Pikhoia'ya göre, komplonun kolayca başarıya ulaşması, Kruşçev'in güvenlik servisleriyle olan gergin ilişkileriyle bağlantılıydı. Beria'nın 1953'te tutuklanmasının ardından, yardımcısı S.N. Kruglov MVD'nin başı olmuş ve pek çok kişi bunu Stalinist yöntemlere geri dönüş işareti olarak yorumlamıştı; özellikle, MVD'nin elinden alınan çeşitli askerî sınai faaliyetlerin yeniden bu kuruluşa devredildiği düşünülünce. Aslında, bu can sıkıcı işaretler üst yönetimdeki kısmi ve geçici bir kısa devreden kaynaklanıyordu ve Beria'nın eski suç ortaklarına karşı yürütülen temizlik devam etti. Ağustos 1953 sonunda, MVD şefi, bölge idarelerindeki temizlik operasyonunun bittiğini duyuruyordu (bazı görevliler ölüm ya da uzun süreli hapis cezalarına mahkûm edilmişti). Otuzlu yılların tüm "pogromlar"ından sorumlu tutulan MVD'nin nüfuzu azalırken, KGB'nin yıldızı yükseliyordu.

Bundan bir yıl sonra, Moskova merkezli bir SSCB İçişleri Bakanlığı'nın yeterli görüldüğü 1930'dan beri bir İçişleri Bakanlığı'na sahip olmayan Rusya Federe Cumhuriyeti için bir

MVD kuruldu. Bu, başka değişimlerin habercisiydi. 1956'da, Kruglov MVD'nin başından alındı ve yerine Merkez Komitesi'nin inşaat dairesinin başı Dudorov geçirildi. 1956-1957 yıllarında pek çok MVD kadrosu işten alındı; bu, 13 Ocak 1962'de SSCB MVD'sini dağıtarak işlevlerini cumhuriyetlerdeki MVD'lere aktarma operasyonunun mantıklı bir ön adımıydı. Rusya'da MVD'nin adı bile değiştirilip MOOP (Kamu Düzeni Bakanlığı) yapıldı. Ama okurlar merak etmesinler: Çok geçmeden tekrar eski adını aldı, zira otoriter bir devlette, böyle güçlü gelenekler öyle kolay kolay yok olmazlar.[2]

KGB'nin "politik" denen işlevleri, 9 Ocak 1959'da Merkez Komitesi Prezidyumu tarafından onaylanan tüzüğünde tanımlanmıştı. KGB, sistemi iç ve dış düşmanlardan korumakla görevli bir "siyasi organ"dı. 1958'de Shelepin'in göreve atanmasıyla, Kruşçev'in iktidara gelmesinden beri alınmakta olan önlemlerin devamı niteliğindeki yeni bir personel azaltımına gidildi. Shelepin Ocak 1963'te Politbüro üyeliğine yükseltildi ve KGB'nin başına, Komsomol'dan eski yoldaşı Semichastny getirildi. Aynı yıl, Semichastny "son dört yıl içinde" (muhtemelen 1959-1963 dönemini kast ediyordu) 46.000 subayın görevden alındığını (yarısı 1959'dan önce) ve askerî karşı istihbarat servislerinde görevli general ve subayların %90'ından fazlasının sivil işlere aktarıldığını duyurdu. Yeni ajanlar parti ve Komsomol referanslarıyla geldiler. Öte yandan, pek çok eski KGB görevlisi yeniden partide, sovyetlerde ya da Savcılık bürolarında görevlendirilmekteydi. İdeolojik coşkuyu canlandırması beklenen parti kadrolarıyla güçlendirilen Shelepin ve Semichastny'nin KGB'si, kendini bir kez daha, ille de Kruşçev yanlısı olması gerekmeyen bir "silahlı parti müfrezesi" (terim Stalin'e aittir) olarak görüyordu. Ama hayatta kalan eski kadroların pek çoğunun, on binlerce ajanın kızağa çekilmesine, ücretlerin düşürülmesine ve birçok avantanın (ücretsiz tıbbi bakım,

2 Buradaki kaynaklarım şunlardır: R. G. Pikhoia, *Sovetskii Soiuz: Istoriia Vlasti, 1945-1991*, Moskova, 1998; T. P. Korzhikhina, *Sovetskoe Gosudarstvo i ego Ucherezhdeniia Noiabr' 1917 - Dekabr' 1991 g.*, Moskova, 1995; ve A. I. Kokurin, M. V. Petrov, sost, *Lubianka: VChK -KGB, 1917-1960, Spravochnik*, Moskova, 1997.

uzun süreli hizmetlerden sonra edinilen ayrıcalıklar) ortadan kalkmasına bozulmaması mümkün değildi.

Kaçınılmaz olarak, KGB'ye Stalinist NKVD'den kötü bir şöhret miras kaldı. Örgüt, SSCB'de ve dünyada, temelleri büyük ölçüde baskıya dayanan bir rejimin baskı organı (bunun için, görevlerinin listesine bakmak yeterlidir) imajından "yararlandı". Halbuki gerçekte, bu alandaki faaliyetlerinin, Stalinist dönemdeki MVD'nin faaliyetleriyle fazla bir ortak yanı yoktu. Bugün elimizde, kelimenin geniş anlamında muhalifler hakkında alınan tutuklama ve mahkûmiyet kararlarının sayısına ilişkin veriler bulunmaktadır. Baskı düzeyinin sadece KGB tarafından değil, liderlerin kararlarıyla belirlendiğini belirtmek gerekse de, diğer alanlarda gözlenen eğilime uygun biçimde, bu rakamlar artık farklı bir ölçekteydi. Stalin dönemindeki baskının anlamsızlığından dehşete kapılmış olan ve önüne bununla ilgili bir yığın veri konan Batı kamuoyu, Stalin'in ölümünden sonra da terörün aynı yöntemlerle ve aynı ölçekte devam ettiği düşüncesini kolayca kabul etti. Aslında, bu iki dönemi birbiriyle karşılaştırmak mümkün değildir; sadece, gizli polis, ne kadar güçlü olursa olsun, kurbanlarını bizzat yargılama ve cezalandırma yetkisini, bu benzersiz hakkı yitirdiği için bile olsa. Bu gibi dava dosyaları artık mahkemelere gönderilmek zorundaydı. KGB soruşturmalarına gelince, bunların –NEP döneminin başında Çeka'nın yaptığı gibi– Başsavcılığa ya da yerel savcılara bildirilmesi gerekiyordu. Bu soruşturmaların sonuçlarının, Savcılığın bunları takip etmekten sorumlu özel birimlerine iletilmesi icap ediyordu (aynı şey yerel düzeyde de geçerliydi). Eldeki belgeler, henüz sınırlı sayıda olsa da –arşivlerin açılmasının, bu denetimdeki eksiklikleri ortaya çıkarabileceğini varsaysak bile–, bu prosedürlere uyulduğunu göstermektedir. Tahmin edilebileceği üzere, prosedürlere uyum, muhafazakâr ve reformcu akımların yönetimdeki göreli ağırlığına bağlı olarak değişiyordu. Dahası, rejimin çıkarları doğrultusunda doğrudan Politbüro tarafından görülen kesin siyasi davaların ve yargılamaların sonucu daha baştan belirleniyordu: Yargıçlar ve savcılar sadece başka bir yerde yazılan senaryoyu uyguluyor ve söz konusu güvenceler bir

kenara itiliyordu. Siyasi suçlarla itham edilenler, özellikle de muhalifler için artık ölüm cezası tehlikesi olmadığından, ulusal ve uluslararası kamuoyu belli bir etkide bulunabiliyordu. Rejim içi tartışmalar ve yüksek politika mülahazaları sık sık bazı önemli düzeltmeler yapılmasını sağlıyordu. Daha düşük profilli bireysel ya da toplu muhalefet etkinliklerinde adli prosedür normal seyrini izliyordu. Bugün elimizde, bu davaların sayısı ve verilen, temyiz edilen, indirilen ya da takip edilmeyen mahkûmiyet kararları hakkında pek çok bilgi bulunmaktadır.

Muhalifler ve Tenkitçiler

Konuya, anti-Sovyetik siyasi faaliyetler konusunda KGB'nin hükümete sağladığı bilgilerle gireceğiz. KGB yönetimi, ülkede gelişmekte olan muhalif bir tavır olarak algıladığı şeyden kaygılanıyordu.[3] 1962'nin ilk yarısında, bu neredeyse "Kruşçev'in politikalarına karşı halk arasında bir hoşnutsuzluk patlaması"na dönüştü (bu, KGB'nin kendi değerlendirmesi değil, Pikhoia'nın vardığı sonuçtur). Bu dönemde dolaşıma sokulan imzasız anti-Sovyetik bildiri ve mektupların sayısı, 1961'in ilk altı ayındakinden iki kat fazlaydı: 2522 kişinin elinden çıkan 7705 bildiri ele geçirilmişti. 1962'nin ilk altı ayında, 60 anti-Sovyetik grup (bunlar hep birkaç kişiden oluşuyordu) açığa çıkarılmıştı; bir önceki yıl bu rakam toplam 47'ydi. 1957'de etkisizleştirilmiş olan "anti-parti grubu"nu (Molotov, Kaganoviç ve Malenkov) öven bildiriler, uzun bir aradan sonra yeniden belirmeye başlamıştı. Çekacılar 6726 anti-Sovyetik belgenin 1039 yazarını saptamayı başardılar; bunların arasında 364 işçi, 192 memur, 210 üniversite ya da lise öğrencisi, 105 emekli, 60 kolhoz üyesi bulunuyordu; %40'ından fazlası lise mezunu, %47'si 30 yaşın altındaydı ve bazıları eski parti üyeleri ya da askerlerdi. Bu istatistiklerden çıkarılacak sonuçları yorumlamayı okurlara bırakıyoruz. Ama daha dramatik başka olaylar KGB'de ve Merkez Komitesi'nde sarsıntı yaratacaktı.

3 Aktaran Pikhoia, *Sovetskii Soiuz*. Yazar, bendeki başka kaynakların da kapsadığı olaylarla ilgili belgeleri kullanmakta, ama daha fazla ayrıntıya girmektedir.

Hükümet, giderek ağırlaşan tedarik sorunları nedeniyle, Mayıs 1962 sonunda, yiyecek maddelerinin fiyatlarını yükseltti ve aynı zamanda, fabrika yöneticilerine ücretleri artırmaksızın üretim normlarını yükseltme talimatını verdi. Kolhoz üyelerinin kendi özel tarlalarında besin maddeleri üretmeleri yasaklanmış olduğundan, Kruşçev'in popülaritesi hiç olmadığı kadar azalmıştı. KGB halk arasında büyüyen hoşnutsuzluk işaretlerini izliyordu. Gelişmeler Don kıyısındaki Rostov bölgesinde bulunan Novoçerkask'ta özellikle dramatik bir boyut kazandı. 1-3 Haziran 1962 günleri arasında önemli bir fabrikada patlak veren protestolar bütün kente yayıldı: gösteriler, trenlerin ablukaya alınması, parti ve KGB bürolarına saldırılar, polislerin dövülmesi. Mülki idare, ordu ve parti felç olmuş durumdaydı: Askerler grevcilerle dayanışıyor ve subaylar ateş emri vermiyordu. Bu, onlar için de KGB için de görülmemiş bir durumdu. Ama olayların tamamen kontrolden çıkma tehlikesi belirince, Moskova bölgeye birlikler gönderdi ve isyan bastırıldı; 23 ölü ve çok sayıda yaralı vardı. Bunu pek çok tutuklama ve ardından gelen mahkûmiyet kararları izledi.[4]

Bu gibi olaylar kaygılandırıcıydı, zira sistemin bir kent genelinde çökebileceğini ve kontrolü kaybedebileceğini gösteriyordu: Sovyet yetkilileri ve parti sekreterleri zor bir durum karşısında çözülen, halk tarafından sevilmeyen, küstah bürokratlardı. Çoğunlukla hiçbir yerel kökleri yoktu ve halktan destek görmüyorlardı.

Bunun ardından, farklı tipte ve ciddiyette başka karışıklıklar birliklerin müdahalesini gerektirdi. Bunlar o zamana kadar fazla ciddiye alınmamıştı, ama artık özel bir dikkatle izleniyorlardı ve tekrarlanmamaları için önlemler alınıyordu. KGB, Novoçerkask'taki protesto hareketine habersiz ve hazırlıksız yakalanmıştı ve uğradığı başarısızlığın etkisi altındaydı. Merkez Komitesi gizli polisi güçlendirme kararı aldı. Kruşçev belki de şimdiye kadar KGB'ye karşı izlediği politikadan, hatta, daha genelde, anti-Stalinizm'inden pişmanlık duyuyordu.

[4] Ayrıntılar, *Istoricheskii Arkhiv*'in ekindeki *Arkhivno-informatsionnyi biulleten'*, No.1, 1993, s. 110-136'dan alınmıştır.

1962 sonuna ve 1963 başına ait çeşitli belgeler KGB'nin "mutfağına" girmemize ve şeflerini konuşur, akıl yürütür, organize olur ve eyleme geçerken dinlememize olanak verir. KGB'nin yeni şefi Semichastny düşmanlara karşı eski usul baskıcı ve saldırgan tutumu yeniden benimsemişti. Servislerinin "Çekacılara yakışır" bir tavır olarak görüp yüceltme eğiliminde olduğu bu yaklaşımın kökleri, aslında, Semichastny'nin Komsomol'da görevliyken paylaştığı muhafazakâr ideolojide yatıyordu. Temmuz 1962'de Merkez Komite, yedi üst düzey görevlinin (Shelepin, Semishastny, Ivashutin, Zakharov, Tikunov, Rudenko ve gözü KGB liderliğinde olan parti *aparaçik*'i Mironov) oluşturduğu komisyondan bir muhtıra aldı. Muhtırada anti-Sovyetik faaliyetlere ve muhtemel karışıklıklara karşı mücadelenin güçlendirilmesine yönelik bir dizi öneride bulunuluyordu.[5] Yeni kararlar almanın gerekli olmadığı, Merkez Komitesi ve Kruşçev'in mevcut talimatlarının yeterli olduğu belirtiliyordu. Yedi kişilik komisyon, sadece, bazı idari organların faaliyetiyle ilgili birkaç ilave tedbir önermek istiyordu; bu tedbirler KGB şefi ve Başsavcı tarafından kaleme alınan talimat taslaklarında yer alıyordu. Komisyon, Rusya Federasyonu MVD'sinin kendi silahlı kuvvetleri içinde, gerektiğinde kamu binalarını, haberleşme merkezlerini, radyo istasyonlarını, bankaları, hapishaneleri (ayaklanma durumunda) korumakta kullanılacak ve özel silahlarla ve haberleşme sistemleriyle donatılacak yedek birlikler oluşturma niyetinde olduğunu ekliyordu. Rusya Federasyonu MVD'si Rusya'da parti işlerini takip eden Merkez Komitesi bürosuna bu doğrultuda bir taslak sunmuştu.

Bu metin ortalığı telaşa vermek istemiyordu. Buna karşılık, Semichastny'nin kişisel olarak kaleme aldığı ve ayrıca gönderdiği çok daha "militan" metin için aynı şey söz konusu değildi. Ülkenin değişik bölgelerinde meydana gelen karışıklıklara

5 TsKhSD, f. 89, op. 6, d. 20, LL. 1-11, 1962 tarihli üç belge içerir. Bunlardan ikisi "Özel dosya - Kesinlikle çok gizli: 24 saat içinde Merkez Komitesi Genel Dairesi'nin 1. Şubesine geri gönderilecektir" kategorisindendi. Üçüncü belge, "Özel dosya - Çok gizli" kategorisine girmektedir. Bu belgede, başkalarının yanı sıra, Merkez Komitesi Prezidyumu'nun 19 Temmuz 1962 tarihindeki oturumunun 42. No.'lu tutanağının bir özeti de yer almaktadır.

atıfta bulunması, muhtemelen gerçek bir telaşı yansıtmaktaydı, ama kendisini ve KGB'yi her zamankinden daha vazgeçilmez gösterme niyetinde de olabilirdi. Nitekim verdiği birkaç rakam, özellikle SSCB gibi uçsuz bucaksız bir ülke için pek de endişelendirici değildi.

Merkez Komitesi Prezidyumu, Semichastny ve Rudenko'nun (Başsavcı) kendi alanlarında uygulayacakları kararların taslaklarını onayladı. KGB'nin bölgesel karşı istihbarat servisleri için 400 ajanı daha işe almasına izin verildi. Metnin bazı bölümleri bölge ve il düzeylerindeki parti sekreterlerine iletilecekti. Ama metnin tamamını sadece en önemli Politbüro üyeleri ile MVD ve KGB liderleri görebilecekti; yerel görevliler sadece 1. ve 3. paragrafları okuyabilecekti; bu, KGB'nin 400 ilave ajanı işe aldığını öğrenemeyecekleri anlamına geliyordu (liderler yerel KGB ajanlarıyla her zaman her konuda anlaşamıyordu).

Metni "çok gizli" ibaresini taşıyan bir başka belge izliyordu; belgede Semichastny'nin, ajanlarına "KGB'nin anti-Sovyetik öğelerin düşmanca gösterilerine karşı mücadelesini güçlendirme" çağrısında bulunduğu bir talimat taslağı yer alıyordu. Metin XX. ve XXII. Kongreler arası döneme (1956-1961) ilişkin bir raporla başlıyordu. Semichastny'ye göre, KGB ile halk arasındaki bağlar güçlenmişti ve bu, istihbaratın ve "operasyonel faaliyetler"in iyileşmesine izin veriyordu. "Önleyici" önlemler de (ileride döneceğimiz bir kavram) işe yaramıştı. Ne var ki, pek çok KGB organı anti-Sovyetik faaliyetleri açığa çıkarma ve bastırma işinde dizginleri gevşetmişti. Namuslu vatandaşlar gerek ülke içinde, gerek uluslararası planda hükümetin yanındaydı, ama toplumun bağrında hâlâ anti-sosyal unsurlar barındırdığı gerçeği görmezden gelinemezdi. Düşman yabancı propagandadan etkilenen bu unsurlar, partiye karşı kötü niyetli iftiralar yaymakta ve Sovyet yurttaşlarını isyana teşvik etmek için zaman zaman geçici güçlükleri istismar etmekteydi. Son yıllarda, bu gibi karışıklıklarda resmî binalar yağmalanmış, kamu malları tahrip edilmiş, devletin temsilcilerine karşı saldırılar düzenlenmiş ve bu türden başka taşkınlıklar yaşan-

mıştı. Bu karışıklıkların tahrikçileri ya da failleri çoğunlukla sabıkalılar ve holiganlardı, ama eski Alman işbirlikçileri ya da kilise veya tarikat üyeleri gibi her türden rejim düşmanı da ininden çıkmıştı. Bütün bu düşman unsurlar cezalarını çektikten sonra güneye yerleşiyorlardı ve Novoçerkask olaylarında bunların önemli bir rol oynamış olması muhtemeldi. Bu durumun üstesinden gelmek için, yabancı istihbarat örgütlerinin yıkıcı faaliyetlerine karşı mücadelenin güçlendirilmesi ve iç düşmana karşı KGB operasyonlarının etkinleştirilmesi gerekiyordu. Ayrıca, bazı KGB birimlerinde, lider konumlardaki ya da saha operasyonlarından sorumlu ajanlar görevlerini yerine getirmiyor ve baskıyı da içermesi gereken zorunlu önlemleri almıyorlardı.

Semichastny KGB zırhlısındaki başka çatlaklardan da söz ediyordu. Örneğin, askerî-sınai komplekse bağlı işletmelerin istihbarat servisleri vardı, ama stratejik sayılmayan pek çok önemli işletmede, resmen KGB görevlilerinin sorumluluk alanına girmelerine rağmen, fiilî bir çalışmada bulunan yoktu. Buralarda ne gizli ajanlar ne de güvenilir muhbirler bulunuyor, dolayısıyla da, KGB fiilî çalışma gerektirecek konularda zamanında bilgi alamıyordu. Pek çok yükseköğrenim kurumu için de aynı şey geçerliydi. Dahası, karşı istihbarat birimleri, her hal ve şartta yerine getirmeleri gereken bir görev olan, şüpheli kişileri (yabancı ajanlar, milliyetçi ya da yabancı örgütlerin üyeleri, eski Naziler ve işbirlikçileri, kilise ve tarikat üyeleri) cezalarını çektikten sonra izleme işinde başarısızdılar. Pek çok durumda, bu insanların ikamet adresleri bile kaydedilmiyor, bu da izlenmelerini imkânsızlaştırıyordu; dosyası olanların çoğu izini kaybettirmişti.

Semichastny, MVD'yle işbirliği eksikliğinden ve anti-sosyal unsurlara ("asalak olarak yaşayanlar") karşı ortak eylem planlarının olmamasından da şikâyetçiydi. KGB bunların nerelerde toplandığını bilmiyordu ve kontrolden çıkmaları halinde alınacak önlemlere ilişkin bir plan bulunmuyordu. Pek çok örnekte, yaşanan ağır sonuçlarla kitlesel karışıklıkların engellenememiş olmasının nedenlerinden biri de buydu.

Bu "kitlesel karışıklıklar" (KGB şefini derinden sarstığı belli olan bir terim ve gerçeklik) KGB soruşturmalarına konu olmuştu; özellikle de, yerel Çekacıların bu olaylar karşısında nasıl tavır aldıkları araştırılmıştı. Soruşturmalardan, ajanların hazırlıksız oldukları anlaşılmıştı. Patlama olur olmaz, müdahale güçleri ile istihbarat ajanları arasındaki bağlantı kopmuştu. Yerel güçler gerekli bilgileri elde edememiş ve karşı saflara sızmış hiçbir ajan olmadığından, isyancıları manipüle etmek için hiçbir şey yapamamışlardı.

Burada bir soru sormamız gerekiyor: İsyancıların saflarına sızmış ajanların olması, karışıklıkları önleyebilir miydi? Bunlar örgütlü eylemler olsaydı, evet. Ama öyle değildi; ajanların olması hiçbir şeyi değiştirmezdi. Karışıklıkları yerel liderlerin uyuşukluğu tahrik ediyordu. KGB şefi bu noktaları kurcalamıyordu. Raporunun ardından, "Binaenaleyh, verdiğim talimatlar şunlardır," ibaresiyle başlayan, 13 maddelik bir talimat listesi geliyordu. Talimatların düsturu şuydu: Yabancı ajanlara karşı mücadeleyi zayıflatmaksızın iç istihbarat servisini güçlendirmek ve bunu öncelikli bir gündem maddesi haline getirmek zorunluydu. Semichastny saydığı potansiyel olarak tehlikeli unsurlara, geçmişte devlete karşı suçlardan yargılananları, SSCB'ye dönmüş Çarcı göçmenleri ve kapitalist ülkelerden gelen bütün yabancıları ekliyordu. Teknik servisleri ve detektif ağını daha iyi kullanmak, düşmanca tavırları ve niyetleri olan kişileri, potansiyel kitlesel karışıklıkların elebaşlarını, potansiyel terör eylemcilerini, kışkırtıcı söylentiler yayan ve halkı isyana teşvik eden bildirilerin ve diğer imzasız belgelerin yazarlarını teşhis etmekte daha donanımlı olmaları için gizli ajanların ve muhbirlerin siyasi eğitimini iyileştirmek gerekiyordu. Parti organlarıyla bağlantı içinde, bu kişileri tecrit edecek önlemler alınmalıydı. Kadrolara, KGB'nin önleyici operasyonlarının tespit edilmiş düşmanlara karşı mücadeleyi zayıflatmaması ya da bunun yerini almaması gerektiğini anlatmak da önem taşıyordu.

KGB şefi somut örgütlenme önlemlerini ve teknik kaynak edinmeye yönelik tasarıları saymaya devam ediyordu. Yükse-

köğrenimde ve belli teknik okullarda, bunun yanı sıra entelijansiya içinde istihbarat faaliyetini güçlendirme ihtiyacını bir kez daha vurguluyordu. Bu önlemler bütünü, partinin de yardımıyla, kolaylıkla anti-Sovyetik faaliyetlere yol açabilen tehlikeli ideolojik sapmaları ve siyasi hataları önlemeyi amaçlıyordu. Bu uzun talimatname, "ilerici" bir notla sona eriyordu: Hiçbir düşmanın cezasız kalmaması ve hiçbir masumun haksız yere baskı görmemesi sağlanmalıydı.

Elimizdeki veriler şu soruyu cevaplamamıza hâlâ olanak vermiyor: Kaynaklarımızdan birinin (Pikhoia) sözünü ettiği "muhalefet duygusundaki yükseliş" ve "halk arasındaki hoşnutsuzluk patlamaları" ne kadar ciddiydi? KGB'nin 1962'de bir önceki yıldan çok daha fazla imzasız mektup yazarının kimliğini teşhis ettiğini ve Kruşçev'in politikalarının yaygın bir hoşnutsuzluk yarattığını biliyoruz. Ama bu, yeni değildir. KGB'yi gafil avlayan birkaç kitlesel ayaklanma olduğunu (Novoçerkask isyanı bunların en büyüğüydü) da biliyoruz. Ama bu ayaklanmaları nasıl yorumlayacağımızı bilmiyoruz. Bu kitabın Üçüncü Kısmında, Kruşçev ve Brejnev dönemlerindeki ayaklanmaları karşılaştırmamızı sağlayacak veriler sunacağız. O zaman, sistemin hiçbir zaman tehdit altında olmadığını, ama ideolojik sertlik yanlılarının ve KGB'nin sorunun boyutlarını abartmakta çıkarları olduğunu göreceğiz.

Semichastny gibi sertlik yanlısı muhafazakâr liderler, saldırı altında olan bir rejim tablosu çiziyordu: Bu, onların düşünce tarzıydı. Ama Semichastny'nin atıfta bulunduğu türden karışıklıklar önceden kolaylıkla tespit edilebilir ve denetlenebilir nitelikteydi ve bunların elebaşları siyasi olarak örgütlenme imkânına sahip değildi. Semichastny'nin yaptığı tahlilin KGB içinde dahi itiraz görmüş olması fazlasıyla muhtemeldir. Bizzat Semichastny, kısa bir süre önce KGB'ye Komsomol ve parti sorumlularından oluşan büyük bir ekibin (kendisi de bunlardan biriydi) gelmesinin eski kadrolarca iyi karşılanmadığını ağzından kaçırdığında, istemeden bunun ipucunu vermiş olabilir. Başka kaynaklardan, bu "hoşnutsuz" kadroların kendilerini profesyonel olarak gördüklerini ve Komsomol'dan gelen-

leri küstah, fazla ideolojik ve yetersiz bulduklarını biliyoruz. O halde, Semichastny tarafından "yeterince uyanık olmamak"la suçlanan, olayları farklı bir şekilde yorumlayan ve farklı politikaları tercih eden liderler olduğunu düşünmek akla yakındır. KGB'nin eski üst düzey yöneticilerinin anılarında bu yönde pek çok ipucu bulunmaktadır. KGB saflarında, özellikle de istihbaratı analiz etmekten sorumlu organlarda akıllı insanlar vardı ve bunların Semichastny'nin metninin sadece analitik içerikten değil, herhangi bir özeleştirel düşünceden de yoksun olduğunu saptamaları zor değildi. Metin, kökeninde bir avuç suçlu bireyin bulunduğu gösterilebilecek bir dizi esef verici olayı saymakla yetiniyor ve bunlara karşı teknik gözetim ve istihbarat önlemleri –ve "prim" olarak bütün ülke için ilave 400 ajan– dışında bir şey önermiyordu.

Semichastny'nin sözlerinde ifadesini bulan bu sert ideolojik-baskıcı çizginin KGB'nin kendi içinden kaynaklanması gerekmiyordu. Bu tavır, doğrudan, Kruşçev'in daha önceki *destalinizasyon* politikalarına karşı çıkanların başkaldırı işaretleri vermeye başladığı Komsomol'dan geliyordu. Her alandaki muhafazakâr söylemde benzer nakaratlara, özellikle de "ahlaka aykırılığı" suça doğrudan bir girizgâh olarak görme eğilimine rastlanır.

Semichastny'ye göre, "serseriler" potansiyel devlet düşmanlarıydı ve düzenli bir işi olmayan herkes tanımı gereği anti-Sovyetik bir komploya katılmaya hazırdı. İman sahipleri de, sadece dinsel inançları nedeniyle değil, mayalanmakta olan bir komployla neredeyse aynı anlama gelen örgüt kurma eğilimleri yüzünden potansiyel suçlular olarak kabul ediliyordu. Bütün bunlar, Semichastny'nin KGB'sinin teşkilatı sonuna kadar meşgul edecek görevlerini ihmal ederek ve tüzüğünün öngördüğü sınırların çok ötesine geçerek neden ülke yurttaşlarının peşine düştüğünü açıklar.

KGB şefinin çizdiği tablonun arka planı, SSCB'de durumun önceye göre daha gergin olduğunu düşündürüyordu. Kruşçev yön duygusunu hepten kaybediyor ve bocalıyordu. Yiyecek kıtlıklarının yaşandığı bir sırada fiyatları ve çalışma normlarını

yükseltmişti. Siyasi açıdan çok pahalıya mal olduğu kanıtlanan başlangıçtaki Stalin karşıtı ateşli tutumundan çark ederek, tam da yeni ve cesur girişimlerin gerekli olduğu bir sırada daha "muhafazakâr" bir çizgi geliştirmişti. (Yeri geldiğinde bu konulara döneceğiz.) 1963, siyasi muhaliflere karşı mevzuatın, devlete karşı suçları yeniden tanımlayan altı ceza yasası maddesiyle güçlendirildiği bir yıldı. Bu girişim, tutuklama sayısında küçük de olsa bir artışa yol açtı. 1966'dan itibaren siyasi kıyıcılıkta açık bir hafiflemeye bile tanık olundu.

Muhalefete Karşı Koyuş: Tenkitçilere Karşı Yasalar

Siyasi tenkitçilere karşı, "devlete karşı özellikle tehlikeli suçlar"ı hedefleyen yasalar, rejime muhalefet olgusunun ortaya çıktığı Soğuk Savaş döneminde kötü bir şöhret edindi. Muhalifler hakkında başlatılan cezai kovuşturmalar şu yasa maddelerine dayanıyordu:

> Madde 64: Yurtdışına kaçmak ya da SSCB'ye dönmeyi reddetmek-ihanet fiili.
>
> Madde 70: Anti-Sovyetik ajitasyon ve propaganda.
>
> Madde 72: Devlete karşı özellikle tehlikeli suçlar işlenmesine yol açan örgütlü grup faaliyetleri ve anti-Sovyetik örgütlere üyelik.
>
> Madde 142: Bir yıl hapis ya da 50 rubleye kadar para cezasıyla cezalandırılan, eğitim alanı da dâhil, kilise-devlet ayrılığı yasasının ihlali. Suçun tekrarlanması halinde, azami ceza üç yıl hapis oluyordu.
>
> Madde 190: Sovyet devletini ve toplumsal sistemini karalayan metinlerin dağıtılması ya da kaleme alınması (üç yıla kadar hapis ya da bir yıl zorunlu çalışma veya asgari 100 ruble para cezası).
>
> Madde 227: Dinsel tören kisvesi altında yurttaş haklarını ihlal (örneğin "zorla" vaftiz). Bu suç, üç ila beş yıl arası hapis ya da sürgünle cezalandırılabiliyordu ve malların müsaderesi söz konusu olabilmekteydi. Bir gruba aktif katılım ya da bu

tür fiillerin işlenmesini lehinde aktif propaganda suçlarına, üç yıla kadar hapis ya da sürgün veya bir yıl zorunlu çalışma cezası verilebiliyordu. Fiillerin ve zanlıların toplum için bir tehlike oluşturmadıkları hallerde, bunların yerine toplumsal baskı yöntemlerinin uygulandığını belirtelim.[6]

Siyasi nitelikli çoğu dava "anti-Sovyetik ajitasyon ve propaganda", "örgütlü faaliyetler", devleti karalama ya da (sayıları daha sınırlı olan) devlet-kilise ayrılığı yasasını ihlal suçlarından açılıyordu. KGB'ye göre, Kruşçev-Brejnev-Çernenko dönemlerinde (1957-1985), "anti-Sovyetik gösteriler" hakkında, çoğu, yasanın anti-Sovyetik ajitasyon propaganda ve devlete karşı kasten karalamalar yayma maddelerine (en çok kullanılan iki madde) istinaden 8124 dava açılmıştı.[7]

Siyasi Tutuklamalar ve "Önleyicilik" (1959-1974)

Yukarıdaki rakamlar 28 yıllık bir dönem için "hayal kırıklığı yaratacak" kadar düşüktür. Şimdi, otorite kabul edilen bir kaynak[8] tarafından hazırlanan, dört dönem için (1959-1962, 1963-1966, 1967-1970, 1971-1974) baskı verilerinin yer aldığı istatistiksel tabloya dönelim. Toplam dava sayısı KGB'nin 1957-1985 dönemi için verdiği rakamdan yüksektir, zira ceza yasasının altı maddesine dayanarak verilen devlete karşı suçlarla ilgili tüm mahkûmiyetleri kapsamaktadır. Dört dönem için toplam rakamlar sırasıyla 5413, 3251, 2456 ve 2424'tür. Birinci dönemde, yılda ortalama 1354 kişi kovuşturulmuştur; bu rakam son dönemde 606'ya inmektedir. Zanlıların büyük bölümü anti-Sovyetik ajitasyon ve propaganda nedeniyle kovuşturulmuştur: birinci dönemde 1601, son dönemde 348 ki-

6 Uluslararası Af Örgütü, *Prisoners of Conscience in the USSR: Their Treatment and Conditions*, Londra, 1975 ve Butler, *Soviet Law*, s. 7-8.

7 O. V. Edelman, sost., *58-10: Nadzomye Proizvodstva Prokuratury SSSR po Delam ob Antisovetskoi Agitasii i Propagande: Annotirovannyi Katalog, 1953-1991*, Moskova, 1999. Başsavcılığın KGB soruşturmalarını denetlemekte kullandığı yöntemler konusunda, benim yararlandığım kaynak da budur.

8 Pikhoia, *Sovetskii Soiuz*, s. 365-366.

şi. Okur bu verilerin ayrıntılarını Ek 3'te bulacaktır. Fakat bunlara, kovuşturulup mahkûm edilmese de "önleyici" prosedürlere tabi tutulan kişiler kategorisini eklemek gerekir: 1967-1970 arasında 58.291, 1971-1974 arasında 63.108 kişi. KGB'nin "önleyici" bir müdahalede bulunması için, yabancılarla şüpheli temaslar kurmuş olmak, ihanet niyeti taşımak ya da siyasi olarak zararlı gösterilere katılmak gerekiyordu. "Önleyici" müdahale işyerinde uygulanabiliyor ve resmî bir uyarı şeklini alabiliyordu. Suçun tekrarlanması halinde, davalar mahkemelere sevk edilebiliyordu (8 yıllık bir dönemde sadece 150 dava mahkemeye sevk edilmiştir). Bazı yayınlarda, farklı dönem aralıkları kullanıldığı ve çeşitli suçlamalar kaydedildiği için farklı rakamlar verilmektedir. Fakat Pikhoia'nın sunduğu veriler (kuşkusuz Devlet Başkanlığı arşivlerinden derlenmiştir) bunların en güvenilirleri gibi görünmekte ve suç kategorileri hakkında bilgi de vermektedir.

KGB'nin 1967-1972 dönemine ait verileri, bu tuhaf "önleyicilik" prosedürü hakkında daha fazla bilgi sağlamaktadır. KGB'nin bu dönemdeki şefi Andropov'du ve teşkilat raporları, rejimin aşağıladığı bildik suç listeleriyle dolu olsa da, "önleyicilik" vurgusu artık daha fazla öne çıkarılıyordu. Önleyicilik "milliyetçi, revizyonist ve diğer anti-Sovyetik unsurlar tarafından örgütlenen yıkıcı faaliyet girişimlerini önlemek"ten ve "orada burada ortaya çıkma eğilimindeki potansiyel olarak tehlikeli grupları tecrit etmek üzere alınan önlemler"den oluşuyordu.

Bu yöntemin muğlak ve şaşırtıcı yanları eksik değildi. Şelepin zamanında, hatta daha önceleri kullanılmış olan "önleyicilik" yöntemi, adını tıp sözlüğünden alıyor ve rejiminkinden farklı siyasi görüşleri olan herkesin "tedavi"ye muhtaç olduğunu ima ediyordu. "Önleyicilik" Andropov döneminde, fiilen diğer yöntemlere tercih edilen daha genel bir strateji durumuna geldi. Elimizde, bu tercihin yerindeliğine ilişkin tartışmalar konusunda herhangi bir kaynak bulunmamaktadır, fakat Andropov ve SSCB Başsavcısı Rudenko tarafından 11 Ekim 1972'de Merkez Komitesi'ne sunulan ve tam da önleyiciliğin

işleyiş biçimini ele alan raporu incelemek ilginçtir.[9]

Raporda önleyiciliğin son derece yaygın olduğu belirtiliyordu. 1967-1972 arasında, 3096 siyasi grup açığa çıkarılmış ve bunlara üye 13.096 kişiye önleyici önlemler uygulanmıştı. Bir başka deyişle, bu kişiler tutuklanmamışlar, fakat onlara duruşlarının ya da eylemlerinin hatalı olduğunu açıklayan bir KGB görevlisiyle görüşmeye çağrılmışlardı. Görevli kişi, bunlara, nazik sayılabilecek bir tonla, ama içinde bulundukları tehlikeyi gizlemeksizin, bu işlerden vazgeçmelerini salık vermişti. 1967'de 502 gruba üye 2196 kişiyle; 1968'de 625 gruba üye 2870 kişiyle; 1969'da 733 gruba üye 3130 kişiyle; 1970'te 709 gruba üye 3102 kişiyle; 1971'de 527 gruba üye 2304 kişiyle bu şekilde "görüşülmüştü". Tipik olarak sadece birkaç kişiden oluşan bu gibi gruplar, Moskova, Sverdlovsk, Tula, Vladimir, Omsk, Kazan ve Tiumen ile Ukrayna, Litvanya, Belorusya, Moldavya, Kazakistan gibi bölgelerde açığa çıkarılmıştı.

Bu önleyici önlemler sayesinde, anti-Sovyetik propaganda nedeniyle yapılan tutuklamaların sayısı düşmüştü. Görüşme yapılan kişilerin çoğunluğu bu işleri bırakmış, ama diğerleri, kendilerini "devlete karşı suç" işlemeye yöneltebilecek niyet ve tasarılarında ısrar etmişti. Raporu kaleme alanlar, suç teşkil eden faaliyetlerde bulunmayı düşünenlere karşı önleyici çalışmaları güçlendirmek ve anti-sosyal unsurların gösterilerini daha etkin bir şekilde bastırmak için, KGB'nin gerektiğinde bu kişilere, siyasi bakımdan zararlı faaliyetlerden vazgeçmelerini talep eden ve bu talebe uymayı reddetmeleri halinde doğabilecek sonuçları açıklayan yazılı bir uyarıda bulunmasına izin verilmesini tavsiye ediyorlardı.

Andropov ve Rudenko bu yöntemin uyarıda bulunulan kişilerin ahlaki sorumluluk duygusunu yükseltebileceğine inanıyorlardı. Bundan sonra suç teşkil eden eylemlerde bulunurlarsa, tutuklanmalı, haklarında ön soruşturma başlatılmalı ve "kişiliklerinin değerlendirilmesi" için mahkemeye sevk edilmeliydiler.

9 TsKhSD, op. 25, d. 47, LL. 4-5 ("özel dosya"), Andropov ve Rudenko'nun raporu.

Rapor sahipleri, ekte, mütalaa edilmesi talebiyle, Merkez Komitesi için bir karar taslağı ve Yüksek Sovyet Prezidyumu için bir kararname taslağı da sunuyorlardı; bu, bir teklif sunulurken izlenen standart bürokratik prosedürdü. "Kitlesel karışıklıkları" esefle karşılayan, 1962-1963 yıllarına ait KGB metinlerinin tersine, bu defa, sistemin tehdit altında olduğu yolunda bir telkinde bulunulmuyordu. Muhafazakâr kulaklara fazla yumuşak gelen "önleyici tıbba" yapılan vurgu, SSCB gibi bir ülke için oldukça liberaldi. Eli kulağında bir tehlike duygusu, kuşkusuz, Semichastny çizgisine geri dönüşü tetikleyebilirdi, ama yakın gelecek için böyle bir şey söz konusu değildi. Gene de, sistemin sağlığına ilişkin uzun vadeli perspektifler, ileride ekonomik sorunlara girdiğimizde göreceğimiz gibi, hiç de gönül ferahlatıcı değildi.

Bu "önleyici tıp"ta karanlık bir taraf vardı. "Kişilik değerlendirmesi" ne anlama geliyordu? Bu, başka sonuçların yanı sıra, söz konusu kişinin hapishaneye değil de psikiyatri kliniğine gönderilmesine yol açabiliyordu. Bu uygulama, dünyanın her yerinde, hâkimlerden gelen oldukça yumuşak bir tavır olarak görülebilir. Ama burada suiistimaller söz konusu olabilir ve SSCB özelinde, psikiyatri koğuşlarının, siyasi duruşları paranoid sanrı ya da benzeri bir rahatsızlık olarak tanımlanıp yıkıcı ilaç tedavilerine tabi tutulan, akıl sağlığı tamamen yerinde kişileri hapsetmek için kullanıldığını ortaya koyan çok sayıda, iyi belgelenmiş örnek vardır. Bu uygulama, bazı Sovyet liderlerinin çirkin ve gerici zihniyetine tanıklık eder.

Batı'da bu konuda zengin bir literatür vardır, ama ben bugüne kadar Rusya'da hiçbir doyurucu kaynağa rastlamadım. Bu uygulamaların ne kadar devam ettiğini ve kaç kişiyi etkilediğini hâlâ bilmiyoruz. Hükümet içinde oybirliğiyle desteklenmeyen böyle yöntemlerin uygunluğu konusunda iç tartışmalar olduğunu da biliyoruz. Akademik camiadan önemli isimlerin ve kuşkusuz hukukçuların Merkez Komitesi'ne protestolar gönderdiği herkes tarafından öğrenilecekti (özellikle, serbest bırakılan genetikçi Zhores Medvedev olayında). Konunun, KGB içinde, Andropov ve çevresi tarafından tartışıldığına ve

muhtemelen Politbüro'ya intikal ettiğine kuşku yoktur.[10] Takibata uğrayan kişilerin (önleyicilik kapsamında görüşülenler dâhil) gerçek sayısı, kendi başına, Sovyet sisteminin siyasi olarak gerici olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu, muhaliflerin propagandasına puan kazandırıyordu. Rejimin, uluslararası planda kendisine pahalıya mal olan tiksindirici özellikleri vardı. Ama ele aldığımız Stalin sonrası dönemde baskının boyutları –26 yıl içinde, iki temel siyasi suç için açılan yılda ortalama 312 dava (bazı davalarda, bir üst mahkeme tarafından iptal edilen ya da indirilen cezalarla)– sadece istatistiksel bir veri değil, bir gösterge de oluşturur: Bu artık Stalinizm değildi ve durum, SSCB için, Batı'da yaygın olan "Şer İmparatorluğu" tanımının kullanılmasına izin vermez. Bu tür yıkıcı sövgüler, Sovyet sisteminin olduğundan masum görünmesini sağlar. Liderlerin sözlerini kontrol etmeleri gerekir, yoksa suçlamaları bumerang misali kendilerine dönebilir.

Kesin sayıları ne olursa olsun, en ünlüleri Soljenitsin, Saharov ve daha ileride Sharansky olan muhalifler, Andropov'un servisleri tarafından saldırgan bir şekilde izleniyor ve gözetleniyordu. Tehlikeli addedilen malzemelere el konuyor ve aleyhte tanıklar aranıp ifade vermeye ve benzeri şeylere teşvik ediliyordu. Ama "sıradan muhafazakârlar"ın 1967 yılının ortasından beri KGB şefi olan Andropov'un bu vakaların her birinde uygulamasını tercih edecekleri yaklaşımla karşılaştırılırsa, Andropov'un benimsediği özel yaklaşımı daha iyi anlaşılır. Evet, bunlar artık ölüm cezası talep etmiyorlardı, ama hâlâ,

10 Yakınlarda psikiyatri klinikleriyle ilgili ilginç bir çalışma yayımlanmıştır. İncelemenin yazarı D. B. Dmitrievna, başlığı *Alians prava i miloserdiia - O Probleme Zashchsty Prav Chelovcka v Psikhiatrii*'dir (Moskova, 2001). Sovyet sistemini seri bir şekilde eleştiren yazarın kendisi de psikiyatrdır ve destekçisi olduğu Yeltsin'in hükümetinde sağlık bakanı olarak görev yapmıştır. Daha sonra Devlet Sosyal ve Kriminal Psikiyatri Enstitüsü'nün (tamamen sağlıklı siyasi tenkitçiler için sahte psikiyatrik hastalık raporları düzenleme işinin başlıca sorumlusu V. P. Serbskii'nin adını taşıyan ünlü kurum) başkanı olmuştur. Dmitrievna enstitü arşivlerindeki bütün vaka dosyaları üzerinde yürüttüğü araştırmaya dayanarak, SSCB'de psikiyatrinin siyasi amaçlarla kullanımı konusunda yaygın bir politika olmadığını –ve belki de böyle bir politikanın bile olmadığını– ileri sürmektedir. Rüşvetçi ya da siyasi baskıya teslim olmuş bazı psikiyatrlar çıkmış olabilir. Her durumda, jüri konu üzerinde çalışmaktadır.

suçlunun sesinin duyulmayacağı ya da görülemeyeceği uzak bir bölgeye sürülerek sahneden uzaklaştırılması için yeterince ağır cezai kovuşturmalar ve mahkûmiyetler istiyorlardı. Andropov her davada, daha yumuşak bir tavır benimsenmesi, özellikle de zanlıların SSCB'den çıkarılması için baskı yapıyordu. Örneğin, Saharov iklimi ve yaşam koşulları Moskova'dan çok farklı olmayan Gorki kentine sürüldü. Batı'nın bu davalardan her birini –aslında, muhalif hareketin tamamını– kendi amaçları için kullanma tarzının ve farklı muhaliflerin Batı'nın çağrısına verdiği tepkinin, KGB şefinin dikkatinden kaçması ya da, aşırı "yumuşaklığın" kariyerine aniden son verme ihtimalinden bağımsız olarak, Andropov'un bunlara kayıtsız kalması mümkün değildi.

Batı'da muhalifler hakkında muazzam bir literatür vardır. Biz kendimizi birkaç noktayla sınırlayıp öncelikle, Saharov'la birlikte en ünlü muhalif olan –birbirinden bu kadar farklı iki kişilik hayal edilemeyecek olsa bile– Soljenitsin örneğini ele alacağız. Soljenitsin'i tartışırken, sistem içinden bir muhalifin, *Novyi Mir* edebiyat dergisinin başyazarı şair Aleksandr Tvardovsky hakkında da bir iki laf edeceğiz. Saharov, Soljenitsin ve Tvardovsky, açık protestodan sessiz "iç göç"e, kayıtsızlık yoluyla retten rejim içi reform arayışlarına, tüm çeşitlerini ve nüanslarını kapsamasa bile, bir siyasi muhalefet ve toplumsal eleştiri "tipolojisi" oluşturur.

Soljenitsin olgusunun farklı yüzleri vardır. Uzaktan (yani yabancı ülkelerden) bakıldığında, Soljenitsin, bir dikta aygıtıyla tek başına mücadele eden bir dev gibi görünüyordu. Bu görüntü zaman içinde karmaşıklaştı. Soljenitsin'in kişiliğinin daha iyi tanınması, hayranlarının neden Rusya'yla sınırlı olmadığını açıklar. Soljenitsin'i, muhtemelen demokrat olarak görmedikleri için eleştiren pek çok liberal görüşlü muhalif de bulunuyordu. Mücadelesini ülke içinden sürdürdüğü müddetçe, yabancı gözlemciler sistemin demokratikleşmesi için savaştığını varsaydılar: Savunduğu dava (entelektüeller, özellikle de yazarlar için daha fazla özgürlük) tüm yurttaşların siyasi özgürlüğünün genişlemesine yardımcı olabilirdi. Ama Soljenitsin

bir kez Batı'ya sürgün edildikten sonra, kısa sürede, anti-komünizmin –pek çok başka örnekte olduğu gibi– kendiliğinden bir demokrasi aracı olmadığı anlaşıldı. Aslında Soljenitsin'in mücadelesi, "ulusal devletçi" unsurları Ortodoks dininin arkaik özellikleriyle birleştiren, derinden antidemokratik bir ideolojiden esinleniyor ve ona hizmet ediyordu; sadece Batı'nın hastalıklarına değil, bizzat demokrasi kavramına da düşmandı. Kısaca, toplum sahnesine çıktığı sıralarda formüle edilmemiş olsa bile, yürüttüğü mücadele sırasında –özellikle de yaşamının, yüce güçlerin kendisinden "ejderi öldürmesi"ni ve bunu *Gulag Takımadaları*'nı* yayımlayarak, tek başına yapmasını istedikleri hissine kapıldığı bir aşamasında– gelişen, kendinden menkul derin bir otoritarizm taşıyordu.

Sovyet rejiminin suratına fırlatılan *Gulag Takımadaları* gibi bir kitap, bizzat Soljenitsin'in de aralarında bulunduğu milyonlarca insan için dünyayı cehenneme çevirerek hem kendi ideallerine hem de insanlığın ideallerine ihanet etmiş bir sistemi mahkûm eden, siyasi-edebi bir intikam eylemi olarak görülebilir. Gene de, yazar, kendi bildiği şekliyle Gulag'ın, kitabın yayımladığı tarihte artık var olmadığına dair en ufak bir imada bulunmuyordu. Bu kadarını söylemesi siyasi dürüstlük olur ve Stalin sonrası Rusya'ya uygun argümanlarla, daha derin bir sistem eleştirisi yapmasını gerektirirdi. Ama Soljenitsin böyle bir argüman sunmadı; bu onun için önem taşımıyordu. Stalinist tarihi nedeniyle Sovyetler Birliği'ne saldırmak ve ülkeyi hâlâ Stalinistmiş gibi göstermek çok daha kolaydı; bu, kendi imajına da uygundu. Zira Soljenitsin kendini Rusya'nın uzak geçmişinden miras alınan yüksek değerlerin emanetçisi olarak görüyor ve 20. yüzyıl Rusya'sı için, bu geçmişe referansta bulunarak çözüm yolları önermeye çalışıyordu.

Tvardovsky'nin dergisi *Novyi Mir*'de yayımlanan ünlü romanı *Ivan Denisoviç'in Bir Günü*'nün Rusya'da herkes tarafından olumlu karşılanması için mükemmel nedenler vardı. Çürüyen bir ceza infaz sistemine direniş, zindancılarının dayattığı alçal-

(*) *Gulag Takımadaları (1918-1956)*, çev. Selim Taygan, Nebioğlu Yayınları, 2005 – ç.n.

maya direnmek için gerekli iç güce sahip basit bir işçinin kişiliğinde somutlanan yok edilmesi imkânsız insani değerlerle özdeşleştirilmişti. Ama Gulag'ın esas itibariyle dağıtıldığı bir sırada yazılan ve yayımlanan *Gulag Takımadaları*'nın, bu metinde, kuşkusuz SSCB düşmanlarının çok işine yarayan, ama modernleşmiş olsa bile pek çok bakımdan ilkelliğini koruyan bir sisteme karşı demokratik mücadeleye zarar veren yıkıcı bir abartı gören pek çok iç tenkitçi tarafından olumsuz karşılanması için de sağlam nedenler vardı. Sovyet otoritarizmini eleştiren pek çok kişi Soljenitsin'in alternatifini ve kurtarıcı olma iddialarını sadece reddedebilirdi. İyi bir yazar olan, ama siyasi açıdan yeteneksiz ve kendini fazla önemseyen bir adam olan Soljenitsin, siyasi terimlerle düşünmek için yeterli bir gerçeklik kavrayışından yoksundu. Bu açıdan bakıldığında, Andrey Saharov, Roy Medvedev ya da Andrey Sinyavsky gibi kişilerle arasındaki karşıtlık son derece çarpıcıdır.

Soljenitsin'in otobiyografisi *Buzağı ve Meşe* kişiliğini anlamamızı sağlayacak bazı ipuçları verir: özellikle, mistik bir misyonu yerine getirmek için seçilmiş olduğu duygusu ve Tvardovsky'ye ve *Novyi Mir*'deki mesai arkadaşlarına alçakça (ve beklenmedik) bir saldırıya girişmesine yol açan bazı itici özellikleri. Bunlar, kendisi ve eseri için SSCB'de büyük mücadeleler vermiş ve ülkede –aslında, uluslararası planda– adının duyulmasını sağlamış insanlardı. Soljenitsin *Novyi Mir*'in yazı kurulunu korkaklık, kendini yüceltme, beceriksizlik ve iki yüzlülükle suçladı. Önde gelen bir edebiyat eleştirmeni ve denemeci olan, Tvardovsky'nin eski yardımcısı Vladimir Lakshin'in buna yanıtı güçlü, kırgın ve sertti.[11] Lakshin çizdiği psikolojik portrede, Soljenitsin'in kamplardan sağ çıkmasına yardımcı olan kişilik özelliklerini vurgular. Soljenitsin'in aslında Gulag derslerini fazlasıyla iyi öğrendiğini belirtir. O *zek*'le özdeşleşmiş ve *zek* zihniyetini hep korumuş olan, bir kamp ürünüdür.

11 Vladimir Lakshin, *Solzhenitsyn, Tvardovskii and "Novyi Mir"*, çev. ve yay. haz. Michael Glenny; Mary Chaffin ve Linda Aldwinckle'ın ilave katkılarıyla. Cambridge (Mass.), 1980.

Biz burada, bu çok yerinde analizin üzerinde ancak kısaca duracağız. Daha önce de değindiğimiz gibi, en önemli soru, Soljenitsin'in ne için mücadele ettiğiydi. *Novyi Mir* genelde sosyalist ya da sosyal demokrat bir çevreydi ve verdiği mücadeleler ne kadar temkinli olursa olsun, bu ideolojiye dayanıyordu. İşte Soljenitsin'i başka her şeyden çok bu öfkelendiriyordu. Lakshin yazarın yurttaşlarına önerdiği program konusunda son derece kuşkuluydu: "Devrim öncesi geçmişimizi bir masal âlemi gibi görüşüne bakılacak olursa, Rusya'nın tek geleceğinin... geçmişi olduğunu düşünüyor gibi." Bu, Sovyet liderlerine, zararlı ideolojilerini terk edip milliyetçiliği ve Ortodoksluğu benimsemelerini tavsiye etmekle aynı anlama geliyordu. "Laf kalabalığının sisleri arasından kendini gösteren, Kont Uvarov'un [19. yüzyılda] önerdiği üçlü şudur: Ortodoksluk, Otokrasi, Ulus." Lakshin Soljenitsin'in büyük yeteneğini de, kötüye karşı mücadeledeki rolünü de yadsımıyor, ama bundan olumlu herhangi bir şey çıkaramıyor gibi görünmesini kınıyordu:

> İnancında hiçbir samimiyet bulmuyorum, tıpkı bir siyasetçi ve düşünür olarak Soljenitsin'e inanmakta güçlük çektiğim gibi; doymak bilmez aforoz etme, reddetme ve destekçilerinden neredeyse mutlak bir sadakat yemini isteme iştahıyla, tanıdık siyasetçi tipinin tüm niteliklerini şimdiden edinmiş olsa bile.

Lakshin'in Soljenitsin'in mesajına yönelik eleştirisi bundan sonra daha da acılaşıyor ve sertleşiyordu:

> Ben onun cennetinde olmak istemiyorum; kendimi ideal biçimde örgütlenmiş bir kampta bulurum diye korkuyorum. Onun Hıristiyanlığına inanmıyorum, çünkü insanlardan onun kadar nefret etme eğiliminde olan ve kendisine tapınan birinin gerçek bir Hıristiyan olması mümkün değildir. Ve bugünkü Rusya'nın her şeyinden nefret etmesinden ve reddetmesinden bıktım... Yine de, yalan makinesini havaya uçurmadı mı? Evet, bunu yaptı. Ama kendisi de, etrafındaki her şeyi havaya uçurmaya başlayan, ilahi misyonuna inanmış bir cehennem bombası haline geldi. Korkarım, sonunda kendisini

de havaya uçuracak. Nitekim şimdiden bunu yapma yolunda ilerliyor.

Bu birkaç alıntı, Sovyet sistemi etrafında dönen kavgaların sertliğini ve karmaşıklığını ve bu kavgalara girenlerin yaşadığı dramı aktarır. Kimse kazanmadı, herkes haklıydı, herkes kaybetti. Soljenitsin komünizmden kurtulan ülkesine geri döndü ve ülkesini "çöküş halinde" buldu (1998'de yayımlanan kitabının başlığı buydu). Şaşırtıcı *Novyi Mir* dergisinin sesi, Sovyetler'in 1968'de Çekoslovakya'yı işgalinden sonra yavaş yavaş boğuldu. Dergi, Yazarlar Birliği'nin, Tvardovsky'nin görüşünü almadan yeni bir yazı kurulu atayarak onu istifaya zorladığı Şubat 1970'e kadar mücadeleye devam etti. Tvardovsky bundan kısa bir süre sonra, ardında büyük bir şiir ve soylu bir kişilik mirası bırakarak, buruk ve kırgın öldü.

Stalin sonrası dönemde siyasi baskı biçimlerinin evrimini ana hatlarıyla inceledikten sonra, muhalefetin ve rejim muhalifliğinin bazı yönlerine kısaca değindik. Ülke içinde, özellikle de yurtdışında rejim muhaliflerinin etrafında koparılan gürültü ve öfkenin ve Sovyet otoritelerinin buna karşı tutumunun, SSCB'de gelişmekte olan sistem içi eğilimlerin üzerini örtmesine izin verilmemelidir. Bir işçinin işini terk edememesi veya işyerindeki bir haksızlığı yasal olarak protesto edememesi bir şeydir, bunları yapabilmesi başka bir şey. Tüm hakları yok sayan bir sistemin yerini, yasaları, hakları ve güvenceleri olan bir sistem almıştır.

"Karşıdevrimci suç" kavramından vazgeçilmesi ve bunun yerine "devlete karşı özellikle tehlikeli suç" kavramının geçirilmesi, bu suçlardan hakkında kovuşturma açılanlara ve zulme uğrayanlara konuyla tamamen ilgisiz ve sadece makyaj değişikliği gibi gelmiş olabilir. Bu bağlamda, biyografiler tarihten daha fazla ağırlık taşır. Ama tarihçiler için değişimler bir başka aşamaya geçişi belirler. Sovyet yönetiminin siyasi baskı konusunda yurtdışında haklı bir kötü şöhretinin olduğuna daha önce işaret et-

tik. Gene de, keyfi cezalandırmaya ve köle emeğine denk bir ceza infaz sistemi, köle emeğinin kaldırıldığı, adli prosedürlerin mevcut olduğu, tutukluların hapishane idaresine meydan okumak için bazı haklara ve olanaklara sahip olduğu, dış dünyayla temas kurabildiği, bir avukatla görüşebildiği, maruz kaldığı muameleleri yasal olarak protesto edebildiği bir sisteme dönüşmüşse ve sistem ceza infaz alanında bir parça yasallık tesis etmenin kendi menfaatine olduğunu kabul etmişse, bütün bunlar sağlanmışsa, karşımızda başka bir rejim tipi var demektir. Kişinin siyasi görüşleri nedeniyle hapis cezası çekmesi, haklı bir adaletsizlik duygusu uyandırır ve biyografik tecrübe tarihsel boyutu gölgede bırakır: "On yıl önce olsaydı ceza daha ağır olurdu; bunun bana faydası ne?" Ne var ki, tarihçiler, on yıl önce tutuklulara –ve ailelerine– neler olabildiğini göz ardı edemezler.

O zamana kadar tam bir serbestlikle faaliyet gösteren –kafasına nasıl eserse öyle davranan, cinnet geçiren, tutuklayan, işkence eden, hapse atan ve kurşuna dizen– gizli polis, artık kontrol altındaydı: KGB'nin artık suçlu bulma ve mahkûm etme yetkisi yoktu ve soruşturmaları, tüm kademelerde savcılıklar içinde bu amaçla kurulan birimlerin denetimine tabiydi. Başsavcılık artık bu yetkiyi, tam da Stalin döneminde gereğinden çok "konuşan" epeyce bir savcıyı da katletmiş olan bir diktatörlük sisteminin bağrında kullanıyordu. KGB soruşturmalarını denetlemekten sorumlu Savcılık biriminin, Mart 1953'ten itibaren (ve 1991'e kadar), gizli polis tarafından açılan her dava konusunda bilgilendirilmesi gerekiyordu ve buna koşut olarak kendi dosyasını açmak durumundaydı. Hüküm giyen kişinin ya da akrabalarının başvurması halinde, dosyaları yeniden inceleme yetkisine de sahipti. Bundan sonra, davayı tekrardan görülmek üzere mahkemeye sevk edebiliyor (cezalarda indirim örnekleri oldukça sıktı) ya da mahkûmun itibarının iadesi veya tespit edilmiş suçun değiştirilmesi (ceza yasasının ilk mahkemedekinden farklı bir maddesine dayanarak) için bir temyiz süreci başlatabiliyordu.[12]

12 O. V. Edelman, sost., *58-10: Nadzomye Proizvodstva Prokuratury SSSR.*

Başka birçokları gibi bu gerçekler ve eğilimler iki ayrı karşılaştırmadan geçirilebilir; bu, her olguyu iki farklı yoruma tabi tutmamızı gerektirir. Birincisi, SSCB diğer ülkelerle karşılaştırılabilir. Burada, rejimin toplumdaki artan siyasi farklılaşmayı kabul etme beceriksizliği, bağımsız fikirlerden (modern bir medeni toplumda temel bir hak) korkması ve bunları yadsıması, birden fazla, ama genellikle muhafazakâr nitelikli fikre müsamaha göstermenin ya da bunları dile getirmenin yollarını bulmuş olan sistemin geriliğini kanıtlar. SSCB bunun için dünya kamuoyunda ağır bir siyasi bedel ödedi. Ve bundan tek kaygılananların Sovyet entelektüelleri olmadığını öğrenmek bazıları için şaşırtıcı olabilir: KGB saflarında da böyle insanlar bulunuyordu.

Dolayısıyla, Sovyet otoritelerinin, açık ya da örtük olarak Batı'nın yanında yer alan tenkitçilerle mücadele etmek için özel olarak tasarlanmış bir dizi yasa çıkararak ya da bunları yenileyerek bir "etki-tepki" politikasına başvurmuş olmaları hiç de şaşırtıcı değildir. Sistemin "geriliğine" (diktatoryel karakterine) gelince, devleti muhaliflerden koruması öngörülen "devlete karşı suçlar"a karşı yasalar, devletin başarısızlığının belgesi ve saygınlığına sürülen bir lekeydi (*testimonium paupertatis*). Yöneticiler tenkitçileri susturmak istediklerinde, çeşitli hukuksal güvenceler bir kenara bırakılmakta ve yargıçlar, gizli servisler ve savcılar çalışmalarında elbirliği etmekteydi.

Diğer tarihsel karşılaştırma, ülkenin kendi geçmişiyle yapılabilir. Devlete karşı suç yasaları artık herkesin görebileceği kanunnamelerde yer alıyordu ve insanların kovuşturmaya uğraması için bunları fiilen ihlal etmiş olmaları gerekiyordu. Suç teşkil eden bir fiilde bulunma niyeti, artık yasadışı olan bu tutuklamaları mazur göstermeye yetmiyordu. Kapsamlı bir ceza yasasının yeni versiyonu ve adli kurumların güçlendirilmesi, genel çerçeve hâlâ antidemokratik olsa da, geçmişle belirgin bir karşıtlık oluşturuyordu. Siyasi baskının bu yönü liderler, hukukçular ve KGB arasında sürekli bir tartışma konusuydu: bu, rejimin kendi hukuki kurallarına saygı göstermediğine hükmettiklerinde farklı çevrelerden, özellikle de akademik ca-

miadan gelen protestoları açıklar. Bu olgular siyaset sahnesinin parçasıydı ve böyle algılanmaları gerekir.

Tarihle düşünce bağlamında, akla başka bir nokta daha geliyor. Bizzat rejimin karakteri de dâhil olmak üzere, toplum yaşamının bütün alanlarında tarihsel değişimlerin gerçekleşmekte olduğunu vurgulamıştık. Sistemin, baskı yöntemleri de dâhil olmak üzere, yeni gerçeklerle bağdaşmasına tanıklık eden bu gibi olgular olmasa, rejimin bir el bile ateş etmeden tarih sahnesinden nasıl ve neden yok olabildiğini açıklayamazdık.

Nahoş gerçeklerle yüzleşmekten çekinmeyen gerçekçi bir yaklaşım, büyük güç konumuna gelen demokrasilerin her zaman haklara saygı göstermediklerini ve her zaman çok demokratik olmadıklarını kabul etmek zorundadır. Demokratik bir sistemi olmayan ülkeler, buna sahip olmadıkları için ille de "suçlu" değildir. Demokrasi her yerde açan bir bitki değildir. Tarihsel gerçekler ille de ideallere ve propaganda iddialarına uymaz. Batı hangi insan haklarının öne çıkarılması gerektiğini, hangilerinin göz ardı edilebileceğini, hatta kısıtlanabileceğini gayet iyi bilir. Demokratik özgürlükler ateşi küresel stratejik mülahazalara bağlı olarak alevlenir ya da söner. Soğuk Savaş'ın yarattığı baskılar ve Batı'nın öteki kamptaki en ufak bir çatlağı saptamak için kurduğu kompleks (istihbarat servislerinin başrol oyunculuğunda), Sovyet paranoyası tarafından uydurulmamıştı. Ve bütün bunların, rejimi liberalleştirmeye çalışan SSCB'deki küçük gruplara ya da yalnız bireylere hiçbir yardımı dokunmadı.

16

Kentleşme Kasırgası

Yukarıda özetlediğimiz değişimlerin, özellikle de ceza infaz politikası alanındaki ve benim "işyerinin destalinizasyonu" olarak adlandırdığım değişimin arka planında, SSCB tarihinde hâkim faktör olan çok önemli bir kentleşme süreci vardı. Savaştan sonra –elbette aşamalı olarak gerçekleşen– kentleşme toplum, kültür, zihniyetler, hatta devlet üzerinde ister istemez güçlü bir etkide bulunmaya başladı. Ağırlıkla kırsal bir toplumdan esas olarak kentsel bir topluma hızlandırılmış geçişin yaşandığı sırada, her iki toplum türünün iç içe geçtiği bir evre yaşandı. Sıklıkla birbiriyle bağdaşmayan bu iki toplum, patlayıcı bir karışım halinde bir arada yaşadı ve aralarındaki tarihsel mesafe önemini korudu. SSCB 1960'ta "yarı kentli" oldu, ama Rusya Federasyonu bu eşiği daha önce aşmıştı. 1958'e kadar, bütün SSCB için geçerli resmî bir "kent" ya da "kentsel yerleşme" tanımı yoktu; her cumhuriyetin kendine ait bir tanımı vardı. 1958'de kentler için nüfus eşiği 12.000 kişi, "kentsel yerleşmeler" için de 2.000 kişi olarak belirlendi (nüfusun en az % 50'sinin doğrudan tarımda istihdam ediliyor olmaması koşuluyla).

Bu nedenle, söz konusu ara evre, ülke ve rejim için başlı başına bir tarihsel aşama olarak görülebilir. Yeni kentsel nüfusun ağırlıklı bölümünü oluşturan kırsal nüfus, kentler köylüleri

kentlileştirmeyi başaramadan kentleri "köyleştirdi". Stalin sonrası dönemle sınırlı bu olgu pek çok sürtüşme ve "yan etki" doğuracaktı. Hükümetin dahli olsa da, bunlar esasen kendiliğinden gelişen süreçlerdi. Bu bizi, her şeye hükmeden ve denetleyen katı bir parti devleti fikrinden bir süreliğine uzaklaşmaya ve araştırmaların çoğunun atladığı bu "kendiliğindenlik" (*stihia*, Yunanca kökenli bir terim) olgusunu açıklığa kavuşturmaya mecbur eder. Meselelere aşırı siyasi bir gözlükle bakan analizcilere kabul edilemez gibi gelse de, ciddi her SSCB tarihi çalışmasında, *stihia*'nın meşru –bazen de temel– bir başlık olması gerekir.

Hiç de yumuşak bir süreç olmayan kentleşme, Rus tarihinde 20. yüzyılın en önemli yeniliğiydi ve bu sürecin altmışlı yılların ortalarına gelindiğinde tamamlandığı söylenebilir. Bu tarihte, Rusya ve Ukrayna ile Baltık ülkelerinde nüfusun çoğunluğu kentlilerden oluşuyordu. Kentlerin bazıları eskiydi, ama çoğu yeni kurulmuştu. Rasgele seçilen bir gösterge, bu kentleşmenin koşullarını gözler önüne serer: Altmışlı yılların Sovyet kentlerinde ailelerin %60'ı devlete ait, müşterek mutfaklı ve tuvaletli konutlarda yaşıyordu. Düşük yaşam standartlarına işaret eden bu veri, aşırı hızlı bir kentleşmenin de göstergesidir ve rahatlıkla, bunun "plansız" bir kentleşme olduğu da eklenebilir. Benzer biçimde, bunun gene büyük ölçüde plansız olan sonuçları da çok sayıda ve çeşitliydi. SSCB'deki sürecin özgünlükleri ne olursa olsun, bunlardan bazıları başka yerlerdeki hızlı kentleşme örnekleriyle aynıdır. Başka verileri ele alırken bu noktaya tekrar döneceğiz, ama şimdiden, tarihinin bu nazik döneminde ülkenin yeni bir aşamaya girdiğini söyleyebiliriz: Sovyet ülkesi devletle etkileşimi değişik biçimler alan yeni bir toplum haline gelmişti. Bu iki temanın yan yana gelişi, bizi sistemin hayatiyeti, ömrü ve ölümü açısından belirleyici olacak parametreleri değerlendirmeye yöneltecektir.

Önceki bölümlerde, işgücü hareketliliğini ve artık kabul edilen bir gerçeklik denilebilecek doğmakta olan "işgücü piyasası"nı ele almıştık. Tabloyu toplumun tamamını kapsayacak şekilde genişletmek için, "kendiliğindenliğin" önemli bir dışa-

vurumuna dikkat çekmemiz gerekiyor: otoritelerin artık eski yaptırım ve kısıtlamalar rutiniyle kontrol edemedikleri güçlü göç hareketleri. Kitlesel nüfus hareketlerinin yaşandığı yeni koşullarda, başka stratejilerin geliştirilmesi ve uygulanması gerekiyordu. 1965 yılındaki göç hareketleriyle ilgili aşağıdaki istatistikler, fazla söze gerek bırakmaz.[1]

SSCB'deki Bütün Kentler

Gelişler:			
Başka kentlerden	Kırsal kesimden	Kaynağı belirsiz	Toplam
4.321.731	2.911.392	793.449	8.026.572
Gidişler:			
Kentlere	Kırsal kesime	Kaynağı belirsiz	Toplam
4.338.699	1.423.710	652.478	6.414.887
Kentlere göç bilançosu:			
Başka kentlerden	Kırsal kesimden	Kaynağı belirsiz	Toplam
-16.968	1.487.682	140.971	1.611.685

Bu rakamları fazla yüksek bulmayacak olanlar için Sovyetler Birliği'ne özgü bir duruma açıklık getirmek gerekir: Bu veriler sadece polise kayıt yaptıranları kapsar. Oysa pek çok kişi kentlere geliyor, bazen uzun süre kalıyor ve kayıt yaptırmadan ayrılıyor, başkaları da herhangi bir idari makama bildirimde bulunmadan kentlere yerleşiyordu.

Tek başına Rusya Cumhuriyeti'nde 1961-1966 arasında yaşanan nüfus hareketleri olağanüstüydü: Kentlere yaklaşık 29 milyon kişi gelmiş, 24,2 milyon kişi ayrılmış, yani toplam 53,2 milyon kişi göçmen olmuştu. Batı Sibirya'da toplam sayı 6 milyon, Doğu Sibirya ve Uzakdoğu'da ise 4,5'er milyondu.

Bu rakamlar bazı kaygılandırıcı olguları yansıtır. Gerçekten yerleşmek niyetiyle ülkenin doğusuna doğru yola çıkan az sayıda kişi olduğu anlaşılmaktadır. Kısmen konut yetersizliği, sık sık da ücretlerin çok düşük olması nedeniyle, insanlar kendilerine büyük ihtiyaç duyulduğu halde bu bölgelerden akın akın geri dönüyordu. Pek çok yerel ankete göre, bekârla-

1 RGAE, 1562, 44, 2598, L. 60, 19 Mart 1965: Tablo Merkezi İstatistik Bürosu'ndan alınmıştır.

rın %82'si, evli çiftlerin %70'i, çoğunlukla içler acısı barınma koşulları nedeniyle (bunlar bir oda, bazen de sadece bir odanın bir köşesini kiralıyorlardı) bölgeden ayrılıyordu.

Bu durum ülke genelinde ciddi bir sorun yarattı. Nüfus hareketlerinin yönünü değiştirmek için, mahrumiyet bölgelerindeki konut koşullarının iyileştirilmesi gerekiyordu. Ama sürekli çabalara rağmen, konut sorunu ülke genelinde ciddiyetini korudu. 1957'de Rusya Federasyonu'nda kişi başına ortalama 6,7 m^2 konut alanı düşüyordu; bu rakam Uzakdoğu'da 5,9 m^2, Doğu Sibirya'da 6,1 m^2, Batı Sibirya ve Urallar'da 6,3'er m^2'ydi. O halde, hükümetin işgücünü çekmek istediği SSCB'nin doğu bölgelerindeki merkezî ısıtma sistemine ve su tesisatına sahip mesken ve konut sayısı, Rusya ortalamasından, hatta oldukça geri olan Orta Rusya ortalamasından düşüktü.

İşgücünü doğuya göç etmeye ve oraya yerleşmeye ikna etme problemi, Sovyet liderlerini ve elitlerini derin derin düşündürüyordu. Sorun sadece nüfus hareketlerini polisiye ya da "totaliter" yöntemlerle kontrol etmenin imkânsız olması değildi; kaldı ki, kimse böyle bir şeyi ciddi olarak düşünmüyordu. Yeni toplumsal koşullar ve gerçekler göz önüne alındığında, durum kesinlikle içinden çıkılmaz görünüyordu. Sibirya, sistemi refaha kavuşturabilecek muazzam zenginlikler barındırıyor, ama bunlardan yararlanmak için gerekli işgücü ülkenin kalabalık bölgelerinde bulunuyordu. Fakat bu işgücünü doğuya çekmek ve buraya yerleşmeye ikna etmek imkânsızdı. Bunun için, SSCB'nin daha iyi durumdaki Avrupa topraklarından gelebilecek insanlara iyi ücret ve doğru dürüst erzak temin güvencesi vermesi gerekiyordu; muazzam bir işgücü fazlası olan daha yoksul bölgelerden –örneğin Orta Asya cumhuriyetlerinden– gelenlerin ise, geleneksel çevreleriyle derin kültürel bağları yüzünden göçe yanaşmayacakları biliniyordu.

Sistem düzeyinde sürekli baş göstermeye devam ettikleri için görünüşte çözümü imkânsız olan böyle başka açmazlarla da karşılaşacağız. Ama şimdilik, kentleşmeyle bağlantılı sorunların, özellikle de 1953-1968 arasındaki işgücü tedarik mevzuu üzerinde duracağız.

Altmışlı yılların ortalarında ve birkaç yıl daha, işgücü tedarik planlarının daha iyi koordine edilmesi ve uygulanmasıyla –yani belli bir sektör ya da bölgedeki işgücü rezervlerini kullanarak, bir yerdeki işgücü fazlasının azaltılıp bir başka yerdeki açığın kapatılmasıyla– sorun hâlâ çözüme kavuşturulabilir gibi görünüyordu. Ülke henüz, Üçüncü Kısım'da tartışacağımız genel ve süreğen işgücü sıkıntısıyla karşı karşıya değildi.

Disiplinlerarası haşarılı bir kurum olan Gosplan'ın kendi araştırma enstitüsü, karmaşık durumları incelemeyi ve tahminlerde bulunmayı biliyor ve planlama sistemini yakından tanıyordu. Yakın geleceği planlamak için bugünü daha iyi anlamaya çalışıyordu. Araştırmacıları entelektüel bakımdan, karmaşık sosyo-ekonomik örüntüyü kavramakta diğer planlamacılardan ve siyasetçilerden daha donanımlıydı ve kara bulutların yaklaşmakta olduğunu haber veriyorlardı. Şubat 1965'te, Gosplan yönetiminin talebi üzerine, işgücü tedarik ve demografi sorununun tamamını ele alan bir rapor sundular. Enstitünün müdürü Yefimov, bundan önce defalarca tüyleri diken diken etmiş ve ekonomide reform yanlılarının heyecanını körüklemişti. Ama bunu, sık sık başka planlamacılar ya da görevliler tarafından eleştirilen, yayımlanmayan kurum içi metinlerle yapmıştı. Muhtemelen Kosiginci olan Yefimov, bu defa, tam da ateşli bir tartışmanın yaşanmakta olduğu bir tarihte, Sovyet sanayisi üzerine çok önemli bir rapor hazırlayarak, değişimden yana önemli argümanlar sunuyor ve karmaşık bir iş olan işgücü arzının yönetimine ilişkin mekanizmaların ayrıntılı bir tablosunu çıkarıyordu.[2] Yefimov, merkezin ve bölgelerin karşılaştıkları sorunları, tehdit yaratan gerilimleri saklamaksızın ele alıyor ve bunların üstesinden gelme yolları hakkında, kâh açık bir şekilde formüle edilmiş, kâh sadece imada bulunan öneriler getiriyordu. Metin ampirik ve analitik bakımdan son derece zengindi. İyi bir teşhisin yanı sıra, reform-

2 RGAE, 4372, 81, 1091, LL. 1-44. Yefimov, 6 Şubat 1965'te yardımcısı Korobov'dan "1966-1970 döneminde SSCB'nin en önemli bölgelerinde işgücü kaynaklarının kullanımının rasyonelleştirilmesiyle ilgili başlıca sorunlar" başlıklı bir rapor aldı (rapor 26 Aralık 1964'te sipariş edilmişti).

ların gerçekleşmemesi halinde beklenmesi gereken korkutucu sonuçlarla ilgili uyarıları da içeriyordu.

İşte Yefimov'un çizdiği tablo. Yefimov ilk olarak, mevcut işgücü ile bunun istihdamı arasındaki büyük dengesizliğe dikkat çekiyordu. 1959-1963 arasında çalışan nüfusa 9 milyon kişi eklenmiş, buna karşılık işgücü arzındaki artış 1,7 milyon kişi olmuştu. Bir başka deyişle, gerekli işçiler esas olarak, evde ya da kendi tarlasında çalışanlar arasından devşirilmişti. Açığın %81'i (bu, 7,3 milyon ilave işçiye tekabül ediyordu) bu yolla kapatılmıştı. Ama evde çalışanların sayısı düşmeye devam ediyordu ve bu kaynak yakında kuruyacaktı.

Ülke geneline bakıldığında, işgücü kıtlığı çeken bölgeler kadar işgücü fazlası olan bölgeler de vardı. Orta Asya'da doğal nüfus artış hızı son yıllarda % 27-33'e yükselmiş ve Sovyet ortalamasının iki katı olmuştu. 1959-1963 döneminde devlet sektöründe istihdam edilen ya da halen öğrenim gören kişilerin sayısı yılda %2,2-4,4 oranında artmıştı; SSCB genelinde ortalama %17,2 olan devlet sektörü dışında istihdam edilenlerin oranı %20-26 arasındaydı. Orta Asya cumhuriyetlerinin çoğunda, devlet sektöründe çalışmayanların çoğunluğu baskın etnik gruba mensuptu. Kazakistan'da demografik büyüme oranı daha düşük, fakat kendi hesabına çalışanların oranı çok yüksekti: %21,8. Pek çok bölgede nüfus artış hızları ile ekonomik kalkınma hızları arasındaki açık büyümekteydi.

İşgücü kaynaklarının yetersiz kullanımının ardında bu büyük eşitsizlikler yatıyordu. Orta Asya cumhuriyetleri, Ermenistan ve Kazakistan'da işgücü fazlası birikmeye devam ediyor, buna karşılık, nüfus artış hızlarının en düşük, istihdam oranının yüksek olduğu Baltık ülkeleri –özellikle de Estonya ve Litvanya– başka yerlerden işçi aramak zorunda kalıyordu. Moldavya, Ukrayna'nın batısı ve Kuzey Kafkasya'da, hem kentlerde hem de kırsal kesimde önemli bir doğal nüfus artışı gözleniyordu. Aynı zamanda, Sibirya'dan, zaten işgücü fazlası olan bölgelere doğru kayda değer bir göç olduğu görülüyordu.

İstihdam oranları kentlerin büyüklüğüne (büyük, orta büyüklükte veya küçük) göre de değişiyordu. Rapor, sanayi tesis-

lerinin ve hasılanın bölgesel dağılımı planlanırken, mevcut işgücü kaynaklarının hesaba katılmadığını, bunun da anormal durumlara yol açtığını (bu benim şerhimdir. Raporun yazarı üst düzey görevlilere hitap ederken kuşkusuz böyle bir dil kullanamazdı) belirtiyordu ve bu önemsiz bir saptama değildi. Emek-yoğun belli başlı sanayiler için işgücünün kıt olduğu bölgeler seçilmiş, kadın istihdamının geliştirilebileceği başka yerlerde ise ağırlıklı olarak erkeklerin çalıştığı ağır sanayiler kurulmuştu.

Küçük kentlerde, iş aramakta olan 2,3 milyon kadar insan vardı. Büyük işletmeler bir işgücü rezervi bulundurma eğiliminde olduklarından, gerçek rakam belki de 3 milyona yakındı. İş arayanların çoğu asgari eğitime ve çok az vasfa sahipti; mesleki eğitime ihtiyaçları vardı. Kadınları iş aramaya teşvik etmek için kreşlerin açılması gerekiyordu, zira bunlar olmadan kadınlar ev dışında çalışmaya hazırlanamazlardı. Orta Asya cumhuriyetlerinde, küçük ve orta büyüklükte kentlerde işsizlerle yapılan görüşmeler, bunların, girilecek işler olsa bile evlerinden uzakta çalışmak istemediklerini gösteriyordu. İşsizlerin çoğu, ne genel ne mesleki eğitimi olan, çocuklu genç kadınlardı.

Sadece çalışma yaşına (16 yaş) gelen gençlere değil, çeşitli nedenlerle okulu daha erken yaşta terk eden 14-15 yaşlarındaki pek çok yeniyetmeye de uygun işler yaratılmasına özel bir önem verilmeliydi. Çoğunlukla bunlara iş yoktu ve iş yasaları zorunlu öğrenimlerini yeni tamamlamış gençlerin çalıştırılmasını yasaklıyordu. Halbuki okulu bırakanların sadece %60'ı öğrenimine devam ediyordu. Merkezi İstatistik Bürosu'nun hesaplarına göre, 1 Ocak 1963 itibariyle 14-17 yaş arası 2 milyon kadar genç ne okula devam ediyor ne de çalışıyordu. Aynı kuruluşun yürüttüğü bir başka araştırma, 1 Ocak 1964 için bundan da yüksek bir rakam saptamıştı.

Suçluları teşhis etmekten kaçınmayan rapor, son yıllarda bozulan istihdam durumunun "kısmen planlama ve ekonomi kuruluşlarının hesap hatalarından, kısmen de ekonomi politikasındaki hatalardan kaynaklandığı" sonucuna varıyordu. Bu

yetersizlikler, özellikle hatalı bölgesel kaynak dağılımı nedeniyle, yatırımların verimliliğini düşürmüştü. Son yıllarda, yatırımlarda doğuya, madencilik ve elektrik üretimine (özellikle büyük hidroelektrik santrallerinin inşasıyla birlikte) büyük bir yöneliş gözlenmiş, fakat bu politika işgücünü doğuya yerleşmeye teşvik edecek önlemlerle desteklenmemişti. Ayrıca, işgücü fazlası olan bölgelerde yatırımlar azalmıştı; bu da bir başka hataydı.

İstihdam yaratmak için sermaye yatırımlarına ihtiyaç vardı, ama muazzam miktarda malzeme "donmuş" vaziyette beklediğinden, bu yatırımların getirisi düşmekteydi: Kurulmamış teçhizatlar ve terk edilmiş şantiyeler muazzam meblağlar oluşturuyordu. Sırf bu projelerin tamamlanması ve yeni işletmelerin faaliyete geçmesi, 10 milyonu sanayide olmak üzere 15 milyon kişiye iş yaratabilirdi. Bu rakam, son beş yıllık plan süresince yaratılan istihdamın iki katıydı. Yatırımların kullanımındaki yetersizliğin bir nedeni de, bunların çoğunun, bölge ya da cumhuriyetlerin merkezlerine ve yedek işgücü arzının düşük olduğu önemli sanayi kentlerine yöneltilmesiydi. Sonuçta bu kentler, kırsal kesim ve küçük ya da orta büyüklükteki kentler aleyhine büyüyordu. Büyük kentlerin aşırı büyümesi çok büyük altyapı ve konut yatırımları gerektiriyor, buna karşılık, çok miktarda konuta sahip bazı kentler yerel işgücünü her zaman azami düzeyde kullanamıyor, hatta işgücünü israf ediyordu.

İşgücü ve istihdamın rasyonel bir şekilde dağılmasının önündeki engeller, Kruşçev'in kırsal kesimde özel tarlalara getirdiği sınırlamalarla birleşerek bu sektörde 3,5 milyon işin yok olmasına (Merkezi İstatistik Bürosu) ve gerek kentlerde gerek köylerde önemli gıda tedarik sorunlarına yol açmıştı. Tahminler, sadece tarlaları ellerinden alınan kolhozcuların hâlihazırdaki et ve süt ürünleri tüketim düzeylerini korumak için, kolhozların süt ve süt ürünleri üretimini üçte iki, et ve içyağı üretimini dörtte üç, yumurta üretimini %150, patates üretimini %50, sebze, kavun karpuz ve kabak üretimini üçte iki oranında artırmaları gerekeceğine işaret ediyordu. Bu rakamlar özel tarlaların ne kadar önemli bir besin ve gelir kay-

nağı olduğunu (insanların kolhozdan aldıklarının yaklaşık yarısı) gösteriyordu. Aile tarlalarının idari önlemlerle kısıtlanması, özellikle bunların çok yaygın olduğu küçük ve orta büyüklükteki kentlerde işgücü tedarik sorununu daha da ağırlaştırıyordu. Bunlardan elde ettikleri gelirlerden yoksun kalan insanların, bu kaybı telafi edecek işlere ihtiyaçları vardı, ama kentlerde kolay kolay iş bulunamıyordu. (Halk arasındaki hoşnutsuzluğun ve KGB'nin yakındığı, denetlemek için yeterli donanıma sahip olmadığı karışıklıkların büyük bölümü Kruşçev'in bu düşüncesizce kararından kaynaklanıyordu.)

Köylülerin kentlere kitleler halinde plansız göçü, iş piyasasında durumu daha da karmaşıklaştırıyordu. 1959-1963 arasında kentlere yaklaşık 6 milyon köylü gelmişti. Bunların çoğu 29 yaşın altında gençlerdi. Bu, kendi içinde olumlu bir gelişmeydi, ama kırsal kesimde üretimin ve emek verimliliğinin düşük bir hızla arttığı koşullarda olumsuz bir nitelik arz ediyordu. Kırsal kesimden gelen bu insanların çoğu işgücü fazlası olan bölgelerden değil, gıda üretiminin yetersiz olduğu, işgücü sıkıntısı çekilen bölgelerden gelmekteydi.

Bir başka anormallik: Kırsal kesimden kentlere kendiliğinden göçler, özellikle hasat zamanında kentlileri tarla işleri için seferber etmeyi gerektiriyordu. Bazı bölgelerde, bu tarımsal çalışma, söz konusu kırsal bölgenin "desteklenmesi" şeklini alıyordu ki bu olgu yaygınlaşmaktaydı. "Destekçiler" (çoğunlukla fabrikalar) destek oldukları işletmelerde tarımsal işlerin önemli bir bölümünü üstleniyorlardı (ekim, hasat vs.). Devlete hasattan payını veriyorlar ve gerekli inşaat ve onarım çalışmalarını gerçekleştiriyorlardı. Dolayısıyla fabrikalar bu mevsimlik işler için yedek bir işgücü bulundurmak zorunda kalıyorlardı. Bazı bölgelerde bu işlerin organizasyonu tarımsal üretimi artırmıyordu, zira kolhoz ve sovhoz yöneticileri dış yardıma bağımlı hale gelmişlerdi. Bu işbirliği, verimlilik artışlarını frenleyerek sanayi tesisleri üzerinde olumsuz bir etkide de bulunuyordu. Son tahlilde, sonuçlar herkes için olumsuzdu.

Kentsel işletmelerde tarımsal çalışmalar için işgücü rezervlerinin oluşturulması, anormal bir işgücü mübadele süreci ya-

ratıyordu. Tarlada çalışmaya alışmış pek çok kolhozcu komşu kentlerdeki fabrikalarda iş bulmayı tercih ediyordu. Bunun nedeni basitti: Aynı bölgedeki sanayi işletmelerinde kazanabilecekleri ücretler, kolhozlarda ödenen ücretlerden 2,5-3 kat fazlaydı.

Gosplan'ın araştırma enstitüsünün önerdiği olası çözümlerden biri kayda değerdir. Orta Asya cumhuriyetleri, Kazakistan ve Gürcistan yüksek nüfus artış hızlarına ve büyük işgücü kaynaklarına sahipti, ama bu cumhuriyetlerin –tarım, aile tarlaları ve küçük zanaatlar dışında– ekonomik varlıkları yoktu. Üstüne üstlük, ağırlıkla Müslüman olan yerli nüfus göç konusunda isteksizdi. Yatırım yapılması gereken yerler, nüfus artış hızının düşük olduğu, işgücü sıkıntısı yaşanan daha gelişmiş bölgeler değil işte buralardı.

Burada bir soru kendini dayatıyor: Ya Sibirya'nın zengin kaynaklarından yararlanmak için gerekli işgücü ne olacaktı? Araştırmacılar muhtemelen, yatırımları Orta Asya ve Kafkasya'ya yönlendirme stratejilerinin, devletin işçileri Sibirya'ya çekmek için gereken ücretleri sunmasına yetecek bir ekonomik büyüme sağlayacağını varsayıyorlardı.

Böyle bir önerinin koparmış olması gereken tartışmaları hayal edebiliriz. Müslüman bölgelerde kadınların ev dışında ücretli olarak çalışmasına karşı direncin üstesinden gelmek başlı başına bir sorundu. Dil sorunları ve mesleki eğitim de baş ağrıtan problemlerdi. Öte yandan, Rus olmayan bölgelere öncelik tanımanın ve Sibirya'nın değerlendirilmesini daha iyi zamanlara ertelemenin, Rus milliyetçileri, merkezî devlet yandaşları ve benzer akımların temsilcileri arasında, karşı koyulması güç, kuvvetli tepkilere yol açması kaçınılmazdı. Buna rağmen raporun yazarı istifini bozmadan, bütün bölgeleri incelemeye devam ederek, –Sovyet yönetimine "Gerçekten planlamak istiyorsanız, işte yapmanız gerekenler," der gibi– her bölge için genel bir politikanın parçası olan spesifik çözüm önerilerinde bulunuyordu.

Okurlar artık işgücü sorununun karmaşıklığı ve biriken çarpıklıkların toplumsal ve ekonomik uzantıları hakkında bir fi-

kir edinmiş olmalıdır. Böyle bir girişim, planlamanın özünü oluşturduğu varsayılan maddi teşvikler de dâhil, eşgüdümlü bir önlem paketi gerektiriyordu. Gene de, Gosplan enstitüsü raporda, "Sorun bilgi eksikliğinden çok, istihdam faktörünün ulusal ekonomik planın oluşumuna henüz gerçek anlamda entegre edilmemiş olmasıdır," demekten çekinmiyordu. Başka türlü söylersek, Gosplan istihdamı, istihdamın dağılımını ve istikrarını nasıl planlayacağını bilmiyor, dolayısıyla da planlamıyordu. İşgücü arzının bol olduğu ve çalışanların uyacağı –ya da uymaya zorlanacağı– yatırım ve üretim hedefleri belirlemenin yeterli olduğu bir dönemde takılıp kalmıştı. O dönem bir ekonomik kalkınma aşamasına tekabül ediyordu ve yaşananlar bir tesadüf değildi. Ama artık devir değişiyor ve iş daha da karmaşıklaşıyordu.

Bu noktada, geçici bir sonuca varma riskini alabiliriz. Henüz, bugünden yarına patlak vermesi beklenen bir kriz söz konusu değildi. Ama hükümetin nicel hedefler belirlemekle sınırlı kalmayıp ne yapmak istediğini ve ne yapması gerektiğini bilen üretim birimlerinin çabaları arasında eşgüdüm sağlayacak, bunları önceleyecek ve düzeltecek farklı bir planlama yöntemi benimsemesi gerekiyordu. Gosplan ve hükümet uyarılmıştı: İşgücü arz ve talebi acil bir sorun oluşturuyordu. Sorunun göz ardı edilmesi ya da kendi kendine düzeleceğinin varsayılması halinde –ki yapılan buydu– Gosplan olsun ya da olmasın, ekonomi durgunluğa sürüklenecekti.

1965 yılındaki işgücü arzı problemleriyle ilgili bu analizden sonra, tablomuzu 1968 ve 1972 yıllarına ait veri ve analizlerle zenginleştirebiliriz.

16 Eylül 1968'de, yani Yefimov'un raporundan üç yıl sonra, Rusya Federasyonu Gosplanı işgücü dairesinin başındaki Kazimovsky (Yefimov'un araştırma enstitüsüne bağlı olarak çalışıyor olabilirdi) hükümete bağlı bir grup seçilmiş uzmana bir konuşma yaptı. Ele aldığı başlıca noktalar şunlardı. Son yirmi yıl içinde kentlerdeki olağanüstü nüfus birikimi işgücü arzı problemlerini (bulunabilirlik ve dağılım) iyice karmaşıklaştırmıştı. En hızlı büyüme büyük kentlerde gerçekleşmişti; küçük

kentlerdeki nüfusun payı azalıyordu. 1926-1960 arasında, nüfusu 500.000'in üzerinde olan kentlerin nüfusu 5,9 kat (Rusya Federasyonu'nda 4,5 kat) artmıştı. Pek çok örnekte, çevredeki nüfus için çok önemli bir rol oynayabilecek küçük kentler ve kentsel yerleşimler, kontrolsüz kentleşme hızı nedeniyle istikrarsızlaşmıştı. Bunlar, bütün çevre bölgenin destek merkezleri haline gelecekken, istihdam ve demografi alanında birer problem kaynağına dönüşmüştü.

Küçük kentlerin sayısı artmıyordu ve nüfusları Rusya'da %17 (SSCB genelinde daha düşük bir oranda) azalmıştı. Rusya Federasyonu'nda, nüfusu 10.000'in altında olan kentlerde yaşayanların oranı 1926-1960 arasında %9'dan %1'e inmiş, buna karşılık nüfusu 100.000 ila 200.000 arasında değişen kentlerin toplam içindeki oranı yükselmişti. ABD'de farklı bir süreç yaşanmıştı: Küçük kentlerin sayısı ve kentsel nüfus içindeki payı değişmemiş; orta büyüklükte (10.000-50.000 nüfuslu) kentler büyümüş, en büyük kentlerin nüfusları azalmıştı. Amerikan modeli kuşkusuz daha olumluydu, zira bir hektar toprağı işlemenin bedeli küçük kentlerde çok daha düşüktü. Rusya'da bu işin maliyeti, küçük kentlerde 45-47 ruble, büyük kentlerde 110-130 rubleydi.

Ülkenin en büyük 28 kentinde yeni fabrikaların inşa edilmesi kanunen yasaklanmıştı. Gene de yürürlükteki beş yıllık planda, bakanlıklar ya muafiyetler elde ederek ya da yönetmelikleri göz ardı ederek, gelişkin altyapılardan yararlanmak için buralarda işletmeler kurmuş ve bu şekilde söz konusu kentlerde ciddi işgücü sıkıntılarına neden olmuşlardı. Bu kentlerin nüfusu hızla büyüyordu, ama kurulan yeni sanayiler (ve –burada bir ekleme yapacağım– sadece sanayiler değil) nüfustan daha hızlı büyüyordu. Küçük kentlerde ise durum bunun tam tersiydi: Buralarda da sanayiler kuruluyordu, ama hâlâ işgücü fazlaları vardı. Bu durum, başta erkek işgücü ile kadın işgücü arasındaki dengesizliklerin olumsuz toplumsal sonuçları olmak üzere, bir dizi bağlantılı problem doğurmuştu.[3]

3. GARF, f. A-10005, op. 1, d. 248, LL. 51-55.

Bu karmaşık durum dört yıl sonra, bir başka işgücü uzmanı tarafından son derece ayrıntılı bir biçimde analiz edilecekti. Küçük ve orta büyüklükteki kentlerde, işgücü kullanımına yansıyan endişe verici ekonomik ve toplumsal sorunlar çoğalmaktaydı. Erkek ve kadın istihdamı arasındaki dengesizlik bir kez daha vurgulanıyordu.

Yeni sanayilerin kurulduğu şehirlerde atıl işgücü oranları düşüyordu. Buna karşılık, ekonomik kalkınmanın olmadığı kentler dışarı nüfus veriyordu; öyle ki, bazı küçük ve orta büyüklükteki kentler işgücü sıkıntısı çekiyordu. Buna ilaveten, pek çok kentte tek yönlü uzmanlaşma ağırlıkla kadın ya da ağırlıkla erkek istihdamına yol açarak, cinsiyetler arasında dengesizliklere neden olmuştu. Sadece Rusya'da 300 kadar kent, nüfus yapısını etkileyen bu türden az çok ciddi dengesizlikler yaşıyordu. Burada başvurulan araştırma, bu sorunun mevcut olduğu, 20 büyük bölgeden 70 kenti ele alıyordu.

Tek cinsiyetli istihdamın ağır bastığı kentlerde, diğer cinsiyetten olanlar işsiz kalıyor ve dönüp evde ya da özel bir tarlada çalışıyordu. Aile kurmanın imkânsızlığı işgücü hareketliliğini körüklüyordu; bilhassa kentin en önemli ekonomik işletmelerini etkileyen ve mesleki beceri ve vasıf dağılımını bozan bir işgücü sıkıntısı ortaya çıkıyordu. Araştırma, yüksek kadın istihdamının olduğu kentlerde, işsizler arasında erkeklerin oranının %27-57 arasında olduğuna işaret ediyordu; oysa ülke ortalaması %13'tü. Buralarda işgücü değişkenliği her yerden daha büyüktü ve buna otomatik olarak bir işgücü göçü ve sıkıntısı eşlik ediyordu. Pek çok tekstil fabrikası, çoğunlukla 15 yaşın altında genç kızlardan oluşan kadın işçiler getirtmek zorunda kalıyordu. Kadın işçiler arasında yörenin yerlileri giderek azalıyordu: Erkeklerde bu oran %90-100 iken, kadınlarda % 30'u geçmiyordu. Ama yeni gelen bu gençler, elverişsiz demografik dağılım yüzünden uzun süre kalmıyordu. Büyük bir tekstil merkezi olan Ivanovo-Voznesensk'te yürütülen sosyolojik bir araştırmanın gösterdiği gibi, 29 yaş altı kadın işgücünde gözlenen istikrarsızlığın temel nedeni buydu. Kadın istihdamının ağır bastığı kentlerde gözlenen bir diğer saçmalık da,

vasıflı işçilerin, hiçbir vasıf gerektirmeyen bir iş olan kendi tarlalarını işlemekten başka yapacak hiçbir şeylerinin olmamasıydı. Rusya Federasyonu'nda ticaret ve gıda sektöründe çalışanların ortalama %15,1'i erkekken, Vladimir bölgesindeki kentlerde bu oran %20-30'du.

Yaş ve cinsiyet dağılımı başta olmak üzere, bütün bu dengesizliklerin bir araya gelmesi olumsuz bir demografik etki yaratıyordu: düşük bir doğal nüfus artış hızı, yüksek bir otomatik dışarı göç oranı ve toplam nüfus artış hızında düşüş. Küçük kentlerde her 100 erkeğe 125 kadın düşüyordu (Rusya Federasyonu kentlerinin tamamında 100 erkeğe 118 kadın). Kadın nüfus fazlası ortalama olarak 40 yaştan sonra ortaya çıkıyor, ama küçük ve orta büyüklükteki kentlerde 15 yaştan itibaren gözleniyordu.

Demografik büyümenin yavaşlamasının sonuçlarından biri de nüfusun yaşlanmasıydı: 20-39 yaş dilimindekiler Rusya kentlerinin nüfusunun yalnızca %30'unu oluşturuyordu. Kırsal kesim dâhil, cumhuriyetin toplam nüfusu içinde bu oran %33'tü. Rapor, tek ebeveynli aileleri ve aile kurma problemlerini de ele alıyordu.

Raporun yazarına göre, bu olguların karmaşıklığı cumhuriyet yetkililerinin gücünü aşıyordu. Durumu düzeltmek için alınan önlemler yetersiz kalıyordu. Anılan engeller arasında kötü planlama, bakanlıkların sanayileri küçük kentlerde kurmaya teşvik edilmemeleri, planlarındaki istikrarsızlıklar ve inşa kapasitelerinin zayıflığı yer alıyordu. Rusya Federasyonu hükümeti, "kadınlaşmış" 28 kent ile "erkekleşmiş" 5 kent için hazırlanacak özel bir planla bu aksaklıkların giderilmesine yardımcı olması için SSCB Gosplanı'nı ikna etmeye çalışmış, ama sonuç alamamıştı. Gosplan'ın başka öncelikleri vardı.[4]

Görüldüğü gibi, söz konusu karmaşık işgücü tedarik ve demografi sorunları büyük dikkat çekmekte ve kaygı uyandırmaktaydı; tartışmaya sosyologlar ve küçük bir sosyal psikoloji

[4] GARF, f. A-10005, op. 1, d. 249, LL. 244-253, Ekim 1972 (RSSFC Devlet Komitesi başkanının, işgücü kaynakları konusunda Rusya Bakanlar Kurulu'na sunduğu rapor).

ekibi de dâhil olmuştu. Sorunların ulusal ve etnik boyutları da kaygılara neden oluyordu.

Sovyet sistemi böyle bir durumla baş edebilecek donanıma sahip miydi? Sistem kilit ekonomik sektörlerin, savunmanın (pek çok bakımdan bu sektörlere bağlı bir sektör) ve eğitimin hızla geliştirilmesi gibi öncelikler belirlemeyi kuşkusuz başarmıştı. Ama bu örneklerin her birinde, spesifik hedefin belirlenmesi görece kolaydı. Altmışlı yıllarda öne çıkan ise, birçok planı birbirine eklemleme becerisi gerektiren tamamen farklı nitelikte problemlerdi. Bir başka deyişle, artık görev karmaşıklığın kendisini kavramsallaştırmak ve idare etmekti. İstihdam toplumsal, ekonomik, siyasi ve demografik yap-bozun parçası haline gelmişti ve böyle görülüyordu.

Ekonomik Modelin Diğer Problemleri

Stalin'in ölümünden sonra, ekonomide olumlu sonuçlar veren önemli değişimler gerçekleşmişti. Tarımsal yatırımlardaki büyük artış (başta Kazakistan ve diğer bölgelerdeki "bakir topraklar"a) ve tarımsal üreticilere ödenen fiyatların yükselmesi, 1953-1958 arasında kolektif çiftliklerin parasal gelirlerinin iki katına çıkmasına yol açtı. 1950-1960 arasında tarımsal üretim %55 büyüdü ve sadece tahıl üretimi 80 milyon tondan 126 milyon tona yükseldi; bu artışın üçte ikisi bakir topraklardan geliyordu. Ama bu topraklar uzun vadede istikrarlı bir tahıl kaynağı değildi.

Yaşam standartlarını iyileştirmek için konut ve tüketim malları yatırımları artırılmıştı. 1950-1965 arasında kentsel konut stoku iki katına çıktı ve sermaye malları yatırımlarıyla (Stalinist dönemin önceliği) tüketim malları yatırımları arasındaki uçurum daraldı.

Sağlık alanında önemli ilerlemeler kaydedilmişti. 1940'ta binde 18 olan ölüm oranı 1950'de binde 9,7'ye, 1965'te binde 7,3'e indi. 1940'ta binde 182 olan bebek ölüm oranı ise (halk sağlığı standartlarının en iyi göstergesi) 1958'de binde 81'e, 1965'te binde 27'ye düştü.

Eğitim düzeyleri de yükseldi: İlkokulun dördüncü sınıfından sonra öğrenimine devam eden öğrencilerin sayısı 1950'de 1,8 milyon iken, 1965-1966'da 12,7 milyon oldu. Aynı dönemde, yükseköğrenim gören öğrencilerin sayısı üç kat artarak 1,25 milyondan 3,86 milyona çıktı.

1953'te son derece düşük olan kırsal gelirler, kentsel gelirlerden daha hızlı arttı. Kentsel nüfus içinde gelirlerde belli bir eşitlenme gerçekleşmeye başladı: Ücret farklılıkları azalırken, en düşük gelirler ve emekli aylıkları arttı.

Ama ağır sanayiye ve silahlanmaya tanınan eski öncelik devam ediyor ve aynı anda yaşam standartları yükseltilip teknolojik ilerleme teşvik edilmeye çalışıldıkça sorunlar büyüyordu. Bu yıllarda, Japonya Sovyetler'in büyüme oranlarını yakaladı ve hem yaşam standartlarını yükseltmeyi hem de ekonomisini modernleştirmeyi başardı. Sovyet iktisatçıları ve planlamacıları, ülkenin esas itibariyle Stalinist ekonomik modelinin tehlikeli dengesizlikler içerdiğini biliyor ve bunu –gizliden gizliye, ama aynı zamanda yayımlanan çalışmalarda– dile getiriyorlardı. Gene de, Sovyetler Birliği özellikle uzay ve havacılık alanında bazı göz kamaştırıcı başarılar elde etti; öyle ki (R. W. Davies'in sözleriyle) "1965 yılına gelindiğinde SSCB geleceğe güvenle bakmakta, kapitalist güçler tarafından büyük bir telaşla izlenmekteydi".[5] Ama Gosplan'ın ve diğer kurumların arşiv belgelerinin gösterdiği gibi, yakın gelecek çok daha karmaşık ve kaygılandırıcıydı ve planlamacılar ciddi bir şekilde telaşlanmaya başlamışlardı.

Sekizinci beş yıllık plan (1966-1970) hedefleriyle ilgili olarak yaşanacak bazı başarısızlıklar şimdiden apaçık ortadaydı. Gosplan danışma kurulu bu eksikliklerin bir sonraki plan üzerinde olumsuz etkileri olacağı konusunda hükümeti uyarmıştı.[6] Bütün kaynaklardan yatırımlar %1,7 (10 milyon ruble) artığı halde, başta ağır sanayi olmak üzere yeni üretim kapasite-

[5] Bana ait birkaç gözlem dışında, bu alıntılar için bkz. R.W. Davies, *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev*, Cambridge, 1998, s. 67 vd.

[6] RGAE, f. 4372, op. 82, d. 1086 (tarih belirtilmemiştir, ama 1970 yılı Gosplan Danışma Kurulu belgelerinden alınmıştır).

sinin ağırlıklı bölümünü besleyen merkezî yatırım programında 27 milyar rublelik (%10) bir açık vardı. Dahası, üretim birimlerinin artan inşaat giderlerini karşılamak için 30 milyar ruble daha harcama yapılması gerekiyordu ve bu harcama, bunların üretim kapasitelerinde herhangi bir artış sağlamıyordu. Dolayısıyla, işletmeye açılan yeni birimlerle ilgili plan hedeflerinin kömür ve çelikte %60'ı, kimya sanayinde %35-45'i, traktör ve kamyon üretiminde %42-49'u, çimento sanayinde %65'i, selüloz sanayinde %40'ı tutturulabilecekti. Bütün bunlar bir sonraki plan sırasında yeni tesislerin kuruluşunu olumsuz yönde etkileyecekti.

Gosplan sorumluluğu, üretimi artırmak için gerekli rezervleri bulması gereken bakanlıkların üzerine atıyordu. Ama bakanlıkların çoğu, hükümetin bu yönde ve rezerv bulma konusunda verdiği sayısız talimata rağmen, 1971-1975 dönemi planlarında kendi sektörlerinde iyileştirmelere ilişkin önerilerde bulunmamıştı.

Ekonomide Ekstansif Faktörlerin Sürekli Büyümesi

Gosplan'ın araştırma enstitüsü daha da aydınlatıcı bir teşhiste bulunuyordu. Enstitü Müdürü Kotov 19 Kasım 1970'te Gosplan Başkan Yardımcısı Şokolov'a yazdığı raporda şunları söylüyordu: XXIV. Parti Kongresi ekonomik başarının entansif üretime ve yeni teknolojilerin benimsenmesine dayandığını (tarım dâhil) ilan etmişti. Ama ilgili veriler, başta tarımda olmak üzere, taahhüt edilen işgücü, ücret ve sosyal fon giderlerinin üretimden daha hızlı artmakta olduğuna işaret ediyordu. Bu eğilim, ekonomik kalkınmanın zorunlu şartlarıyla –yani toplumsal emekte göreli bir tasarruf sağlama hedefiyle– çelişmekteydi.[7]

Bir sonraki beş yıllık plan (1971-1975) hedeflerinin arzulanın çok gerisinde kalmasının birinci nedeni, sabit varlıkların verimliliğindeki bariz düşüştü. Yatırımların getirisini ölçmekte kullanılan mevcut gösterge yetersizdi ve tarım dairesindeki ik-

7 RGAE, 4372, 66, 3717, LL. 1-3.

tisatçıların elinde, bu varlıkların değerini ölçmek ve gerekli sermaye miktarlarını hesaplamak için güvenilir bir araç yoktu.

Kotov bundan sonra, bizim burada aktarmayacağımız, ama Gosplan'a ve hükümete yaptığı uyarıya mesnet olan hesaplara yer veriyordu: "Her şeyden önce, temel sabit varlıkların büyümesi üretimdeki büyümeyi geride bıraktığı için, Sovyet ekonomisinin gelişmesinde ekstansif faktörler güçlenmektedir. Bu eğilim tarımda diğer sektörlerde olduğundan daha açıktı.

Uzmanları telaşa düşüren, böyle bir eğilimin modern sınai ve bilimsel gelişmeye ters düşmesiydi. Ekonomi politikasının geliştirilmesinde ve uygulamasında dahli olan liderlerden bazılarının, neye işaret ettiğini bildikleri bu eğilimlerin de farkında olduklarına şüphe yoktu.

17

Hırpalanan Ama Palazlanan "İdareciler"

"Pazarlık"

Stalin döneminde akıbetini izlediğimiz Sovyet bürokrasisine yeniden dönebiliriz. Stalin'in ölümünden sonra, hiç abartmaksızın "bürokrasinin özgürleşmesi" olarak nitelenebilecek bir süreç yaşandı. Stalinizm bürokrasiye pahalıya mal olmuştu ve mülki idareciler ellerinden geldiğince iyi hizmet etseler de, sistem, kendilerine biçilen rolü oynamalarına, yani patronluk etmelerine izin vermemişti. Bundan böyle, sistemi, keyiflerini bozan tüm Stalinist unsurlardan temizlemek için ellerinden geleni yapacaklardı. Biraz önden gidip bürokrasi olgusunun daha önce hiç olmadığı kadar serpilip gelişeceğini ve bunun Sovyet sisteminin işleyiş tarzında derin bir dönüşüm yaratacağını söyleyebiliriz. Karar süreci bundan sonra "bürokratikleşti", yani kesin ve tartışılmaz talimatların yerini, en tepedeki siyasi liderler ile idari kuruluşlar arasında karmaşık bir müzakere-eşgüdüm (*soglasovyvanie*) süreci aldı. Bu yeni işleyiş tarzı zaten pek çok bakımdan mevcuttu, ama her zaman, bazen kanlı da olabilen temizlik hareketleriyle aniden sonlandırılma tehlikesi altındaydı. Kruşçev tepeden inme bir reformla çok sayıda hükümet kuruluşunu ve daireyi bir çırpıda tasfiye et-

miş olsa da, artık temizlik diye bir şey söz konusu olamazdı. Kaldı ki, bunun Stalin'in iş görme tarzıyla alakası yoktu. Dahası, ileride daha ayrıntılı bir şekilde göreceğimiz gibi, söz konusu reform sonunda başarısızlığa uğradı.

Bürokrasi dünyasıyla uğraşırken özellikle işe yarayan iki Rusça terim vardır. Bunlardan birincisi yukarıda andığımız *soglasovyvanie*'dir; bu terim, bir yandan bakanlıklara bağlı birimler, diğer yandan hükümet ve parti görevlileri arasındaki bir tür pazarlığa benzetilebilecek, sonu gelmez müzakere-eşgüdüm sürecini gayet iyi özetler. İkinci terim ise, "idare-yönlendirme-komuta" gibi bir anlamına gelen *upravlenie*'yle uğraşan idari kadroları anlatan *upravlenysy*'dir.

Savaştan sonra, bakanların gücü ve küstahlığı karşısında parti aygıtının yaşadığı sıkıntıyı (parti *aparaçik*'lerinin çok içerlediği bir durum) gördüğümüzden, Kruşçev'in ilk başta uyguladığı politikayı izleyebilecek durumdayız. Bu politika, partiye yeniden hayat vermeyi ve ideolojik rolünü güçlendirmek suretiyle parti aygıtının statüsünü ve gücünü yeniden tesis etmeyi amaçlıyordu (sonradan bu politika da uyandırdığı umutlar da yok olacaktı). Kruşçev bu amaçla, sosyalist özlemleri hem yeni hem de eski olan kendi terimleriyle yeniden formüle etmek için büyük çaba harcadı. *Aparaçik*'lerin, üst düzey bakanlık görevlilerinin sahip olduğu maddi konfor düzeyine (parti yöneticileri için olduğu kadar daha alt kademelerdekiler için de kıstas buydu) yaklaşabilmeleri için, sadece halkın değil, bizzat *aparaçik*'lerin yaşam standartlarının yükseltilmesi gibi pratik önlemlere özel önem verdi. Burada söz konusu olan sadece ücretler değildi, aynı zamanda ve özellikle, üst tabakalar arasında büyük bir arzu nesnesi olan türlü avantaydı. Bunlar için avantalar gerçek statülerini ölçmenin tek yoluydu (bu, Sovyet bürokratlarının icat ettiği bir şey değildir). Parti aygıtında görevli personelin yoksullaşmış memnuniyetsizlerden oluşan ikinci sınıf bir grup olarak kalmaması için, Merkez Komitesi'nin, merkezî düzeyde olduğu kadar cumhuriyetlerde de acilen tatmin edici bir şeyler yapması gerekiyordu. En parlak ya da yetenekli *aparaçik*'leri "rekabet"e kaptırmayı önle-

menin tek yolu bu olduğundan, *aparaçik*'lerin, bir iktidar partisine yakışır şekilde, kendilerini yeniden muktedir hissetmelerini ve böyle görülmelerini sağlayacak adımlar atıldı.

Mülki İdare

Mülki idare konusunu ele alırken, Birinci Kısım'da olduğu gibi, *upravlentsy* ile Merkez Komitesi aygıtı ve parti organlarındaki *aparaçik*'ler arasında net bir ayrıma gideceğiz.

Tahmin edilebileceği üzere, toplumun geri kalanı gibi güçlü mülki idare de her kesimiyle, farklı türde bir toplumsal, kültürel ve –bazı bakımlardan– siyasi örgütlenmeye geçişe son derece duyarlıydı. Bürokrasinin kendiliğinden değişim dalgalarına tepki vermesi gerekiyordu ve bunu yaparken kendine has bir "kendiliğindenlik" sergiledi, yani, kendi içindeki çeşitli eğilimleri dışavurdu. Yeni davranış kalıpları benimsedi; kendisine biçtiği imaj ve çıkarlarını kavrama biçimi değişti. Araştırmamız bu son noktaya odaklanacak: bürokrasinin, özellikle de bürokrasinin üst kademelerinin kendi çıkarlarına yaklaşımda ağır basan yönelim ve sistem içindeki konumunu değerlendirişi.

Sovyet bürokrasisinin hikâyesi hâlâ çok az bilinmektedir. Mülki yapıların oluşturulmasının ve personelinin sağlanmasının (Lenin'in, İç Savaş'ın sonunda ilk memur sayımının yapılmasını istediği günden beri sürekli gündemde olan bir konu) karmaşık ve çalkantılı tarihi, içinde gölge bir tarih barındırır: mülki idareyi denetlemek için yeni organların oluşturulması. Tıpkı idari yapıların kendisi gibi bunlar da devamlı olarak dağıtılıyor ve yerlerine başkaları geçiriliyordu. Bunun ayrıntılarına girmemize gerek yoktur. Sovyet mülki idare tarihinin, rejimin son yıllarında nihayet durulacak olan, sonu gelmez yeniden yapılanmalarla dolu, şaşkınlık verici bir "bürokrasi yaratma" eğilimi gösterdiğini söylemek yeterlidir. Ama rejimin sonlarına gelindiğinde, sivri dillilerin dediği gibi, bürokratlar artık emekli olmuyorlardı, zira makam koltuklarında otururken ölüyorlardı.

Söz konusu olan hangi denetleme kuruluşu olursa olsun (ilki 1921'de kurulmuştu) görevi bürokrasi canavarını tanımlamak, sınıflandırmak ve tabii ki rakam ve maliyet envanterini çıkarmaktı. Tek başına bu bile çok külfetli bir işti. Rejimin ilk on beş-yirmi yılında sayısız hesap, sayım ve sınıflandırma yapıldı. Ama biz doğrudan, Merkezi İstatistik Bürosu'nun çeşitli idari katmanların eksiksiz bir sayımını gerçekleştirdiği ve liderlere güvenilir rakamların iletildiği 1947 yılına atlayacağız. Tabii ki, rakamlar sadece operasyonun ilk adımını oluşturuyordu. İdari yapıların maliyetini değerlendirmek, emeğin karşılığını ödeme kurallarını belirlemek, teşkilat yapıları üzerinde çalışmak, atamaları (*nomenklatura*'ya daha doğrusu *nomenklatura*'lara yapılacak atamalar, çünkü bunların sayısı birden fazlaydı) gerçekleştirmek devasa bir işti. Tek başına ücret politikası bile –buna bir düzen verilmek istendiği varsayılırsa– muazzam bir çalışma gerektiriyordu: iş tanımları, maaş skalaları (öncelikli ve ayrıcalıklı sektörlere özel muameleyle), ücret fonunun kullanımının denetlenmesi ve bunlara ilaveten, Maliye Bakanlığı'nın Merkez Komitesi ve Bakanlar Kurulu'nun onayından geçtikten sonra tahsis ettiği bütçeleri, bakanlıkların nasıl yönettikleri problemi. Burada işaret ettiğimiz görevlerden her biri, denetleme kuruluşlarının önemli bir enerji ve zaman harcamasını gerektiriyordu ve en tepedeki liderler de konuyla yakından ilgileniyordu. İşin "döngüsel" karmaşıklığı (bir aygıtı denetleyen bir başka aygıt) o kadar büyüktü ki, hiçbir "devlet denetim" kuruluşu sürekli genişlemekte olan bürokrasi dünyasını etkin bir biçimde denetleyemiyordu.

"Denetçiler"in başında Maliye Bakanlığı geliyordu, zira kesenin ağzı onun elindeydi. Maliye Bakanlığı'nı Gosplan izliyordu; bakanlıkların ekonomik görevlerini tayin eden bu kuruluş, bunların personel sayısını, yapısını ve giderini bilmek zorundaydı. Kimsenin hizmetlerinden vazgeçemeyeceği Merkezi İstatistik Bürosu düzenli aralıklarla genel ya da kısmi envanterler çıkarıyordu. Sonra, "devlet denetim" kuruluşunun kendisi geliyordu (tarihi boyunca sık sık yeniden organize edilmiş ve adı değiştirilmiştir). Bu kuruluş idari kuruluşları

inceleyip soruşturuyor, birim ve personel sayısındaki artışları ortaya çıkarıyordu. Kuruluşun yığınla belge içeren arşivleri araştırmacılar için bir madendir. Bu belgelerden, başka bilgilerin yanı sıra, devlet idaresinin bir tür "parçalanma" –yani, işlevleri birbiriyle örtüşen ve işleyiş arızalarından geçilmeyen pek çok alt birimin oluşması– eğiliminden mustarip olduğunu öğreniriz. Nihayet, Başsavcılık, polis ve KGB'nin elinde de ağır ihmaller, savsaklamalar ve suç teşkil eden davranışlarla ilgili pek çok dosya bulunuyordu. Parti örgütleri –özellikle de, parti aygıtı– siyasi öneriler geliştirme perspektifiyle olgunun tahliline katkıda bulunuyordu. Sıklıkla kendileri soruşturmalar başlatıyor ya da genel olarak "mülki idare sistemi"nin veya belli bir kuruluşun sorunlarını incelemek için araştırma komiteleri kuruyorlardı. Bürokrasi olgusunun bütününü anlatmak için kullanılan Rusça terim *–administrativno-upravlencheskaia-sistema* (idare-komuta sistemi)– yerinde olmakla birlikte, hem mülki idareyi hem de parti aygıtını kapsar. Sürekli teftiş edilen, soruşturulan ve yeniden yapılandırılan bu bürokrasinin tablosunu tamamlamak için, her idari kuruluşun kendine ait bir teftiş organının olduğunu da belirtelim. Gene de, giderek karmaşıklaşan bu yapının, kimsenin arzulamadığı bir yönde, kendi ivmesiyle genişlemeye devam etmesini hiçbir şey engelleyemiyordu.

Liderliğin, savaş baltalarını kuşanıp bürokrasiye karşı saldırılar başlatma imkânına sahip olduğunu göz ardı edemeyiz. Stalin'in temizlikleri bunun bir örneğidir. Ama mülki idareyi küçültüp işleyişini rasyonelleştirmek, etkinliğini artırmak, maliyetini düşürmek ve gerek liderlik gerek kamuoyu karşısında duyarlılığını yükseltmek için harcanan onca çaba sonuçsuz kalmıştı. Kendinden aşırı emin, atılgan Kruşçev'in sorunu bir hamlede çözmek için bir cephe saldırısı başlatmayı seçmesinin nedeni muhtemelen buydu, ama her zaman olduğu gibi stratejisi üzerinde uzun boylu düşünmemişti. Bu şok tedavisi ilk başta çok etkileyici oldu, zira inandırıcılıktan yoksun değildi.

Amaç, aşırı merkezî ve yerel çıkarlara ilgisiz muazzam ekonomi bakanlıkları (bunlar çoğunlukla sanayiyle bağlantılıydı) piramidinin yerine, yerel ekonomik idarelerin geçirilmesiydi. Bunların görevi, yerel koşullar hakkında Moskova'da üslenmiş uzak bürokratlardan çok daha net bir kavrayış ve bilgiyle ekonomiyi yönetmek ve koordine etmek olacaktı. Ekonomik faaliyetin ağırlıklı bölümü yerel düzeyde gerçekleştiğinden, girişimin, inisiyatif kullanmayı ve yeni kaynakların ortaya çıkmasını kolaylaştırarak önceki piramidal yapının yarattığı sorunlara çözüm getirmesi bekleniyordu. Problemi çok iyi özetleyen bir fıkra vardır. Kazan'daki bir sokakta binaları karşı karşıya olan iki ekonomi kuruluşunun ikisinin de depolarında ötekinin ihtiyacı olan bir mal vardır. Ama Moskova'daki bakanlıklarına başvurmadan hiçbir alışverişte bulunamazlar. Moskova onay verdiğinde ise, yerel depolarda zaten yeterli miktarda bulunan aynı malzemeyle yüklü trenler başkentten Kazan'a doğru yola çıkar. Bu fıkra gerçeği yansıtmaktan hiç de uzak değildi.

Bakanlıkların hantallığı, işletme yönetimlerinin sektörel değil, coğrafi bir ilke benimseyerek üretime yaklaşmasını zorunlu hale getirdi. Merkez Komitesi 10 Mayıs 1957'de, ülkenin dört bir yanına dağılmış 200.000 işletme ile 100.000 şantiyeyi Moskova'daki bakanlık bürolarından yönetmenin artık mümkün olmadığına karar verdi. Cumhuriyetlerin ve yerel yönetimlerin yetkilerini artırma ve yöneticileri doğrudan ekonomik-idari bölgelere gönderme zamanı gelmişti.

Esas olarak sanayi ve inşaat sektörleri için tasarlanan program, başka sektörlerde de uygulandı. Mayıs-Haziran 1957'de Yüksek Sovyet 105 ekonomik bölge oluşturdu (Rusya Federasyonu'nda 70, Ukrayna'da 11 adet ve bazı örneklerde, her cumhuriyette bir tane). Merkez, merkez-cumhuriyet ve cumhuriyet düzeylerinde 141 ekonomi bakanlığı lağvedilerek 56.000 memurun işine son verildi; böylece 600 milyon rublelik bir tasarruf sağlandı. Bakanlıkların yerini, kendi topraklarında çeşitli sektörlerden sorumlu ekonomik konseyler (*sov-*

narkhozy) aldı. İlk başta bunların personeli 11-15 kişiyle sınırlıydı. Zamanı gelince –1960'ta– büyük işletmelerin ya da şantiyelerin yöneticileri mutabakatla atandı ve sektör yönetiminden sorumlu şubeleri olan ilave daireler kuruldu. Ardından, uzmanları, mühendislik kadrolarını ve işletmelerin rasyonelleştirilmesinde uzmanlaşmış kişileri bir araya getiren teknik konseyler oluşturuldu.

1959'da ve 1960'ta, yılda %8'lik büyüme oranlarıyla elde edilen ekonomik başarılar tartışmanın ötesindeydi. En büyük cumhuriyetlerde, yerel konseyler arasında eşgüdüm sağlamak ve malzeme-teknik tedarik konularını ele almak için "cumhuriyet ulusal ekonomi konseyleri" kuruldu. 1962 sonunda, çeşitli *sovnarkhoz*'lar birleştirildi ve sayıları 105'ten 43'e indirildi. 24 Kasım 1962'de Moskova'da, Tüm Birlik Ulusal Ekonomi Konseyi kuruldu. Ulusal bir plan hazırlamak ve genel bir hammadde ve teknoloji tedarik sistemi geliştirmekle görevlendirilen konsey, işleri cumhuriyet hükümetleri, *sovnarkhoz*'lar ve tek tek bakanlıklar aracılığıyla yönetiyordu. Merkezî hükümet –yani SSCB Bakanlar Kurulu– sadece plana dâhil edilmemiş işlerle ilgileniyordu. Bu şekilde, hâlâ biraz parçalı olsa da merkezî bir düzey yeniden yaratılmış oluyordu. 13 Mart 1963'te SSCB Ulusal Ekonomi Konseyi'ne ikili bir statü tanındı: Merkezî bir organ olan konsey, artık cumhuriyetlerde kendi benzerlerine sahip olacaktı. 1963-1965 yıllarında konseye, Gosplan, Devlet İnşaat Komitesi ve Bakanlar Kurulu'nun kilit sektörlerdeki branş komiteleri üzerinde söz hakkı tanındı. İyi sonuçların elde edildiği 1957-1960 dönemini izleyen dört yıla büyüme hızındaki yavaşlama damgasını vurdu ve yeni sistemin kusurları açığa çıktı. Ekonomiyi ademi merkezileştirme ve ekonomi yönetimini demokratikleştirme iyi niyetle başlatılmış bir girişimdi. Fakat *sovnarkhoz*'ların asıl teknolojik gelişmenin gerçekleştiği sektörler düzeyinde zorunlu uzmanlaşmayı sağlayamadığı ortadaydı. Bunlar sektörlere özgü yatay problemleri ihmal ederek, bölgelerindeki işletmelerle ilişkilere öncelik tanımaktaydı.[1]

1 Bkz. T. P. Korzhikhina, *Sovetskoe Gosudarstvo i ego Ucherzhdeniia, Noiabr' 1917-Dekabr' 1991 g.*, Moskova, 1995.

Daha işin başından itibaren (1957), pek çok kişi coğrafi ve sektörel esasları bağdaştırmak gerektiğini anlamıştı. Moskova'da Bakanlar Kurulu'nun altında yer alan devlet üretim komiteleri bu amaçla boy göstermeye başladı. Düzeltilmesi gereken bir başka sakatlık da, araştırma ve geliştirme bürolarının, üretim birimlerinden tamamen kopuk olmasıydı. Bunlar *sovnarkhoz*'ların altında yer almıyordu ve bağlı oldukları devlet üretim komiteleri, gerçekleştirdikleri yenilikleri üretime geçirme yetkisine sahip değildi; bu konularda sadece tavsiyelerde bulunabiliyorlardı.

Sovnarkhoz'lar, ayrıca, her şeyin yerel olarak üretileceği bir çeşit ekonomik otarşiyi hedefleyerek yerel çıkarlara öncelik tanıma eğilimindeydi. Bu, herkesin öncelikle kendi işiyle uğraşma temayülünde olduğu belli bir "yerelcilik" doğuruyordu. Bu koşullarda, merkezî hükümetin sektör komitelerinin –şefleri Kosigin'in 1965'te Merkez Komitesi'ne açıkladığı üzere– teknolojik gelişme üzerinde hiçbir etkisi olamıyordu. Bunlar sadece birer danışma organıydı. İyi tasarlanmamış olan Kruşçev reformunun her tarafı dökülüyordu.

Sovnarkhoz'ların başarısızlığı "iradeciliğe" karşı yeni bir eleştiri dalgasının yükselmesine ve talimatlar çıkarmaktan ibaret bir "idarei maslahatçılık" eğiliminin gelişmesine neden oldu. Bunlar, önceki sisteme defalarca yöneltilmiş eleştirilerdi. Gene de, Kruşçev'in düşmesinden sonra eski statükoya geri dönüldü: *Sovnarkhoz*'lar dağıtıldı ve dikey bakanlık sistemi yeniden kuruldu.

Dikey bakanlıkların, 1965'te, neredeyse Kruşçev alaşağı edilir edilmez yeniden oluşturulması tesadüf değildi. Rejim, iki esası bağdaştıran, ama hiçbir zaman ciddi bir şekilde işlememiş olan karma bir sistemle uğraşmaktan çok, merkezî idari piramitleri denetleme yeteneğine güveniyordu. Merkez Komitesi plenumu 1965'te yedi yıllık kalkınmadan gerekli dersleri çıkardı ve "*sovnarkhoz*" varyantının merkez, cumhuriyetler ve yerel düzeydeki çeşitli organlarını bir çırpıda dağıttı. 1965 sonuna gelindiğinde, eskisi gibi çalışan 35 sanayi bakanlığı gene iş başındaydı. Ulusal Ekonomi Konseyi'yle sancılı bir birlikte-

lik yaşamış olan Gosplan ise, tıpkı güçlü ama kötü şöhretli Gossnab (Devlet Malzeme ve Teknik Tedarik Komitesi) gibi, eski yetkilerine yeniden kavuştu.

Kosigin, merkezî bakanlıkların dikey piramitlerine geri dönmekten yana olduğunu ilan etmiş olsa da, bu yeniden örgütlenme bir mutlu son getirmeyecekti. Diğer liderlerin tersine Kosigin bunları idealize etmiyordu ve aynı yıl –1965'te– tantanaya kaçmadan, doğrudan idari komuta sistemini değil, ekonomik teşvik sistemini değiştirmeyi hedefleyen yeni bir ekonomik deney (rejimin son denemesi) başlattı.

Kruşçev öncesi dönemin muazzam ekonomik idari kompleksine geri dönüşün hızı mucizeviydi. Ama aslında, eski sistem hiçbir zaman gerçekten yok olmamıştı. *Sovnarkhoz*'ların kurulmasından çok kısa bir süre sonra, tasarımı eski bakanlıklara tekabül eden, Bakanlar Kurulu'na bağlı sanayi branş komiteleri biçiminde bir ikame sistemi kurulmuştu. Çeşitli merkezî sanayi kuruluşlarında çalışan memurların sayısı 1964 sonunda 123.000 kişiye yükselerek 1956'daki rakamı aştı. Ayrıca (henüz bahsetmediğimiz bir husus) oldukça çelişik bir şekilde, Gosplan içinde, dağıtılan süper tedarik bakanlığının yerini alan pek çok branş tedarik komitesi kuruldu. Bunlar, bakanlıkların eski kadrolarından pek çoğunu istihdam ederek bunların bilgi birikimini korudu; bu, eski yapıları kısa vadede yeniden kurmaya hazır oldukları anlamına geliyordu.

Bazı bakanlık bürokratları Kruşçev'in revizyonundan mağdur olmuş, hatta Moskova'dan ayrılarak taşraya gitmek mecburiyetinde kalmıştı, ama bu, kesinlikle bir temizlik hareketi değildi. İdarecilerin başlarının çaresine baktıkları, bürokratik çevrelerde gayet iyi biliniyordu: Bir görevden uzaklaştırılır uzaklaştırılmaz başka bir yerde –çoğunlukla aynı kademede– başka bir iş buluyorlardı. İşin içyüzünü bilenler, görevde tutulanların ille de en başarılı memurlar değil, bağlantıları en sağlam olanlar ve sosyal bakımdan en becerikliler olduğunun farkında olsa bile (bunun Sovyetler'e özgü bir şey olmadığını tekrarlayalım) mega merkez Moskova, bu "bürokratik güvenlik sistemi"ne tümüyle hâkimdi.

Bakanlıkların yeniden kurulması, pek çok memurun bayramı etmesine neden olurken, Kruşçev reformunu gerektirmiş olan tüm problemlerin yeniden ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Ekonominin patronu olan ve etkinlik sorununa odaklanan Kosigin'in akrabaları ve dostları tarafından yazılmış bir kitap, bize vardığı sert hüküm hakkında bir fikir verir.[2] Kosigin bu kadar çok meselenin, aşağıda, bunları ele almak için kurulmuş sayısız idari organ tarafından çözülecek yerde Bakanlar Kurulu'na kadar çıkmasından acı acı yakınıyordu. "Hükümet cam sanayisine ve diğer sanayi sektörlerine sağlanan kumun kalitesiyle neden ilgilenmek zorunda olsun? Bakanlıklar ve bir devlet standartlar enstitüsü var: Neden bir araya gelip meseleyi halletmiyorlar?" Devlet İnşaat Komitesi (güçlü bir kuruluş) yeni konut projelerini görüşmek için Kosigin'i ziyarete gelmişti. ama bu konu sadece kendi yetki alanına giriyordu. İlgili bölümün yazarına göre, bütün bunlar pek çok devlet kuruluşunun etkin çalışmadığını gösteriyordu. Kosigin bunları eleştirirken sözünü esirgemiyor ve işleyişlerini düzeltmeye çalışıyordu. Bir gün kendisine devlet aygıtının büyümesinden, aygıttaki sayışız hiyerarşiden ve lüzumsuz dairelerden söz eden Maliye Bakanı Garbuzov'a şu karşılığı verdi:

> Aygıtımızın verimliliğinin çok düşük olduğu doğru. Çoğu insan yeterince iş yapmıyor ve ertesi gün ne yapağına dair bir fikri yok. Kısa bir süre önce Yabancı Ülkelerle Kültürel İlişkiler Komitesi'ni dağıttık. Bunu kim fark etti? Hiç kimse; en azından, ben fark etmedim. Tonlarca kırtasiye üretiyoruz, ama pratik olarak gerçekte çok az şey yapıyoruz. Daha iyi bir iş örgütlenmesiyle memur sayısını kolayca yarıya indirebilirdik.

Bu sözlerde bir umutsuzluk olduğu sezilir. Kosigin, zirvenin bir alt kademesinde fazla bir şey yapmayan ve bunu gerçekten umursamayan bir sistem tablosu çizer. Anlaşılabilir tarihsel nedenlerle, sistem "yukarıdan aşağıya doğru" inşa edilmişti. Ama hiçbir zaman bu kalıbın dışına çıkamadı. Kruşçev'in baş-

[2] T. I. Fetisov, sost., *Prem'er - Izvestnyi i Neizvestnyi: Vospominaniia o A. N. Kosigin*, Moskova, 1997.

latığı atılgan ara dönem, bu işleyiş tarzını değiştirmeye yönelik meşru bir girişimdi, ama eski sistem hızla geri döndü. Bürokratik sistem özünde değişmeden kaldı; sadece, geçici olarak, "büyük birader"in yerel kopyalarına bölündü.

Kosigin bir şeylerin neden yanlış gittiği konusunda net bir görüşe sahip miydi? Bu olgunun derin sebepleri üzerine düşünmüş müydü? Kendi yazdıklarına ulaşılmadığı müddetçe buna kesin bir cevap vermek mümkün değildir. Ne var ki, 1965'te resmen başlatılan ve kendi adını taşıyan "ekonomik mekanizmalar" reformu, şimdilik bu soruya bir cevap olarak kabul edilebilir. Bu, savaş sonrası dönemin en büyük ekonomik reformuydu ve tantana koparılmaksızın, temkinli adımlarla başlatılmıştı. Temel hedef, dört bir yana dal budak salmış, koordine edilmesi güç bir sistem olan merkezî planlama göstergelerinin ağırlığını azaltmak ve özellikle, yöneticiler ve çalışanlar için, iyi sonuçları ya da teknolojik yenilikleri ödüllendirici fonlar yaratarak, sisteme aşağıdan yeni bir ivme kazandırmaktı. Yöntem ilk başta sınırlı sayıda fabrikada denendi. Cesaretlendirici sonuçlar verince de daha fazla sayıda işletmeye ve branşa yayıldı. Ama çok geçmeden, ancak mevcut yapılardan kopuşu destekleyecek başka önlemlerin alınmasıyla üstesinden gelinebilecek engellerle karşılaştı. Bu önlemlerin "bürokrasisizleşme" yolunu açması ve plan göstergeleriyle (gerçek bir deli gömleği) üretim birimlerindeki ve tüketicilere yönelik maddi teşvikler arasındaki ilişkiyi değiştirmesi gerekiyordu. Muhafazakâr tenkitçiler, bunun sistemi tanınmaz hale getirecek kadar dönüştüreceğini söylerken haklıydılar. Yapılması gereken buydu. Ama bunu sonuna kadar götürmek için gereken siyasi dinamik yoktu. Kosigin'in muhalifleri, açık açık ilan etmeye bile gerek duymadan reformu boğmayı becerdiler.

Söz konusu "muhalifler" devlet ve parti bürokrasinin üst kademelerini kapsayan bir koalisyon, daha doğrusu bir blok oluşturuyordu. Bunları belirtmek için burada *nomenklatura* teriminden yararlanacağız. Bunların hepsi parti üyesiydi ve aralarından bazıları hem üst düzey idari bir pozisyona hem de Merkez Komitesi'nde bir sandalyeye sahipti. Ama idari kadro-

lar ile parti *aparaçik*'lerini birbirinden ayırmak ve bunları ayrı ayrı incelemek için sağlam nedenler vardır. Birinci Kısım'da, savaş sırasında ve ertesinde, bu iki bürokrasinin kendilerini iki ayrı ve rakip kategori olarak kabul ettiğini ve iktidar çekişmesi içinde olduğunu görmüştük. Kruşçev'in ilan ettiği ilk hedeflerden biri, partinin –öncelikle de parti aygıtının– üstünlüğünü yeniden tesis ederek kendi iktidarının aracı haline getirmekti. Bu nedenle, burada parti aygıtının bazı temel özelliklerine dönmekte yarar var.

Parti Aygıtı

Bazı rakamlar iyi bir hareket noktası oluşturuyor.[3] 1 Ekim 1949'da 15.436 adet parti komitesi (ya da örgütü) vardı. Merkez Komitesi'nin kendi idaresi dışında, tam zamanlı –yani ücretli– *aparaçik* sayısı 138.961'di; bunların 113.002'si "siyasi görevli", 25.959'u "teknisyen"di. Elimizde, 1940-1 Kasım 1955 dönemi için, yerel parti organlarında görevli personelle ilgili veriler bulunmaktadır: İki kategoriye (siyasi görevliler ve teknisyenler) ve örgütün ülkenin idari yapısı (cumhuriyetler, bölgeler, iller, ilçeler ve işyerleri) içindeki yerine göre dağılımları mevcuttur. İşte, her yılın 1 Ocak günü itibariyle bazı yıllık toplamlar:

	Siyasi	*Teknik*
1940	116.931	37.806
1947	131.809	27.352
1950	113.313	26.100
1951	115.809	26.810
1952	119.541	27.517
1953	125.005	28.710
1954	131.479	28.021
1955	142.518	27.830
1955*	143.768	27.719

*) 1 Kasım.

1 Aralık 1963 tarihindeki parti personeli konusunda güvenilir bir kaynak –elde edebildiğim en yakın tarihli veri– Mer-

3 RGASPI, f. 17, op. 75, d. 9.

kez Komitesi hariç aygıtın tamamı için şu rakamları veriyor: 24.290 adet parti örgütü ve 96.909'u "siyasi görevli", 20.595'i "teknisyen" olmak üzere 117.504 adet tam zamanlı personel. Aylık toplam ücret tutarı birinciler için 12.859.700 ruble, ikinciler için 1.054.100 rubleydi. Görece düşük olan "teknisyen" oranı, bütçe sınırlarının aşılmaması için yukarıdan gelen baskıyı yansıtıyordu. Bu yüzden, siyasi görevliler başta sekreter ve daktilocu olmak üzere eleman sıkıntısı çekiyordu.[4]

1958'de Merkez Komitesi personeli –Moskova'daki iktidar odağı– 1118 siyasi görevli ile 1085 teknisyenden oluşuyordu. 2203 kişilik bu toplama, Merkez Komitesi içindeki parti komitesi görevlileri de ekleniyordu (çünkü diğer tüm işyerleri gibi, Merkez Komitesi'ndeki parti üyelerinin de kendi hücreleri vardı). Görüldüğü gibi, Merkez Komitesi'nin daha fazla "teknisyen"e ihtiyacı vardı ve bunları işe alabiliyordu. 1958 yılında, yıllık ücret tutarı 57.039.600 rubleydi.[5] Bundan beş yıl sonraya ait bir raporda yıllık ücret tutarı 65 milyon ruble olarak belirtiliyordu: yeni kurulan yapılar ve açılan pozisyonlar için yeni *aparaçik*'lerin işe alınmasıyla açıklanan bir artış.[6]

1100'ü siyasi görevlerde olmak üzere, 2.000 küsur çalışan: Moskova'daki Eski Meydan'da (Sovyetler Birliği'nde iktidar merkezini oluşturan, Merkez Komitesi aygıtının bulunduğu ünlü meydan) çalışan işgücünün büyüklüğü işte buydu. Ama bu rakamlar merkezî iktidarın gerçek görüntüsünü yansıtmaz. Bunlara, gene Moskova'da üslenmiş olan, SSCB hükümet ve bakanlıkları merkez idaresini, yani yaklaşık 75.000 kişiyi eklemek gerekir (Moskova ve bölgelerindeki parti aygıtı bu rakamlara dâhil değildir, ama aynı kategoriye girer). Başka rakam vermeden, buna cumhuriyetlerin ve yönetim bölgelerinin –özellikle de en zengin olanlarının– "zirvelerini" de dâhil etmek gerektiğini belirtmeliyiz, zira merkez, göründüğü kada-

4 RGASPI, f. 17, op. 75, d. 23, l. 67.

5 RGASPI, f. 17, op. 75, d. 23, l.l. 62-67.

6 RGASPI, f. 17, op. 75, d. 22, l. 64.

nıyla çözümü imkânsız sorunlar altında boğuldukça, bunların gücü daha da artıyordu.

Görece düşük nüfuslu bu üst kademe, ülkenin dört bir yanında ekonomik ve idari pozisyonlara ve parti örgütlerine dağılmış yaklaşık 2 milyon kişiden oluşan, çok daha geniş *rukovoditeli* (yönetim işlerini gören memurlar) sınıfıyla karıştırılmamalıdır.

Moskova'daki *aparaçik*'ler kuşkusuz iyi ücret alıyorlardı. Ama Sovyetler Birliği'nde ücretler, yaşam standartlarını ya da liyakatin ödüllendirilme biçimini değerlendirmek için yeterli bir ölçüt değildi. Yüksek bir kademede bulunmanın verdiği, bu işin doğasında olan tatminden öte, herkesin gözünde gerçek ödüller ayni avanta ve ayrıcalıklardı. Bu, üzerinde kısaca durmaya değen bir konudur.

Ayrıcalıklar ve Avantalar

Kaliteli sağlık hizmetlerinden yararlanabilmek özellikle imrenilen bir ayrıcalıktı.[7] Bunlardan yararlananların listesini, en iyi tıbbi merkezlerin de bağlı olduğu Sağlık Bakanlığı'nın özel bir başmüdürlüğü –dördüncü müdürlük– tutuyordu. Bu müdürlük, üç teşhis merkezi ve en iyi üç hastanenin yanı sıra Merkez Komitesi ve hükümet üyeleri ile bunların ailelerine ayrılmış bir özel teşhis ve tedavi merkezini yönetiyordu. Birinci ve ikinci tanı merkezleri ile bir üniversite hastanesi ve bir acil tıp merkezi, merkezî ve yerel parti organlarının, sovyet organlarının ve ekonomik kuruluşların liderlerine ayrılmıştı.

Ayrıcalıklılar listesi, ülke ekonomisinin, toplumsal örgütlerin ve medyanın büyümesini yansıtan, birbirini izleyen Merkez Komitesi ve Bakanlar Kurulu kararlarıyla büyüdü. Sonunda, yaklaşık yarım milyon kişilik bir toplama ulaştı. Bu şekilde, başkentten illere, üst kademe görevliler –ve aileleri– en iyi tıp hizmetlerinden yararlanabiliyordu. Dar Politbüro ve Ba-

[7] Bkz. M. Woslenski, *Les nouveaux secrets de la nomenklatura*, Paris, 1965, s. 441-450.

kanlar Kurulu çevresinin Kremlin'de, Sağlık Bakanlığı tarafından denetlenen kendi sağlık tesisleri vardı.

Statüsünü kanıtlamak –ve bununla gururlanmak– isteyen birinin, "Kremlin'deki sağlık hizmetleri"nden yararlanma hakkının olduğunu söylemesi yeterliydi. O halde, ayrıcalıklı azınlığın kesin olarak kimlerden oluştuğunu öğrenmek için en iyi kaynak Sağlık Bakanlığı arşivleridir. Bu arşivlerde, bu avantajları kaybedenlerle (sadece ölüm nedeniyle değil) ilgili ilginç veriler de bulunur. Ama hastaneler ve sağlık tesisleri hikâyenin sadece bir kısmıdır.

Merkez Komitesi'nin mali işler dairesinin başkan yardımcısı, 19 Nisan 1966'da, kendisinden bu yönde bir talepte bulunmuş olan Merkezi İstatistik Bürosu'na, denetlediği sanatoryumların, dinlenme evlerinin ve otellerin listesini iletmişti. 1 Ocak 1966 itibariyle 12 sanatoryum, 5 dinlenme evi (günübirlik ziyaretler için olanlar dışında) ve 2 otel vardı. Belge, buralardan kimlerin yararlanabildiğini (yetişkinler ve çocuklar), yüksek sezonda yılda kaç kişinin kaldığını ve tesislerin nerede bulunduklarını belirtiyordu. Merkezi İstatistik Bürosu bütün bu avantajları yakından izleme talimatı almıştı. Dosya, Savunma Bakanlığı ve KGB tesisleriyle ilgili benzer veriler de sağlıyordu. Tüm bakanlıkların bu tür dinlence tesisleri, ayrıca kodamanlar için daçaları vardı.

İşyerlerindeki alt kademe parti görevlilerinin de işlerinde motive edilmeleri gerekiyordu. Parti, Komsomol ve sendika *aparaçik*'leri (yani üretimle ilgisi olmayan ücretli memurlar) için olağanüstü ayrıcalıklar yaratılmıştı. Merkez Komitesi Mart 1961'de, bu memurların üretime (silah sanayisi dâhil) yeni teknolojiler getiren mühendislere ve idarecilere verilen primleri paylaşmaları kararını aldı. İlgili parti organı tarafından verilen primlerin tutarı, idareciler ve mühendisler için altı yıllık maaş toplamına kadar yükselebilirken, *aparaçik*'ler için üç yıllık maaş toplamını geçmeyecekti.[8] Gene de, bu büyük bir tutardı. Parti sekreterlerinin yaptıkları işin vazgeçilmez ol-

8 RGAE, f. 7733, op. 36, d. 7242, LL. 10-11. Bu kararın parti organları dairesince Maliye Bakanlığı'na gönderilen karar metninin ilk versiyonudur.

duğu iddiası –ya da masalı– bu şekilde, mühendislerin işletmelerde ve araştırma bürolarında gerçekleştirdikleri teknolojik yeniliklere yaptıkları "katkı"nın ödüllendirilmesiyle destekleniyordu. Bu yollara başvurulmasa, fabrikalardaki parti görevlileri ücret ve pozisyonlarıyla yoksul duruma düşerdi. Söz konusu primlerden yararlandırılmamaları, yaptıkları işin gerçekte önemli olmadığı anlamına gelirdi.

Elimde, bu kararın uygulanıp uygulanmadığını kesin olarak kanıtlayan bir belge yok. Kendimize, böyle bir kararın, parti görevlilerine mühendisler nezdinde yeniden saygınlık kazandırmanın ideal yolu olup olmadığını sorabiliriz. Her ne olursa olsun, bu bize, çoğu parti sekreterinin üretime hiçbir katkısı olmadığı halde, diğerleri gibi pastadan payını almak isteyen memurlar (siyasi bir misyonu olan insanlar değil) olduğunu hatırlatır; eğer böyle bir hatırlatmaya gerek duyuluyorsa.

Emekli Aylıkları: Nazik Bir Konu

Henüz, nazik bir konu olan, üst düzey parti *aparaçik*'lerinin emekli aylıkları konusuna el atmadık. Bu aylıkların, kişilerinin kariyerlerinin sonunda geldikleri kademeye bağlı olarak belirlendiği varsayılabilir. Halbuki ne kadar şaşırtıcı gelirse gelsin, kafasını ayrıcalıklara takmış olan bir bürokraside emekli aylıkları zayıf bir noktaydı. Problem esas olarak gündeme getirilmiyordu, zira bu, bir emeklilik yaşının saptanmasına yol açabilir, bu da nahoş sonuçlar doğurabilirdi. Emeklilik tarihleri büyük ölçüde keyfi olup hiyerarşik üstlerin arzu ve iradesine bağlıydı. Bu düzenleme eksikliği, emekliliğe ayrılan ya da ayrılmaya zorlanan üst düzey görevliler için pek çok güçlük yaratıyordu. Birçok bölge sekreteri yaşına rağmen koltuğuna yapışıyor, taze kan akışını engelliyordu. Bunlar yaşam standartlarında ani ve büyük bir düşüş olmasından korkuyorlardı. Brejnev döneminde emekli aylıklarının tutarı, kişinin Politbüro üyeleriyle, hatta Brejnev'in kendisi ya da yakın çevresiyle bağlantısına göre belirleniyordu. Yasal boşluk yerel liderlerin merkeze olan bağımlılığını daha da derinleştiriyordu.

Üstleriyle sıcak ilişkiler geliştirmeye dikkat etmemiş olan, kendini işine adamış yerel liderler emekli olduklarında dalkavukların tersine, sıkıntı çekiyorlardı.[9] Buradaki kaynağımız, partiye bağlı ve dürüstlüğüyle tanınan bir kişi olan Politbüro üyesi Ligachev'dir. Ama bu tutumun "komünistçe" olup olmadığını ve partisi için "komünist" sıfatını kullanmakta neden bu kadar ısrar ettiğini kendine sorsa iyi ederdi.

Bu bölümü daha sevindirici bir notla bitirmek için, Bakanlar Kurulu'nun 1984'te –yani Gorbaçov'un iktidara gelmesinden bir yıl önce– nihayet önde gelen devlet ve parti görevlilerinin emekli aylıklarını düzenleyen bir kararname çıkardığını ekleyebiliriz.

Bir Refah Devleti...
Ama Parti ve Devlet Kodamanları İçin

İş emeklilik aylıklarına geldiğinde şaşırtıcı uçurumlar olsa bile, rejimin yöneticilerine –bunlar aynı zamanda ücretli parti ve devlet memurlarıydı (otoriteleri altındaki birimlerin sahibi ya da ortağı olmasalar da)– sunduğu avantajlar bir refah devletinden söz etmemize izin verir. Açıktır ki, bu refah devleti nüfusun daha yoksul katmanları için de vardı, fakat verili Sovyet koşullarında abartılı boyutlar almıştı. Sürekli olarak türlü çeşitli yoklukların yaşanmakta olduğu bir ekonomide, iyi bir ücret yeterli değildi. Sadece bir avuç ayrıcalıklının erişebildiği kıt ürün ve hizmetlerden özel olarak yararlanabilmek de gerekiyordu. İyi bir performansın koşulu olarak avanta pazarlığı yapan üst düzey memurlar ile bu avantaları kâh havuç (vererek) kâh sopa (geri alarak) olarak kullanan güçlü işverenlerin (Merkez Komite, Bakanlar Kurulu, bakanlıklar) dâhil olduğu yolundan çıkmış mekanizma bu şekilde gelişti. Bu mekanizma günün birinde sistemin elindeki imkânların sınırlarını aşma tehlikesi taşıyordu, zira yeni kaynakların yaratılmasına değil, mevcut kaynakların bölüşülmesine dayanıyordu. Kaçınılmaz

9 E. K. Ligachev, *Zagadka Gorbacheva*, Novosibirsk, 1992.

bir şekilde, iki taraf için de yeni motivasyon gerçekleri ortaya çıkarıyordu. İdarecilerin iştahı sürekli artarak sistemin sınırlarının ötesine geçiyordu. Üst düzey *aparaçik*'lerin "sosyalizm"in ateşli savunucuları olarak kalmalarının nedenini açıklamak zor değildir: Başka hiçbir sistem onlara bu kadar imkân sağlayamazdı. Şimdi, üst düzey *aparaçik*'lere merkez parti aygıtının basamaklarını tırmandıkça sunulan maddi konfor düzeyiyle ilgili birkaç örneği kendimiz için değerlendirebiliriz.

Bir Merkez Komitesi sekreteri, neredeyse inanamadan, kendisine sunulan avantajları saymaktadır. Yıl 1986'dır, ama verilen bilgiler önceki dönem için de geçerlidir. Bilgilerin kaynağı eski Washington Büyükelçisi Anatoly Dobrynin'dir.[10] Dobrynin liderleri iyi tanıyordu, ama parti aygıtı dünyası hakkında sadece müphem bir fikir sahibiydi. Mart 1986'da, Enternasyonal Dairesi başkanı sıfatıyla Merkez Komitesi sekreteri oldu. Ertesi gün, önde gelen şahsiyetlerin kişisel güvenliğinden ve Politbüro ve Sekretarya üyelerine tanınan maddi ayrıcalıklardan sorumlu olan, KGB'nin dokuzuncu şubesinin (sık sık "Politbüro'nun dadısı" olarak anılıyordu) bir temsilcisiyle tanıştı. Dobrynin, "Kendimi bambaşka bir dünyada buldum" diye yazar. Yürürlükteki kurallar gereğince, kendisine üç koruma, bir Zil limuzin ve Moskova yakınlarındaki Sosnovyi Bor'da bir daça (Mareşal Zhukov'un ölümüne kadar oturduğu "Sosnovka") tahsis edilmişti; ayrıca, iki aşçısı, iki bahçıvanı, dört hizmetçisi ve bekçileri olacaktı. İki katlı olan evin büyük bir yemek salonu, bir salonu, birçok yatak odası ve bir sinema salonu vardı. Evin yakınında bir tenis kortu, bir saunası, bir limonluğu ve bir meyve bahçesi olan bir başka bina daha bulunuyordu. "Moskova'daki alışık olduğum hayatla ne büyük bir tezat!" Üstelik Dobrynin genel sekreter olmak bir yana Politbüro üyesi bile olmayan, pek çok Merkez Komitesi sekreterinden biriydi. Ya Politbüro üyelerine tanınan imkânlar nelerdi? Dobrynin bunu söylemez. Kuşkusuz, Politbüro üyeleri Merkez Komitesi sekreterlerinden çok daha fazlasına, genel sekre-

10 Anatolii Dobrynin, *Sugubo Doveritel'no*, Moskova, 1996.

terin imkânlarının ise çok daha azına sahipti. Her durumda, yüksek kademelerde görev yapan –dolayısıyla da zaten ayrıcalıklı olan– bu Moskovalının şaşkınlığını (bunun samimi bir tepki olduğuna kuşku yoktur) kaydetmeye değer.

Yararlandıkları konfor ne olursa olsun, Politbüro üyeleri hep daha fazlasını talep edebiliyorlardı. Ama bazıları –belki de çoğunluğu– lükse, hele hele gösteriş amaçlı lükse gerçekten ilgi duymuyordu. Çok iyi bilinen Brejnev örneği hariç.

Ligachev'in kişisel deneyimi, bize, seksenlerin başında son demlerini yaşamakta olan Politbüro yaşamına dair bir görüntü verir.[11] Andropov'un ölümünden sonra, Merkez Komitesi Konstantin Çernenko'yu genel sekreterliğe seçmişti. Çernenko'yu Başbakan Tikhonov önermiş ve bu öneri Gromiko tarafından desteklenmişti – sorunsuz bir seçim. Çernenko bir yıl sonra, Andropov'un korumakta olduğu Gorbaçov'un Sekretarya toplantılarına başkanlık etmesini önererek şaşkınlık ve rahatsızlık yarattı; bu, Gorbaçov'u fiilen rejimin iki numaralı adamı durumuna getirecekti. Bazı çevrelerden buna itirazlar geldi, ama Çernenko Gorbaçov'la hiç de yakın olmadığı halde önerisinde ısrar etti. İki numara olmak resmi bir pozisyon değildi. Ligachev 1984'te, Gorbaçov'un Stavropol bölgesinde parti sekreteri olduğu döneme ait itibarını zedeleyici belgeler bulmaya çalışanlar olduğunu hatırlar, ama bunların adını vermez. İtibar zedeleyici belgelerin kullanılması lider çevrelerindeki iç kavgalarda gözde bir silahtı: Çatışmanın taraflarından biri öteki tarafa yapıştıracağı bir pislik bulup çıkarmaya çalışırdı. Polis kaynaklarına ya da "yeraltı" dünyasından gelen bilgilere erişim değerli bir koz olabilirdi.

Çernenko, Sağlık Bakanı Tchazov'dan, diğer liderlerin sağlık durumları konusunda ayrıntılı raporlar alıyordu. Ama genel sekreterin kendi sağlık durumu birinci dereceden gizli tutuluyordu: Diğer Politbüro üyeleri bile bu konuda hiçbir şey bilmiyordu. Bu gizlilik atmosferi söylentilerin çıkması için elverişli bir zemin oluşturuyor ve hasta genel sekreterle kişisel ilişki ku-

11 Ligachev, *Zagadka Gorbacheva*, s. 26-27.

rabilen bazı liderlerin onu şahsi menfaatleri ya da gruplarının çıkarları doğrultusunda güdümlemesine olanak veriyordu.

Eski Meydan'daki Merkez Komitesi binası da çok gizli bir yerdi. Ama sırları bilenler, dokuzuncu kattaki altı numaralı çalışma odasının geleneksel olarak genel sekretere ait olduğunu söyleyebilirdi. İki numaralı oda "Suslov'un çalışma odası" olarak biliniyordu. Ve (bence) Merkez Komitesi Sekretaryası buradan yönetiliyordu.

Politbüro her perşembe sabahı saat tam on birde ya Kremlin'de ya da Eski Meydan'daki binada toplanıyordu. Kremlin'de, eski parti binasının üçüncü katında genel sekreterin bir çalışma odası ve kabul salonu vardı. Liderlerin Politbüro oturumunun başlamasından önce etrafında toplanıp problemleri gayri resmi olarak tartıştıkları büyük yuvarlak masasıyla "ceviz salon" da burada bulunuyordu. Merkez Komitesi sekreterleri ve aday üyeler bu oturuma katılsalar bile, gayri resmi sohbetlere iştirak edemiyorlardı.

Brejnev döneminde, Politbüro toplantıları kısa sürüyordu. Önceden hazırlanmış kararları onaylamak için bir saat, hatta kırk beş dakika yetiyordu. Andropov döneminde Politbüro çalışmaları daha ciddiydi ve tartışmalar saatlerce sürebiliyordu. Politbüro'nun önemli atamalara da karar vermesi gerekiyordu – bu iş Brejnev döneminde hızla, Andropov döneminde ise daha büyük bir dikkatle görülüyordu.

Ligachev'in anılarından kısa bir pasaj, bu genel portreye ilginç bir nokta ekler. Muhafazakâr kanadın en güçlü yandaşlarından biri ve uzun süre Savunma'nın başı olan Ustinov (1984'te ölmüştür) bir gün –muhtemelen 1983 yılında– yeni gelen Ligachev'e şöyle der: "Yegor sen bizdensin, bizim çevremizdensin." Ligachev bu sözlerle ne denmek istendiğini anlamadığını söylemektedir. Aslında Ustinov, Moskova'ya daha yeni gelmiş bu taşralıya Politbüro içinde hizipler olduğunu duyurmaya çalışıyordu. Kendi hizbi muhafazakâr "yurtseverler"den oluşuyordu ve ölümünden sonra, çevresi yokluğunu acı bir şekilde hissedecekti. Ligachev o sırada Gorbaçov'un tarafına geçmişti. Perestroyka sırasında ise muhafazakâr hizbe

katılacaktı. Ligachev anılarında, Gromiko, Ustinov ve Çernenko'nun (bir önceki nesilden simalar) pek çok yetersizlikle suçlanabileceğini söyler: Seksenli yıllarda devletin "çöküşün eşiğine" gelmesinden onlar sorumludur. Bununla birlikte, Brejnev çizgisini izlemeyip yerine Gorbaçov'u desteklemeyi seçmelerinin de lehte bir puan olarak kaydedilmesi gerektiğini ekler. Bu tavırlarıyla, kendi çıkarları için son anda saf değiştirip politikayı terk edenlerin hepsinden üstün olduklarını göstermişlerdir. Gromiko, Gorbaçov'u genel sekreterlik görevine aday gösteren ilk Politbüro üyesiydi; bu, Gorbaçov'un sadece Politbüro üyelerinin değil, Merkez Komitesi sekreterlerinin de tamamının desteğini almasını sağlamıştı. Ligachev'e göre işler bambaşka bir yönde seyredebilirdi.

Dobrynin'in anılarında, Gorbaçov döneminde Politbüro'nun işleyiş tarzı hakkında da bazı ilginç bilgiler yer alır. Politbüro hemen hemen hiç değişmemişti. Başlıca değişiklik, Ligachev tarafından betimlenen, hasta Çernenko'nun çevresindeki Politbüro'da, büyük bir devletin yönetim organından çok mistik bir tarikat havasının hüküm sürdüğü bir dönemin liderlerininkinden daha modern olan Gorbaçov'un kişisel üslubuydu.

Dobrynin Merkez Komitesi sekreteri sıfatıyla Politbüro toplantılarına katılıyordu. Görüş belirtme hakkı vardı, ama oy kullanamıyordu. Merkez Komitesi sekreterleri hemen her zaman toplantılarda hazır bulunuyordu. Gorbaçov zaman zaman özel oturumlar düzenliyordu. Tartışmalı konular ender olarak oya sunuluyordu. Gorbaçov konunun daha fazla incelenmesi gerektiğini ve bir sonraki toplantıda tartışılacağını söyleyerek sorun çıkmasını engelliyordu. Bu süre içinde, benimsenmesini istediği karar için hazırlanıyordu. Uzun konuşmayı seviyor ve oturumlar bazen akşam altıya ya da sekize kadar sürebiliyordu. Ama mesai arkadaşlarının görüşlerini dile getirmelerine de izin veriyordu ve bu açıdan ortam daha demokratikti. Bir saatlik öğle tatili sırasında, herkes küçük bir çalışma odasındaki uzun bir masanın çevresine geçiyordu. Çok basit ve alkolsüz iki mönüden birini seçebiliyorlardı. Masada tartışmalar daha

serbestçe yürütülüyor ve Gorbaçov'un şahsi sekreteri "özel" notlar alsa da stenoyla zabıt tutulmuyordu.

Resmi olarak, sadece Politbüro kararları yazılı olarak kaydediliyor ve uygulanmak ve denetlenmek üzere az sayıda görevliye iletiliyordu. En önemli kararlar özel bir klasör içinde tutuluyordu. Gündem genel sekreter tarafından hazırlanıyordu, ama Politbüro üyelerinin gündemi değiştirme ya da ekleme yapma yetkileri vardı- ender olarak kullandıkları bir yetki. Evraklar her toplantıdan bir ya da iki gün önce, Sekretarya'nın başlıca yürütme organı olan genel işler dairesince gönderiliyordu. Bu daire parti aygıtında özel bir yere sahipti. Başında her zaman genel sekreterin sağ kolu olan kişi bulunuyordu: Brejnev döneminde Çernenko, Gorbaçov döneminde önce Lukyanov, sonra Boldin. Lukyanov eğitimli ve ölçülü bir adamdı. Boldin ise Gorbaçov üzerinde nüfuzu olan, dar kafalı bir bürokrattı. Özellikle Ağustos 1991'de Gorbaçov'a karşı düzenlenen komplonun elebaşları arasında yer alıp gerçek rengini belli ettiğinde pek çok kişiyi hayrete düşürecekti.

Dobrynin'in yönettiği enternasyonal dairenin dışişleriyle hiçbir alakası yoktu. Dairenin 200 çalışanı yabancı komünist partilerle ve diğer sol hareketlerle meşgul oluyordu. Halk cumhuriyetlerinin komünist partileriyle ilişkileri ayrı bir daire yönetiyordu. Dobrynin Gorbaçov'dan, Komintern dönemine ait eski bir kararın tersine çevrilmesini ve dışişleriyle kendi dairesinin ilgilenmesini talep etmişti. 13 Mayıs 1986'da istediğini ele etti. Gorbaçov bu tarihte, bazı Dışişleri uzmanlarının yeni görevlerinde Dobrynin'e yardımcı olmak üzere enternasyonal daireye aktarılmasına da izin verdi.[12] Bu girişimlerin bazı siyasi amaçları olduğunu belirtelim. Kendi anılarında da yazdığı gibi, Gorbaçov, Gromiko'nun dış politika üzerindeki etkisini yok etmeye, hatta onu siyasi yaşamdan tamamen uzaklaştırmaya çalışıyordu. Dobrynin'in profesyonel katkısıyla, genel sekreter bundan böyle uluslararası politikada tek başına söz sahibi olacaktı.

12 Dobrynin, *Sugubo Doveritel'no*, s. 652-653.

Politbüro'nun işleyişini anlatan bu özet bilgiler bağlamında, Gorbaçov'un bütün "modern" üslubuna rağmen, "klasik" bir genel sekreter olarak kaldığının anlaşılması önemlidir. Gorbaçov'un parti aygıtındaki kariyeri, iktidar anlayışını, özellikle de genel sekreteri diğer Politbüro üyelerinin üzerinde ve sadece kendi kurallarına uyan biri olarak gören yaklaşımını şekillendirmişti. Dobrynin bu kadarını açık açık söylemese de, yaptığı tarif bunu doğrular: Gorbaçov kendi yolunda yürümek için, neredeyse şeffaf ayak oyunlarıyla mesai arkadaşlarını yönlendiriyordu. "Genel sekreter sendromu"nu üzerinden atamıyordu ve böyle "içi boşalmış" bir merkezî pozisyon yaratan bir iktidar sisteminin can çekişmekte olduğunu anlaması zaman alacaktı.

18

Birkaç Lider

Şimdi, ülkenin sorunları ve sıkıntılarıyla ilgili araştırmamıza başka bir mercekten bakarak devam edelim: ülkenin başında bulunanların ya da kilit bir sektörden sorumlu olanların merceğinden. Burada seçilen kişiler tipik Politbüro üyeleri –Brejnev, Kirilenko, Suslov, Çernenko ve diğerleri– değildir; bunlardan bazıları iş bitirici isimlerdi, ama sonuçta siyasi ve entelektüel vasatlıklar ağır basıyordu. Bunları "bataklık" adamları olarak yaftalamak mümkündür ve iktidarı ellerinde tutmuş olmaları gerçeğinin kendisi, sistemdeki çürümenin belirtilerinden biridir. Biz bunların yerine, sistem hakkında –yahut, öyle ya da böyle, kendi alanlarında– düşünme becerisini kanıtlamış ve değişim için girişimde bulunmaya hazır olan isimleri seçtik. Bu simaların pek çoğu, "durgunluk" döneminin başlıca müsebbibi olan "bataklık" konusundaki düşüncemizi paylaşabilecek kişilerdir.

Burada, sadece birkaç kişiyi –özellikle de incelediğimiz dönemi başlatan Kruşçev ile sona erdiren Andropov'u– ele alacak kadar yerimiz var.

Andrey Gromiko

Andrey Gromiko oldukça yapılı biri olmasına rağmen, görünüşte silik bir kişilikti (yadırgatıcı bir bağdaşmaz özellikler bileşimi). Yirmi sekiz yıl boyunca Sovyet dışişlerinin dümenini elinde tuttu. Reformcu girişimlere karışıp karışmadığı bilinmese de, bu çok önemli alanda sistemin temel direklerinden biriydi. Pek çokları onu suratsız ve korkunç sıkıcı buluyordu, ama kendisiyle teşriki mesai yapmış olan Henry Kissinger gibi Batılı diplomatlara kulak verecek olursak, uluslararası diplomasisinin, meslektaşları arasında olağanüstü çalışkanlığıyla ün yapmış, belki de bir numaralı adamı olduğunu öğreniriz: Kissinger, "Gromiko'yla bir saat geçirip de ayakta kalırsanız, kendinizi diplomat saymaya başlayabilirsiniz," demişti. Bu "ayakta kalanlar"dan biri de Başkan Reagan'dı. Reagan Gromiko'yla bir saat geçirdikten sonra Beyaz Saray'a heyecan içinde dönmüş ve olay gerektiği gibi kutlanmıştı: Buluşma bir anlamda Reagan'ın mezuniyet sınavı olmuştu. Reagan'ın bilmediği, Dobrynin'in Gromiko'yu kendisi hakkında bir bilgilendirdiği ve diplomatik nedenlerle üzerine fazla gitmemesini tavsiye ettiğiydi. İsrail'in BM delegasyonlarının başkanları (David Horowitz dâhil) anılarında, İsrail Devleti'nin kuruluşunun gündemde olduğu tarihlerde BM'de Sovyet büyükelçisi olan Gromiko'nun "asık" suratından hiç söz etmezler. Gromiko onlara her gün şu soruyu sorarmış: "Bugün sizin için ne yapabilirim?" Hey gidi günler hey.

Gromiko'nun kişiliği hakkında ne düşünülürse düşünülsün, bakanlığı sırasındaki Sovyet diplomasisi ve uzmanlarıyla büyükelçilerinin performansı çoğunlukla birinci sınıftı; bu büyük ölçüde, Gromiko'nun mükemmeliyetçiliğine bağlanabilir. Dünyadaki duruma ilişkin tespitleri, tahlilleri ve tavsiyeleri okunduğunda derin bilgi sahibi olduğu görülür. Politbüro'daki mesai arkadaşlarının onu dinleyip dinlemediği başka bir konudur. Ama Sovyet yönetim kadrosuna iletilen bilginin genel kalitesi sürekli yükseliyordu – ve bu, diplomasi alanıyla sı-

nırlı değildi; bu durum hiç şüphesiz sistemin "modernleştirici" yanına tanıklık eder. Bugün, bu okuldan yetişmiş herhangi bir Rus diplomatıyla (mutlaka, birçok yabancı dili kusursuz konuşuyor olacaktır) karşı karşıya gelmek, irfan yuvasıyla ne kadar gurur duyduğunu görmeye yeter. Önemli ülkelerdeki Sovyet büyükelçileri –özellikle de duayenleri Dobrynin, ya da Amerikalı meslektaşı Paul Nitze'yle "orman yürüyüşleri" sırasında yaptığı müzakerelerde yol alma becerisiyle ünlü özel temsilci Kvetsinsky– hep çok saygı duyulan kişilerdi.

Gromiko'nun temel özellikleri, kendisini devletin menfaatleriyle tamamen özdeşleştirmesi ve devletine sadakatle hizmet etmesiydi. Bunlar, kişisel silikliğini ve egosu üzerindeki kontrolünü (28 yıl boyunca uluslararası diplomasinin dingil pimi olmuş biri için son derece ender özellikler) açıklar. 1968-1972 arasında Dışişleri bakanlığı görevini yürüten Batı Alman siyaset adamı Egon Bahr, Gromiko'ya duyduğu eleştirel hayranlığı gizlemez. Bahr, Gromiko'nun kendi yaşamı ve eseri hakkında çok az şey söylediği anılarını yorumlarken, şu saptamada bulunur:

> Gelecek kuşaklardan gerçek bir hazineyi sakladı ve döneminin tarihsel olayları ile büyük şahsiyetleri arasındaki bağlantı konusunda, sadece kendisinin verebileceği paha biçilmez bilgileri beraberinde mezara götürdü. Bu olağanüstü adamın, son gününe kadar tecrübelerini dile getirmemiş olması ne büyük bir kayıp. Devletin sadık bir hizmetkârı olarak, meselelerin esasını özlü ve yalın bir şekilde sunmaktan öteye geçmemesi gerektiğine inanıyordu.[1]

Gromiko'yla ilgili bu özet tabloyu, yaptığı kesin bir siyasi müdahaleyi anarak tamamlayabiliriz. Brejnev, Andropov ve Çernenko dönemlerinde Politbüro'nun kıdemli üyelerinden biri olan Gromiko, Gorbaçov'un genel sekreterlik görevine se-

[1] E. V. Nesternko, yay. haz., *A. A. Gromiko - Diplomat, Politik, Uchenyi*, Moskova, 2000, s. 222; Moskova Üniversitesi'nin Gromiko'nun 90. doğum yıldönümü dolayısıyla düzenlediği konferansa sunulan tebliğler (bazı yabancı siyaset adamlarının yolladıkları katkılarla).

çilmesinde çok önemli bir rol oynadı. Bunun, muhtemelen Andropov'un çizdiği yolda, reformcu bir süreç başlatacağını çok iyi biliyordu. Ligachev'in ima ettiği gibi, o Politbüro toplantısının sonucu çok farklı olabilirdi.

Nikita Kruşçev

Nikita Kruşçev, benzersiz bir kişilik özellikleri karışımıyla donanmıştı. Stalin döneminde nasıl sağ kaldığını ve emrinde kariyer yaparken ondan hiç kuşkulanıp kuşkulanmadığını hâlâ bilmiyorum. Köylü yanı ve Stalin'in ziyafetlerinden birinde *gopak* (bir Ukrayna halk dansı) yapmada gösterdiği ustalık ("Stalin dans edin derse, dans edilir!") büyük şefi bu "dangalağın" ihtirasları ve niyetleri konusunda yanıltmış olabilir. Birbirine bundan daha zıt iki kişilik düşünülemez.

Kruşçev dünya sahnesinde bir sansasyon konusu haline geldi ve bunun nedeni sadece bir BM oturumunda ayakkabısını çıkarıp kürsüye vurmaya başlaması (pek diplomatik olmayan bir davranış!) ya da Amerikalılara "Sizi gömeceğiz" demesi –aslında hatalı bir çeviriyle anlamı kaymış bir ifade (*My vas pokhoronim* "Sizden uzun yaşayacağız" anlamına da gelir)– gibi skandal yaratan davranışları değildi. Kruşçev, özellikle ne kazandığı ne de kaybettiği 1962'deki Küba krizinde büyük riskler almayı bilmişti. Aynı zamanda, uluslararası arenada gerçek bir barış taraftarıydı. Uluslararası zirvelerde onunla doğrudan temas kuranlar, hiçbir zaman meselelere hâkim olmadığını söylemediler. Ama bazen ayıkken bile, devlet sırlarını ağzından kaçırarak KGB'yi umutsuzluğa düşürecek kadar konuşkan bir insandı. Kruşçev devlet kuran bir adam değil, bir reformcu, her derde deva büyük ölçekli –bazen de riskli– çözümlere meraklı, sabırsız ve gözünü budaktan esirgemez bir yöneticiydi. Zaman zaman gerçekten cesur olabiliyordu. XX. Kongre'de yapılan Stalin'e karşı "gizli konuşma" onun girişimiyle gerçekleşti; bunda inat etti ve kurallara ve inceliklere aldırmadan, dik kafalı mesai arkadaşlarına bunu dayattı. Ve böylece, kongre birden, ülkenin süper güç statüsünün şanlı sim-

gesi, idolü ve ikonu olan kişinin, kitlesel katliamlardan sorumlu kanlı bir katil olduğunu öğrendi. Bu, Stalin karşıtları için şoke edici bir açıklamaydı. Stalinistler ise mosmor olmuşlardı ve aslında çok eksik olduğu halde, tablonun abartıldığını ileri sürüyorlardı. Kaşarlanmış Stalinistler için olayın en can sıkıcı tarafı, bunca üst düzey liderin hayrete düşmesine tanık olmaktı: Kıyımların boyutları hakkında hiçbir şey bilmediklerini nasıl ileri sürebilirlerdi? Aslında, olayların gerçek boyutlarından sadece işin içyüzünü bilen az sayıda insan haberdardı: Stalin'in özel sekretaryası, bir avuç Politbüro üyesi ve operasyonu yönetmiş olan MVD şefleri.

Stalin'in ve Stalin kültünün alenen mahkûm edilmesinden önce, büyük bir kampanyayla masum kurbanlara itibarları iade edilmiş, sonra da bu kişiler partiye yeniden üye yapılmışlardı. Bu, Stalinist terörü, ölümünden sonra toplanacak ilk kongrenin can alıcı bir gündem maddesi haline getirdi.[2] Daha "gizli konuşma"dan önce, Prezidyum, 31 Aralık 1953 tarihli bir Merkez Komitesi kararıyla Pospelov, Komarov, Aristov ve Shvernik'in de yer aldığı bir soruşturma komisyonu kurmuştu. Başkanı Pospelov'un adıyla anılan komisyonun aldığı talimat, kitle terörünün 1934'teki XVII. Parti Kongresi'nde seçilen Merkez Komitesi üyelerini ve aday üyelerini nasıl vurabildiğini belirlemekti. Komisyona çalışmalarında, KGB şefi Serov ile KGB'nin sekretarya, personel ve arşiv daireleri ile özel dairesinin şefleri yardımcı oluyordu. Başsavcılık, askerî başsavcı yardımcısı tarafından temsil ediliyordu. Tabii ki, bunların hepsi parti üyesiydi. Kongre öncesinde, Merkez Komitesi Prezidyumu, bazı hassas davalarda sorguları bizzat yürüten ve 1940'ların sonlarındaki siyasi davaların kilit isimlerinden biri olan, tutuklu Boris Rodod'un ifadesini dinledi. Rodos yeminli ifadesinde Stalin'in her şeyi şahsen yönettiğini belirtti. Kendisi (Rodos) kurbanları sorguluyor ve sürekli daha yüksek infaz kotaları talep ediyordu. Kruşçev, Stalin'in kişisel sorumluluğunu

2 Bkz. R. G. Pikhoia, *Sovetskii Soiuz: Istoriia Vlastii, 1945-1991*, Moskova, 1998. Pikhoia Politbüro arşivlerinde ilgili belgeleri incelemiş ve XX. Kongre'nin seyrini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur.

ön plana çıkarmakta ısrar etti ve konunun XX. Kongre'nin bir oturumunda ele alınmasını istedi. Prezidyum toplantılarında yürütülen tartışmalarda, Molotov, Voroşilov ve Kaganoviç, işlediği cinayetlere rağmen, Stalin'in büyüklüğünün vurgulanmasını istediler. Ama Mikoyan ve Saburov buna karşı çıktılar: "Bütün bunlar doğruysa, affedilemez" (Saburov). 8 Şubat 1956'da, komisyon Prezidyum'a, sayısız parti ve devlet kadrosunun Stalin tarafından sistematik bir şekilde imha edildiğini gösteren dehşet verici bir tablo sundu.

Kruşçev'in 1964'te alaşağı edilmesiyle, daha muhafazakâr bir çizgi yeniden boy gösterdi. Stalin'in itibarının iade edilmesi ihtimali reformcu çevreleri kaygılandırmaktaydı. Ama yeni ekibin başındakilerin bu yöndeki bazı çabalarına rağmen, ne Stalin'in ruhu ne de Stalinizm bir daha geri döndü. Kruşçev'in cesur girişimlerinin ardından, "Stalinizm" Sovyet sistemini nitelemek için uygun bir terim olmaktan çıktı. Kruşçev'in Stalin'in naşını mozoleden alıp başka bir yere gömme kararı, bu kötü ruhun geri dönmesini engelledi (halk inançlarının bazen doğru çıktığının kanıtı). İktidarın zirvesinde hâlâ gizli umutlar besleyen Stalinistler bulunsa da, eski sistemin bazı habis özellikleri devam etse de, bu şekliyle Stalinizm artık geçmişte kalmıştı.

Kruşçev tarafından uygulanan şok tedavisi siyasi olarak kendisine çok pahalıya mal oldu. Kruşçev sonradan bütün girişimi yeni baştan düşünüp değerlendirmiş olabilse bile, güçlüklere rağmen, destalinizasyon sürecinin çeşitli artçı şoklarına dayandı. Her durumda, Stalin'i mahkûm edilişi lafta kalmadı, öncesinde ve sonrasında somut adımlar atıldı: büyük ölçekli bir "itibar iadesi" süreci ve Birinci Kısım'da gördüğümüz, Stalinist baskı aygıtının can damarı olan MVD'nin sınai kompleksinin dağıtılması gibi.

Kruşçev'in üslubu ve coşkusu, popülizminin sahiciliğiyle olduğu kadar, her zaman denetleyemediği bir fevrilik ve heyecanla da açıklanabilir. Ama "gulaş sosyalizmi" (gulaşın, halkın refahı konusunda edilen boş sözlere yeğlenebileceğini söylemişti) esprisinin ötesinde, yaşam standartlarını iyileştirmenin

siyasi bir zorunluluktan çok daha fazlası olduğuna inanmıştı: Bu bir adalet ve "sosyalizm" meselesiydi. O sahiden bir halk çocuğuydu. İşçi kökenli olmaktan, hatta kırsal köklerinden gurur duyuyordu. Metalürji işçisi ve madenci olarak sanayide çalışmaya başlamadan önce çoban yamaklığı yapmıştı. Bu geçmişi ile dili, askerlerden hazzetmemesi, bürokratlardan tiksinmesi, üretime yönelik eğitimi tercih etmesi arasında doğrudan bir bağlantı vardı. Bu yönde bir reformu yerleştirmeye çalışmasının nedeni, –kendi ifadesiyle– mevcut ortaöğrenim kurumlarının, fabrikalarda ya da tarlalarda fiziksel çalışma hakkında hiçbir şey bilmeyen çıtkırıldımlar yetiştiriyor olmasıydı. Reform, kamuoyundan –yani, ortaöğrenim kurumlarının "sınaileşmesi"nden rahatsızlık duyan ve buna karşı kulis faaliyeti yürüten daha iyi durumdakilerden, eğitimlilerden ve bürokratlardan– gelen baskı sonucu terk edilecekti. Bu arada, haklı olan onlardı. Ama bunların Nikita'nın zaman harcayamayacağı bir kitle olduğunu varsayabiliriz: Ellerine bir defa olsun kazma almamışlardı!

Kruşçev'in sanatçılarla olan fırtınalı ilişkilerinde de aynı zihniyet geçerliydi. Soljenitsin'in *Matrena'nın Evi*'ni ve *İvan Denisoviç'in Bir Günü*'nü beğenmiş ve yayımlanmalarına izin vermişti. Bu iki roman da derin bir manevi dünyası olan kırsal kökenli kişilikleri anlatır: Köylü kadın Matrena güçlü ve etkileyici bir kişiliktir; gene köylü olan İvan kampların aşağılayıcı gerçekliğine rağmen, insan onurunu korur.

Burada, Soljenitsin'in ilk iki romanını yayımlamış olan ve başkalarını yayımlamak için mücadele eden, edebiyat dergisi *Novyi Mir*'in başyazarı A. Tvardovsky'i bir kez daha anmamız gerekiyor. Kruşçev ile Tvardovsky arasındaki dostça ilişkiler, kelimenin gerçek anlamıyla ortak bir paydaya dayanıyordu. Tvardovsky mülksüzleştirilmiş ve zulme uğramış bir kulakın oğluydu. Kırsal dünyayı iyi tanıyordu ve Moskova entelektüel elitindeki yüksek konumuna rağmen kırsal gerçeklerle bağlarını koparmamıştı. Kruşçev muhtemelen, halktan gelen kişiler tarafından dobra dobra dile getirilmesi durumunda siyasi eleştirileri kabul edebiliyordu, ama kentli entelektüeller aynı şeyi

sofistike bir dille söylediklerinde tam tersi oluyordu. Anlamadığı eserlere ya da rejim karşıtı olmasından kuşkulandığı sanatçılara karşı kaba, hatta edepsiz çıkışlarda bulunabiliyordu.

Kruşçev'in gözünde Tvardovsky farklıydı. Savaş sırasında, Vasili Terkin adındaki halk çocuğu bir askerin serüvenlerini anlatan uzun bir şiir yazmıştı. Savaştan sonra da, "Terkin Cennette" başlıklı bir şiirle artık terhis edilmiş olan kahramanına tekrar dönmüştü. Bu şiirde cennete yollanan Terkin, orada göksel bürokrasiyi gözledikten –ve yaşadıktan– sonra dünyaya geri dönmeye karar veriyordu: Hiç değilse, aşağıdaki bürokrasi soluk almaktaydı. Nikita, Sovyet bürokrasisi, dolayısıyla da sistem hakkındaki bu sert satirden haberdar olur olmaz, *Izvestiya*'nın başyazarı olan damadını arayarak derhal yayımlamasını istemişti. Bunu yazan entelektüel sosyeteden biri olmuş olsaydı, muhtemelen başka bir numarayı arardı...

Burada manidar bir ayrıntıya girelim. Ünlü film yönetmeni Mikhail Romm ve en az onun kadar ünlü heykeltıraş Ernst Neizvestny, Kruşçev'in öfkeli çıkışlarına hedef olmuş ve ona kesin ve uzlaşmaz bir dille karşılık vermişlerdi. Fakat sonradan ikisi de Kruşçev'den sempatiyle söz ederek oynadığı tarihsel rolü savunacaklardı. Kruşçev'in mezar taşını –iktidardakilerin iradesine rağmen– Neizvestny yontacaktı (ücret almadan). Romm'un sonraki değerlendirmesi de aynı şekilde sıcak olacaktı. Kruşçev çelişkili sinyaller veriyordu, ama bu iki sanatçı olumlu sinyalleri öne çıkardılar. Benzer biçimde, aşağıda göreceğimiz gibi, Anastas Mikoyan da, eğrisini doğrusunu tartıştıktan sonra, Nikita'nın "önemli biri" olduğuna karar verecekti.

Burada, Birinci Kısım'da söz ettiğimiz iki önemli tarihsel olguyu yeniden vurgulamamız gerekiyor. Birincisi, 1945'te Sovyet Rusya güçlü, ama aslında kırılgan bir devletti. Çürümekte olan bir iktidar tarafından yönetilen aç, talan edilmiş, tükenmiş, terörle sindirilmiş bir ülke, hasta ve muhtaç bir süper güçtü. Kruşçev döneminde, ellili yıllarda ve altmışlı yılların başında, Sovyetler Birliği çarpıcı gelişmelere sahne oldu. Uzmanlar düşük başlangıç seviyesi nedeniyle sonuçların abartılmaması gerektiği konusunda ne söylerlerse söylesinler, Sovyet

yurttaşları farkı günlük hayatlarında hissettiler. Rusya bir yandan İkinci Dünya Savaşı'nın yaralarını sarar ve Stalinizm'in yarattığı tahribatı onarırken, kaybettiği büyük güç statüsünü yeniden edinmeyi başardı. Gelecekteki büyümesini ve bütün düzeylerde kurumlarının işleyişini güvence altına alacak kaynakları buldu. O halde, rejimin rezervleri ve kas gücü vardı: Böyle bir yıkımdan sonra ayağa kalkmak muazzam bir canlılık gerektiriyordu.

İkincisi, Kruşçev şüphesiz yetenekli, kurnaz ve öğrenme yetisine sahip, ama hâlâ "modern olmayan" bir liderdi; çağdaş bir devlet adamı ve siyasi stratejistten çok bir tür yeni *khoziain*'di ("beybaba"). *Khoziain*'lik, devleti babasının çiftliği gibi görme, her ayrıntıya burnunu sokma anlamında, liderler arasında hâlâ yaygın bir tavırdı. Kruşçev ve diğer liderlerin çoğu, sözgelimi başkalarının fikirlerine tahammülsüzlüklerinin de gösterdiği gibi, derin kökleri olan bir patriarkalizmden geliyorlardı. Bu, Sovyet basınında ve aygıtında yıllar geçirmiş F. M. Burlatsky gibi gözlemcilerin teyit ettiği bir olgudur. Stalin'le karşılaştırıldığında despot olmasa bile, bu taşkın lider de her şeyi –kurumları da insanları da– şahsen yönetmeyi isteme eğilimindeydi. Her şey bir yana, Stalin, Kruşçev'in (ve diğerlerinin) bildiği tek büyük şefti ve Kruşçev uygulamalarından pek çoğunu reddetmiş olsa da onu model olarak görmüş olmalıydı. Kruşçev başkomutandan farklı olarak, örneğin, askerlerden ve gösterişli üniformalarından nefret ediyordu. "Onların apoletlerini ve pantolon şeritlerini sökeceğiz" dediğinde –KGB generallerine karşı fiilen hayata geçirmeye başladığı bir tehdit– üniformalarına ve unvanlarına o kadar bağlı olan bu kesimleri, özellikle de KGB kodamanlarını öfkeden kudurtmuştu. Bazı fikirleri, en başta da belli bir yaştan sonra tüm kademelerdeki sorumluları zorunlu rotasyona tabi tutma önerisi, *aparaçik*'ler için son derece tehlikeliydi. Bazıları, Brejnevcilerin onu iktidardan bu nedenle uzaklaştırdıklarını söyler. Başkalarına göre ise, "muhafazakârlar", "destalinizasyon" ve bunun komünist dünyada ve öteki ülkelerde yol açtığı prestij kaybı ve kafa karışıklığı nedeniyle Kruşçev'i asla affetmemiştir.

İktidardan düşmesinde başka etkenlerin –özellikle, 1964'te komplocuların daha tomurcukken ezdikleri "sersemce" fikirlerinin– yanı sıra bu iki faktörün de payı vardı.

Anastas Mikoyan

Anastas Mikoyan hayli dikkat çekici bir kişilikti; hayatı Sovyet rejiminin, daha doğrusu yönetim kadrosunun gerçek bir özetidir. Yaklaşık 40 yıl boyunca Politbüro üyeliği yapan Mikoyan "hacı yatmaz" olarak tanınırdı. Hayatta kalma sanatında ustaydı ve tamamı kendi inisiyatifiyle gerçekleşmeyen pek çok canavarlığa ortak olmasına rağmen, gerçeklik duygusunu ve bir dereceye kadar insanlığını korumayı bilmişti. Anılarında, daha işin başından bir Stalinist olarak boy gösterir. İlk liderlik yıllarına ilişkin düşünceleri, Stalin'e karşı naifçe ve derinden hoşgörülü, Stalin karşıtı tüm muhalefetlere karşı düşmanca, meselenin özü konusunda ise son derece cahilcedir.

Mikoyan Stalin'in elden ele dolaştırdığı idam kararlarını imzalamasa ya da "karşıdevrimci hainler" hakkında gerekli konuşmaları yapmasa, Politbüro üyesi olarak hayatta kalamazdı. Anılarında, vaktiyle tutuklama ve idam kararlarının altına imza atmaya mecbur kaldığını, zira ikna edici "kanıtlar" sunulduğunu ileri sürer. Sürekli kıtlık çekilen bir ülkede Politbüro'nun ticari işler sorumlusu olarak, yaşamsal olmasına rağmen çoğu zaman rejim için gerçek bir öncelik taşımayan bir alanda dikkate değer başarılar sağlamıştır. Organizasyon yetenekleri tartışma götürmez, fakat aynı zamanda usta bir siyasetçidir. Kendisinden büyük bir esneklik göstermesi beklense de, Kruşçev'in destalinizasyon sürecine verdiği şaşmaz destek şaşırtıcıdır. Bu süreci kendisinin başlattığını bile iddia eder. Ne olursa olsun, Yüksek Sovyet başkam sıfatıyla, itibarları iade komisyonunun çalışmalarına o nezaret etmişti. Kruşçev'i görevden alan Merkez Komitesi oturumunda, ona destek çıkan tek kişi de oydu: uluyan kalabalık içinde yalnız bir ses. Kişisel dosyası okunduğunda, muhafazakârların ta yetmişli yıllara kadar ona öfke besledikleri görülür. Ama Mikoyan onlar için zor bir lokmaydı.

Mikoyan'ın kitabı, Stalin'in son günleri konusunda zengin ayrıntılar içerir. Stalin, Mikoyan ve Molotov'u tasfiye etmeye –muhtemelen de kurşuna dizdirmeye– karar vermişti ve ikisi de bundan emindi. Bu, Mikoyan'ın Stalin sonrası dönemdeki ateşli Stalin karşıtlığını açıklamaya yardımcı olabilir. Mart 1953'te Stalin ölüm döşeğindeyken, önde gelen Politbüro üyeleri sürekli temas halindeydi; Kremlin'de toplanıyor ya da her gün Stalin'in evinde bir araya geliyorlardı. Tartışmalar yapılıyor, ittifaklar şekillenmeye başlıyordu. İlk başta, Mikoyan işin başında değildi. Başı çeken Malenkov-Beria-Kruşçev üçlüsüydü. Mikoyan'ın Politbüro toplantıları için kullanılan odada işlerin nasıl yürüdüğü konusunda anlattıkları, tam Ionesco'luktur. Tüm Politbüro oradaydı, ama ağır toplar –sırasıyla genel sekreter, başbakan ve başbakan yardımcısı Kruşçev, Malenkov ve Beria (Beria aynı zamanda gizli polisin ve muazzam bir askerî-sınai üretim kompleksinin başıydı)– yapılacak toplantının gündemini tartışmak için odanın bir köşesinde baş başa veriyordu. İkinci dereceden figürlerin elinden, kaderlerini tayin edecek yeni bir kliğin oluşumunu belli bir kaygıyla izlemekten başka bir şey gelmiyordu. Belirsizlik bir süre daha devam edecekti, zira sonunda klik dağılacaktı: Malenkov ve Kruşçev, Beria'yı temizlemek için Molotov'la ittifak kurdu. Ve bu daha sadece başlangıçtı. İttifak değişiklikleri hep görülen bir şeydi ve Stalin'in iş görme usullerinden miras kaldığı açıktı.

Mikoyan, Kruşçev'in Beria'nın yanı sıra diğer ittifaklara, gruplaşmalara ve koalisyonlara sırt çevirmesini olumlayarak anlatır. Anlattıkları Politbüro'nun işleyiş tarzının bir başka özelliğine ışık tutar: Gerçek tartışmalarda görüş ayrılıklarının dile getirilip oy çoğunluğuyla karara bağlanmasının ardından bir sonraki gündem maddesine geçmekten oluşan 'değişmez kurallar belirleme' yeteneksizliği. Bu da Stalinist mirasın bir parçasıydı. Herkesi bilhassa sürekli bir güvensizlik duygusu içinde tutan Stalin'in zamanında, tartışmaya girmenin ve kaybetmenin sonu ölüm olabiliyordu. Politbüro nihayet Stalin'in uğursuz vesayetinden kurtulduğunda, işlerliği olan bir çalışma düzeni konusunda –yani ilan ettiği "kolektif liderliğin" kendi-

si hakkında– hiçbir fikre sahip değildi. Her şey hâlâ Politbüro Prezidyumu başkanı olarak anılan genel sekreterin çevresinde dönmeye devam ediyordu ve genel sekreter ile destekçilerinin onayı olmadan hiçbir siyasi karar alınamıyordu. Stalin'den önce, liderlik makamlarının –özellikle de Politbüro'nun– kesinlikle bir tüzüğü (yazılı ve yazısız) vardı. Gündemdeki meseleye göre çoğunluklar değişirdi. Dönemin lideri (Lenin) azınlıkta kalmaya alışıktı, ama gene de bildiği yolda yürürdü: Bu, tamamen farklı bir düzendi. Politbüro'nun tüzüksüz olması konusuna ileride döneceğiz.

Mikoyan'ın anılarının yarattığı başlıca problem, Stalin ve Stalinizm hakkındaki iddialarında yatar. Mikoyan Stalin'in şahsının, ideolojisinin ve politikasının sadık bir destekçisiydi. Stalin'le ilişkileri iyiydi, onu çok yetenekli bir lider olarak görüyor ve kendisiyle sık sık tartışıyordu (en çok ekonomi politikası hakkında). Ama Stalin çevresindeki kişileri tasfiye etmeye başladığında, özellikle de Kirov'un açıklanmayan ölümünden sonra, kafasında soru işaretleri belirir. Şahsen tanıdığı tutuklular için Stalin'e ricacı olur ya da ona, "Ama onun casusluk yapmış olamayacağını çok iyi biliyorsun," gibi laflar eder. Bunun üzerine, Stalin kendisine sözüm ona "itiraflar" gösterir ya da bazen af ricalarını kabul eder. 1937-1938'deki büyük teröre gelince, Mikoyan'ın metni riyakâr bir telden çalar: "Politbüro'nun biz diğer üyeleri, hakikati [halbuki, bunlara her zaman "kanıt" olarak kullanılan belgeler gösteriliyordu] ya da baskının boyutlarını bilmiyorduk." Gerçekleri, başkanlık ettiği itibarları iade komisyonu sayesinde öğrendiğini ileri sürer. Daha da can sıkıcı olan, Mikoyan'ın bu tür bir iktidar ya da "parti" (artık parti olmaktan çıkmıştı) hakkında hiçbir eleştirel düşünce geliştirmemesidir. Stalin'in savaş sırasında büyüklük ve sağduyu gösterdiğini, ama 1945'ten itibaren, savaştan zaferle çıkan bir halkın beklediği demokratikleşmeyi reddederek gene "ne yapacağı öngörülemeyen" biri hale geldiğini ileri sürer. Eleştirisinde daha ileriye gitmeden, Stalin'in ölümünden sonra sürekli olarak asla gerçekleşmeyen bir demokratikleşme umudunu taşıdığını söylemekle yetinir.

Siyasi düşünür olmayan bir politikacıyı bu şekilde eleştirmek yersiz olabilir. Stalinistleri birbirinden ayırmayı sağlayan kişilik özelliklerini saptamak belki daha yerinde olur. Başka türlü söylersek, "yapısal" Stalinizm tüm Stalinistlerin paylaştığı bir özellik değildi. Genç Mikoyan geldiği yüksek pozisyon sayesinde, sisteme Stalinizm'in kesin zaferinden çok önce adapte olmuştu. Sonradan, Stalinist uygulamaları ve tavırları zorlanmadan terk etti ve farklı bir bakış açısını, hatta farklı bir dünya görüşünü sahiden benimsedi. Molotov ve Kaganoviç gibi "yapısal" Stalinistler, Stalinist modelle ve Stalin'in şahsıyla tamamen özdeşleşmişlerdi ve bu bağlılıklarından asla vazgeçmediler. Üçüncü bir Stalinist türü daha vardı: Bunlar, tutumları ve yapıları itibariyle Stalinist olarak kaldıkları halde, kible değiştirebiliyor ya da değiştirmiş gibi yapabiliyorlardı. Dogmatizm ve dışlama, mutlak olarak mahkûm etme, katı bir şekilde akıl yürütme ve her yerde komplo görme alışkanlığı, bunların kişiliğinin ayrılmaz parçalarıydı. Mikoyan bu türden biri değildi.

Mikoyan'ın Kruşçev hakkında söyledikleri aydınlatıcıdır (Brejnev hakkındaki ziyadesiyle öngörülebilir değerlendirmesini es geçeceğiz). Kruşçev'in iktidara geldikten sonra başlattığı değişimleri gözden geçiren Mikoyan, bunların bazılarını onaylar, ama birçoğunu eleştirir. Tabii ki, Kruşçev'in anılarında kendisi hakkında söylediklerine de meydan okur; Kruşçev anılarında Mikoyan'ın meziyetlerini göz ardı etmiş, hatta ona saldırmıştır. Gene de, Kruşçev'in olumlu özelliklerinin ve kusurlarının gerçek bir bilançosunu sunarak, kişiliğine ve faaliyetine ilişkin ölçülü bir değerlendirmede bulunur. Kendisini sık sık sinirlendirmiş olan Kruşçev'in hatalarını titizlikle sayıp döker. Ama değerlendirmesini olumlu bir yargıyla noktalar. Aslında, Mikoyan pek çok kritik mevzuda ve zor durumlarda Kruşçev'i desteklemiştir. Ama gerçeklik duygusunu defalarca kaybetmiş olan, tutarsız, sadakatsiz bir kişilik portresi çizer. Başka tanıkların da belirttikleri gibi, Kruşçev'in iktidarı, pervasız girişimlerin ve eşi benzeri olmayan bir her şeyi alt üst etme becerisinin damgasını taşır. Mikoyan, Kruşçev'in çizdiği

zikzakların iyi bir envanterini çıkarır. Kruşçev'in herkesi kendine düşman ettiğini ve mahvına doğru koştuğunu gayet iyi anlamıştır. Gene de, pek çok olumlu yanı olduğu ve cazip bir alternatifi bulunmadığı için bu kaotik genel sekreteri savunur. Vardığı sonuç, huysuz Nikita'nın "önemli biri" olduğu ve kızağa çekildikten sonra başka bir görevde becerilerinden yararlanılması gerektiği şeklindedir. Bu yargı, pek bilinmeyen bir olayla ilişkilidir. Parti konusunda düş kırıklığı içinde olan Kruşçev, iktidardan düşmesinden bir süre önce, Yüksek Sovyet'i yeniden canlandırarak, bir tür fiilî parlamentoya dönüştürmeyi tasarlıyordu. Mikoyan için bunun ilk adımı Yüksek Sovyet başkanı (sadece oturum başkanı değil) olmak, sonra da bu organın gücünü ciddi bir şekilde artırmak olacaktı. Kruşçev bu yönde bazı girişimlerde bulunmuştu ve bu perspektif Mikoyan'ı heyecanlandırıyordu, ama Kruşçev'in düşüşüyle proje de rafa kalktı. Bu olay, Mikoyan'ın vardığı sonucun daha iyi anlaşılmasını sağlar. Ne olursa olsun, bu son girişim yarım kalmış olsa bile, Kruşçev sayesinde geri dönüşü olmayan başka değişimler başlatılmıştı.

Mikoyan'ın eleştirisindeki bir nokta, ayrıca incelenmeye değer. Mikoyan Kruşçev'i, kendisinin Yüksek Sovyet Prezidyumu'ndaki konumu gereği denetlediği Stalinizm kurbanlarının itibarlarını iade politikasını aniden sonlandırarak muhafazakârlara –ya da kendi şüphelerine– teslim olmakla eleştirir. Mikoyan ve liberal kamuoyu bu sürecin, göstermelik mahkemelerin kurbanları olan Buharin, Kamenev, Zinovyev ve benzerlerinin itibarlarının iadesiyle taçlandırılmasını istiyordu. Ama Kruşçev, Mikoyan'ın ısrarına rağmen durakladı. Mikoyan'a göre bütün suçlamalar asılsızdı ve infazlar Stalin cinayetleri kategorisine giriyordu. Bununla birlikte, henüz Stalinizm'den pek az arınmış bir partinin sadık üyelerinin gözünde, suçlamalar yalan olsa bile, sanıklar gene de "parti karşıtı" bir muhalefetin liderleriydi. Bizzat Mikoyan, kitabının önceki bölümlerinden birinde, bu sanıklardan ve kurbanlardan küçümseyici bir dille söz eder ve Stalin'in bunlara karşı girişimlerini desteklemiş olduğu gerçeğini gizlemez. Mikoyan, destalinizasyon heyecanı

içinde, kurbanların itibarlarının iadesinin, bu muhaliflere (eskinin "Troçkist-sağcıları") Stalin'in ve Stalinizm'in tenkitçileri statüsünü iade etmek anlamına geldiğini anlamaz görünür.

Bu noktada Kruşçev'le empati kurabiliriz. Başlattığı destalinizasyon nedeniyle zaten başı yeterince dertteydi. Göstermelik mahkemelerin yeniden görülmesi gücünü aşacaktı. Her şey bir yana, parti içinde açık hizipler ve tartışmalar olabilmesini asla aklından geçirmemişti.

19

Kosigin ve Andropov

Aleksey Kosigin

Aleksey Kosigin hiçbir zaman temel bir siyasi figür olmadı; parlak bir şahsiyet de değildi. Ayrıca, hiçbir zaman genel sekreterlik makamı için "yarışa" girmeyi istemedi. Bununla birlikte, dikkat çekici idari becerileri onu vazgeçilmez biri durumuna getirdi. Yüksek iktidar çevrelerinde, ekonominin onun omuzlarında durduğu –ve başka kimsenin omuzlarının onunkiler kadar geniş olmadığı– biliniyordu.

Bu olağanüstü bürokratın kariyeri, savaş sırasındaki birkaç gerçek kahramanlık sayfasıyla, alt kademe görevlerden en yüksek görevlere kadar Sovyet hükümetinin bir tarihi gibi okunabilir. Savaş sırasındaki kahramanlıkları arasında, daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, Almanlar tarafından işgal edilmek üzere olan topraklardaki sanayi tesislerinin nakli ve Lagoda Gölü'nün altından geçen bir boru hattının ve bir tedarik yolunun inşasıyla Leningrad ablukasının kırılması sayılabilir. Ama Kosigin, aynı zamanda, mülki idare mekanizmasını çalıştırmayı herkesten iyi bildiği için genel sekreterlerin hayran oldukları ve gıpta ettikleri bir Maliye bakanı. Gosplan başkanı, başbakan yardımcısı, başbakan ve Politbüro üyesiydi. Onun

çevresindeki insanlar gerçekten çalışıyordu! Ama hükümet çevrelerinde, genel sekreterin ülkeyi yurtdışında temsil hakkına itiraz ederek, Brejnev'e meydan okumuş olmasıyla da ünlüydü. Kosigin'e göre bu, diğer bütün ülkelerde olduğu gibi başbakanın üzerine düşen bir görevdi. Nitekim bu protokol, böyle bir şahıstan pek hazzetmemesi gereken Brejnev tarafından son verilene kadar, bir süre uygulandı. Kosigin muhafazakârların sabote ettikleri ve kendisine karşı kullanmayı sürdürdükleri ilginç ekonomik reformuyla da ünlüydü.

Damadı Gvishiani'nin yayımladığı kitap, Kosigin'in düşünceleri hakkında genel bir fikir verir.[1] Sisteme gönülden bağlı olan Kosigin, reform ihtiyacının da gayet farkındaydı ve 1964 yılına yaklaşırken hâlâ her şey mümkün görünüyordu. Yarı özel şirketlere ve kooperatiflere inanıyordu. Batı'nın üstünlüğünün ve Batı'dan ders alma gereğinin bilincindeydi. Tedrici değişimlerin başlatılması, "devlet tarafından idare edilen bir ekonomi"den "devletin kendini işletmelere rehberlik etmekle sınırladığı" bir sisteme geçiş yolunda adımlar atılması gerektiğine inanıyordu. Mülkiyet ve işletme yönetim biçimlerinin çoğaltılmasından yanaydı: Kruşçev'e, sonra da Brejnev'e anlatmaya çalıştığı, ama sonuç alamadığı bir girişim. Kruşçev üretim kooperatiflerini tamamen devletleştirmişti ve Kosigin Brejnev'i gerçek bir ekonomik strateji geliştirmeye ve bunu bir Politbüro toplantısında tartışmaya ikna etmeye çalışırken Gvishiani yanlarındaydı. Brejnev, her zaman yaptığı gibi, bu fikri toprağa gömmek anlamına gelen savsaklama taktiklerine başvurmuştu. Kosigin bu tür görüşmelerden morali tamamen bozulmuş olarak çıkıyordu: "Gücümüze beslenen kör inanca ve beceriksizce politikaların yarattığı tehlikeye karşı uyarıyordu." "Sibirya nehirlerinin akış yönlerinin tersine çevrilmesi"ni öngören aptalca projelere kesinlikle karşıydı; aynı şekilde, Çekoslovakya'ya ve Afganistan'a yapılan müdahalelere de karşı çıkmıştı. Muazzam askerî harcamaların ya da "dost ülkeler"e yapılan yardımların SSCB'nin imkânlarını aştığını yüksek sesle

1 T. I. Fetisov, sost., *Prem'er - Izvestnyi i Neizvestnyi: Vospominania o A. N. Kosigin*, Moskova, 1997.

söylüyordu. Ama Politbüro bu gerçek sorunların üzerine gitmeye yanaşmıyor ve "bunun yerine, kendini çeşitli saçmalıklarla oyalıyordu".

Brejnev döneminde, Eski Meydan'da dış politika da dâhil pek çok önemli sorun ele alınıyordu, ama burada iyi bir entelektüel birikime sahip herhangi birini bulmak zordu. Pek çok Merkez Komitesi toplantısında ya da komisyonunda hazır bulunan Gvishiani, Suslov ve Kirilenko gibi silik figürlerin rolünün "kayda değer" olduğunu söyler. Bu toplantılarda kimse ağzını açmıyordu: "Politbüro (ya da Sekretarya) şu görüştedir ki..." yazan bir belgenin ortaya çıkmasına kadar, seslerini çıkarmadan itaatkâr bir şekilde oturuyorlardı.

Kosigin gibi kuru ve pırıltısız birine, "entelektüel bir canlanma" ya da "rönesans"ta rol atfetmek kimsenin aklından geçmezdi. Gene de, altmışlı yılların ortasında (aslında ellili yılların sonundan itibaren) başlayan ekonomik reformlarla, fiiliyatta bunun gibi bir şey gerçekleşti. Başkalarının önünde asla yerleşik görüşlere ters düşecek bir laf etmeyen temkinli Kosigin, ekonomik düşüncede ve bu alandaki yayınlarda gerçek bir rönesansın gelişmesine yardımcı oldu, bunu destekledi ve arka çıktı. Bir yığın veriyle birlikte, zararsız başlıklar altında son derece yıkıcı metinlerin kol gezdiği sahici bir ekonomik literatür gün ışığına çıktı. Bu yayınlar sosyal bilimlerde bir yaratıcılık patlamasına yol açtı; bu da, çeşitli "kutsal dogmalar"a ve bunların siyasi yansımalarına meydan okuyarak, ekonomi alanındaki tartışmayla örtüştü.

Tartışmada, ekonomik sistemin temel yönleri baştan sona didik didik edildi. Akademisyen V. Nemchinov 1964'te *Komünist* dergisinde, bütün malzeme ve teknik donanım tedarik sistemini suçlayan ve bunun ekonomik kalkınmanın önündeki başlıca engel olduğunu gösteren güçlü bir eleştiri yayımladı. Pek çok tanınmış iktisatçı –Novozhilov, Kantorovich, Yefimov, vd.– ve bir grup matematiksel iktisatçı da tartışmaya katıldı: Hepsi Gossnab'a doğrudan yüklenerek, bunun, ekonomiyi sadece fiziksel birimler temelinde ele alan ve fiyatları kafasına göre belirleyen bir idari planlama sisteminin ürettiği bir urdan

ibaret olduğunu gösterdi. Bakanlıkların, işletmelerin ve yerel yönetimlerin hep daha fazla yatırım için yaptığı muazzam baskı, yatırım için gerekli sermayenin, bunu verimli bir biçimde kullanma mecburiyeti aranmaksızın, bedelsiz olarak sunulmasından kaynaklanıyordu.

Tek başına bu olgu, sermayenin daha yüksek bir teknoloji düzeyinde genişletilmiş yeniden üretiminin önünde bir engeldi. Bu aşırı yatırım büyüme hızlarının düşmesine sebep oluyor ve kaçınılmaz bir başka sonuç doğuruyordu: sürekli kıtlıklar. Bu koşullarda, planlama bir rutini devam ettirmekten başka sonuç vermiyordu.

Altmışlı yıllardaki canlı tartışmalar pek çok yayına yayıldı. Pek çok yazar analizlerinden doğrudan siyasi sonuçlar çıkarmaktan kaçınsa bile, bunlar metinlerde örtük olarak mevcuttu. Herkes ekonomiden ve sistemden sorumlu siyasi bir "mülk sahibi"nin bulunduğunu ve cini şişede tutmanın imkânsız olduğunu biliyordu. Üç rejim muhalifinin (A. D. Saharov, V. F. Turchin ve Roy Medvedev) Merkez Komitesi'ne yazdığı bir mektup *Le Monde* gazetesinin eline geçti ve gazetenin 12-13 Nisan 1970 tarihli sayısında yayımlandı. Mektup, siyasi reformların fazla gecikmesi halinde ufukta beliren tehlikelere dikkat çekiyordu. Üretimin ve halkın durumu kritikti ve ülke ikinci sınıf bir devlet olmaya mahkûm edilmişti. En azından bir kitap –V. P. Shkredov'un 1967'de yayımladığı *Ekonomika i Pravo* ("Ekonomi ve Hukuk")– doğrudan devlete ve ideolojik temellerine karşı güçlü bir eleştiriye girişiyordu. Marksist bir bakış açısını savunuyor olması bu eleştiriyi daha da dikkate değer kılıyordu. Shkredov'a göre devlet (ekonominin mülkiyetinde hak iddia eden siyasi-hukuki bir kurum) –ekonomik yaşamda ne kadar önemli olursa olsun– siyasi-hukuki boyutun, ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik kalkınma durumuna göre ikinci sırada geldiğini unutuyordu. Bunun sonucunda, mülk sahibinin kendi vizyonunu ekonomiye dayatma, ekonomiyi planlanma ve dilediği gibi doğrudan yönetme iddiası, ekonomik ve teknolojik kalkınma düzeyi idari planlamaya izin vermez hale geldiğinde büyük zarara yol açabilirdi. Üre-

tim ilişkileri mülkiyet gibi hukuki biçimlerle karıştırılmamalıydı. Bu, Marksizm değil Prudhonculuk olurdu. Ekonomik gerçeklere uygun hareket etmeme hakkının arkasına saklanan gaspçı bir devlet, ancak bürokrasi doğurabilir ve ekonomik kalkınmanın önünde büyük bir engel oluştururdu. Shkredov temel mülkiyet biçimlerinin uzun tarihsel dönemler boyunca değişmediğini, buna karşılık üretim biçimlerinin –Marx'ın da gösterdiği gibi– gelişmiş kapitalizme kadar aşamalı bir evrim geçirdiğini vurguluyordu.

Kitap, *Novyi Mir*'de (No. 10, 1968) Kosigin yandaşlarından V. Georgiev'den olumlu bir tepki aldı. Georgiev artık ülkenin temel görevi olan bir konuyu dolambaçsız bir şekilde ele aldığı için Shkredov'u övüyordu: Temel görev "toplumun üretim sisteminin yönetiminde iradeciliğin üstesinden gelmek" ve bunu daha geniş bir kuramsal problem çerçevesiyle –"nesnel üretim ilişkileri ile insanların öznel, iradi faaliyetleri arasındaki korelasyon"– bütünleştirmekti. Kimse, bu sözlerden, devletin ekonomiyi hâlihazırdaki yönetme biçimiyle muazzam zararlar verdiği mesajını alamayacak kadar saf değildi.

Bu dönemde serpilip gelişen tek bilim dalı iktisat değildi. Diğer bilgi alanları da, toplumsal ve kültürel yaşamın yeni boyutlarını ortaya koyarak, yerinde sorular sorarak ve politikaya tehlikeli bir şekilde yaklaşarak tam bir köpürüp kabarma yaşıyordu. *Novyi Mir* dergisi, edebiyatla sınırlı olmayan pek çok alanda eleştirel düşünce için bir platform haline gelmişti. Ülkenin en ücra köşelerine kadar ulaşan 150.000 tirajlı bu aylık dergi sabırsızlıkla bekleniyordu. Dergide, SSCB için rüşeym halinde bir sosyal demokrat vizyona ve Batı hakkında pek çok haber ve analize yer veriliyordu. Derginin ilk hamisi Kruşçev'di; Kosigin'in de dergiyi en azından 1968'e kadar elinden geldiğince koruduğu kesindir. Daha önce gördüğümüz gibi, Tvardovsky 1970'te başyazarlıktan uzaklaştırılmış ve 1971'de ölmüştü. Moskova'daki Novo-Devichii Mezarlığı'nda, madalya ve nişanlara boğulmuş ciğeri beş para etmez adamların görkemli kabirlerinin ortasında, küçük ve gösterişsiz bir mezara gömülmüştü.

Sosyologlar da, iş dünyası, gençlik ve o zamana kadar ihmal edilmiş pek çok başka konudaki –başta kentleşme (göç, aileler, kadınlar) olmak üzere– araştırmalarla kapıyı çalıyorlar, oluşum halindeki yeni bir toplumun, yeni yaklaşımlar ve yeni çözümler gerektiren problemlerini gündeme getiriyorlardı.

Hukuk dünyası, en başta da kriminologlar ve hukukçular, ceza yasasında reform yapılması ve salt cezalandırıcı öğelerin yürürlükten kaldırılması için baskı yapıyordu. Bu amaçla bir komisyon atanmıştı; komisyon üç otoriter bakan ile çoğunluğu oluşturan altı liberal hâkim ve hukukçudan (bunlardan biri de Strogovich'ti) oluşuyordu. Yukarılardan birinin, komisyonun bileşimiyle yakından ilgilenmiş olduğu rahatlıkla varsayılabilir. Küçük ama mücadeleci bir grubun üyesi olan aynı Strogovich, 1966'da, *Sovyet Sosyalist Meşruiyetinin Temel Sorunları*'nı yayımlamıştı. Hukukun istisnasız ve muafiyetsiz üstünlüğü ilkesini güçlü bir şekilde savunan kitap, keyfi ihlaller karşısında yurttaş haklarından yana çok sayıda somut örnekle desteklenen güçlü argümanlar içeriyordu. Bu alanda daha yapılacak çok şey vardı. Strogovich çözüm aramaktan çok, cezalandırmaya eğilimli olan ve iş suçla mücadeleye geldiğinde mahkemelerin başvurabileceği başka pek çok yola kayıtsız kalan, gerici ve özünde baskıcı bir hukuk sistemine karşı açıkça tavır alıyordu. Gerçekte, hapis cezası tutukluları kaşarlanmış suçlulara dönüştürmekten başka bir işe yaramıyordu.

Ekonometrinin ve sibernetiğin gelişmesi ve personeli çoğunlukla reformculardan oluşan, önemli bir prestije sahip bir Bilimsel ve Teknolojik Gelişme Bakanlığı'nın (başında Gvishiani'yle) kurulması da, yeni fikirleri ve umutlarıyla hep döneme özgü gelişmelerdi. Hiçbir zaman kışkırtıcı açıklamalarla statükoya açık açık meydan okumasa da, Kosigin'in bütün bunlardan hoşnutsuzluk duymadığını varsayabiliriz. Başkaları resmi basında kem küm etmeden konuşabiliyorlardı. Örneğin, akademisyen V. Nemchinov "tepeden tırnağa bu kadar güdümlü bir sistemin teknolojik ve toplumsal gelişmeyi dizginleyeceğini ve ekonomik yaşamdaki gerçek süreçlerin baskısı altında er geç çökeceğini" söylüyordu.

O halde, son zamanlarda sık sık savunulduğu gibi, "kimse"nin sistemin çöküşünü öngörmediğini iddia etmenin hatalı olduğu söyleyebiliriz. Nemchinov bu sözleri 1965'te sarf etmişti.[2] Okurlar bunu takip eden yılların "durgunluk dönemi" olarak adlandırıldığının farkındadır ve bu dönemden önce, elit kesim ve muhtemelen sıradan insanlar arasında (ama bunun araştırılması gerekmektedir) kayda değer bir entelektüel ve pratik canlılık yaşandığını artık bilmektedir. Bu canlılık, pek çoğu günün birinde partinin denetimini ele geçirip Rusya'yı dönüştürmeyi umut eden, "altmışlı yılların insanları"na atfedilebilirdi. Ama bütün bunlar "Brejnevcilik"le ve onun acizleştirici "olgunluğu"yla son buldu. Gorbaçov perestroykayı başlattığında "altmışlı yılların insanları"nın çoktan haşatı çıkmıştı.

Yuri Andropov

İncelediğimiz dönemi kapatan Yuri Vladimiroviç Andropov, hâlâ iyi tanınmamaktadır. Burada, rejimin tarihinin doğrudan onun kişiliğiyle bağlantılı çeşitli yönlerine değineceğiz. Ardından, ilgili arşivler hâlâ kapalı olsa da, kısa genel sekreterlik dönemine göz atacağız. Andropov Mayıs 1967'de, KGB'nin başına geçmek üzere Merkez Komitesi'nin uluslararası ilişkiler dairelerinden birinin yönetiminden ayrıldığında, sistemin kalkanı durumuna geldi. Biyografisini yazanlar, büyükelçi olarak bulunduğu Budapeşte'deki 1956 ayaklanması sırasında tanık olduğu sahnelerin aklından hiç çıkmadığını söylerler. Macar lider Janos Kadar'ın üzerinde büyük bir etki bıraktığı da anlaşılacaktı.

Andropov yönetiminde, KGB'nin statüsü doruğuna ulaştı. Göreve başlamasından bir yıl sonra, 5 Temmuz 1968'de, KGB doğrudan SSCB Bakanlar Kurulu'na bağlı bir devlet komitesi

2 Bu sözler V. Nemchinov'un kitabı *O Dal'neishem Sovershenstvovanii Planirovaniia i Upravleniia Khoziaistvom*, Moskova, 1965, s. 53'te yer almaktadır. Ben aynı satırlara, *Stalinism and the Seeds of Soviet Reforms* adıyla yeniden yayımlanan (Armonk [New York] ve Londra, 1991), *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates - from Bukharin to the Modern Reformers*, Princeton ve Londra, 1974, s. 157'de yer vermiştim.

haline geldi (teşkilatı diğer komitelerin ve bakanlıkların üzerine yükselten bir karar) ve KGB başkanı hükümet üyesi yapıldı. 1967'den beri Politbüro yedek üyesi olan Andropov, 1973'te tam üye oldu. Merkezi Moskova'da olan KGB'nin yetki alanı Sovyetler Birliği'nin tamamını kapsıyordu ve bütün cumhuriyetlerde benzerleri vardı. Tüzükle tanımlanmış görevleri casusluk, devletin güvenliğine yönelik tehditler, sınır muhafaza, resmî sırları ve gizli belgeleri koruma, büyük ihanet eylemlerini soruşturma, terörizm, kaçakçılık, büyük çaplı mali suçlar ve elektronik casusluğa karşı tüm iletişim kanallarını korumaydı. En çok zaman ve kaynağı bu çok sayıda görevden hangisinin tükettiği henüz açık olmasa da, istihbarat ve karşı istihbarat olduğu güvenle varsayılabilir.

KGB altmışlı yıllardan seksenlere kadar, hayatın tüm alanlarında kayda değer bir nüfuz elde etti. Bütün devlet aygıtını, üniformalı polisleri, kiliseleri izleyip denetliyordu; askerî karşı istihbaratı yürütüyor, muhaliflere karşı davalar açıyor ve entelijansiyayla mücadele ediyordu. Bu faaliyetleri nedeniyle, tıpkı rejim muhalifi hareketi dize getirmeyi başaran (Batı tarafından ve Batı'ya karşı yürütülen propaganda savaşının odağında yer alan bir konu) patronu gibi çok kötü bir imaja ve şöhrete sahipti. Andropov sadık bir Brejnevciydi, ama başka ne olabilirdi ki? Tabloya, muhalifleri psikiyatri kliniklerine kapatma uygulamasına (muhtemelen rejimin en kınanacak uygulaması) başvurulmasını da eklemek gerekir.

Bununla birlikte, söylentiler ve belirtilen kişilik özellikleri, elimizdeki Andropov portresini karmaşıklaştırır. Aşırı muhafazakâr bir sistemin kalkanı olan bu kişi, neden sürekli "liberal" olarak da anılıyordu? Halkı kandırmak için mi? Belki de değil. Birincisi, diğer KGB şeflerinden farklı olarak, Andropov her şeyden önce, mutfaktan gelmeyen bir siyasetçiydi. Daha Merkez Komitesi'nin uluslararası ilişkiler dairelerinden birinin başında olduğu dönemde, yardımcıları (bazı çok parlak simaları işe almıştı) onu tartışmaya çok açık, çok okuyan, dış ve iç sorunların analizinde yetenekli biri olarak tarif ediliyordu. Başlıca kurmaylarına (Arbatov, Burlatsky, vd.) göre, onunla birlikte

ve onun altında çalışmak unutulmaz bir deneyimdi. Eski Meydan'daki o dogmatizm kalesinde, Andropov'un çalışma odası "özgür dünya"ydı. Onunla bütün konuları mutlak bir özgürlükle tartışıyor ve görüş ayrılıklarını açıkça dile getiriyorlardı. Yardımcılarından birinin görüşlerini onaylamadığında, peşinden hiçbir yaptırım gelmiyordu. Andropov onlara bizzat şöyle demişti: "Bu odada istediğimiz her şeyi söyleyebileceğimizi unutmayın. Ama kendinizi buna fazla kaptırmayın. Bu kapıdan çıktığınız anda, nerede olduğunuzu hatırlayın..."

Entelektüel konularla ilgilenen, ama aynı zamanda gerçekçi de olan bir siyasetçinin bu sözleri, hem serbestçe konuşacak, hem de temkini elden bırakmayacak kadar akıllı ikinci bir üstkimliğe delalet eder. Bu "öteki" Andropov hakkında, onu iyi tanıyan ve hayranlık duyan, Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin eski gizli servis şefi Markus Wolf'tan çok şey öğrenilebilir.[3]

KGB ellili yıllarda Doğu Bloku ülkelerinde çok kötü bir rol oynadı. Ama Wolf'a göre, Andropov'un başa geçmesinden sonra işler olumlu yönde radikal bir şekilde değişmeye başlamıştı: "Nihayet, protokolden azade ve seleflerinin dönemine damgasını vurmuş olan küçük entrikalardan uzak, hayranlık duyduğum bir şahsiyetle karşı karşıyaydım." Andropov'da, imparatorluklarının sarsılmaz olduğunu düşünen Sovyet liderlerinin alışılmış küstahlığı yoktu. Macaristan'a ve Çekoslovakya'ya yapılan müdahalelerin güçlülük değil zayıflık işareti olduğunu fark etmişti. Siyasi ve insani açıdan, seleflerinden olduğu kadar haleflerinden de tamamen farklıydı. İlgi alanlarının genişliği ve büyük iç ve dış sorunları kavrama kapasitesi, onu Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nda reformun, riskli olsa da kaçınılmaz olduğuna ikna etmişti ve bu işe girişmek istiyordu. Doğu Almanya'ya yaptığı resmî ziyaretler sırasında ve onuruna verilen ziyafetlerde rahat ve nazikti ve birkaç kadeh içki tavırlarını asla değiştirmiyordu. Çekoslovakya ya da Batı Alman sosyal demokratlarıyla ilişkiler gibi siyasi sorunlar konuşulurken, salt ideolojik her tür yaklaşımı reddediyordu. Çe-

3 Markus Wolf, *Man without a Face - The Autobiography of Communism's Greatest Spymaster*. New York. 1999.

koslovak komünistlerinin hoşnutsuzluğunun boyutlarını fark etmekte ve durumu toparlamakta ağır davrandıklarını ima etmişti. Aynı zamanda sosyal demokratlarla diyalogdan yanaydı ve bu yaklaşımının Doğu Alman yöneticilerinin SDP nefretiyle çelişmesine aldırmıyordu. Wolf "yağcılığın ve retoriğin kural olduğu bir forum"daki bu açık yürekliliği över.

Andropov'un yabancı istihbarat yöntemlerine ilişkin fikirleri ve KGB'ye getirdiği yeni yönetim yapısı ve göreli şeffaflık, burada bizim için daha az önemlidir. Bununla birlikte, KGB ajanlarının Doğu Bloku ülkelerindeki kendi diplomatlarına ya da hükümet kuruluşlarına karşı küstahça davranışlarını onaylamadığını belirtmeliyiz: Andropov bazı memurlarının "emperyal tutumu" hakkında çok sert konuşuyordu.

Andropov'un Wolf'la yaptığı pek çok söyleşi, Sovyetlerin Batı karşısındaki geriliğinin farkında olduğunu gösterir. Aşırı merkeziyetçilik, gizlilik takıntısı ve askerî ve sivil kesimler arasındaki mutlak ayrılık, Sovyetler Birliği'ni, Batı ülkelerinin askerî teknolojideki ilerlemelerden elde ettiği muazzam faydalardan mahrum ediyordu. İki adam bu zararlı bölünmenin üstesinden gelme yollarını tartışıyorlardı. Çevresindeki durgunluğu gözleyen Andropov, Macaristan'ın ve ADC'deki bazı hiziplerin başını çektiği sosyal demokrat bir "üçüncü yol" ile ekonomik ve siyasi çoğulculuk biçimleri üzerine düşünüyordu.

Andropov ve Wolf arasındaki görüşmeler önemli bir noktayı teyit eder: Andropov elinin altındaki Batı ve SSCB'ye dair yığınla bilginin ışığında, ülkesinin köklü bir şekilde yeniden yapılandırılmaya ihtiyacı olduğu sonucuna varmıştı. Yardımcılarından Bobkov'a göre, propaganda savaşı bile tek yolun değişim olduğu yolundaki kanaatini güçlendiriyordu. Bu misyonu üstlenmenin şahsen kendisine düştüğünü ne zaman düşünmeye başladığını bilmiyoruz. Ama zihni bununla meşguldü ve KGB ile Politbüro'daki görevleri bağlamında, kendini böyle bir ihtimale hazırlıyordu.

KGB bazen laçka ve disiplinsiz olabilen karmaşık bir teşkilattı. Ama Andropov bu "konglomera"yı son derece etkin bir araca dönüştürdü. Bu doğrultuda pek çok tanıklık vardır, ama

ben bu konuda kesin bir yargıda bulunabilecek durumda değilim. Andropov'un kendi görüşleri vardı, ama bunları sadece yakın mesai arkadaşları ve Markus Wolf gibi insanlarla paylaşıyordu. Onu tanıyanlar ve birlikte çalışmış olanlar, inanmış bir Stalin karşıtı olduğu görüşünde birleşirler (Brejnev'in çevresindeki güçler göz önüne alındığında önemli bir özellik). Bu, üslubuna ve çalışma yöntemlerine yansıyordu. KGB'yi ve baskı yöntemlerini değiştirirken, en başta "profesyonellik" istiyordu. Batı dünyasını –özellikle de ABD'yi– hep çok merak ediyordu ve bu alandaki bilgileri sayesinde, en iyi Sovyet diplomatlarının, hatta bazı sistem tenkitçilerinin hayranlığını kazanmıştı.

Andropov'a göre, bir baskı politikası problem çözmenin bir yolu olarak tasarlanmalıydı. Soljenitsin, Saharov, Medvedev ve diğer muhalifler karşısında benimsediği yaklaşım, bir Stalinistin ya da herhangi bir *derzhavnik*'in yapacağı gibi, kişilerin kendilerini yok etmeyi değil, bu isimlerin neden olabileceği siyasi hasarı sınırlamayı amaçlıyordu. Andropov bir cellat değil, tahlilciydi. Sertlik yanlıları Soljenitsin'i Sibirya'ya yollayarak tecrit etmek isterken, Andropov yurtdışına sürgüne göndermeyi seçti. Bunların Saharov hakkındaki tercihlerinin ne olduğunu bilmiyorum, ama Andropov'un çözümü (Gorki'ye sürgün) ne sağlığını tehdit etti ne de entelektüel çalışmalarını sürdürmesine engel oldu.

Andropov'un eski sistemin bekçisi –baskı yanlısı bir muhafazakâr, dolayısıyla da herhangi bir KGB şefi– olduğu sıklıkla söylenmiştir. Ama bu, meselenin özünü gözden kaçırmak olur. Andropov elbette sistemin kalkanıydı ve siyasi muhalifleri hapse tıktı. Politbüro'daki ve kendi kuruluşundaki şahinlerin sıkı gözetimi altındayken, başka nasıl davranması beklenebilirdi? Andropov görevlerini sadakatle ve dikkatle yerine getirdi. Ülkesinin güvenliğini elbette dert ediyordu ve çoğu Batı dünyasının müttefiki olan ülke düşmanlarına müsamaha göstermemek gerektiğini düşünüyordu. Pozisyonunun ve güvenliğinin Brejnev'in ağzından çıkacak bir söze bağlı olması, kendisini içinde bulduğu fare kapanının bir başka yönüydü.

Gene de, analitik zekâsı ve içindeki siyasetçi onu alışılmadık bir KGB şefi yapıyordu. Selefi Semichastny'e göre, bir yanda tehditler, diğer yanda otomatik olarak suçlu addedilen düşmanlar vardı. Bunları sindirmek gerekiyordu, nokta. Andropov ise soruyordu: Tehdidin niteliği ne? Nedenleri neler? Ciddi problemlerin çözümsüz bırakıldıklarında açık yaralara dönüştüğü malûmken, bunlardan nasıl korunmalı? Siyasi bir çözüm ve reform paketi ortaya koymaya çalışıyordu. Sertlik yanlısı bir sistem yandaşı olarak "yükseklerde" görüldüğünden, nufuz sahibi bazı sertlik yanlılarını etkisizleştirmesine, hatta desteklerini alıp aralarında bölünmeler yaratmasına olanak veren güçlü bir pozisyondaydı (aşırı muhafazakâr Ustinov'la arasındaki iyi ilişkiler örneğinde olduğu gibi).

Andropov'un baskıcı bir yaklaşımın tersine tahlile dayanan yaklaşımı, sırasıyla 5 Kasım 1968'de ve 12 Aralık 1976'da Politbüro'ya sunduğu öğrenci çevrelerindeki durumla ilgili iki raporda kendini gösterir. Bu raporlar çok farklı mesajlar içerir.[4]

Odessa kentindeki öğrencilerin "grup psikolojisi"nin (zihniyetlerinin, özlemlerinin ve siyasi tavırlarının) kapsamlı bir analizini içeren ilk rapor, KGB için çalışan bir öğrenci tarafından hazırlanmıştı. Andropov, Politbüro üyelerinin raporu dikkatle okumalarını tavsiye etmişti, zira genç yazarın bazı naifliklerine rağmen anlatılanlar önemliydi. Raporun ana mesajı, tüm parti yapısının ve partinin siyasi-ideolojik cephaneliğinin öğrenciler arasında tamamen iflas etmiş olduğuydu. Metin açık sözlüydü: Öğrenciler kentlerini gayet iyi tanımakta ve yerel yöneticilerin maddi ayrıcalıklarını kötüye kullandıklarını gayet iyi bilmekteydi; bunların iktidardan kendi menfaatleri için yararlanma hayasızlıkları öğrencileri şoka uğratıyordu. Komsomol'un ve yükseköğrenim kurumlarındaki parti örgütlerinin ahmaklığını göstermek için, rapora belgeler, veriler ve alıntılar eklenmişti. Yazar, "geri zekâlı" standart konferanslar düzenleyen ve sorulara mantıklı ve ikna edici cevaplar vermekten aciz parti memurlarının mutlak kafa karışıklığına dik-

[4] "Intelligentsia i vlast", *Istoricheskii Arkhiv*, No.1, 1994, s. 175-207.

kat çekiyordu. Sosyal bilimlerin düzeyi çok düşüktü; öğrenciler prestijli fen bilimlerini ve teknolojiyi bu yüzden tercih ediyorlardı. Sadece partide kariyer yapacaklar için bir cazibesi olan sosyal bilimler küçümseniyordu. Öğrencilerin, Batı'ya yönelik eleştirilerini dinledikleri kişilere saygı duymadıkları ortadayken, Batılı olan her şeyi tercih etmelerinde şaşacak bir şey yoktu.

İşte Andropov'un göreve atanmasından kısa bir süre sonra Politbüro'ya duyurmak istediği buydu. Aradan birkaç yıl geçmiş olsaydı, daha temkinli davranırdı. Kendisiyle aynı tarihte general rütbesiyle göreve atanan başyardımcısı Semen Tsigun'un aslında, kendisini izlemekle –ve hakkında rapor vermekle– görevli (dönemin âdetleri böyleydi) bir Brejnev ajanı olduğunu ve bu görevde yalnız olmadığını anlamasının ne kadar zaman aldığını bilmiyoruz.

Sekiz yıl sonraya ait ikinci belge, Bobkov tarafından yönetilen, ideolojik yıkıcılıktan sorumlu beşinci şube tarafından hazırlanmıştı. Metin Bobkov'un imzasını taşıyor ve gene öğrencilerin ruh halini ele alıyordu. Rapor, Batılı istihbarat ve propaganda servislerinin özel olarak Sovyet gençliğini hedef aldığını (bu yanlış değildi) belirterek başlıyor, ardından, son yıllarda öğrenci çevrelerinde meydana gelen siyasi nitelikli "olaylar"ın istatistiksel analizine girişiyordu: bildirilerin dağıtılması, küçük gösteriler, vs. Bobkov'a göre, en telaşlandırıcı husus, sarhoşluk ve diğer "ahlaka aykırı" davranışlar nedeniyle cezalandırılan gençlerin sayısıydı. Bazı KGB gözlemcileri, bu davranışların kişiyi doğrudan siyasi muhalefete götürdüğünü tespit ediyordu. Andropov'un bu belge hakkında ne düşündüğünü ya da beşinci şubeye istihbarat alanının çok ötesinde yetkiler tanımayı neden kabul ettiğini bilmiyoruz. Her halükârda, bu girişim kuşkusuz sertlik yanlılarının arzuladığı bir şeydi.

İki metin arasındaki yaklaşım farkı çarpıcıdır. Semichastny gibi Bobkov da suçu Batı'nın ve suçluların üzerine atıyor ve sistemin sorumluluğu hakkında hiçbir şey söylemiyordu. Andropov bu raporu, herhangi bir tavsiyede bulunmadan, iletileceği beş kişinin adlarını vererek (bunların başında, Politbü-

ro'nun "gölge lideri" Suslov geliyordu) sundu. Belgeye sadece, KGB'nin her zamanki yöntemlerine ("önleyicilik" ve gizli örgütler söz konusu olduğunda tutuklamalar) başvurmayı düşündüğünü belirten bir not ekledi. Ve raporu alan beş kişi, belgeye sadece "Evet" mührünü bastılar; bu muhtemelen, "Evet, okudum"dan başka bir anlama gelmiyordu.

Andropov'un raporu yorumsuz iletmesinin nedeni, içeriğinin istekleriyle uyuşmamasıydı. Ne var ki Bobkov, rejimin yıkılmasından sonra yazdığı kitapta, KGB ile beşinci şubenin, "bilgisiz tenkitçiler"in kendilerine atfettikleri her tür "kıyıma" sık sık karşı çıktıklarını ileri sürer.[5] Onlar sadece Politbüro'dan ya da parti aygıtından gelen talimatlara itaat ediyorlardı. Bobkov'un temel argümanı (sık sık Andropov'un ağzından duyulan argüman) Batı'nın yoğun anti-Sovyetik propagandası karşısında, suçlamaları ABD'ye geri yöneltmekle yetinmekten daha iyi bir yolun bulunduğuydu. Bunun yerine, sistemin zayıf yanları ve başarısızlıkları kabul edilse ve bunlar düzeltilmeye çalışılsa, mücadele kazanılabilirdi. Beşinci şubenin analizcileri sık sık bu doğrultuda tezler geliştiriyorlardı, ama liderler, sanki KGB kendisini ilgilendirmeyen işlere burnunun sokuyormuş gibi, bunları ellerinin tersiyle itiyorlardı. Bobkov'a göre, Andropov Sovyet iç politikasını radikal bir şekilde değiştirmek için kolları sıvayan tek liderdi. Karşı tarafın sistemi çökertme stratejisi hakkında çok iyi bilgilenmiş olan Andropov, bilimsel araştırmacılar (psikologlar, askerî uzmanlar, iktisatçılar, felsefeciler) tarafından geliştirilen kapsamlı bir karşı önlemler stratejisi önerdi. Plan, propagandanın niteliğini kökten değiştirmek, dine ve siyasi heterodoksiye karşı tamamen farklı bir tavır benimsemek, yozlaşmaya ve milliyetçi eğilimlere karşı mücadeleyi yoğunlaştırmak ve her şeyden önce, en acil ekonomik problemlerin üzerine gitmekten oluşuyordu. Beşinci şube, Andropov'un Politbüro'ya verdiği, "partinin ve devletin demokratikleşmesine yol açabilecek" raporun tezlerini dikkatle hazırlamıştı.

Andropov raporu bir Politbüro toplantısında sundu. Brej-

5 F. D. Bobkov, *KGB i Vlast'*, Moskova, 1995, s. 4.

nev, Kosigin, Mazurov, Shelepin, Shcherbitsky, hatta baş ideolog Suslov, bu ikili reform ve karşı propaganda atağı programını onayladıklarını açıkladılar. Bobkov, Politbüro'nun bu konuda ciddi olup olmadığını bilmediğini söyler, ama gerçek olan, metnin aygıt içinde elden ele dolaşması dışında hiçbir şeyin olmadığıydı. O halde, geriye kalan tek kart da boşa harcanmış oluyordu.

Bobkov'un bu toplantının tarihini neden vermediği açık değildir. Gene de, deneyimli bir KGB generalinin böyle bir olayı uydurmuş olabileceği düşünülemez. Raporun birden fazla arşiv dosyasında duruyor olması gerekir. Eğer bütün bunlar doğruysa, manevra gayet incelikliydi: Reform projeleri tartışmaya sunuluyor, bir yandan da, Sovyetler Birliği'nin konumunun nazik olduğu bir Soğuk Savaş döneminde bunların güçlü birer karşı propaganda önlemi olduğuna işaret edilerek, muhafazakârlara hoş gösterilmeye çalışılıyordu. Gorbaçov'un perestroykanın başlangıcında uluslararası planda edindiği olağanüstü popülarite, reform yapan bir Rusya'nın dünya kamuoyunda büyük bir başarı elde edebileceğini gösteriyordu.

Gene de, Politbüro üyelerinin entelektüel düzeyi göz önüne alındığında, bu fikir ya fazla parlaktı ya da bunlar intihar etmeyi kabul etmeyecek kadar uyanıktılar. Her halükârda, KGB'nin ince stratejistleri umutlarının boşa çıktığını gördüler. Bobkov'a ise, en iyi kâğıda sahip olanların bunu oynamayı bilemediklerine yanmak kaldı. Olay haline gelmeyen bu olay, Andropov'un profilinin benzersizliğini teyit eder. Ama bu meşhur raporu kendimiz okuyabilseydik bütün bunlar daha inandırıcı olabilirdi.

Tutuklamalar ve Muhalifler

Bugün, altmışlı ve yetmişli yılların büyük bölümünde siyasi muhalefete uygulanan baskıyla ilgili verilere sahibiz ve bunlardan bazılarını 15. Bölüm'de sunduk. Tutuklama sayısı ve verilen cezaların türü aydınlatıcıdır. Andropov döneminde başlıca yöntem önleyicilikti: Andropov "önleyicilik"ten yanaydı. Bu

yöntem pek çok kişiye uygulandı, ama keyfi kitlesel tutuklamalar geçmişte kalmıştı. Zaten pek çok Rus, Stalin döneminde alışıldık olan gizli polis ve keyfi taciz korkusunun altmışlı yıllardan itibaren büyük ölçüde hafiflediğini doğrular. Tek başına bu değişim, siyasi muhalefete ve diğer siyasi faaliyet biçimlerine daha fazla imkân tanıyordu.

Bazı muhalifleri (Roy Medvedev bunlardan biriydi) şahsen tanıyan Andropov, bunların kişiliklerini incelemiş, eserlerini okumuş, sık sık da takdir etmişti. Ama siyasi güvenliğin başı olarak, gündemi çok daha genişti. Servislerinin, potansiyel problem odaklarının kesin bir haritasını çıkarabilecek durumda olması gerekiyordu. Tahminlerine göre aktif muhalefet potansiyeline sahip olanların sayısı 8,5 milyon dolayındaydı ve bunların çoğu koşullar elverdiğinde eyleme geçmeye hazırdı. Böyle bir potansiyelin varlığı bazı önde gelen muhaliflere katalizör ve birleştirici bir rol oynama şansını verdi. Andropov'a gelince, bunlara karşı polisiye yöntemlere başvurmak kaçınılmazdı; hele ki, muhaliflerin göz ardı edilemeyecek bir bölümünün kendilerini "diğer kamp"la açık açık özdeşleştirdiği düşünülürse. Gene de, ona göre kilit unsur, sistemin performansıydı. Sistemin artan gereksinimleri ile sürekli kıtlaşan imkânları (sadece maddi imkânlar değil, liderlerin sınırlı entelektüel kaynakları da) arasındaki fark büyüyordu. Ve bu, sadece ekonomi için değil, sistemin siyasi temelleri için de geçerliydi.

Yeni Patron

Liderin (ya da liderlerin) 1982-1983'te bir başarı şansı yakalayabilmeleri için, paradoksal bir şekilde, sistemin hasta olduğunu teslim etmekle kalmayıp (bu, Andropov veya Kosigin için zaten bir süredir aşikârdı) hayati organlarından pek çoğunun ölmüş olduğunu da kabul etmeleri gerekiyordu.

İktisatçı Nemchinov daha 1965'te, "tüm temel parametrelerin önceden belirlendiği kemikleşmiş bir mekanizmayla tepeden tırnağa felç olmuş bir sistem"i kıyasıya eleştirirken, ufuktaki tehlikeleri öngörmüştü. Bir insanın öldüğü açıklanırsa,

diriltilemeyeceğini biliriz. Ama söz konusu olan bir hükümet tarzıysa, bunu yıkıp yeniden kurma seçeneği vardır. Anlaşılması zor gelebilir, ama hükümet modelleri önemli sayıda eski bileşen kullanılarak yeniden inşa edilir.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Kosigin ve Andropov'un, bizlerin ancak 25 yıl sonra okuyabildiğimiz raporlar sayesinde, durumu herhangi bir Batılı tarihçiden daha iyi bildiği açıktır. Bu raporlar arasında, o sırada başbakan olan Kosigin'in Bilimler Akademisi'nin ekonomi bölümüne sipariş ettiği, yayımlanmamış, sağlam bir çalışma da bulunuyordu. Akademisyenler, Nemchinov'un uyarılarından üç yıl sonra, Amerikan ve Sovyet ekonomik yapıları (verimlilik, yaşam standartları, teknolojik ilerleme, teşvik sistemleri, yatırımların yönü ve niteliği) arasında sistemli bir karşılaştırmaya gitmişlerdi. Vardıkları cılasız hüküm şuydu: SSCB kömür-çelik hariç tüm cephelerde geriden geliyordu. Bu sektör rejimin gurur kaynağıydı, ama geçen yüzyılın ilerilik ölçütü olduğundan, ülkenin geri kalmışlığına tanıklık ediyordu. Belşazar'ın Babil'deki sarayının duvarlarında bulunan Aramice yazıttakinin aynısı olan mesaj açıktı; sadece, şimdi farklı bir anlam ifade ediyordu. Tehdit artık Tanrı'dan değil, ABD'den geliyordu. Kaybedilecek bir dakika bile yoktu.

Durgunluğun sebebi –aynı zamanda başlıca göstergesi– beyin ölümü gerçekleşmiş bir liderin (Brejnev) çevresindeki, felce uğramış bir Politbüro'ydu: Bu, tüm dünyanın önünde teşhir edilen küçük düşürücü bir çıkmazdı. Brejnev'i yerinden oynatmak imkânsızdı, zira Kruşçev örneğinde yaşananların tersine, yeni bir liderden yana bir çoğunluk oluşamıyordu. Tablonun tüm Rusya'da bilinecek kadar bariz bir başka yönü de dal budak sarmış olan yolsuzluklardı. Brejnev ailesinin üyeleri yolsuzluğa göstere göstere bulaşıyordu (zavallı Leonid'in hakkında konuşulduğunu duymaktan hoşlanmadığı bir konu). Pek çok yüksek parti görevlisinin ilişkide olduğu mafya şebekelerinin mantar gibi bitmesi, bazı liderlerin olmasa da ülkenin farkında olduğu bir başka gerçekti. Daha önce bu ölçekte bir şey görülmüş ve duyulmuş değildi. Hiç kuşkusuz KGB, ihtiyacı olan tüm bilgilere sahipti.

Tam KGB'nin bu musibetin üzerine gitmeye hazırlandığının öğrenildiği, hatta Brejnev ailesi ile rejimin diğer ağır toplarının çevresindeki mengenenin sıkıldığı bir sırada, siyaset sahnesine ansızın bir bomba düştü: Andropov'un başyardımcısı Semen Tsvigun (Brejnev'in Andropov üzerindeki gölgesi) 19 Ocak 1982 günü intihar etti. Bunu böyle başka bombalar izleyecekti. Birkaç gün sonra, partideki en güçlü ikinci muhafazakâr ("gölge lider" Suslov) eceliyle öldü. Üst üste gelen bu olaylar, Politbüro içindeki güç dengesini "bataklık" aleyhine değiştiren kilit gelişmelerdi.

Bütün bunlar siyasi bir gerilim filminin senaryosu gibi geliyor olabilir. KGB içinde, Tsvigun (Suslov'un gözetiminde) belli başlı yolsuzluk dosyalarından (aralarında Brejnev'in ailesinin de yer aldığı, yüksek pozisyonlardaki kişilerle ilgili dosyalar) sorumluydu. Bu açıdan kişisel olarak kusursuz olan Suslov, Tsvigun'a gene de bu dosyaları kullanmama ve kimseye göstermeme talimatını vermişti. Dolayısıyla, Andropov'un bunlara erişmesi mümkün değildi. Bu ikisinin ölmesinden sonra, Andropov dosyalara el koydu ve soruşturmaları derinleştirmeye başladı. O zaman, bizzat Tsvigun'un, Politbüro üyeleriyle bağlantılı çeşitli kişilerle birlikte birçok yolsuzluk olayına karışmış olduğu anlaşıldı.

Burada ayrıntılara (bunların sayısı pek çoktur) girmeyeceğiz. Brejnev 1982'de, tam zamanında öldü. Yolsuzluğa karşı atılan adımlar, "bataklığın" Politbüro ve Merkez Komitesi içinde kendi lehine bir güç dengesi koruma kapasitesini yok etmişti. KGB'nin ayrıksı şefi Andropov, işte bu şekilde, neredeyse tesadüfen genel sekreter oldu. İktidarda sadece on beş ay kaldı (bir başka tesadüf), ama bu kısacık dönem, ancak yordamsal olarak ve kısmen farazi bir tarih alıştırması ("eğer... eğer...") şeklinde ele alınabilecek ilginç problemler doğurur.

Burada kısaca ele aldığım çeşitli kişilikler dinamik ve yetenekli insanlardı. Kalın kafalı ve yeteneksiz "bataklık" figürlerini ya da gerçek ölü ağırlıkları es geçiyoruz. Ama Politbüro'da dö-

nen dolapların bir yönü üzerinde kısaca durmaya değer. Genel sekreter tüm atamalar üzerinde söz sahibiydi: Dilediğini atayabilir ya da görevden alabilirdi. Bu kararları Politbüro ve Merkez Komitesi'ne onaylatmak yandaşlarının işiydi. Daha önce yaşanmış bir başka senaryo, yeni bir genel sekreter seçmek isteyen bir grubun, Merkez Komitesi'nde yeterli desteği elde etmesi ve orduyla KGB'ye bel bağlayabilmesi koşuluyla, bu görevdeki kişiyi alaşağı edebileceğini göstermektedir. Aslında, bu gibi durumlarda orduyla boy ölçüşmesi mümkün olmayan KGB'ye karşı bile ordunun desteği yeterliydi.

Buna karşılık ve paradoksal bir biçimde, zirvede, pozisyonları için güçsüz bir genel sekretere bağımlı olan bir vasatlar çoğunluğu olduğunda, Brejnev ya da Çernenko gibi zayıf liderler durumu bloke edebiliyorlardı. Böylece, kurnaz ama kötü bir insan olmayan Brejnev gibi biri, statükonun çimentosu ve garantörü haline geldi: Tehdit oluşturmuyordu ve ölü ağırlıklar kendilerini güvende hissediyorlardı. Böyle bir genel sekreterin hâlâ görevde olduğu, ama yıllardır hasta olduğu için pratikte mevcut olmadığı hallerde durum daha da çelişik bir hal alıyordu.

Mikoyan, Kruşçev'in "kararsız" politikalarını eleştirdiğinde, olgusal olarak haklıydı. Ama bu hatalar sadece Kruşçev'in kişiliğine bağlanamazdı. Kruşçev'in kusurlarına, kısmen, hiper merkezî bir sistemin sözüm ona kadiri mutlak zirvesi olan Politbüro içinde tüzük kurallarının olmaması imkân tanımıştı. Doğru dürüst bir tüzük olmadığında, belli bir politikayı izleme gücünü elde etme, ya da tekrar edinme, veya sadece koltuğunu koruma niyetindeki bir genel sekreter, asla tümüyle güvenilir olmayan kişisel yandaşlarının desteğiyle iktidarda mutlak bir denetim sağlamak için komploculuk yapmak zorundaydı. Eski kişisel diktatörlük modeli, sanki kurumsal boşluk sadece bir kişi tarafından doldurulabilirmiş gibi yeniden boy göstermişti. Bu, Politbüro üyelerini, başka hiçbir işleyiş tarzı tahayyül edilemezmiş gibi, otokratik bir pozisyonu desteklemeye ya da bizzat kendileri için arzulamaya itiyordu. Tüzükle düzenlenmiş bir sistemde, gerçek bir ekip içinde önemli bir aktör olabilecek olan "çekilmez" Kruşçev'i mümkün kılan bu

olmuştu. Genel sekreteri diktatör gibi davranmaya iten ya da en azından böyle davranmasına izin veren bu neredeyse yapısal zaaf, Stalin'in miras bıraktığı doğuştan bir özellik, yok edilmemiş mirasının bir parçasıydı.

Bununla birlikte, zirvedeki (Politbüro, Merkez Komite, bakanlıklar) satranç tahtasında her şey sabit değildi. Kuşkusuz, en yüksek makamı vasat ya da zayıf biri (Brejnev ya da Çernenko) işgal edebiliyordu. Ama bu makam, hayırlısından ya da hayırsızından güçlü ve dinamik bir kişiliğe de (bir Stalin, Kruşçev ya da Andropov) nasip olabiliyordu. Vasat bir lideri iktidardan uzaklaştırmak ve gidişatı değiştirmek, zamanı gelene kadar, uzun süre mümkün olamadı: Yolsuzluk ahtapotunun kollarının bazı "bataklık" figürlerine uzanıp bunları yaralanabilir ve güdümlenebilir hale getirmesi, bence böyle bir fırsattı.

O halde sistem, gerçekte boş olan dümeniyle felce eğilimli olsa da, bu durum, zirvede bir silkelenmeyle başlayarak, bir rota değişikliği dayatmaya muktedir gerçek bir kaptanın ortaya çıkmasını engellemedi. Başlangıçta, kuşkusuz şans bunda bir rol oynadı. Ama bir kez bu şans yakalandıktan sonra, parti aygıtı içindeki payandalarının enerjik bir şekilde tasfiyesiyle "bataklığı" hızla kurutma imkânı doğdu. Yeni lider kadroların gelmesiyle yeni inisiyatifler mümkün hale geldi. Andropov'la olan tam da buydu.

Üst düzey bir karşı istihbarat görevlisi olan, Andropov'un KGB'deki yakın adamlarından Viacheslav Kevorkov, çizdiğimiz Andropov portresine eklemelerde bulunur.[6] Kevorkov çeşitli uluslararası görevler yürütüyordu ve özellikle de, Batı Alman liderleriyle "gizli" bir kanalın işletilmesinden sorumluydu. Bu sıfatla Andropov'la sık sık görüştüğünden, temel bir kaynaktır. Kevorkov'a göre, Andropov sistemde reform yapmasına yardımcı olması için entelijansiyayla bir anlaşmaya varma olasılığı üzerine düşünüyordu. Göründüğü kadarıyla, model aldığı kişi, Lenin döneminde bu toplumsal grupla iletişim kurmayı ve işbirliği yapmayı başarmış olan Lunaçars-

6 Viacheslav Kevorkov, *Tainyi Kanal*, Moskova, 1997.

ki'ydi. Çok zeki bir insan olan Andropov, pek çok üst düzey kadro ve liderin düşük entelektüel seviyesinin parti için büyük sorun olduğunun kesinlikle bilincindeydi. Sık sık ortaya atılan, "Brejnevci" olduğu yolundaki küçümseyici iddialar samimiyetsizdir: Geleceği Brejnev'in iki dudağının arasındaydı. Andropov'un zirvedeki liderlerin gerçek değerini takdir ettiği yolundaki tezim, kitabında şefinin bu konudaki görüşünü aktaran Kevorkov tarafından doğrulanır: "Şu anki parti ya da devlet liderlerinin hemen hiçbiri, ülkenin karşı karşıya olduğu sorunların üstesinden gelebilecek yetenekli siyaset adamları niteliğinde değildir." Andropov'un bu nitelikte olduğunu düşünen Kevorkov kitabını şu cümleyle bitirir: "Andropov hiç kuşkusuz Sovyet sisteminin hayatiyetine inanan son devlet adamıydı, ama iktidara geldiğinde miras aldığı sistemin değil: O, radikal reformlar gerçekleştirerek yaratmayı amaçladığı sisteme inanıyordu."

Bu ve diğer tanıklıklardan, Andropov gibi akıllı bir siyasetçinin sistemin yeniden inşa edilmesi gerektiğini, zira ekonomik ve siyasi temellerinin tehlikede olduğunu anladığı görülüyor. Sistemin yeniden inşası, sadece, aşamalı bir geçiş süreciyle yerine bir yenisinin kurulması anlamına gelebilirdi. Andropov gerçekten böyle mi düşünüyordu? Kişisel arşivleri henüz açılmamış olsa da, aldığı –ya da almaya niyetli olduğu– kararlar bu soruyu olumlu cevaplamamıza izin verir.

Andropov iktidarı hızla ve sarsıntısız bir şekilde devraldı. İşe son derece temkinli bir şekilde başladı, ama çok geçmeden ülke Kremlin'de ciddi bir şeylerin olduğunu öğrendi. İlk adımlar öngörülebilecek türdendi: Bunlar, işyerinde disiplini yeniden sağlamaya yönelik önlemlerdi. İşçilerden sonra sıra, iş ahlakı söz konusu olduğunda hiç de parlak bir örnek oluşturmayan elitlerin yeniden eğitimine geldi. Andropov bunların daçalara ve başka lükslere olan bağımlılığıyla alay etmişti (kendisi, son derece sade bir yaşam tarzına sahip biri olarak tanınıyordu). Bu sözleri herkes tarafından duyulur duyulmaz popülaritesi arttı. Ülkenin bir sahibi vardı ve bu görülüyordu. Reformlar hazırlık ve zaman istiyordu: Çalışma grupları ve komisyon-

lar kuruldu. Bazı önlemler geçiciydi; bazıları ise geri dönüşsüzdü (özellikle, bir önceki lider kadronun dayanağı olan, aygıttaki güçlü gerici unsurlar katmanına karşı yürütülen hızlı temizlik hareketi). Bunların yerine göreve getirilenlerden birinin tanıklığı, bu konuda bazı ayrıntılar verir.[7]

Brejnev'in himayesindeki İçişleri Bakanı N. A. Shchelokov'un kızağa çekilmesi, geniş çevrelerce son derece olumlu karşılandı. Merkez Komitesi aygıtında, "dar kabine" (bazen de "gölge kabine") olarak anılan yapıyı oluşturan "iş organizasyonu", "parti örgütleri", "araştırma ve akademik kurumlar" daireleri ile "genel daire"nin başkanları, en önemli politikalardan pek çoğunu hazırlıyordu. Andropov bunların sınırsız gücüne son verdi.

Gene Brejnev'in himayesindeki, partinin baş ideoloğu geçinen Trapeznikov'un emekliye ayrılması entelijansiya tarafından memnuniyetle karşılandı. Büyük bir engizisyoncu olan bu iflah olmaz Stalinist, hoşuna gitmeyen beyanlarda bulunan yazarların ve akademisyenlerin peşine düşüyordu. Bu tür simalar parti yönetiminin sert çekirdeğini oluşturuyordu: Bunların bir çırpıda tasfiyesi çok güçlü bir sinyal verdi.

Andropov döneminde, Gorbaçov'un rolü sürekli büyüdü. Parti aygıtında kilit pozisyonlara yeni isimler geldi. Andropov, Vadim Medvedev'i "araştırma ve akademik kurumlar" dairesinin başına geçmeye davet etti. Medvedev müdürü olduğu, partinin Sosyal Bilimler Akademisi'ni ciddi bir araştırma enstitüsüne dönüştürmeye çalışırken, bir önceki daire başkanı tarafından "itaatsizlik" ettiği gerekçesiyle sert bir şekilde eleştirilmişti. Andropov Medvedev'e, teknolojik ve bilimsel ilerlemeyi hızlandırmak ve Trapeznikov'un dünyayı dar ettiği sosyal bilimlerin durumunu iyileştirmek için yeni yaklaşımlara gerek olduğunu söylemişti. Akademi içi tamamen boş ideolojik metinler üretmek yerine, ciddi çalışmalara girişilmeliydi.

Rusya Federasyonu Başbakan Yardımcısı V. I. Vorotnikov, 1983'te Andropov tarafından federasyonun başbakanlığına ve

7 Vadim A. Medvedev, *V Komande Gorbacheva. Vzgliad Iznutri*, Moskova, 1994.

Politbüro üyeliğine atanmıştı. Vorotnikov sonradan yayımladığı özel günlüğünde,[8] çizdiğimiz Andropov portresini tamamlayıcı bilgiler verir. Vorotnikov, Andropov'un, yaptıkları sohbetlerde kendini apaçık gösteren zekâsından çok etkilenmişti. Politbüro toplantıları sırasında aldığı notlar, işyerlerinde disiplinden ekonominin işleyişine ve yeni bir model arayışına kadar uzanan git gide karmaşıklaşan problemlerin üzerine gitmekte duraksamayan, dinç ve kararlı bir lider portresi çizer. Andropov'un değişime yaklaşımı son derece pragmatikti: Reformların alanını tedricen genişleterek ilerlemek istiyordu. Ekonomi alanında atılan ilk önemli adım, fabrikaların tam bir otofinansman temelinde –yani maliyetleri ve kârları dikkate alarak– çalışmasına izin vermekten oluşuyordu. Ne var ki, henüz Politbüro pratikleriyle tam anlamıyla bütünleşmemiş olan acemi Vorotnikov, bu önlemleri hazırlamak için kurulan üst kademe komisyonlar hakkında hiçbir şey söylemez. Andropov'un partide reform yapma planlarından da haberdar değildi. Bu konuda, başka kaynaklara başvurmamız gerekecek.

Andropov bu ilk mütevazı adımları atarken, bir yandan da diğerlerini hazırlıyor ve imalarda bulunuyordu: "Ekonomik mekanizmaları ve planlama sistemini değiştirmemiz gerekiyor." Belki de genel sekreterliğe gelmesinden önce mevcut olan bir çalışma grubu çalışmaya başladı. Bu arada, Kruşçev'in küçülttüğü ya da yasakladığı özel tarlalar eski durumuna getirildi. Ve mülki idare uyarıldı: Bakanlık daireleri etkin bir örgütlenme örneği vermemiş ve "yüksek verimli, normal bir iş ortamı"nın koşullarını yaratmakta başarısız olmuşlardı.[9]

Bu girişimler öngörülebilir olsa da önemliydi ve yakın gelecekte daha başkaları da olacak gibi görünüyordu. Ama artık araştırmacılara açılmış olan Politbüro oturum tutanakları, gelişmekte olan stratejiye yeni ve şaşırtıcı bir ışık tutar. Bu gibi

8 V. I. Vorotnikov, *A Bylo Eto Tak - Iz Dnevnika Chlena Politburo TsK KPSS*, Moskova, 1995.

9 Burada yararlandığımız kaynak, Profesör R. G. Pikhoia'nın (sıradan ölümlülere kapalı olan devlet başkanlığı arşivlerine ve diğer arşivlere girmiştir) bulgularıdır: *Sovetskii Soiuz: Istoriia Vlasti, 1945-1991*, Moskova, 1998.

vesilelerle sunulması âdet olmuş raporlarla parti organları için seçim kampanyasının yaklaştığı bir sırada, Andropov Ağustos 1983 tarihli resmî bir parti kararında aniden şu açıklamada bulundu: "Partinin seçim kurulları ciddi ve dürüst bir tartışma yapılmaksızın, önceden mevcut bir senaryoya göre yönetilmektedir. Adayların beyanatları önceden yayına hazırlanmaktadır; her tür inisiyatif ve eleştiri bastırılmaktadır. Bundan böyle bunların hiçbiri hoş görülmeyecektir."[10]

Bu gerçek bir şok oldu. Kendi çıkarlarından başka bir şeyi düşünmeyen, laçkalaşmış parti şeflerinin eleştirilmesi ve tam da seçim kampanyasının başlayacağı bir sırada açıkça görevden alınabileceklerinin söylenmesi, yönetici katman için tamamen yeni bir durum yaratıyordu. Bunların çoğu, parti büroları ve komitelerinden bölge komitelerine ve Merkez Komitesi'ne kadar tüm kademelerdeki "seçilmiş" parti organlarının eski üyeleriydi. Bu düzeni değiştirmek çok ciddi bir adım olacaktı. "Seçim"in sadece "atama" anlamına geldiği eski ortamdan tamamen farklı bir ortam yaratacaktı. Andropov gerçek seçimler istediğini açıkça belirtmişti. Bu, bu sözde "parti"nin aslında bir ceset olduğunu, diriltilemeyeceğini ve ortadan kaldırılması gerektiğini bildiği anlamına geliyordu. İş başındaki yöneticiler de bunu gayet iyi anlamışlardı. O meşhur "kadroların güvenliği" (performansa bakılmaksızın görevde kalma güvencesi) –ve bununla birlikte "eski güzel günler"in dokunulmazlık ayrıcalığı– yok olmak üzereydi. Parti-devlet kodamanlarının rahat, asalak iktidarının sonu geliyordu. Parti içinde gerçek seçimlerin yapılması, siyasi hiziplerin yeniden oluşacağına ve yeni liderlerin ortaya çıkacağına işaret ediyordu; bunun sonucunda, adı ne olursa olsun yeni bir parti doğabilirdi. İktidarda olan, ama reformlar planlayan böyle bir parti, yeni bir modele sancılı geçiş sürecinde ülkeye yön verebilirdi.

Elbette, bütün bunlar farazi tarihtir. Tedavisi imkânsız bir böbrek hastalığı olan Andropov 1984 yılında, kısa bir süre içinde hayata veda etti. Yerine, gene ağır hasta olan Çernenko geti-

10 Alıntı ve diğer bilgiler Pikhoia, *Sovetskii Soiuz*, s. 434-435'ten alınmıştır.

rildi. Silik bir *aparaçik* olan Çernenko ancak 13 ay yaşayabildi. Bundan sonra, "parti" bazı olağanüstü yeni deneyimlere sürüklendi: İlkin (1985'te) yükselişi ne kadar göz kamaştırıcı ise düşüşü de o kadar göz yaşartıcı olan, Andropov'un mirasçısı, çoğu fikrinde haklı genç bir genel sekreter olan Gorbaçov iktidara geldi. Ardından, devlet-parti –ya da parti-devlet–, bir damla kan dökülmeden yok oldu; yüreklere korku salan devlet güvenlik kuvvetlerine ilişilmedi, ama ateş emri de verilmedi. Bu, Gorbaçov'un bir başka erdemiydi, ama iktidarsızlığa gömülmesini ve iktidarı kaybetmesini önleyemedi. Aslında, üzerine ateş açılacak kimse yoktu, zira sistem öfkeli kalabalıklar tarafından devrilmemişti. Bundan sonra, Rusya'yı yeni bir azgelişmişlik biçimine batıran "reformlar"a doğru kayış başladı.

Teşhis Notları

"Paradoks" ya da "ironi", Rusya'nın tarihsel yazgısını nitelemek için son derece yerinde terimlerdir. Ama "Şu açıkgöz İngilizler nasıl da gönül eğlendiriyorlar, yüklerini çekmek için makineler kullanarak" diye şarkı söyleyerek, ağır mavnaları halatlarla çeken Volga mavnacıları misali, bütün bir ülke halkının taşıdığı "ağır yük" metaforu da öyledir. Rusların kendilerini gayrete getirmek için sahip oldukları tek şey şarkılarıydı.

Bu zor tarih ve iniş çıkışları, pek çok Rus –daha doğrusu Rusya'da yaşayan pek çok insan– için derin bir varoluş kaygısının, *toska* teriminin gayet iyi ifade ettiği, melankoli, hüzün, keder ve bunaltı arası bir duygunun kaynağıdır. Buna, *unynie* (umutsuzluk) ile elbette bir miktar kendine acıma duygusu da ekleyebiliriz. Bu, belki de etkisini ancak başka bir terkibin bastırabileceği güçlü bir acı terkiptir... Dayanılmaz bir sinizmin eklendiği bu duygulara, bıçağa (bir hesaplaşma aracı ve bütün bir yaşam tarzının simgesi) olan duygusal bağlılıklarıyla yeraltı dünyasıyla ilgili popüler şarkılarda da rastlanır. Perestroyka öncesinde. Okudzhava, Galich ve Vysotsky gibi şarkıcılar nadiren neşeli şarkılar söylüyordu: Şarkılarında ret, acıya ortak olma, yakarma ve umutsuzluk arası bir ruh halini –ken-

dilerinin ve ülkelerinin ruh halini– dile getirirlerdi. Bunun nedeni, SSCB'de halkın neşelenmeyi bilmiyor olması değildi (neşeden bol bir şey yoktu); bu sanatçılar ülkenin yanlış yolda olduğunu ve tarihin ona müşfik davranmayacağını görüyorlardı. Gerileme, çöküş ve durgunluk dönemlerinde zenginler eğlenir, halk ozanları umutsuzluk şarkıları söyler.

Verilerimiz, Rusya'da halk ozanlarının şarkıları yankılanırken kullanıma açık olmayan Gosplan ve Merkezi İstatistik Bürosu arşivlerinden alınmıştır. Gene de, bu iki tür "kaynağı" yan yana getirince, sonuçta şarkıların da arşivlerin de aynı hikâyeyi anlatmakta olduğunu görüyoruz.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Sovyet Yüzyılı: Tarihsel Bağlamda Rusya

20

Lenin'in Zamanı ve İki Dünyası

Giriş bölümünde, fikir kutuplaşmasının ve Soğuk Savaş propagandasının güçlü etkisinin, tarihsel araştırmada vazgeçilmez olan "bağlamsal düşünce"yi devre dışı bırakarak medyanın, ideolojinin ve duyguların hizmetinde başka hedefler ve öncelikler yarattığına işaret etmiştik.

Sovyetler Birliği üzerine çalışan akademisyenler, yaygın olarak benimsenen ve tutkuyla savunulan görüşlerle –diğer bilgi alanlarında görülmeyen son derece katı bir "kamusal söylem"le– yüzleşmek durumundadır. Bu söylem çeşitli yayın ortamlarında aşikâr hakikatler olarak sergilenen bir dizi metodolojik hataya dayanır. İlk hata, tarihsel bağlamlarından soyutlanmış bağımsız failler olarak resmedilen liderlere, aktörlere ve ideolojiye odaklanmaktan oluşur. Ne bunları şekillendiren ve koşullandıran şartlar, ne geçmiş, ne de ülkeyi kuşatan dünya dikkate alınır. Pek çokları için her şey 1917'de ("ilk günah"ın işlendiği an) başlamıştır. Başkalarına göre ise daha da erken, 1902-1903'te Lenin'in *Ne Yapmalı?*'sının yayımlanmasıyla. Ondan sonra, olaylar genetik olarak programlanmış gibi seyretmiş ve "Leninizm-Bolşevizm-Komünizm" zinciri bir yazgı gibi örülmüştür. Biraz abartıyorum, ama *Ne Yapmalı?*'mn, Lenin dâhil tüm Rus sosyal demokrasisinin Rusya'da gerçekleşecek devrimin liberal bir devrim

(o zamanlar buna "burjuva demokratik" devrim deniyordu) olacağına kesinlikle kani olduğu –ki bu, solun iktidarı ele geçirmesi perspektifini tümüyle dışlıyordu– bir sırada yazıldığı hatırlanacak olursa, bu ironi yersiz kaçmayacaktır. O vakitler, Lenin Rus kapitalizmini pupa yelken ilerleyen ve şimdiden her çalının altında seçilebilen muzaffer bir güç olarak görüyordu...

Ne zaman determinist bir bakış açısı benimsense, tarihsel araştırma arka planda geçer; ve tarihsel araştırmada ne zaman bir "parti çizgisi" (sol, sağ ya da merkez) benimsense, kumbaraya ne atılmışsa o geri alınır; ne bir kuruş fazla ne bir kuruş eksik.

Sovyetler Birliği tarihçiliği örneğinde, yaygın bir eğilim olan ülkenin geçirdiği gerçek değişimlerin hafifsenmesi ek bir engel oluşturur. Toplumu uzun dönemli olarak incelememek ve bunu yapmak yerine neredeyse sadece iktidar yapısına odaklanmak, zaman zaman, "Toplum yoktu, sadece rejim vardı" formülüyle gerekçelendirilir: Kremlin, Eski Meydan, Lubianka; üç adres, hepsi bu kadar. Daha yakınlarda, terimin ne anlama geldiği ayrıntılı bir şekilde incelenmedikçe, bunun sadece fazladan bir sözcük daha olduğu dikkate alınmaksızın, *nomenklatura* terimi büyük bir keşif olarak sunulmuştur.

Bu, sayısız yorumcunun bu ülkeye ilişkin bilgilerimizdeki bariz boşluklara dikkat etmeme eğiliminin nice örneğinden sadece biridir. Bu boşlukların olduğunu bilmek ve bunları doldurmayı istemek, eski bir epistemolojik nasihate uymaktır: *scio ut nescio.**

"Bağlamsal" yaklaşım, Avrupa sahnesinin geneline, Avrupa'nın dramlarına ve sonuçlarına eğilmeyi de gerektirir. Orada durum birbirini izleyen krizlerle hızla değişmekteydi. 1914'ten 1953'e kadar, Rusya halkı üzerinde çok ağır etkileri olan gerçek bir âfetler silsilesine tanık oluruz. Ve liderler eyleme geçmeden önce, çoğunu kendilerinin çıkarmadığı bu krizlerle baş etmek zorunda kaldılar. Lenin'in ne Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasında, ne Çarlık rejiminin yıkılmasında ne de demokra-

(*) Sokrates'in "Bildiğim tek şey hiçbir şey bilmediğimdir" şeklinde çevrilen sözü. Kelimesi kelimesine çevirisi: "Biliyorum ya da bilmiyorum." Mealen: "Bilmediğimi biliyorum." – ç.n.

tik güçlerin 1917'de Rusya'daki kaosa hâkim olmadaki başarısızlığında bir rolü vardı. Eylem ya da eylemsizlik, çılgınlık ya da akılselim; krizlerle dolu olan ve geçmişin yükünü taşıyan bu karışık dönemi dikkate almadan, bunları anlamak mümkün değildir: Bu dönem insanları yuttu ve yaşamlarını belirledi. Mükemmel bir siyasi stratejist olan Lenin, yaşadığı krizlerden anladığına ve algıladığına tepki vermekten başka bir şey yapmıyordu. Bu nedenle, tabloyu genişletmemiz ve kişilerle hareketleri bunun içine yerleştirmemiz zorunludur.

Tarihsel karmaşa, birbirine yaklaşabilen, birbirinden uzaklaşabilen ya da birbiriyle çarpışabilen sayısız faktörden oluşur. Her zaman bir liderin, bir yönetici grubun, bir hâkim sınıfın, bir elitin icraatından çok daha fazlasıdır. Bu faktörleri daha iyi anlayabilmek için daha kapsamlı parametrelere ihtiyaç vardır. Stalin'inki kadar hoyrat ve kaba bir rejimin tarihi bile tek boyutlu değildir. Bu rejimin nedenlerini niçinlerini sorgulamamız, farklı evrelerini birbirinden ayırmamız ve gerçeklikle ne zaman temas içinde olduğunu ve bu temasın ne zaman koptuğunu belirlememiz gerekir.

Rejimin yalıtılmışlık ve otarşi düzeyi ne olursa olsun, dış ortam göz ardı edilemez. Bu, sadece yabancı radyo yayınları dinlendiği için değil, Batı'nın ekonomik performansına ilişkin sistemli incelemeler Sovyet liderlerinin masalarına konduğu için de böyledir. Edinilen bilgiler sadece elitlere sunuluyor olsa bile, istihbarat servisleri, diplomatlar, Dış Ticaret Bakanlığı'nın memurları yurtdışında olup bitenler hakkında kapsamlı bir bilgi kaynağıydı. Sovyet halkına gelince, yabancı edebiyat yapıtlarının çevirilerinin önemini küçümsememek gerekir. Ne kadar ayıklanmış olsalar da, çevrilen eserlerin sayısı çok yüksekti: Aralarında dünya kültürünün pek çok başyapıtı bulunuyordu ve çevirilerin kalitesi mükemmeldi. Sovyet yurttaşları kitap kurdu olarak ve kaliteli eserlere düşkünlükleriyle ünlendiler; halkın şiir tutkusu ve şiirin spesifik siyasi rolü de çok güçlüydü. Bugün, bu üstün nitelikler neredeyse tamamen yok olmuş durumdadır.

Çözülmesi güç ve bir o kadar karmaşık bir dizi başka soruna daha önce değindim. Sovyet sistemi ve Batı, biçimi ve yo-

günlüğü uluslararası durumdaki dalgalanmalara bağlı olarak değişen tepkimelerle, birbirini etkiliyordu. SSCB'nin dünyaya vermek istediği, sosyalizmi inşa etmekte olan ülke imajı, bu sürecin odağında yer alıyordu. Bu temanın daha yakından incelenmesi, gerek Sovyet ideolojisi tarihindeki gerek ülkenin dış dünyayla etkileşimindeki –özellikle de, her iki kampın farklı tarihsel aşamalarda birbirlerine yansıttıkları "kapitalizme karşı sosyalizm" imgelerinde ve kendi imgelerindeki– bazı yönlerini aydınlatmamızı sağlayacaktır. Batı dünyasını eleştiren onca solcunun Sovyetler Birliği'nde olmayanı ve olamayacak olanı nasıl ve neden görebildiği sorusu, yeri burası olan karışık bir mevzudur. Aynı zamanda, sağın, Batı toplumları üzerindeki elini güçlendirmek ve demokratik kurumları çökertmeye çalışmak için, Sovyetler Birliği'nin bu olmadığı şeyi olma iddiasından yararlandığını da unutmamamız gerekir.

Sovyetlerin kapitalizme karşı bir model ve alternatif oluşturma iddiası, SSCB'nin sadece kendi halkını değil, önemli bir dış desteği de seferber etmesine yardımcı oldu. Savaştan sonra da, "sosyalist bir kamp"ın varlığını haklılaştırmak ve doğal gibi görünen bezeklerle allayıp pullamak için kullanıldı. Bununla birlikte, ses Yakup'un olsa da, eller Esav'ındı. Daha yakından bakıldığında, gerçekler hiç de toz pembe değildi ve –bugün ciddiye alınması gereken bir güç olan Çin sistemine çok benzeyen– başlı başına bir fenomen söz konusuydu.

Burada anılmaya değer engellerin sonuncusu, Sovyet sisteminde meydana gelen önemli değişimlerin göz ardı edilmesinde payı olan "totalitarizm" benzeri kavramların yaygın kullanımıdır (buna daha sonra döneceğim). Toplumsal boyuta bariz aldırışsızlık, totalitarizm ideolojisinin kavramsal yetersizliğinin kesin kanıtıydı. Bu ideolojinin, sanki toplum tanımı gereği bir lüleci hamuruymuş gibi, rejim üzerinde yoğunlaşmasının, rejimin başarılarını, içsel değişimlerini, krizlerini ve yıkılışını anlamak için büyük önem taşıyan, toplumdaki derin yapısal dönüşümlerin göz ardı edilmesinde payı oldu.

İdeolojik yüzleşme çoraklığının ve propaganda savaşının teşvik ettiği bu ihmaller, başlı başına meşru birer tarihsel araş-

tırma konusudur; bu elbette, Sovyet rejiminin araştırma ve tartışma özgürlüğünü yasaklayarak kendine verdiği zarar için de geçerlidir. İdeolojik tezler ve varsayımlar, nereden gelirlerse gelsinler, araştırmaya kılavuzluk edemezler; bunlar ancak, haksız iddiaları açıklığa kavuşturma ve kaynaklarını ve amaçlarını anlama perspektifiyle, araştırmanın başlıklarından biri olabilir. Ama asıl önemli iş, Sovyet sisteminin gerçekten ne olduğunu, nasıl bir evrim geçirdiğini (ideoloji dâhil) ve siyasi sistemler yelpazesinde nereye yerleştirileceğini netleştirmek üzere kavramsal araçlar ve araştırma stratejileri geliştirmektir.

Şu noktayı bir kez daha tekrarlayalım: Geçmiş –aslında, geçmişler– canlılığını koruyordu –ve korumaktadır–, zira Rusya'da önceki yüzyılların mirası olan gerçekler (sadece kutsal emanetler değil) aynı anda bir arada yaşıyordu. Değişim temposunun düşük olduğu dönemlerden farklı olarak, ağır kriz dönemlerinde farklı çağların toplumsal katmanları ve olguları şiddetle çarpışır ve büyük bir karışıklık içinde siyasi tutum ve kurumları yeniden yeniden şekillendirir. Çarlık Rusyası 20. yüzyılda çalkantılardan nasibini aldı ve bunlar siyasi ve toplumsal değişimlerle bağlantılı bir dizi olgu şeklinde tezahür ederek Sovyet döneminde de devam etti: "krizler", "devrimler", "iç savaş", yükselişler, "gerileme", sonra da çöküş. Bu tablo biraz bunaltıcı olsa bile, sıkıcı olmak zorunda değildir. Bu arada, her olgu için doğru terimleri bulmamız gerekir, çünkü toplumsal ilerlemeyle "kanserli" bir siyasi patolojiyi birleştiren, savaş öncesinin Stalinist aşırı hızlı sanayileşme evresi ile hızlı bir ekonomik toparlanmanın ve gerici siyasi ve ideolojik kampanyaların damgasını vurduğu savaş sonrası Stalinist dönem için aynı terimleri kullanamayız. Nihayet, Rusya'ya özgü sarkacın salınımını gözden kaçırmamamız gerekir: 1913'te önemli bir Avrupa gücü olan Rusya, 1920'de harap vaziyette bir ülkeydi. 1941-1945 arasındaki etkileyici savaş seferberliğinin ardından, 1945'te muzaffer bir süper güce dönüşmüştü ve gene yerle bir olmuş haldeydi. Bundan on küsur yıl sonra, Sputnikleri ve kıtalararası füzeleriyle bir süper güçtü ve devamı en az bunun kadar şaşırtıcı oldu. Bu, çok yoğun ve hare-

ketli bir tarihsel süreçler bütünüdür ve toplumsal değişimle ilgilenen öğrenciler için çok geniş bir araştırma alanı oluşturur.

Biz ne iddia ne de savunma makamının avukatlığını yapacağız. Tarihsel inceleme adını taşımayı hak eden her çalışma, olan neyse onu söylemeye çalışır. Olumlu bir şey –ilerleme– varsa net bir şekilde ortaya çıkar; bir patoloji varsa (tarih bunlarla doludur) o da kendisini gösterir.

Siyasi çevrelerde yaygın olan görüşlerin, medyanın ve halk arasındaki algılamaların ciddi bir SSCB incelemesinin önünde büyük engeller oluşturduğunu gördük. Bu ülke ve sistemi hakkındaki bilimsel çalışmalar tümüyle başka bir kategoriye girer; bazı akademisyenler Sovyetler Birliği hakkındaki standart "kamusal söylem"in üretilmesine katkıda bulunmuş olsalar da, bunlara tamamen farklı bir açıdan yaklaşmak gerekir. Pek çok ülkede yürütülen akademik araştırmalar, kuşkusuz bazı açılardan "büyük çekişme"nin önyargılarını yansıtan, ama gene de ciddi, bazen de etkileyici bir çalışmanın ürünü olan çok çeşitli incelemeler doğurmuştur. Sovyet kaynaklarına erişimin imkânsız olduğu bir dönemde, bu çalışmalarda pek çok farklı yaklaşım benimsenmiş ve çeşitli düşünce okulları oluşturmuştur. Bugün, arşivlere erişimin kolaylaşmış olduğu, ama aynı zamanda Rusya'nın içinde bulunduğu hazin durum da düşünülecek olursa, pek çok meslektaşım, Sovyet çağına kusurları da dâhil, daha dengeli bir yaklaşımın sadece mümkün değil zorunlu olduğunu kabul edecektir.

Sovyetler Birliği 20. yüzyılın ayrılmaz ve karmaşık bir parçasıydı. Bu yüzyılın dramlarında oynadığı rolü net bir şekilde kavramadan, "şifresini çözmek" mümkün değildir. Bu da bizi, neredeyse malûmu ilan etmek olan bir noktaya geri götürüyor: Dünyada gelişen olayların Rusya üzerindeki etkisi sabit ve biçimlendiriciydi.

1905 Devrimi ve Birinci Dünya Savaşı, Lenin'in önderlik ettiği fraksiyon da (1912'de parti olarak kurulmuştu) dâhil, Rus sosyal demokratlarının programını güçlü bir şekilde etkiledi ve

beklentilerine ve stratejilerine yön verdi. Bu siyasi hareketin kısa vadede iktidar olmak ya da bir devrime önderlik etmek amacıyla değil, sadece devrime katılmak ve belirlenen tarihsel aşama doğrultusunda yürütmek niyetiyle kurulduğunu bir kez daha hatırlatalım. Ne var ki, 1905-1907'deki "burjuva demokratik" devrim girişimi başarısızlığa uğrayınca, Lenin, Sosyal Demokrat Parti'nin ve kendisinin kapitalist gelişmenin düzeyine ve Rusya üzerindeki etkisine ilişkin değerlendirmesinin geçerliliğinden kuşkulanmaya başladı. O zamana kadar, kapitalizmin her yerde devrede olduğunu düşünüyordu; şimdi ise, Çarlık rejimini devirmeye hazır en önemli gücün liberaller değil köylüler olduğunu fark ediyordu. Bunun üzerine, daha çok yordamsal olarak, yeni bir perspektif ve yeni bir strateji aramaya başladı. Ve gerçekleşecek devrime ilişkin başlangıçtaki görüşü (aslında Plehanov tarafından formüle edilmişti), ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında değişmeye başladı; partisinin çoğu üyesi için geçerli kalsa da.

Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin, aralarında bizzat Lenin'in de bulunduğu pek çok üyesinin Batı'da yaşadıklarını ve Rusya'daki durumu yakından izlemeye devam ederken Batılı sosyal demokrat partilerin faaliyetlerine katıldıklarını vurgulamak önemlidir. Bunların siyasi olarak "çift uyruklu" oldukları, daha doğrusu, siyasi açıdan iki farklı dünyada yaşadıkları söylenebilir. Lenin bunun tipik bir örneğiydi. II. Enternasyonal'in Yürütme Komitesi üyesi bir Rus-Alman sosyal demokratıydı. Denklemin bu tarafına bağlılığından kuşkulanmak için hiçbir neden yoktur ve başka pek çokları gibi, dünya hakkında düşünmek için kullandığı kavramsal araçları orada edinmişti. Bununla birlikte, ilgi odağı olarak kalan Rusya tarafından şekillendirilmişti ve bu kimse için sır değildi. Ama bu Rus dünyası Batı'dan çok farklıydı. Lenin'in özellikle Çarlık Rusyası tarihçilerini okuyarak fark ettiği gibi, bu dünya, bileşenleri aynı hızda hareket etmeden aynı uzamda bir arada yaşayan, çokyüzlü bir yığışımdı. Lenin'in iki dünyası da, Birinci Dünya Savaşı'yla başlayıp krizler ve devrimlerle devam eden uzun bir karmaşa dönemine girmekteydi. Bu olaylar, diktatörlük rejim-

leri ya da son derece otoriter rejimler tarafından yönetilen ya da yönetilmek üzere olan –Weimar Cumhuriyeti'nden daha istikrarlı bir demokrasi olan Çekoslovakya ve Almanya hariç– ekonomik olarak geri kalmış, büyük ölçüde tarımsal bir bölge olan Orta ve Doğu Avrupa'nın tamamını etkisi altına aldı. Sovyet sistemi matrisine bütün bu faktörler dâhil edilmelidir. Unutulmaması gereken çok önemli bir nokta daha vardır: Alman Sosyal Demokrasisi (bir anlamda, Lenin'in ideolojik irfan yuvası) diğer sosyalist partilerin kendi ülkelerinde yaptığı gibi, ülkenin savaş seferberliğine katıldı. 1914'te o kadar güçlü görünen II. Enternasyonal parçalandı ve bu, Avrupa sosyalizminin bir daha belini tam anlamda doğrultamayacağı bir felaket oldu. Savaşın yol açtığı eşi benzeri görülmemiş insan kıyımı ve ekonomik talan, pek çok sol çevrede bunu tüm Avrupa'da devrimci bir krizin izleyeceği umudunu doğurdu. Bunlar kendilerini, Avrupa'da devrimci bir yönetimin kurulmasını sağlayacak bir tahmin ve strateji arayışına verdiler. Rusya'nın rolü ve kendi tarihsel potansiyeli (geri kalmış bir ülke olarak) önem bakımından tali bir mesele addediliyordu.

İki Bolşevik mültecinin –Lenin ve Buharin– 1915 yılında birbirlerine yazdıkları devrimci olasılıklar ve strateji konulu mektuplar, yüksek beklentileri ve düşünceleri hakkında bir fikir verir. O dönemde Lenin, tıpkı kendisinden on yaş küçük, romantik bir genç devrimci olan Buharin gibi, tüm dikkatini Avrupa'da, hatta dünya çapında gerçekleşecek bir devrim ihtimaline vermişti. Çoğunluğu genç olan Bolşevikler bu devrimde belirleyici bir rol oynamaya hazırlanıyorlardı. Lenin ve Buharin, bütün ciddiyetleriyle, devrimi savunmak için Almanya'nın "devrimci amaçla istila edilmesi" ihtimalini tartıştılar, ama Alman solunun desteğini kazanmaya çalışmanın gerekip gerekmediği konusunda görüş ayrılığına düştüler. Buharin bunun zorunlu olduğunu düşünüyordu: Aksi takdirde, Almanya'da milliyetçi bir birlik oluşması ve "istilamız"ın başarısız olması tehlikesi vardı. Bu Avrupa devrimi perspektifi içinde, Rusya'daki devrim Lenin'e tali bir mesele gibi geliyor ve Buharin'in "istilamız" dediği şey, Rusya'dan gelecek bir istilaya de-

gil, Avrupa'daki herhangi bir devrimci güce atıfta bulunuyordu. Lenin ve Buharin Rusya'da sosyalizmi kurmanın imkânsızlığının (artık herkesçe paylaşılan bir görüş) hâlâ bir sorun olup olmadığını sorguluyorlardı. Buharin'e göre, bu ancak bazı ülkeler devrimden etkilenirse olabilirdi. Ama devrim tüm Avrupa'ya yayılırsa, Rusya sadece çok daha geniş bir bütünün parçası olacak ve her halükârda ulusal kimlikler eriyip gidecekti.[1]

Bu mektuplaşmadan, devrimci stratejinin (hem de sadece Rusya'da değil) "Bolşevikler" tarafından belirleneceği sonucu çıkar. "Bolşevikler" terimi artık, II. Enternasyonal öldüğü ve liderleri iflas ettiği için yeni bir uluslararası örgüt çatısı altında birleşmiş olan Avrupa'daki devrimci partileri belirtmek için kullanılıyor gibidir. Solda, başını söz konusu "Bolşevikler"in çektiği bir değişiklik gerçekleşiyordu.

Buradaki düşünce daha ziyade ütopiktir ve bir "Kızıl emperyalizm"i ima ediyor gibi gelebilir. Ama yaşanan ve yaşanacak olayların sahnesi küresel olduğundan, bu, Rusya'yı (herkesin hemfikir olduğu gibi, sosyalist potansiyeli olmayan bir ülke) ilgilendiren bir şey değildi ve Rusya'yı olayların merkezine yerleştirip bunlardan genişlemeci avantajlar elde etmek için yararlanabilecek duruma getirmediği kesindi. Lenin'in Avrupa'daki devrimci potansiyele yönelişi, Sovyetler Birliği'nde NEP'in başlatılmasına kadar devam edecekti. Avrupa'da devrim umutlarının zayıflamasıyla birlikte, krizin pençesindeki birkaç ülkede, yeni Rus rejiminin gücünün değil, aşırı savunmasızlığının motive ettiği hummalı müttefik arayışlarından vazgeçildi. Bundan sonra, öncekinin yerini çok farklı bir Leninizm aldı.

1917: Belli Başlı Kamplar

Bütün bunları akılda tutarak 1917 yılına atlayabiliriz: ilkbaharı muhteşem, sonbaharı çok sert geçen bir yıl. Bu hayli sıkışık tarih diliminde iki bölüm başlığından çok daha fazlasını ifade

[1] Buharin'in 1915'te Lenin'e yazdığı mektuplar *Voprosy Istorii*, 3/94, s. 166-169'da yer almaktadır.

ettiği muhakkak olsa da, bu iki mevsimin kısalığı, yoğunluğu ve aralarındaki zıtlık çarpıcıdır.

Şubat-Mart 1917'de Rusya'da patlak veren coşturucu devrimin pek çok olağandışı özelliği vardı. Çarlık otokrasisi gerçekte kimse tarafından devrilmemişti: Bir savaşın ortasında, yerini alacak açık bir alternatif olmaksızın sahneden silinip gitmişti. Saygınlığı sıfırlanmış olan Duma, iktidarı devralabilecek güçte değildi. Sadece bir geçici hükümet oluşturdu, ondan sonra da siyaset sahnesinden çekildi. Hükümet Duma'ya karşı sorumlu değildi ve uzun ömürlü olmadı. Ondan sonra, her iki ayda bir yeni bir hükümet kuruldu. Burada sadece en önemli noktalarla ilgilendiğimizden, üç temel aktörün ortaya çıkışı –sonra da yok oluşu– üzerinde duracağız. Bunların başında sovyetler geliyordu; sovyet liderleri (Sosyalist Devrimciler ve Menşevikler) Mayıs 1917'den itibaren peş peşe kurulan geçici hükümetlerin (liberallerle ya da değil) en önemli figürleriydi. Sovyetleri, ilk başta bu organlarda ikincil bir rol oynayan, ama hızla güçlenen Bolşevikler izliyordu. Son olarak da, başlangıçta neredeyse hiç ortada olmayan, güçlerini toparlamaya başlayan ve çok geçmeden üçüncü aktör haline gelen müstakbel "Beyazlar" geliyordu. Liberallere gelince, bunların kendi gündemleri vardı ve buna göre müttefik değiştiriyorlardı.

Sovyetler (ilk kez 1905'te ortaya çıkan benzersiz bir olgu) gerçekte, devlet iktidarı gibi bir şeyi andıran tek yapıydı. Bununla birlikte, yöneticileri bunları iktidarı üstlenmeleri için iteklemiyordu, zira yaptıkları analizlere ve ideolojilerine göre bundan sonraki rejim liberal bir rejim olacaktı. İki sosyalist parti sovyetler sayesinde hükümette yer aldı, ama bu durumdan neredeyse rahatsızlık duyuyorlardı. Mesela, çoğunluğunu ortodoks Marksistlerin oluşturduğu Menşevikler, tüm stratejilerini Rusya'da sosyalizmin imkânsızlığı üzerine kurmuşlardı. Onlara göre, tek yol kapitalizm ve demokrasiydi; dolayısıyla da, tek vazgeçilmez müttefik mülk sahipleri sınıfıydı (bugünkü terminolojide orta sınıflar). Ziva Galili'nin gösterdiği gibi, Menşevikler çeşitli akımlara bölünmüşlerdi. Bir kez hükümete girdikten sonra, bazıları devrim öncesi pozisyonlarına geri

döndü. Başkaları, sovyetlerde çalıştı ve önceki düşüncelerine bağlı kaldı. Sovyetlerce desteklenen salt sosyalist bir hükümetten yana olan, başını Martov'un çektiği bir azınlık da vardı: "Enternasyonalistler". Bu grup sosyalistlerin Geçici Hükümet'e katılmasına, bedelinin çok ağır olacağı düşüncesiyle karşı çıkıyordu.[2]

Tarihçi ve siyaset adamı Pavel Miliukov önderliğindeki Anayasal Demokratlar (Kadetler), ilk başta, olası bir devrimin önüne geçmek için monarşinin korunmasını istediler. Ama mayıstan itibaren, Miliukov'un deyişiyle "geri çekildiler"; parti olarak, gelişmelerde sorumluluk üstlenmeyi reddettiler ve Kerenski hükümetine karşı bir darbe girişiminde bulunduğunda General Kornilov'a anlayış gösterdiler. Kadetler ülkeyi tehdit eden kaosu kontrol altına alabilecek güçlü bir hükümet istiyorlardı. Miliukov bunun askerî bir diktatörlük olmaması gerektiğini vurguluyor, ama etkisiz bulduğu Kerenski'nin yerini Kornilov'un almasını öneriyordu. Kadetler böylece, düzeni sağlamak ve koşullar izin verdiğinde demokratik bir cumhuriyete geçmek için monarşist bir generale bel bağladılar. Burada temel nokta, liberallerin –ya da en azından Miliukov'un görüşlerini paylaşanların– güçlü bir yumruğa ihtiyaç olduğuna inanmalarıdır – tabii ki, solcu olmayan bir yumruk. Geçici Hükümet'le, parti olarak değil, sovyetlerle bağlantılı olan solun önüne kesmek için münferit bakanlık görevlerini kabul ederek, çok gevşek bir şekilde işbirliği yaptılar. Sovyetler Geçici Hükümet'in güvenebileceği tek güçtü. Ama demokratik sol partiler Kadetler'in desteğini almaya çalıştıklarından, hükümete katılmanın ve sovyetlerin desteğinden vazgeçmenin bedelini ödeyeceklerdi. Siyasi ve ideolojik yönelimleri nedeniyle, bir yanda Kadetlerin, öte yanda sovyet liderlerinin içine düştükleri çelişkiler bunlardı. 1917 yılının ilk on ayında yaşanan bu karmaşık olayları anlamamızı sağladıkları için, bu mevzuların daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

---

2 Z. Galili, "Mensheviki i vopros o koalisionnom pravitel'stve : pozitsiia 'revoliutsionnykh oborontsev' i ee politicheskie posledstvia", *Otechestvennaia Istoriia*, No.6, 1993, s. 15-26.

Miliukov'un ve Kadetler arasındaki yandaşlarının siyasi görüşleri ve tercihleri son derece aydınlatıcıdır. Lenin'in devriminin en çok eleştirilen yanı –tek partili bir diktatörlük rejimi öngören programı– siyasi arenadaki diğer güçlerin paylaştığı, neyin mümkün ve neyin kaçınılmaz olduğuna dair bir düşünceden yola çıkıyordu. Beyazların (çoğunluğu monarşistti) otokrasi rejimini geri getirecek bir askerî diktatörlük kurma niyetinde olduklarına işaret etmek kimseyi şaşırtmayacaktır. Bunlar, çar döneminde neredeyse hiçbir yetkisi olmayan Duma gibi bir kurumlardan –çar döneminin iyice iktidarsız Dumasından bile– nefret ediyorlardı. Kendisine yönelttikleri saldırılarına cevaben, Çarlık'ı kurtarmak için elinden gelen her şeyi yaptığını ısrarla belirttiği halde (Çarlık'ı kurtarmanın mümkün olmadığı ortaya çıktıysa. bu onun hatası değildi) Milyukov'un partisinden hoşlanmadıklarına da kuşku yoktu. Ama Kadetler –liberaller– meşruti bir monarşiden yana oldukları halde, Rusya için şimdilik bu düzeyde bir liberalleşmeyi bile imkânsız buluyor, bu nedenle de diktatörlüğü savunuyorlardı. Aynı durum, üçüncü temel aktör, yani Lenin ve Bolşevikler için de geçerliydi. Rusya'nın durumuna ilişkin bu değerlendirmede Miliukov ile Lenin arasındaki bu beklenmedik koşutluk aydınlatıcı olabilir.

Miliukov'un 1927'de yayımlanan *Rossia na Perelome* ("Rusya Yol Ayrımında") adlı kitabında anlattığı monarşinin son günleri, Sovyet tarihçi Avrekh'in daha ileri bir tarihte yayımlanan, Çarlık'ın batışı hakkındaki gayet ayrıntılı çalışmasında sunduğu görüntü kadar karanlıktır. Miliukov burada, çeşitli sınıfların (köylülük, soyluluk, orta sınıflar) kendi aralarında ve Çarlık ile toplumun geri kalanı arasında bir "tutarlık" olmadığı tezini ortaya atar.[3] Çarlık sisteminin, devletin uyuşukluğunda, halk katmanlarının ayaklanmaya yatkınlığında ve entelijansiyanın ütopyacı düşüncelerinde ifadesini bulan muazzam kırılganlığı bundan ileri gelmektedir. Miliukov'un görüşleri –devletin toplum üzerindeki önceliğine ilişkin düstur-

3 *Rossia na Perelome*, Cilt 1'den (Paris, 1927) bir bölüm, *Svobodnaia Mysl'*, Şubat 1997, s. 103-113'te yayımlanmıştır.

ları da dâhil (bunlar, devleti, parçalanma tehlikesine karşı tek siper yapmakla aynı yere varıyordu)– Rus tarihçiliğinde etkiliydi. Lenin ve Troçki'nin Rusya'nın toplumsal yapısına ilişkin görüşleri, Miliukov'unkilerle bazı yakınlıklar gösterir. Miliukov'un 1917'den itibaren yaşanan olaylardan demokratik bir çıkış olasılığı konusundaki karamsarlığı, tarihsel bir perspektife dayanıyordu: ya askerî diktatörlük ya kaos.

Miliukov'un yakınlarda arşivlerde bulunan, yayımlanmamış bazı daha eski metinleri, monarşinin kurtarılmasını neden umut ettiğini açıklar.[4] Onun gözünde, bu tarihsel poker oyununda monarşi kartını haklı çıkaran, kapıların demokrasiye kapalı olduğu verili koşullarda, kendisi için kabul edilebilir herhangi bir alternatifin bulunmamasıdır.

Bolşevik olmayan, daha doğrusu, Bolşevik karşıtı sola tekabül eden "demokratik güçler" –yani Menşevikler ve Sosyalist Devrimciler– prensipte demokratik bir çözümden yanaydılar. Ama aralarından bazıları, özellikle de Geçici Hükümet'teki bakanlar, parçalanmakta olan bir ülke gerçeğiyle karşı karşıya kalınca –ilkin müstereddit bir biçimde– olağanüstü hal önlemlerine başvurdular: fiyat kontrolleri, karne sistemi, cebri tahıl alımları, çalkantılara son vermek için kırsal kesimlere askerî birlik ya da kolluk kuvvetleri gönderme. Pek çokları ise, ilk başta fark etmeden, ama çok geçmeden bile isteye, önceki yönelimleri ve ideolojileriyle taban tabana zıt bir güçlü devlet görüşünün destekçileri oldular. Dahası, sahiden demokratik bir programa diğer herkesten daha fazla yaklaştıkları ve Miliukov ile Lenin'in teşhisini kesinkes reddettikleri halde, "Miliukov'u istemekten" hiç vazgeçmediler; halbuki bu bir yanılgıydı, çünkü Milyukov'un kendisi, bir başka illüzyon olan "monarşistin demir yumruğunu" istiyordu. Hiçbir şeyin olabilir gibi görünmemesi şaşırtıcı değildi.

Hükümet mali alanda iflasa doğru koşuyordu. Maliye Bakanı Shingarev yaklaşan felaketi şöyle betimliyordu: Savaştan önce, dolaşımdaki para miktarı 1,6 milyar ruble banknot ve 400 mil-

4 N. Miliukov, "Pri svete dvukh revoliutsii", *Istoricheskii Arkhiv*, No. 1-2, 1993.

yon altına yükselmişti, ama savaş sırasında, 6 milyar ruble öngörüldüğü halde 12 milyar ruble basılmış, bu da "tatlı zehir" olarak nitelediği çok yüksek bir enflasyona yol açmıştı. Devrim halkta muazzam beklentiler yaratmıştı. Herkesin ücretleri ve emekli aylıkları yükseltilmişti. Harcamalar sürekli artıyordu, ama devletin hazinesi "tamtakır"dı. Günde 30 milyon ruble basılıyordu (8.000 işçi gerektiren bir iş). Bu kaosa nasıl son verilecekti? Ayda 1 milyar rubleden fazla para basmak mümkün değildi, gene de bu, enflasyon nedeniyle 1,5 milyar ruble ediyordu. On milyon kişi silah altındaydı. "Cephede kan dökülüyor, ama cephe gerisinde veba sırasında bayram denebilecek bir şey yaşıyoruz. Ülke yıkımın eşiğinde. Vatan tehlikede!"[5]

Ülkenin dört bir yanından gelen polis raporları, kırsal kesimde büyüyen huzursuzluğa, erzak tedarik sorunlarına ve ordunun içler acısı haline tanıklık ediyordu. Bu kadar moral bozucu bir ortamda, (birkaç mülk sahibinin sembolik katılımıyla) esas olarak Sosyalist Devrimcilerden ve Menşeviklerden oluşan Geçici Hükümet, artık hiçbir şeyin kontrolü altında olmadığını, meşruiyetinin günden güne azaldığını ve manevra alanının kalmadığını anladı. Canlandırılmış yeni bir koalisyon ihtiyacı, hükümeti 14 Eylül'de bir "Demokratik Meclis"i toplamaya itti; bu meclis, belli bir saygınlığı olan (ya da olması umulan) güçlendirilmiş yeni bir geçici hükümetin sandalye dağılımını görüşmek üzere gayri resmî bir "ön parlamento" seçecekti. Ama meclisin seçtiği ön parlamento bünyesinde yürütülen tartışmalara ve ayak oyunlarına tanık olan herkes, bu oluşumun bir devlet kurma yeteneğinden de siyasi iradesinden de yoksun olduğunu kabul etmek zorunda kaldı. Bütün yapılan, sonu gelmez konuşmalardan ibaretti.

Eylül-Ekim 1917: Ön Parlamento

Ön parlamentonun gerçek yüzü, Sosyalist Devrimcilerin sağ kanadının liderlerinden Nikolay Avksentev'in anılarında açık

5 A. I. Shingarev, *Finansovoe Polozhenie Rossii*, Petrograd, 1917; tarihi belirsiz konuşma.

bir şekilde ortaya konmuştur.[6] Avksentev Şubat 1917'den itibaren köylü sovyetleri yürütme komitesinin başkanıydı; temmuz ayında İçişleri bakanlığına atandı. Eylülde de Rusya Cumhuriyeti geçici sovyetinin (ön parlamento) başkanı oldu.

Avksentev'in anlattıkları, dışarıda bambaşka bir sistem kurulmaktayken, bunun lüks bir sarayda yapılan görkemli bir toplantı –aslında, sadece Bolşeviklere beslenen nefretin motive ettiği tamamen kısır bir buluşma– olduğu izlenimini verir. Avksentev her grubun içindeki bölünmeleri (bütün partiler bölünmeler yaşıyordu) acı bir dille ve canlı bir üslupla betimler. Durum, bir kilitlenme ve iktidarsızlık halinin tipik özelliklerini göstermektedir. Bir yıl önce, II. Nikolay'ın cephedeki karargâhında düzenlenen toplantı bunun çarpıcı bir örneğini oluşturmuştur; çevresindeki her şey çökerken, çar, hükümetini değiştirip durmaktan başka bir şey yapmaktan âciz olduğunu göstermiştir. Bu felç halinin başka örnekleri de verilebilir. Her defasında senaryo farklıdır, ama gösteri aynıdır: anın kilit aktörlerinin siyasi iktidarsızlığı. Eylül-Ekim 1917'de, olaylar üzerinde yeniden kontrol sağlamak için harcanan çabalar türün klasik bir örneğidir.

Avksentev ve şürekâsı sovyet temsilcilerinden, Demokratik Meclis'in oluşturmak üzere olduğu "ön parlamento"da azınlıkta kalmayı kabul etmelerini isteyerek, durumu istikrara kavuşturmaya çalıştı. Çoğunluk "mülk sahiplerine" –yani orta sınıfları temsil eden örgütlere ve partilere– verilmişti. Demokratik Meclis eylül ortalarında Petrograd'da toplandı. İlk başta meclise katılan Bolşevikler, mülk sahiplerinin tümüyle dışlanmasını ve desteklemeye hazır olduklarını ilan ettikleri sırf sosyalistlerden oluşan bir hükümetin kurulmasını istediler. Bu yaklaşım sadece Menşevik Parti'deki, Martov liderliğindeki küçük bir grubun ilgisini çekti. Demokratik Meclis, bünyesindeki partilerin göreli güçleriyle orantılı olarak 250 üyesini belirlemek üzere seçime gitti; bunlara, orta sınıflardan ve iş çevrelerinden gelen 250 kişi daha eklendi. Bu temsilcilerin hükü-

6 *Otechestvennia Istoriia*, No. 5, 1992, s. 143-155'te yayımlanmıştır.

mete siyasi ve manevi destek sağlayacağı farz ediliyordu. Avksentev'e göre, "hükümetin başka hiçbir dayanağı olmadığından" bu gerekliydi.

Avksentev'in betimlediği durum paradoks içinde paradokstur. Demokratik cephe, tek meşru dayanağının –kendisinin yönettiği– sovyetler olduğunu görmeyerek, hükümete meşruiyet kazandırmak amacıyla çoğunluğu mülk sahiplerine vermişti. Bu şekilde, hiçbir şekilde sovyetlerin gücüne sahip olmayan unsurlardan destek almaya çalışıyordu. Avksentev bunu çok iyi anlamıştı: Sovyet liderlerinin burjuvaziyi organize etmek ve siyasi kavgaya çekmek için yürüttüğü çabaları övüyor, ama gene de bunun "burjuvazinin zayıflığını ortaya koymaktan başka bir işe yaramadığını" belirtiyordu (ne Bolşeviklerin ne de demokratik güçlerin sorumlu olduğu bir durum). Koalisyon hükümetinde, demokratlar (yani sosyalistler) kitle desteğine sahipti (sovyetlerde), oysa demokratların burjuva müttefiklerinin arkasında hiçbir destek yoktu. Demokratik güçler gene de, zayıflıklarından başka önerecek hiçbir şeyi olmayan ve karşılığında büyük bir bedel isteyen burjuva unsurlara mecliste eşitlik –hatta çoğunluk– teklif etmeyi sürdürdüler.

Avksentev baştan sona yapay bir koalisyon kurma çabasının güçten düşürücü niteliğini vurgular. Bu, herhangi bir birliğin ya da hükümetin ihtiyaç duyduğu türden bir desteğin oluşmasını sağlayamayan küçük ağız dalaşlarından başka hiçbir sonuç vermemiştir.

Geçici Hükümet'in kalan bakanları –Kerenski, Tereshchenko ve diğerleri– bunun üzerine, Kışlık Saray'da çeşitli liderlerle müzakerelere başladılar. Bütün taraflar ülkenin yıkıma doğru koştuğunun, acilen birlik sağlanması gerektiğinin farkındaydı. Gene de hepsi, sihirli sözcüklerinden vazgeçmeleri halinde, dışarıda bekleyen kalabalıklar tarafından ihanetle suçlanmaktan çekindiğiklerinden, "kutsal" formüllerine yapıştılar. Atışmalar küçük dogmatik sorunlar, hatta basit imla kuralları üzerinde yoğunlaştı. Onlar saray duvarları içinde kılı kırk yararken, dışarıda, pek yakında hepsinin ayağını yerden kesecek bir fırtına patlamaya hazırlanıyordu.

Bu arada, bir koalisyon hükümeti ve Geçici Cumhuriyet Konseyi adında bir başka organ kurulmuştu. Kadetlere ve mülk sahiplerine temsilcilerini belirleme zamanı tanımak için, konsey ekim başında göreve başlayacaktı. Konsey prezidyumunun bileşimine ilişkin müzakereler sürüyordu. Avksentev bu müzakereleri ayrıntılarıyla aktarır ve sonunda, Geçici Konsey'in 7 Ekim günü öğleden sonra saat üçte Marinski Sarayı'nda –çarın Büyük Devlet Şurası'nı topladığı aynı salonda– gerçekleşen şaşaalı toplantısına geçer. Salon ağzına kadar doludur, diplomatik mevkidekiler localarda yerini almıştır; oturumu açan Kerenski büyük tezahüratla karşılanır. Avksentev gene de, "insan büyük ve yeni bir başlangıç olduğuna dair gerçek bir kanaat edinmiyor... Demokratlar ve burjuvazi için üniter bir kurum yaratıldı, ama içinde birlikten eser yok... ve çelişkiler hâlâ eskisi kadar güçlü," der. İnsanlar iş yapmaktan çok konuşmakla meşguldür. Sol, Kadetlerin hiç ilgilenmediği barış ve köylü sorunu üzerinde durmaktadır. Bu noktada Avksentev de Kadetlerle hemfikirdir ve Menşevikleri benimsenecek nihai belgeden tüm anlaşmazlık konularını çıkarmaya ikna etmeye çalışır. Avksentev'e göre, bu kritik anda iktidarsızlıklarını kanıtlayan ve hükümete destek vermeyi becerememeyenler, sovyetler, yani Menşevik ve Sosyalist Devrimci sovyet yöneticileridir. Avksentev'in değerlendirmesi için söylenebilecekler bu kadar.

Avksentev "demokratik sol"u programında aşırı katı olmakla suçluyordu. Gerçekten de, bu grubun gerçek gücüne tekabül eden bağımsız bir siyasi projesi yoktu. Temsilcileri bütün umutlarını Kadetlere ve diğer burjuva unsurlara bağlamışlardı; halbuki Kadetlerin gözü monarşistlerden başka kimseyi görmüyordu. Sosyalist Devrimciler gibi Menşevikler de bölünmüştü ve her iki grup da ne net bir öneride bulunabiliyor, ne de başka güçler tarafından sunulan herhangi bir şeyi kabul ediyordu. Martov, temelini sovyetlerin oluşturacağı sırf sosyalistlerden oluşan bir hükümet kurulması çağrısında bulunduğunda, en azından net bir öneri getiriyordu, ama partisinin sadece küçük bir azınlığını temsil ediyordu.

Herkesin Bolşeviklerin başına kaktığı gibi, sosyalizm perspektifi yoktu. Bu noktada Menşevikler ve diğerleri sonuna kadar haklıydı. Bununla birlikte, şimdiden kayda değer bir güce sahip oldukları halde, bu, kendi "formül"lerine uyan bir güç değildi. Formülleri, orta sınıfları demokratik bir sistemi tercih etmeye ikna etmelerini gerektiriyordu. Ama burjuvazi dağınık durumdaydı ve böyle bir hükümete katılmak istemiyordu. Bu, akla şu soruyu getirir: Menşevikler nerede haklıydı? Miliukov'un gayet iyi gördüğü gibi, herkesin bel bağladığı "orta sınıflar" siyasi bir hayaletten başka bir şey değildi ve bunlara liderlik etmesi gereken liberallerin tek hayali, canavarı ehlileştirmek ve demir yumruklu birini bulmaktı. Ülke parçalanıyordu ve mutlak kaosun önüne geçmeye muktedir bir merkezî hükümet yoktu.

Monarşist sağ, askerî güç kullanmaktan ve teröre başvurmaktan başka bir çözüm yolu görmüyor ve bunu gizlemiyordu. Peki, isyancıları sokak lambalarında sallandırdıktan sonra kurmayı planladıkları sistem neydi? Beyaz generallerin pek çoğu modeli geçmişte, hâlâ mümkün olduğunu sandıkları monarşiye geri dönüşte arıyordu. Eski rejimin sadık bekçisi olan bu kesim 1917'nin ilk aylarında kenara itilmiş gibiydi. Ama Kornilov'un ağustos ayındaki başarısız darbe girişimi ve liberallerin onun arkasında oldukları gerçeği alarm çanlarını çaldırmış olmalıydı. Kornilov'un hedefi sadece Bolşevikler değil, solun tamamı, Geçici Hükümet ve arkasındaki güçlerdi. Orduya ve diğer sağ çevrelere göre, sovyet liderleri bir suç işlemekteydi (tıpkı 1918 yenilgisinden sonra Alman sağının yapacağı gibi, iç düşmanlarca "arkadan hançerlenme" masalı). Sivil sovyet liderlerinin girişimiyle sovyetlerin orduya sokulması, subay camiasına bir hakaretti ve bunun, birliklerin savaş kabiliyetini baltaladığı düşünülüyordu. Geleceğin Beyaz ordularının (aralarında çok sayıda "Kara Yüz"* bulunuyordu) toparlanmak için zamana ihtiyacı vardı. Bundan sonra, Moskova'yı geri alma, şehirdeki yüzlerce kilisenin çanlarını çaldırma ve ba-

(*) Rusça "*Çernosotentsi*". Özellikle Rusya'nın güneyinde ve Ukrayna'da pogromlar düzenleyen milliyetçi antisemit hareket – ç.n.

şında bir çarla imparatorluğu yeniden ayağa kaldırma hayalleri kuruyorlardı.

Bu arada, Eylül 1917'den beri ülke yönetilmiyor ve yönetilmesi imkânsız görünüyordu. Rusya'yı sadece güçlü bir devlet kurabilecek bir hareket kurtarabilirdi. Ama bu işe aday olan demokratik sol geriliyordu. Emrinde hiçbir silahlı güç yoktu ve inisiyatif almıyordu. Ülkenin liberal bir demokrasiye hazır olduğuna inanan ve liberallerin kendilerinin buna inanmayı başaramadığını anlamamış olan demokratik sol, hatasını kabul etmeyi reddediyor ya da apaçık bir soruyu sormuyordu: Rusya neye hazırdı? Liberaller çok zayıftı ve ülkeyi sadece demir bir yumruk kurtarabileceğinden Beyazlarla ortak bir dava gütmekten başka alternatif görmüyorlardı.

Niyetim, çoğu, tarihsel bir çıkmaza saplanmış saygıdeğer insanlar olan bu adamları karalamak değil. Müstakbel galipler arasında da bütün bu sorunlar hakkında, en başta da aynı ikilem üzerinde kafa patlatan (bazen maddi anlamda) çok sayıda kişi vardı: Rusya neye hazırdı?

Ön parlamentonun herhangi bir çözüm üretme kabiliyetsizliği müzmin bir nitelik taşıyordu. Kendi partisi (Sosyalist Devrimciler) içinde bile hiçbir saygınlığı kalmamış bir şahsiyet olan V. Chernov başkanlığında toplanacak olan Kurucu Meclis'in 19 Ocak 1918'deki açılış oturumundan sonra yaşanacakların ipuçlarını veriyordu. Geçici Hükümet'i desteklemiş olan güçlerin bu sıradaki yeni bir liderlik oluşturma yeteneği Eylül 1917'dekinden daha fazla değildi. Siyasi potansiyelleri artık tamamen tükenmişti ve özellikle, Temmuz 1917'de Kerenski'nin emriyle düzenlenen saldırının feci sonuçlarından sonra, ordu içinde de tüm desteklerini yitirmişlerdi. Ocak 1918'de, ekim ayında seçilen Kurucu Meclis'te bir araya geldiklerinde bitmiş bir güçtüler. Halbuki, Rusya'da tamamen yeni bir olgu olan böyle bir meclisin, kitlelerin ve askerî birliklerin ortak desteği olmaksızın tarihsel bir dönüşüm gerçekleştirmesi imkânsızdı. Meclis sovyetlerden (asker sovyetleri dâhil) destek görmüyordu ve ekim ayında üyelerini seçenler ocak ayına gelindiğinde varlığını dahi unutmuşlardı; tarih sahnesinin dekoru bu kadar

hızlı değişiyordu. Bu Kurucu Meclis'ten kurtulmak isteyenler sadece Bolşevikler değildi. O vakitler birleşik bir güç oluşturabilseler, Beyazlar da aynı şeyi yapardı. Sözde "burjuva demokrat" partinin timsali olan Kadetler de meclise gerek duymuyordu: Yaklaşık 800 sandalyeden sadece 17'sine sahiptiler ve mecliste çoğunluğu oluşturan bölünmüş sol onları ilgilendirmiyordu.[7]

Ocak 1918'de, Kadet partisinin merkez komitesi, dağıtılan Kurucu Meclis'in yeniden kurulmasını istemenin "ne gerekli ne de tavsiye edilir" olduğunu, çünkü kendisine verilen görevleri yerine getirmekte, dolayısıyla da Rusya'da düzeni sağlamakta başarısız kaldığını saptayan bir karar benimsedi.[8] "Güçlü bir yumruk" özleyenlerin güttüğü mantık işte buydu. Kadetler böyle bir ismi sağcı askerler arasında arıyorlardı, çünkü Rusya'nın müttefiklerinin yanında savaşa devam etmek zorunda olduğu ve her durumda gerçek bir değişime hazır olmadığı bu aşamada, demokratik bir çözüme inanmıyorlardı. Bu nedenle, parçalanma tehlikesi altındaki bir ülkenin gerçek ihtiyaçlarına karşılık, gelecek vaat eden bir general aramaya çıkıyorlardı.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bu tahlilin temelinde Miliukov'un Rusya'nın yapısal zaaflarına ilişkin görüşleri yatar: Karmaşık toplumsal karakteri, ülkeyi parçalama tehdidi yaratan krizlere yatkınlaştırıyordu. Ama bu tahlilin, sahibini, Çarlık'ın yıkılış nedenlerini kurcalamaya ve sağcı bir askerî diktatörlük potansiyeli konusunda daha kuşkucu olmaya yöneltmesi gerekirdi. Miliukov'un 1917'de II. Nikolay'ı tahtta tutmaya çalışmasının nedenlerinden biri "kargaşa dönemlerinde

7 O. N. Znamenskii, *Vserosiiskoe Uchreditel'noe Sobranie*, Leningrad, 1976, s. 337-338. Yirmili yıllarda yapılan hesaplara göre, Kurucu Meclis 370 Sosyalist Devrimci, 175 Bolşevik, 40 sol Sosyalist Devrimci, 86 ulusal örgüt ve parti temsilcisi, 17 Kadet, 2 Ulusal Sosyalist ve 1 bağımsızdan oluşuyordu. Bolşeviklerin kaleleri, sıklıkla oyların çoğunluğunu aldıkları sanayi bölgelerinde ve askerler arasında bulunuyordu. Kırsal kesimler ağırlıkla Sosyalist Devrimcileri seçmişti. Bu kaynakta, sadece 17 temsilcileri olan Menşeviklerden bahsedilmemektedir.

8 Bkz. *Istoricheskii Arkhiv*, No. 2, 1993, s. 168, dipnot 121.

ulusal simgeleri değiştirmeyi göze alamayacağımız" tespitiydi; ama çar onu hayal kırıklığına uğrattı. Sonradan, sağcı bir diktatörde karar kılmasına ise böyle bir kişiliğin ne anlama geldiğini sosyo-politik açıdan yanlış tahlil etmesi neden olmuştur: Diktatörler düzeni yeniden sağlama misyonları süresince genellikle toplumsal gerçekliğin üzerinde yüzmezler. Miliukov'un peş peşe umut bağladığı generallerin her birinin ardındaki toplumsal güçler esas olarak tükenmiş durumdaydı. Miliukov sonraları, partisinin Beyazlarla işbirliği yaptığı sıradaki açmazını aktaracaktı: Bazı üyeler kendilerini rahat hissetmezken, başkaları bu kampta bulunmaktan son derece hoşnuttu (sadakatlerinden vazgeçmeleri ve partiyi bölmeleri için açık bir neden).

Eylül 1917'de, bazı Bolşevik liderler durumun umutsuz olduğuna ve Geçici Hükümet'in iflas ettiğine inanıyordu. Ama benimsenecek eylem çizgisi hâlâ tartışma konusuydu. Lenin biraz tereddüt ettikten sonra, Eylül 1917'de, Rusya'nın kaçırılmaması gereken bir "devrim durumu" yaşadığı sonucuna vardı. Bu kavram –yani bu tür bir kriz tanımlaması– Lenin'in düşüncesinde çok önemli bir yere sahipti. Devrimci bir krizin görünür belirtilerinin olmadığı şartlarda, iktidarı ele geçirmeye çalışmak düpedüz maceracılıktı. Böyle durumları değerlendirmek kolay bir iş değildir ve Lenin birkaç kez yanıldı: Bütün Avrupa temelinden sarsılırken, "devrim durumları" kolayca saptanabiliyordu. Ama Lenin hatalarını kabul etti ve bunları düzeltmeye çalıştı. 1917 sonbaharında Rusya'da her şey net gibi görünüyordu: Devrimci bir kriz –yani yönetici sınıfların artık yönetemedikleri ve halk kitlelerinin artık yazgılarına boyun eğmedikleri bir durum– formülü oluşmuştu. Büyüyen iktidar boşluğu, ancak sol bir güç ya da güçler tarafından doldurulabilirdi (yukarıda gördüğümüz gibi, Menşevikler ve Sosyalist Devrimciler tarafından kesinlikle reddedilen bir vargı); aksi takdirde, monarşist sağ devreye girebilirdi. Bolşevik liderlerin Zinovyev ve Kamenev önderliğindeki önemli bir bölümü

kriz tanımını onaylıyordu, ama sovyetlerde etkin olan partileri bir araya getirecek bir koalisyondan yanaydı. Onlara göre bu, sosyalistlerin iktidarı ele geçirmesinin olmazsa olmaz koşullarından biriydi. Ama Menşevikler ve Sosyalist Devrimcilerle işbirliği girişimlerinde, bu ikincilerin sürekli yan çizen burjuvaziyle ittifak girişimlerinde elde ettiklerinden daha fazla bir başarı sağlayamadılar.

Lenin ve Troçki, post-kapitalist bir rejim kurmak için tek yapmaları gerekenin sosyalist bir devrim ilan etmek olduğuna inanmıyordu. Troçki'nin "sürekli devrim" kuramının kalkış noktası, Rusya'nın tek başına sosyalizm için yeterince olgun olmadığı öncülüydü. Lenin'e göre de sosyalizm perspektifi ancak Avrupa ölçeğinde tasavvur edilebilirdi. Ekimden sonra, yeni rejimin nasıl niteleneceği ve bundan sonra nereye gitmesi gerektiği –ve gidebileceği– sorularını açık bıraktı. Her halükârda, kesin olan bir şey vardı: Çarlık Rusya'sında kapitalizmin hızla gelişebileceğine dair ilk baştaki hayallerini yitirdikten sonra, çok daha yetingen bir teze, "en geri tarımın, en kaba taşranın, ama gene de, en ileri sanayi ve finans kapitalizminin"[9] bir arada yaşadığı Rusya'da "birleşik gelişme" (Troçki'nin terimi) tezine geçti. Açıktır ki, bu, herhangi bir sosyalist proje için iyi bir kalkış noktası değildi: Sanayi ve finans kapitalizminin kaleleri ele geçirilmiş olsa bile, nüfusun ağırlıklı bölümü tarihsel olarak post-kapitalizme giden ilk adımları atmaktan çok uzak kalacaktı. Lenin'in, Rusya'nın sosyo-ekonomik sistemine ilişkin, muhtemelen Miliukov'un tarihçiliğinden esinlenmiş daha gerçekçi ikinci değerlendirmesi ("çok katmanlı" bir sistem olduğu tespiti) de işleri basitleştirmiyordu: Sosyalizm perspektifi gene aynı derecede uzak kalıyordu.

O halde, ekimde "sosyalist devrim"in ilanı, her şeyden önce, sosyalistlerin iktidarı aldıkları ve uluslararası durumun devrimci olduğuna inandıkları anlamına geliyordu. Rusya özelinde bu, farklı bir uluslararası ortamda, uzak bir geleceğe gönderme yapan bir niyet beyanıydı. Bu beyan ne kadar ütopik

9 Lenin, *Sochineniia*, Cilt 13, s. 406.

olursa olsun, gerçek bir siyasi güce sahipti: İktidarın ele geçirilişinin sosyalist bir devrim olarak sunulması –gelecek açısından ağır güçlüklere gebe olsa da– belirleyici bir rol oynadı. Lenin'in, geri kalmış Rusya'nın son derece çalkantılı bir uluslararası ortamda tetikleyici ya da katalizör rolü oynayabileceği düşüncesini öne çıkardı. Beklenti doğrulanmadı, ama o dönemde kesinlikle absürt bir tarafı yoktu.

Bu ütopik vizyonun ikinci önemli avantajı, "sosyalizm"in çeşitli milliyetler arasında hak eşitliğine ve sosyal adalete bağlılık anlamına gelmesinden kaynaklanıyordu: Bu, iman akidesinin çeşitli milliyetler arasında güçlü bir yankısı olan temel bir bileşeniydi. Rus milliyetçisi bir yönelimin olmaması, geleneksel Büyük Rus tahakkümünü (çokuluslu bir ülkede ölümcül bir zaaf) benimseyen Beyazlara karşı güçlü bir silah oldu.

Sosyalist vizyon köylülere seslenilmesine de izin verdi; köylüler sınıf terimlerine aşinaydı. Ayrıca, "Toprak sahiplerinin ve zenginlerin topraklarına el koyun" sloganı, bunun yapılması yönünde bir tahrik değil, köylülerin şimdiden tam da bunu yapmakta olduğu ve kimsenin onları durduramayacağı gerçeğinin geriye dönük bir kabulüydü. Köylüler bu şekilde, bir sınıf oluşturan toprak sahiplerini ve gene bir sınıf olarak görülen –daha sıkı bir sınıf tahlilinde problem yaratacak bir yaklaşım olsa da– zengin köylüleri (kulaklar) tasfiye ettiler. O halde, Bolşevik yaklaşım köylülerin tanıdığı bir gerçekliği dile getiriyor ve temel çıkarlarına çok yakın olan sosyal adalet taleplerini içeriyordu. Marx'ı okumamış olsalar da, "sosyalist" terimi onlar için bir anlam ifade ediyordu. Bu, Beyazlar karşısında bir diğer önemli avantajdı: Beyazlar işgal ettikleri bölgelerde toprakları soylulara ve toprak sahiplerine iade ediyordu; bu ölümcül bir hataydı, ama kaza değildi. Askerî bakımdan ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, genelde Rus monarşizmi gibi Beyazlar da siyasi olarak başarısızlığa mahkûmdu.

Öyle ya da böyle, ekimden ve Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden birkaç ay sonra, Rusya'nın önündeki alternatif son derece netti. Bir yanda, önemli bir çekim gücüne ve bir devlet kurma yeteneğine sahip radikal bir kamp olan Kızıllar

vardı; öte yanda, savaşmayı bilen, ama devleti (yeniden) kurmaktan aciz Beyazlar: tam da Lenin'in öngördüğü gibi.

Yoksul köylülüğe, askerlere ve işçilere yöneldiği için sosyalist olmasına imkân olmayan bu devrim, ancak sosyalist devrimin uzak bir akrabası olan bir "pleb" devrimi olabilirdi. Zaferinin sırrı da burada yatıyordu: Yoksul sınıflardan gelen kalabalık orduların Bolşevikler tarafından seferber edilmesine olanak verdi. Kızıl Ordu'nun bileşimi son derece aydınlatıcıdır. Erlerin çoğu köylülerden, erbaşlar ise Kızıl Ordu'da görev yapmış işçilerden oluşuyordu; diğerleri –Kruşçev gibi– genç komutanlara yönelik hızlandırılmış eğitimlerden geçirilmişti. Entelijansiyanın pek çok üyesi askerî ya da siyasi-askerî mevkilerdeydi. Çoğunlukla soylu kökenli olan on binlerce eski Çarlık subayının varlığı tabloyu daha da karmaşıklaştırıyordu. Bunlardan bazıları Beyazlara katılmak için askerden kaçsalar bile, çoğunluğu sovyetlere sadık kaldı. Ve bu kazanan "birleşme" oldu!

Kelimenin dar anlamıyla devrimci evrede (1917 sonu - 1918 başı) çok az kan döküldü. Ama durum giderek gerginleşti ve Temmuz 1918'de topyekün İç Savaş patlak verdiğinde, kazancın da kaybın da çok büyük olacağı kanlı ve vahşi bir çatışma yaşandı. Bu savaş, tarifi imkânsız bir kaosa sürüklenmiş olan Rusya'da iktidarın kimin elinde kalacağını belirleyecekti. İki kamp arasında uzlaşma ihtimali yoktu: Verilen ölümüne bir mücadeleydi.

Bu olaylar, artık ekimden önceki durumuyla hiçbir ortak noktası kalmamış olan Bolşevik Parti'nin çalışma tarzında çok büyük bir değişiklik yarattı. Sadece örgüt yapısı baştan sona yeniden biçimlendirildiği için değil, art arda gelen üyelik kampanyalarıyla üyeler yenilendiği için de, bunların her biri partiye farklı düşünce ve davranış biçimleri taşıyordu. Barışın yaklaşmasıyla birlikte, tümüyle yeni bir görev olan bir devlet kurma, ülkeyi yönetme, uluslararası ilişkilerin yürütülmesi için bir strateji geliştirme işine katılmak isteyenlerin oluşturduğu yeni bir üye akını oldu. Bir süre, temel kadrolar, partiye İç Savaş sırasında katılmış ve siyasi olarak bu sırada yetişmiş olan-

lar arasından seçildi. Bu, aralarından birçoğunun barış zamanında bile neden otoriter bir çizgiyi desteklediğini açıklar. 1924'ten itibaren, bazı eski tüfeklerin tamamen "ham" –yani İç Savaş muhariplerinin tersine rejime bağlılığını kanıtlamamış, siyasi deneyimden yoksun– unsurlar olarak gördüğü kişilerin parti saflarına doldurulmasıyla, üye tabanı bir defa daha değişecekti. Hayatta kalanları genellikle yüksek mevkilerde bulunan eski Bolşeviklere göre, parti tanınmaz hale gelmişti: Artık, kendilerini sosyalizm davasına tamamen adamış devrimcilerin partisi değildi. Yeni gelenler eskilerin ne değerlerini ne de geçmişlerini paylaşıyordu. Bundan böyle hepsi, adı hâlâ aynı olsa bile eskisinden tamamen farklı bir partinin kalıbı içinde hemhâl olacaklardı.

Bu üye kayıtlarının genelde plebyen yöneliminin yirmili yıllar boyunca bir güç kaynağı olarak kaldığını belirtelim. Otuzlu yılların kapsamlı sanayileşme politikası, rejimin devamında menfaati olan ve 1945'teki zaferde önemli rol oynayacak başka halk katmanlarını da partiye taşıdı.

Burada bir noktaya açıklık getirmek gerekiyor: Ek bir ayrıcalık elde eden bir ayrıcalıklı ile ne kadar mütevazı olursa olsun, birdenbire, o zamana kadar erişmesi imkânsız olan şeye erişme olanağına kavuşan, toplumsal hiyerarşinin en alt basamaklarındaki biri arasında dünya kadar fark vardır. İktidar yoksul bir sınıf oldukları için "plebler"e ait olmasa da, artık onların ve çocuklarının (pek çoğunun), eskiden erişmeleri imkânsız olan konumlara gelme şansları vardı. Halktan gelen bu unsurların bürokrasinin alt ve orta kademelerine ve teknik mesleklere doluşması rejim için bir halk desteği ve güç kaynağı olarak kaldı. Ama "pleb" düşük eğitim düzeyi ve otoriterliğe eğilim demek olduğundan, sıklıkla yüksek eğitimli ve *Das Kapital*'i –çoğu zaman bir Çarlık hapishanesinde– okumuş biri olan eski bir Bolşevik, kendini, (Birmingham'ın sanayi banliyölerinde anlatılan bir fıkradaki gibi) insanların Marx ve Engels ile Marks & Spencer arasındaki farkı bilmedikleri bir çevrede boğulmuş hissedebilirdi.

Aslında, pleb kökenlerin ve zihniyetlerin, "teknisyenler"in

(çoğunlukla iş üzerinde ya da hızlı kurslarda eğitilen kişiler) baş tacı edilmesiyle birleşen bu ağırlığı, daha da karanlık bir potansiyel taşıyordu: İlkin NEP sırasında, ondan sonra da izleyen on yıl içinde yoğun bir şekilde, Stalinist ideolojiye ve politikalara toplumsal taban olarak hizmet edebilecekti. Böyle bir toplumsal yükseliş yaşamış olanlar –ve böyle tavırları olanlar– için devletin ve başındaki kişinin gücü sadece kabul edilebilir değil, zorunluydu da. Gene de, Stalinizm'in otuzlu yıllarda ve sonrasında gördüğü kitlesel desteği açıklayan toplumsal tabanı, bu olgunun tek kaynağı değildi. Birinci Kısım'da göstermeye çalıştığım gibi, Stalinizm'in tohumları, NEP gelişirken Stalin'in çevresinde toplanmaya başlayan İç Savaş muharipleri arasında ortaya çıkan nevi şahsına mahsus "devletçi" ideolojide yatar.

21

Geri Kalmışlık ve Geriye Gidiş

Rus devrimi ile Birinci Dünya Savaşı'nın başlattığı Avrupa'daki genel kriz arasında bir bağlantı kurduk. Savaş çıkmasa Çarlık sisteminin ayakta kalacağını –bunu tartışmayı dahi kabul etmeden– iddia edenler olmuştur. 1905 devrimini Rusların Japonlar karşısında uğradığı yenilginin tetiklemiş olması bu tezi güçlendirir. Dünya savaşı patlak vermesiydi ya da Rusya savaşın dışında kalabilseydi ne olurdu bilmiyoruz. Bu ikinci senaryonun hiç de gerçekçi olmadığına kuşku yoktur ve kesin olarak söylenebilecek tek şey, savaşların, belirleyici tek neden olmasalar da, savaşı kazanamayacak rejimlerin çöküşünü hızlandırdığıdır. Çarlık rejimi daha 19. yüzyılda savaşlar kaybetmişti ve 1905'te Japonya (görünüşte Rusya'dan çok daha zayıf bir güç) karşısında uğradığı yenilgiyi hemen bir devrim izlemişti. Bu yenilgilerin nedenleri incelendiğinde, Rusya'nın, büyük 1914-1918 felaketi öncesinde ve sırasında sürekli derinleşen bir kriz halinde olduğu sonucu çıkar. 1905'ten sonra durumu düzeltmek için hiçbir şey yapılmamıştı ve çıkabilecek yeni bir savaşa yönelik hiçbir hazırlık yoktu. Toplumsal sorunlar kangrenleşiyordu ve rejimin kendisi (yönetme tarzı) çökme sürecinde olup gerçeklikle bağlantısını yitirmişti. Eğer bu teşhis doğruysa, Çarlık'ı deviren, savaş değildi. Kriz, reji-

min temellerini çoktan baltalamıştı ve askerî yenilgi ile ardından gelen çözülmeye yol açan buydu. Kontrolü üsteleme becerisine sahip olması gereken daha modern başka partilerin ve toplumsal grupların rejimin yıkılışını engellemekte başarısız kalması, ağır bir sistemik kriz olduğunun bir başka kanıtıdır. Bu, dar Çarlık müessesini, alternatif orta sınıf ve sınıflar-arası duyarlılıkları temsil eden elitleri ve Rusya'nın yüzyıl başından beri yaşadığı kalkınmanın ürünü olan henüz rüşeym halindeki çok partili sistemi iktidarsızlığa mahkûm etti. Askerî yenilgi koşullarında ve giderek daha da zayıflayan bir hükümet karşısında, yenik ordunun küskün askerleri ve küçük düşmüş subayları, İç Savaş'ta ve Kızılların zaferinde belirleyici bir rol oynadı. Askerlerin ezici çoğunluğunun köylü olduğunu unutmadan, bunun 1917-1921 arasındaki büyük karışıklığın temel özelliklerinden biri olduğunu belirtelim.

Bu yıllarda askerî faktörün çok güçlü bir etkisinin olduğunu vurgulamak gerekir. Birinci Dünya Savaşı'nın ve İç Savaş'ın yol açtığı sonuçlar, 1993'te Moskova'da uzmanları bir araya getiren bir yuvarlak masa toplantısına konu olmuştur; toplantıda arşivlerde bulunan yeni veriler ortaya konmuştur. Varılan sonuçlar ilginçtir.

İlk paradoks, başlangıçta toplumun önemli kesimleri arasında birleştirici bir faktör olan savaşın, Şubat 1917'nin gerçekleşmesinin koşullarından biri olmasıydı. İlk başta, savaş milyonlarca askeri siperlerde tuttu, ama büyüdükçe toplumu giderek daha fazla böldü. İki milyon asker kaçağı yaratarak ve halkı silahlandırarak, İç Savaş'ı mümkün kılan yakıtı sağladı. Bu açıdan bakıldığında, Bolşevikleri suçlamanın anlamı yoktur: Bolşevikler eski rejimin yıkılışına katkıda bulundular, ama bunun nesnel koşullarını yaratanlar onlar değildi. Doğu cephesinde, 3 milyon kadarı yardımcı hizmetlerde olmak üzere 15 milyondan fazla asker savaştı; bu rakam İngiliz ve Fransız ordularının toplam asker sayısından fazlaydı. Bunlar ülkenin işgücünün ağırlığını oluşturan, tüm toplumsal gruplardan 20-40 yaş arası insanlardı: tek kelimeyle, ülkenin can damarı. Şubat 1917'nin arifesinde 7,2 milyonu muvazzaf 10 milyon asker

vardı. Bu, iki buçuk yıl içinde, silahaltına alınanların ve muvazzaf askerlerin yaklaşık 5 milyonunun çarpışmalar sırasında ya da aldıkları yaralardan öldüğü veya tutsak alındığı, kaçtığı ya da çürüğe ayrıldığı anlamına gelir. Neredeyse her üç kişiden biri! Bunlar, savaşan diğer tarafların kayıplarının çok üzerinde muazzam rakamlardı.

Rus askerleri ülkelerinin teknolojik geriliğinin ve hazırlıksızlığının bedelini kanlarıyla ödediler. Sırtlarında ağır yükler taşımaları gerekiyordu; çok zor şartlarda çalışıyor ve kötü besleniyorlardı: Her tür erzakta büyük bir kıtlık yaşanıyor, ordu barış zamanındaki gereksinimlerinin ancak %30-60'ını karşılayabiliyordu. Muazzam askerî kayıplar ülkedeki toplumsal-siyasi durumu derinden değiştirdi. Artık kitlelerin elinde silahlar vardı ve cephe hattında savaşan askerlerle aynı ruh halindeydiler. Muvazzaf subayların ve birinci yedeklerin büyük kısmı hayatını kaybetti. Bunların yerine, ikinci ve üçüncü yedekler ve aslında savaşa uygun ve hayatlarını tehlikeye atmaya hazır olmayan askerlik yaşını geçmiş erkekler geçirildi. En büyük kayıplar seçme birliklerde (Kazaklar, imparatorluk muhafızları) ve ordunun belkemiğini oluşturan muvazzaf subaylar ve çavuşlar arasında kaydediliyordu. Sancaktarlar ve yedek subaylar da ağır darbe almıştı. Çarlık, temel dayanağı olan orduyu işte böyle kaybetti. Kerenski'nin Temmuz 1917'de birlikleri yeni bir saldırıya geçirerek yaptığı muazzam hata, silahlı altındaki bu köylü kitlesinin moralini daha da bozdu. Bunlar, çok geçmeden silahlarıyla ülkenin dört bir yanına dağıldılar. Köylülere mülk sahiplerinin topraklarına el koyup yeniden dağıtmak için gereksindikleri silahları ve liderleri sağlarken, "Yeşiller" denen –ne Kızıl ne Beyaz– çetelerin ya da düpedüz eşkıyaların arasına karışarak başıbozuk grupların saflarını şişireceklerdi. Bunun, krizin sürekli derinleşen bir felakete dönüşmesinde önemli payı oldu.[1]

Bunlar önemli noktalardır. Haydutluğa başlayan moralsiz bir ordudan daha tehlikeli ve yıkıcı bir şey yoktur ve iki taraf

1 Bkz. "Grazhdanskaia voina v Rossii - kruglyi stol", *Otechestvennaia Istoriia*, No. 3, 1993, s. 102-115. Tartışma çok ilginçtir: Ben burada sadece Iu. I. Igritskii ve L. M. Gavrilov'un görüşlerinden yararlandım.

da İç Savaş'ı yürütmek için asker kaçağı bu kalabalıklara yönelecekti. Yukarıda gördüğümüz gibi, erbaşlar işçilerden, erler de esas olarak köylülerden oluşuyor olsa bile, subaylar orta sınıf, entelijansiya ve soylu kökenliydi. Beyazlar subayları, Kadetleri ve Kazak birliklerinden geriye kalanları, Kızıllar ise parti üyelerini, fabrika işçilerini, Çarlık ordusunun erbaşlarının büyük bir bölümünü, hatta –daha da şaşırtıcısı– pek çok subayı davalarına kazandılar.

Mağlup askerlerin eski rejimin dağılmasında ve yenisinin kurulmasında bu kadar önemli bir rol oynaması, savaşın sonucunu belirleyenin talihsizlik değil, rejimin köhnemişliği olduğunu gösteren bir başka kanıttır. Bu, devrimin plebyen karakterini de teyit eder. Burada yararlandığım yazarların, köylü olduklarını zikretmeden "askerler"den bahsetmeleri şaşırtıcıdır. Troçki *Rus Devriminin Tarihi*'nin girişinde, bunu üniformalı üniformasız köylü kitlelerinin katıldığı ve köylülüğün ağır bastığı bir olgu olarak betimler.

Rusya'nın Geri Kalmışlığı ve Leninizm

Birinci Kısım'da çizdiğimiz devrim sonrası Rusya tablosu (Marksist entelektüeller, parti üyesi hatta kadro olan muazzam bir yarı cahil kitle, çok hızlı bir sanayileşme ve doğrudan eski bir siyasi dağardan çıkma bir lider kültü), Rusya'nın geri kalmışlığı konusunu merkeze taşır.

Bu azgelişmişliğin temel sendromu elitler ile hâlâ kırsal olan nüfusun ezici çoğunluğu arasındaki tarihsel uçurumdu. Kökü Rus tarihinin derinlerine inen, kendi başına bir kriz nedeni olan bu uzaklık, meydana gelen toplumsal-siyasi krizleri ağırlaştırmaktan başka bir şey yapamazdı. Devletin problemlere esneklik ve uzlaşma yerine baskıyla yanıt verme eğilimi tanıdık bir senaryodur ve Stalin'in bu mantığı yürütmüş olması imkânsız değildir.

Problemin diğer boyutu, azgelişmiş bir imparatorluk ile gelişmiş ülkeler arasındaki tarihsel mesafeydi. Böyle bir durumda, çözülecek problemler hem "ileri" ülkeler hem de bunları

yakalamak zorunda olanlar tarafından tanımlanır. Tempoyu hızlandırma zorunluluğu ne kadar güçlüyse, devletin rolü o kadar büyür; özellikle de, bu senaryo ülke tarihinde uzun zamandır yürürlükteyse. Rusya'da problem, coğrafi olarak aynı toprakları paylaşan, ama ekonomik, toplumsal ve kültürel olarak aynı yüzyılda yaşamayan çeşitli toplumsal katmanlar arasında "tutarlık" (*tseplenie* - Miliukov tarafından kullanılan bir terim) olmaması yüzünden özellikle şiddetliydi. Hâlâ karasaban kullanan topraksız köylüden Moskova ya da Petrograd'ın ultra modern finans ve sanayi gruplarına kadar uzanan beş sosyo-ekonomik katmanı –ya da yapı– birbirinden ayıran Lenin, bu problemi berrak bir şekilde teşhis etmişti. Bu yapılar (*uklady*), bizzat SSCB'de eleştirel tarihçiler tarafından, altmışlı yıllarda partili muhafazakârların savunduğu tezi –1917'nin sosyalist bir devrim, sistemin de sahici bir gelişmiş sosyalizm olduğu iddiasını– çürütmek için kullanılmıştı. 1917'ye farklı bir yorum getiren bu tarihçiler, Rus devriminin sosyalist olamayacağını ve olmadığını göstermek için Lenin'in "yapılar"ından yola çıkıyor, bu şekilde, iktidardaki muhafazakârların asılsız iddialarda bulunduklarını ima ediyordu. Bu tartışma Sverdlovsk'taki bir konferans sırasında çıktı ve tarihçiler, hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, önceki sayfalarda karşılaştığımız Trapeznikov'dan gelen baskı sonucu işlerinden oldular.

1917'de, nüfusun ezici çoğunluğunun henüz sanayi çağın girmemiş olmasını, Rusya'nın ekonomik ve toplumsal gerçekliğinin temel bir özelliği olarak kabul edersek, İç Savaş'ın ağırlaştırdığı geri kalmışlık ve azgelişmişlik kamburuna büyük bir önem atfetmek zorunda kalırız. Sadece hayatta kalmanın bile yeterince güç olduğu koşullarda, en gelişkin insani örgütlenme biçimlerinin en kırılgan örgütlenmeler olması, buna karşılık, hiç değilse yiyecek ve yakıt sağlayan en temel faaliyet biçimlerinin ayakta kalma oranı en yüksek faaliyetler olması normaldi. Ekonomik, demografik, siyasi ve kültürel göstergeler bakımından, rejimin 1921'deki başlangıç noktası aslında elli yıl gerideydi. Pek çok toprak sahibi ve işadamı İç Savaş sırasında öldürülmüş, daha da büyük bir bölümü ülkeden göç-

müştü. Toprak sahipleri sınıfı (aileleriyle birlikte yaklaşık 500.000 kişi) ve büyük burjuvazi (125.000 kişi) yok olmuştu. Kırsal kesimde, eski toprak sahiplerinin ancak %11-12'si kalmıştı ve bunların çoğunluğunu, artık köylüler gibi çalışan küçük mülk sahipleri oluşturuyordu. Entelektüel mesleklerde de kayıplar ağırdı. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde ekonomide, üniversite eğitimi olan 136.000 kişi ve bundan daha yüksek sayıda teknisyen istihdam ediliyordu. Bunların çoğu yeni rejime düşmandı ve elimizde kesin rakamlar olmamakla birlikte, büyük bölümünün ülkeden göç ettiği sanılmaktadır. Bununla birlikte, örneğin hekimlerin çoğunluğunun ülkede kalıp çalışmaya devam ettiği bilinmektedir. Ama savaşın, devrimin ve İç Savaş'ın yarattığı tahribat, rakamların gösterdiğinden daha büyüktü. Savaşın ve 1917'de yaşanan olaylarının sonucunda yaklaşık 17,5 milyon kişi (nüfusun %12'sinden fazlası) yerinden yurdundan olmuştu ve eğreti koşullarda yaşıyordu. Sonraki birkaç yıl içinde daha milyonlarca insan köklerinden sökülüdü. Büyük şehirler pek çok sakinini kaybetti. 1917-1920 arasında Petrograd ve Moskova'nın toplam nüfusu 4,3 milyondan 1,96 milyona indi (2 milyonun üzerinde insan ülkeden göç etti). 1921-1922'deki kıtlık sırasında, kalanların pek çoğu yiyecek bulmak için mülteci oldu.

Çarpışmalar sırasında, 3 milyon kadar asker yaralanma ya da hastalık sonucu öldü. Esas olarak 1921-1922'deki kıtlık ve Rusya'yı kasıp kavuran bir dizi salgın (özellikle, Avrupa'nın tamamını vuran İspanyol gribi) yüzünden 13 milyon kadar sivil genç yaşta hayatını kaybetti. Ocak 1923'te, SSCB nüfusu en düşük seviyesine (Ocak 1914'teki rakamın 6-9 milyon altına) indi. 1914-1921 arasında yaşananların tümü Rus halkını sefalete sürükledi ve muazzam kayıplara uğrattı. Tabiatıyla, ekonomi de harap durumdaydı. Büyük sanayide üretim 1913'teki düzeyin %13'üne (demir-çelikte %4'üne) düşmüştü. Tahıl üretimi 1909-1913'teki üretim düzeyinin üçte ikisini geçmiyordu ve bu, sadece köylülerin gücü ve dayanıklılığıyla açıklanabilecek bir mucizeydi. Dış ticaret çökmüştü ve 1921 başında feci bir enerji, taşımacılık ve gıda krizi patlak verdi. Rejimin temel

dayanağı olarak kabul edilen sanayi işçileri arasında protestolar ve huzursuzluklar baş gösterdi.[2] Ülke hiç bu kadar kötü bir duruma düşmemişti. Bu muazzam gerilemenin siyasi sonuçları, geçmişte biriktirilmiş pek çok uygarlık unsurunun tahribiyle, toplumda bir "arkaikleşme" doğurdu. Bunun çok ağır sonuçları oldu. Bu koşulların ilkel bir otokrasinin oluşmasına yardım ettiğine kuşku yoktur. Bununla birlikte, aynı koşullar kısa vadede, pek çok açıdan başarılı olan ve rejimin stratejisinin yeniden tanımlanmasını zorunlu kılan Yeni Ekonomi Politikası'nı (NEP) tetikledi.

Daha önce de söylediğimiz gibi iki dünyaya ait olan Lenin, 1917-1919 arasında sosyalizmin Batı'daki krizine, II. Enternasyonal'in hayal kırıklığına uğramış bir üyesi olarak III. Enternasyonal'i kurarak (1919) karşılık verdi. Bundan iki yıl sonra karşısında, gücünü toparlamaya başlamış bir Batı ve bir dünya devrimini yönetmeye hiç uygun bir yer olmayan, her zamankinden daha geri bir Rusya vardı. Dahası, devrimci sloganlarının ve Komintern'in kuruluşunun Batı ve Doğu için temsil ettiği tehdidi sırtlanmak zorundaydı. Her şeyin şu ya da bu şekilde yeniden düşünülmesi ve tarihsel perspektife yerleştirilmesi gerekiyordu. Özüne sadık kalan Lenin, Rusya'daki ve dünyadaki değişimlerin derinliğini kabul etti ve önceki stratejisinin pek çok yönünü gözden geçirerek tamamen yeni bir strateji belirlemeye koyuldu. Dramatik tarihsel gelişmelere ayak uydurma mecburiyeti karşısında, perspektiflerini ve stratejisini değiştirdi; bu, onun "izm"inin, asıl kendisi son derece katı olan aksi yöndeki yaygın görüşün tersine katılıkla suçlanmasını imkânsızlaştırır.

Leninizmler ve Son Revizyon

Söz konusu "izm" büyük ölçüde, beklenmedik tarihsel koşullar tarafından şekillendirilmişti. Devrimin liberal bir devrim olacağının varsayıldığı savaş öncesi dönem; Birinci Dünya Sava-

2 İç Savaş kayıplarıyla ilgili veriler farklı kaynaklardan, özellikle de R. W. Davies, *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev*, Cambridge, 1998, s. 21-22'den alınmıştır.

şı'nın başlattığı kriz; çok farklı perspektifleriyle 1917; İç Savaş ve savaş komünizmi; son olarak da NEP: Bunların her biri, her defasında sadece teşhisin değil, stratejinin ve güdülecek hedeflerin de değiştirilmesini gerektirecek kadar birbirinden uzaklaşan konjonktürlerdi. "Leninizm"in özünü pekâlâ da Lenin'in bu dönüşleri kavramsallaştırma ve başlatma yeteneği oluşturuyor olabilir. Eğer öyleyse, en azından üç farklı Leninizm vardı ve bunların sonuncusu özellikle ilginçtir.

Lenin'in 1921'de bir iç barış döneminin gelmesiyle girıştiği revizyon ve uyarlama, kurulacak sistemin ideolojisi de dâhil, tüm yönlerini kapsıyordu. 27 Mart 1922'deki XI. Parti Kongresi'nde (katıldığı son kongre) "arabanın sürücünün götürdüğünü sandığı istikamette gitmediğini" açıkladı. Bu, "klasik" bir Leninist açıklamaydı; özellikle de şunu eklediğinde: "Sosyalizm hakkındaki düşüncelerimizi yeni baştan düşünmemiz gerekiyor." Bunu, 1922 yılı boyunca ve 1923 Mayısına kadar yaptığı aynı içerikte başka konuşmalar (Lenin'in "vasiyeti"[3] olarak bilinen metinler) izledi. Ama daha XI. Kongre'de, hastalık nedeniyle zayıf düşmüş haldeyken, önceki görüşlerin ve uygulamaların kapsamlı bir şekilde gözden geçirilmesinin yolunu açan bir dizi yeni fikir öne sürmüştü.

Lenin şimdi genel bir tavsiyede bulunuyordu: Yetkin olmaları halinde, ister ulusal ve uluslararası kapitalistler, ister sıradan şirket çalışanları, hatta eski "Beyaz muhafızlar" olsun. "Bir şeyi bizden daha iyi bilen herkesten öğrenmek zorundayız". Çünkü önemli olan, köylülüğe ülkenin yeni efendilerinin öğrenmeye istekli olduklarını, ülkeyi yönetmeyi ve bunu köylülüğün çıkarları doğrultusunda yapmayı bildiklerini kanıtlamaktı. Bunu sert bir uyarı izliyordu: "Ya özel sektörle rekabet sınavını vereceğiz ya da her şey tam bir fiyasko olacak." Beklenebileceği üzere, bundan sonra, daha 1918'de bir süre üzerinde durduğu ve yeni devlet tarafından belli sınırlar içinde tutulması koşuluyla en iyi çözüm olarak gördüğü "devlet kapitalizmi" fikrine geri döndü. Bu, uzak bir geleceğe ertelenmiş olsa

3 Bu metinler, Lenin, *Sochinenia*, Cilt 45'te yer almaktadır.

bile sosyalist bir perspektifi korurken, belli bir gerçekçiliğe de izin veren bir kavramdı. Lenin 13 Kasım 1922'de Komintern'in IV. Kongresinde yaptığı konuşmada, dinleyicilerine bu fikri daha 1918'de ortaya attığını –Walter Rathenau'nun yönettiği Alman savaş ekonomisinden esinlenerek– hatırlattı. Ama şimdi bunun toplumsal ittifakın gereklerine uydurulması gerekiyordu. Lenin hâlâ, Rusya'nın sosyo-ekonomik sisteminin özel köylü çiftliklerinden devlet işletmelerine (bunlara "sosyalist işletmeler" deniyordu) kadar uzanan beş yapıdan oluştuğu görüşündeydi. Şimdi ortaya attığı soru, ilerici sosyo-ekonomik oluşumlar ölçeğinde ikinci sırada gelen "devlet kapitalizmi"nin hemen ve yakın gelecekte sosyalizme galebe çalıp çalmayacağıydı.[4]

Konu karmaşık, ama hedef açıktı: Lenin, "sosyalizm hakkındaki düşüncelerimizi yeni baştan düşünme" çağrısı çerçevesinde, uzun dönem için farklı bir perspektif belirlemeye çalışıyordu. Parti sosyalist olduğuna göre, böyle bir düşünce yürütme gereği nereden geliyordu? Eldeki malzeme hâlâ ilkel bir patriarkal köylülük ile zirvedeki bir avuç sosyalist şekillenmeydi. Sosyalist olmasa da "devlet kapitalizmi"nin Rusya için gerçek bir ilerleme oluşturacağı açıktı: "Bir devrim yaptık, ama önce devlet kapitalizmi aşamasına ulaşmak tercihe şayandır." Lenin NEP'i başlatma nedenlerini açıklarken bu terime tekrar döndü: "Devlet kapitalizmi" köylülüğe büyük bir üretici ve tüccar rolü oynayan bir devlet sunarak, köylüler ile devlet arasında bir ittifak kurmanın en iyi yoluydu. Rusya doğrudan sosyalizme geçmek için yeterince modern değildi; doğru yol, işe "devlet kapitalizmi"yle başlamaktı.

Lenin hummalı bir şekilde, bir yandan devletin özel sektörün yardımıyla bir çeşit kolektif kapitalist durumuna geleceği, gerçekçi hedeflere yönelik bir geçiş sürecine girerken, uzun vadede sosyalist perspektifi ve idealleri korumanın ütopyacı olmayan bir yolunu arıyordu. Kısacası bu, Troçki'nin 1921 sonlarında Komintern'in –ya da Yürütme Komitesi'nin– bir

4 Lenin, *Sochinenia*, Cilt 45, s. 280.

oturumunda "devlet kapitalizmi" terimini kullanmadan önerdiğiyle aynı türden bir karma ekonomi biçimiydi. Troçki bu toplantıda sosyalizmin ancak uzak bir gelecekte (onyıllar sonra) mümkün olacağını ve mülkiyeti devlete ait olan fabrikaların sosyalist fabrikalar haline gelmesinin tek bir yolu olduğunu açıklıyordu: Bu yol piyasa ekonomisi okulundan geçiyordu. Lenin, Troçki'nin düşük bir tirajla yayımladığı bu metni okumuştu. Bunu "fevkalade bir broşür" olarak değerlendirmiş ve Stalin ile Molotov'a yazıp 200.000 adet basılmasını istemişti. Tabiî ki bu isteği yerine getirilmemişti.[5]

Bu düşüncenin temel özelliği, köylülüğe gösterilen dikkat ve buna tekabül eden bir stratejinin geliştirilmesiydi. "Vasiyet"ini oluşturan metinlerde, Lenin İç Savaş bağlamında radikal bir politikanın yerinde olduğunu, ama barış zamanında bunun ciddi biçimde yumuşatılması gerektiğini savunuyordu: "Kırsal kesimde komünizm olmayacak", "Yargısız infazlar olmayacak", sosyalizm "uygar[6] bir işbirliği" sistemidir: köylülerin ezici çoğunluğu neredeyse kara cahil olduğundan, bu hem bir görev hem de bir tehditti. Ama bu beyan, devletin kırsal dünyayla, bu dünyanın yaşamsal ihtiyaçlarına cevap verecek ve kısal kesimi devletin politikalarını anlamaya ve kabul etmeye sevk edecek sahici bir ittifak arayışı içinde olduğuna da işaret ediyordu. Aynı zamanda, diktatörlük sisteminin niteliğinde önemli bir düzeltmeyi de içeriyordu. Diktatörlüklerin hepsi aynı nedenlerle kurulmaz ve aralarında muazzam farklılıklar olabilir; "Yargısız infazlar olmayacak" sözünün tanıklık ettiği gibi.

O halde, tüm unsurlar bir araya gelmişti: Lenin sosyalizm anlayışını Rusya'nın gerçeklerine uygun olarak yeniden tanımlamaya, köylülüğe yönelik stratejiyi değiştirmeye ve görmeyi umut ettiği devlet tipini açıkça göstermeye hazırdı. Partinin iş-

5 İlgili kaynaklar için bkz. *Russia-USRR-Russia*. New York, 1995, s. 156-157.

6 Bu düşünce, Lenin'in "Az Olsun İyi Olsun" başlıklı makalesinde formüle edilmiştir. "Uygar" sıfatı benim Rusça *gramotnye* ("eğitimli") sözcüğünden yaptığım çeviridir, zira ben Lenin'in bunu, verili tarihsel koşullarda sosyalist özlemler ve idealler için en uygun terim olarak gördüğüne inanıyorum.

leyişine ve parti kongresinin (Politbüro'dan başlayarak) seçilmiş parti organları üzerindeki nihai üstünlüğünü garantilemek için gerekli kurumsal yapıya ilişkin planları, yeni öğretisinin bir diğer önemli boyutunu oluşturur. Ve bu bağlamda, Stalin'in üst düzey görevinden alınması için yaptığı dramatik çağrı –henüz gizli olmakla birlikte– unutulmamalıdır.[7]

Bu yeni düşüncenin kapsamını ve derinliğini tam olarak değerlendirmek için, Birinci Kısım'da Lenin ile Stalin'in SSCB'nin oluşumu konusundaki anlaşmazlığı bağlamında tartışmış olduğumuz bir noktaya dönmemiz gerekiyor. Bunun, iki siyasi kamp arasındaki bir çatışma olduğunu görmüştük: Bu kamplardan biri hâlâ "Bolşevizm" olan akım (Rus ve Avrupa sosyal demokrasisinin radikal bir kolu) diğeri ise ileride "Stalinizm" adıyla anılacak olan Bolşevik Parti kökenli yeni bir akımdı. Bu, yeni devletin niteliğini belirleyecek bir kavgaydı: Yeni devlet ya otokrasiyi reddeden ve yüzünü olduğu haliyle –ağırlıklı olarak köylü olan– topluma dönerek onunla bir uzlaşma arayan bir diktatörlük biçimi olacaktı ya da şiddete öncelik tanıyan bir otokrasi.

İkisi tek bir akım oluşturuyor gibi görünse de, galibin hasımlarını kasten ve sistematik bir şekilde yok etmeye girişmesinin gösterdiği gibi, gerçekte aralarında ölümüne bir çatışma vardı. "Bolşevizm" bir süre parti jargonunun parçası olarak kaldı, ama özü değil. O halde, tarih sahnesinden çekilmeden önce bu siyasi örgütlenmenin üzerinde biraz durmamız gerekiyor.

Bolşevizm Neydi?

Bu soruya, yukarıda bahsettiğimiz programı üretme kapasitesi de dâhil olmak üzere, benimsenen eylem biçimlerini ve gerçekleşen siyasi dönüşleri kısaca gözden geçirerek cevap verebiliriz.

Bolşeviklerin devrim öncesi yeraltı faaliyetlerini bir yana

---

7 Bu noktalar ilk olarak 1967'de Fransızca olarak yayımlanan, daha sonra İngilizce'ye ve diğer dillere çevrilen *Lenin's Last Struggle* başlıklı kitabımda daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

bırakacağız (bildiğim kadarıyla, bu konuda yakın tarihli bir monografi bulunmuyor). Ama gene de, Bolşevikler daha o zaman örgütlü bir siyasi partiydi ve İç Savaş sırasında ve sonrasında da bu şekilde çalışmaya devam ettiler. "Bolşevizm"in ne olduğunu, faaliyet tarzını iyice incelemeden anlamak mümkün değildir. İlk kongreler ile sonrakilerin metinlerinin karşılaştırılması başkalaşımın derinliğini gösterir. Leninizm toplumu dönüştürmeye yönelik bir –daha doğrusu bir dizi– stratejiydi. Bolşevizm ise bir partiydi ve bu şekilde çalışmasını sağlayan çeşitli yapılara sahipti. Oluşum halindeki devletin halkçı karakterini korumaya çalışıyor ve önceki despotizm biçimleriyle her türlü gerici akrabalığı reddediyordu. Parti içinde siyasi tartışmalar normal bir prosedürdü; bu tartışmalar sıklıkla çok sert geçiyor ve kararlar oy çoğunluğuyla alınıyordu. Önde gelen isimlerin hemen hepsi ve daha geri plandaki pek çok başkası, ana siyasi strateji sorunlarında Lenin'le sık sık gırtlak gırtlağa geliyordu. İdeolojik tartışmalar parti içi prosedürün normal bir parçasıydı ve sadece dar Politbüro çevresinde değil, Merkez Komitesi oturumlarında ve daha geniş bir katılımla parti kongrelerinde ve konferanslarında da yapılıyordu.

Parti kadrolarının silahaltına alındığı ve toplantılara doğrudan cepheden gelmek zorunda oldukları İç Savaş sırasında bile, kongre ve konferanslar tüzüğün gerektirdiği gibi her yıl düzenli olarak yapılıyordu. Tutanaklar bu toplantıların net bir fotoğrafını sunar: Sadece siyaset tartışmayan, raporlar ve karşı raporlarla kıyasıya mücadele eden insanlar; bir azınlık temsilcisinin görüşlerini ifade etme ya da çoğunluğun görüşlerini çürütme hakkını kullanmasını sağlamak için bir çoğunluk sözcüsünü susturan oturum başkanları. Lenin her ne kadar büyük saygı görüyor olsa da, sık sık güçlü saldırılara hedef oluyor ve öfkeyle tepki gösterebiliyordu. Ama yapacak bir şey yoktu: Kurallar böyleydi. Birkaç yıl sonra, bu prosedürlerden eser kalmayacaktı. Sonraki gelişmeler düşünülürse, Lenin'in ne devrimden önce ne de sonra bir "kült" nesnesi olmadığını tekrarlamakta fayda vardır. Ama "karizma" sözcüğü metafizik

çağrışımlar yaratmadan kullanılabilirse, Lenin bu özelliğe sahipti. Karısının ve ailesinin protestolarına rağmen, cesedinin mumyalanması ve bu şekilde "azizleştirilmesi" için özel olarak sahnelenen bir operasyon gerekti. Bu onu siyasi olarak, normal bir şekilde toprağa verilmiş olsaydı öleceğinden daha fazla öldürdü.

Partinin ve devletin kurucusu ve lideri olan Lenin, partisinde hiçbir zaman bir despot ya da diktatör gibi davranmadı. Gerçek bir otoritesi vardı, ama bu bir yere kadar, çeşitli vesilelerle onunla görüş ayrılığına düşen, ama bu nedenle konumlarını yitirmeyen diğer yöneticiler için de geçerliydi. 1917'de yaşanan meşhur bir olayda, iki lideri (Zinovyev ve Kamenev) Merkez Komitesi'nden çıkarmak istediğinde, oturum başkanı Jakov Sverdlov'un sakin bir sesle şöyle dedi: "Yoldaş Lenin, biz partimizde böyle davranmıyoruz." Bu tepki çok şey anlatır: İktidarı ele geçirme konusunun tartışıldığı bu oturumda, çok sinirli olan ve duygusal çıkışlarda bulunan Lenin, oturuma başkanlık eden bir başka etkili lider tarafından düzgün davranmaya davet ediliyordu. Bolşevik geleneğin temelini oluşturan bu işleyiş biçimi devrimden sonra da devam etti. Lenin hep parti prosedürleri çerçevesinde hareket etti; sonuna kadar tartışıyor ve karşı çıkıyor, ama bütün önemli kararların parti tüzüğünün gerektirdiği şekilde oylanmasını kabul ediyor ve sık sık azınlıkta kalıyordu. O despot değil liderdi. Partisinin sahibi değil, üst düzey bir yöneticisiydi. Bu nedenle Lenin "Rusya'nın diktatörü" olarak görülemez. İç Savaş süresince dünyanın ve Rusya'nın gözünde liderliği Lenin-Troçki ikilisinin temsil ettiği düşünülürse (partinin kurucusu tek başına Lenin olduğundan, ilginç bir durum) bunu ileri sürmek daha da güçleşir. Troçki, Lenin'in yanında devrimin eş-lideriydi ve bu, parti ve bizzat Lenin tarafından kabul edilmişti.

Bolşevizm bir partiydi, ama aynı zamanda bir ethos'tu. Tartışmalar çok ileri gidebiliyor ve genişleyebiliyordu. Burada, parti organlarında ve halkın önünde tartışılan meselelere birkaç örnek vereceğiz. 1917'de iktidarı ele geçirmenin gerekip gerekmediği, iktidar olunacaksa bunun tek başına mı yoksa

müttefiklerle mi olacağı konusunda yürütülen tartışma, Ağustos 1917'den Şubat 1918'e kadarki Merkez Komitesi oturum tutanaklarının[8] yayımlanması sayesinde artık gayet iyi bilinmektedir. Bir başka örnek: "Demokratik merkezci" muhalefet akımının liderlerinden Osinsky-Obolensky Aralık 1920'de *Pravda*'da bir makale yayımlamıştı. O sırada parti hâlâ savaş düzenindeydi ve Osinsky'nin kendisi de cephede askerî görevdeydi. Ne var ki, artık zafer kesin görünüyordu ve Osinsky yaklaşan ciddi sorunları ele almanın zamanının geldiğini düşünüyordu. Ona göre bu sorunlardan biri de askerî aşama sona erdikten sonra partiyi siyasi bir örgüt olarak yeniden canlandırmaktı. Dolayısıyla, çoğunluktakilere seçtikleri politikayı yürütme imkânı tanıyan, izlenen çizginin başarısız olduğunun ortaya çıkması halinde de azınlıklara eleştirme ve dümene geçme olanağını veren tüzük kuralları öneriyordu. Aksi takdirde –bu hem liderlere hem de sıradan üyelere yapılan bir uyarıydı– parti siyasi bir örgüt olarak yok olup gidebilirdi. Partinin ana günlük yayın organını sık sık tek sayfa olarak yayımlanmak zorunda bırakan kâğıt sıkıntısına rağmen, bu metin *Pravda*'da yayımlanmıştı.

Hassas konulardaki tartışmaların bir başka örneği, Polonya'ya yapılan saldırıda uğranan bozgunun hemen ertesinde, 1920 sonundaki bir parti konferansında yapılan tartışmaydı. Tartışmanın bir bölümü kapalı oturumda yürütüldü (ve tutanaklar yayımlanmadı). Ama diğer bölümü dinleyicilere açıktı ve bu sırada, Radek gibi bir parti lideri Lenin'e, "Biz size söylemiştik" diyerek sataşabilmişti (tutanaklar bunu doğrulamaktadır). Radek başka liderlerle birlikte, Polonyalı işçilerin Rus birliklerine katılmayacağı ve Varşova'ya karşı saldırı düzenlemenin hata olacağı uyarısında bulunmuştu. Polonya macerasının asıl tahrikçilerinin kimler olduğunu bilmiyorum, ama Lenin Alman solunu uykusundan uyandırma umuduyla bu fikri desteklemişti. Kuşkusuz, Radek'in alaycı yorumlarından hoşlan-

8 Bu dikkat çekici tutanakların İngilizcesi için bkz. *The Bolsheviks and the October Revolution*, çev. Ann Bone, Londra, 1974.

mamıştı, ama bunları dinlemek zorundaydı. Troçki de harekâta karşıydı (Radek'in "biz" demesinin nedeni muhtemelen budur) ve XI. Kongre'de kimse tarafından yalanlanmadan bunu açıkladı; bu, o yıllarda tamamen kabul edilebilir bir şeydi. Kısacası, partinin sol kanadı harekâta karşıydı ve Lenin yanılmıştı.

Daha da ciddi meseleler dinleyicilere açık tartışmalarda masaya yatırılıyor ya da parti basınında ele alınıyordu: Kongre ve konferans tutanaklarında bunların örneklerine rastlanır. Lenin partinin üzerine çullanan sorunlarla uğraşan tek kişi değildi. Bu, zayıflığının, yayın organlarının ve kadrolarının düşük düzeyinin kesinlikle farkında olan, iyi örgütlenmemiş bir iktidar partisiydi. Özellikle yerel ve merkezî yönetici çevrelerinde "klikler"in ve iç kavgaların çoğalması da güç kaybına neden oluyordu. Ciddi sorunlardan biri de, yukarıdakiler ile aşağıdakiler arasında giderek büyüyen ve derin kırgınlıklara neden olan bir güç ve ayrıcalık uçurumunun oluşmasıydı. Bu, üyelerinin çoğu madden yoksulluk çeken eşitlikçi bir "yoldaşlar" partisinde özellikle rahatsızlık yaratan bir olguydu. Sorun parti örgütlerinde ve basınında açıkça tartışılıyor ve rahatsızlığın büyüklüğünün bilincinde olan liderler buna bir çare arıyordu.

Ama liderlerin bazen isteksizce girmek zorunda kaldıkları tartışmaların tek kaynağı tabandan yükselen feryatlar değildi. Liderlerin kendileri de gündeme siyasi ve toplumsal sorunlar getiriyor ve partinin kendini maruz bıraktığı tehlikelerin altını çizerek bunları herkesin önünde tartışıyordu. Politbüro üyesi Zinovyev'in XI. Kongre'de dile getirdiği görüşler buna tanıklık eder. Lenin bundan kısa bir süre önce, İç Savaş sırasında ve sonrasında "işçi sınıfı"nın yok olduğu alarmını vermişti. Zinovyev bunun artık sorun olmadığı görüşündeydi: İşçi sınıfı yeniden oluşmakta, sığınmak için gittiği kırsal kesimleri terk etmekteydi ve partiye katılmaya hazırdı. Onu kaygılandıran, okuması yazması kıt işçilerin ve diğer sınıflardan pek çok aday üyenin partiye akın etmesiydi. Büyük tehlike oluşturan yozlaşma tehdidini savuşturmak için, üye kabullerinin geçici olarak durdurulmasından –bir çeşit iç Thermidor'dan (benim terimim)– yanaydı. Sürgündeki Menşevikler bu tehdidin kapıda olduğunu düşünü-

yor, Zinovyev de bu görüşleri olduğu gibi dile getiriyordu: birkaç yıl sonra düşünülmesi bile imkânsız hale gelecek bir şey.

Yeni üye akını sonucunda parti içinde büyüyen toplumsal farklılaşma, çeşitli siyasi ve ideolojik akımların ortaya çıkmasına yol açıyordu. Menşevik liderlerden David Dallin'in Berlin'de yeni yayımladığı bir kitapta savunduğu tez buydu.[9] Dallin'e göre, Rusya'da parti ve ordu dışında hiçbir siyasi ve sosyal yaşam yoktu; bu nedenle, Bolşevizm'in dışarıdan tasfiye edilmesi imkânsızdı. Buna karşılık, parti içinde yaşanacak kendiliğinden bir süreç sonucunda bunun gerçekleşmesi mümkündü. Dallin gerçekleşecek her türlü bölünme, komplo ve entrikayı öngörüyordu. Köylü unsurlar ve çeşitli işçi ve küçük burjuva grupları yavaş yavaş bir çıkar bilinci duygusu ediniyordu. Entelijansiya doğasında olan ideolojik akımlar (demokratik, emperyal, revizyonist) üretme kapasitesine tekrardan kavuşuyordu. Bütün bunlar zamanı geldiğinde yüzeye çıkacak "ve siyasi tarih bunların siyasi kavgalarıyla dolacak"tı. Tamamı Zinovyev tarafından aktarılan bu görüşler kongre tutanaklarında yer alır. Dallin temizliğe gitmenin (partiden çıkarma anlamında) toplumdaki merkezkaç kuvvetlerin kaçınılmaz dışavurumu söz konusu olduğunda bir şeyleri değiştirebileceği düşüncesini alaya alıyordu. Zinovyev onunla hemfikir gibiydi. "Aslında partide, yalnızca iç mücadeleleri değil, ülkede yaşanmakta olan her şeyi –süregiden sınıf mücadelesinin büyün renklerini– yansıtan moleküler bir sürecin" yaşandığına inandığını belirtiyordu. Emek dünyasına yabancı her tür unsur partiye giriyordu, ama o hâlâ "proleter çekirdeğin" dayanacağını, partinin başlangıçtaki ideolojik taahhüdünü koruyacağını ve yabancı unsurların üstünlüğü ele geçirmesine engel olacağını umut ediyordu.

Zinovyev bu aşamada işçi demokrasisinin korunmasının parti yaşamı üzerinde sağlıklı bir etkisinin olacağını da düşünüyordu. "İşçi muhalefeti" (parti içindeki sendika liderlerinden oluşuyordu) demokrasinin olmamasından yakınıyor ve

9 D. Dallin, *Posle Voin i Revoliusii*, Berlin, 1921. (Yazar, kendisi de seçkin bir Rus bilim adamı olan merhum meslektaşımız Aleksandr Dallin'in babasıydı.)

bunu talepler listesinin başına yerleştiriyordu. Hatta "işçi demokrasisi"nin beyaz yakalıların partiden temizlenmesi ve entelijansiyanın susturulmasıyla güçlendirilmesini talep ediyordu: yaşayabilir bir parti yaratmak için sorunlu bir yöntem! Bunlar parti liderliği için kabul edilemez görüşlerdi. O dönemde işçiler, partinin tek temel direği olamayacak kadar düşük bir kültür düzeyine ve sınıf bilincine sahipti.

Aslında, partinin kısa dönemde bütün bu sorulara verebileceği ikna edici yanıtları yoktu. Tek yapabileceği, süreç üzerindeki hâkimiyetini yitirmeden NEP'e geçmek; partinin ve idari aygıtının çalışmasını iyileştirmek ve kuşkulu unsurları dışlarken sabırlı bir eğitim çalışmasına girişmekti. Bütün bunlar daha fazla merkezî denetim ve otoriterlik gerektiriyordu. İyi niyetlere rağmen, parti içinde bile demokratik hedeflere erişmek imkânsız görünüyordu. Gene de, partinin eski tüfekleri hâlâ üst kademelerde demokratik bir ruhu ve işleyiş tarzını koruma umudunu taşıyordu.

Eski tüfekler devrim öncesi ethos'a bağlı kaldılar. Onlara göre, parti üyeliği rahat bir kariyerin yolu değildi. Kendileri devrim ve İç Savaş sırasında ve İç Savaş'ın ardında bıraktığı yıkıntılar arasında, partinin hizmetinde ömür tüketmişlerdi. Pek çok liderin sağlık durumu kötüydü ve doktorları onları uyarıp artık bu tempoyla devam edemeyeceklerini söylüyordu. Pek çok örnekte, görevden çekilmeye ya da tedavi görmek için yurtdışına (çoğunlukla Almanya'ya) gitmeye hükümet kararıyla zorlanmaları gerekiyordu. Partiye İç Savaş sırasında katılan binlerce kişinin kelimenin dar anlamında eski tüfek olmadığı doğru olmakla birlikte, bunlar dava için büyük özverilerde bulunmaya hazır insanlardı. En inanmış üyeler için, kendi başına iktidar çok önemli değildi. Üyelik mükâfatı olan bir girişim değil, kelleyi koltuğa almayı gerektiren bir taahhüttü.

Bütün bu tartışmalar, Lenin'in düşünebildiği, konuşabildiği ve yazdırabildiği sürece devam eden radikal revizyonundan hemen önce ya da o sıralarda cereyan etti. Lenin XI. Kongre'de son kez kalabalıkların önüne çıktığında, otoriter yöntemlerden yana olanlara şiddetle yüklendi; daha bahsetmediğimiz bir

nokta. O yıllarda parti üyeleri, Moskova'nın dört bir yanında ve muhtemelen başka yerlerde de bulunan kulüplerde, partinin politikasının serbestçe eleştirildiği, hatta şiddetle kınandığı halka açık sayısız toplantıya katılıyordu. Bazı muhafazakâr partililer bu "sadakatsiz tutum"dan hoşlanmıyor ve Lenin'den, parti disiplinini çiğneyen bu etkinliklere bir son vermesini istiyorlardı. Bu "disiplinsizler"den biri (Riazanov) XI. Kongre'de salonda hazır bulunuyordu ve sertlik yanlıları, Lenin'den destek görmeyi umarak, 1921'de, partinin farklı gruplara ve alt gruplara bölünüp durduğu bir sırada parti içinde fraksiyonları yasaklamış olduğunu hatırlattılar. Lenin'in buna verdiği uzun cevap ikirciksizdi. 1921'deki olaya değinmedi, ama geçmişte parti içinde yürütülen esasa ilişkin pek çok tartışmanın örneğini verdi ve özgür tartışma olmasaydı partinin ayakta kalmış olamayacağını –şimdi de ayakta kalamayacağını– ileri sürdü.

Burada vurgulamaya çalıştığımız temel nokta şudur: Bolşevizm üyelerine görüşlerini ifade etme ve parti çizgisinin geliştirilmesine katılma hakkı tanıyan bir siyasi partiydi ve Lenin partiyi bu haliyle korumak istiyordu. Aynı kongrede yaptığı konuşmada, partinin mülki idareyi profesyonel bürokratlara, "devlet kapitalizmi"nin güçlerine ve kooperatif örgütlerine bırakarak, kendini idari işlerden kurtarması ve öncelikle siyasi liderliğe odaklanması gerektiğini de açıkladı.

Leninizm'in son versiyonunun esasları bunlardı. Lenin'in durumu telaşlandırıcı bulduğuna kuşku yoktur. Son söylevlerinde, demeçlerinde ve yazılarında, ölümünden sonra izlenecek politikanın özüne ve üslubuna açık ve kesin bir şekilde "Hayır" diyordu. Ve bunun tarihsel bellekten silinmesine imkân yoktur.

Bildiğimiz gibi, radikal bir devrime önderlik etmiş olan, ama iktidar ele geçirildikten sonra ılımlılığı savunan bu büyük şahsiyetin programı uygulanmadı. Partinin yaşadığı sorunlar, içinde barındırdığı akımlar ya da karşı karşıya olduğu tehditler üzerinde özgürce düşünme olanağı, kendine "Bolşevik" adını veren bu özgün tarihsel siyasi oluşumun ayrıcalığıydı. Çeşitli organları işlediği ve karar alma süreci, yetkilerin bu organlar

arasında bölünmesini öngören kurallara uyduğu sürece, ne Rusya'da ne de parti içinde kişisel bir diktatörlük vardı. Diktatörlük partinin elindeydi, Lenin'in değil. Sonunda tek bir kişinin eline geçtiğinde, partinin partisi kısa sürede sona erecekti.

Tek Partili Bir Sistem mi?

Eski parti kadrolarının ezici çoğunluğu hâlâ parti üyesiydi ve kendilerini böyle görmeye devam ettiler. Ama önünde sonunda artık başka bir yerde olduklarını fark ettiler. Lenin'in ölümünden kısa bir süre sonra, partiyi tanıyamaz hale geldiler ve tepkilerini ya örgütten ayrılarak ya yeni çizgiye ayak uydurarak ya da muhalefet akımlarından birine katılarak (ve bunun sonucunda hayatlarından olarak) gösterdiler. Sistemin tek parça halinde kaldığını biliyoruz, ama –sonradan görüldüğü üzere– partiye karşı kitlesel bir terörü ve artık devlete bağımlı sınıfların egemen olduğu sistemin ve partinin omurgasında derin bir değişimi içeren toptan bir dönüşüm pahasına.

Menşevikler (yurtdışından) ve parti içindeki bazı eleştirel sesler, siyaset tekelinin, parti içinde ve dışında gerçekleşen önüne geçilmez toplumsal farklılaşmayla çatışmasının kaçınılmaz olduğu düşüncesini ileri sürmeye devam ettiler. Dallin kısa ya da orta vadede bir iç patlama olmasını bekliyordu. Nitekim Stalin'in mutlak diktatörlüğü sırasında böyle bir şey olduğu söylenebilir. Ama bu, partinin iç çelişkilerinden kaynaklanan bir "iç patlama" değildi. Bunu 1902-1903 yıllarında ya da Sovyet döneminin başlangıcında yaşanan parti içi anlaşmazlık terimleriyle ve kategorileriyle betimlemenin anlamı yoktur. Siyaset sahnesi tamamen değişmişti. "Parti", "Bolşevik", "sosyalist", hatta "Leninist" gibi terimler hâlâ kullanılıyordu – ama artık tamamen farklı bir içerikleri vardı. Artık siyasi düzenin özünü belirleyen, tepedeki liderin patolojik karakteri ve otokratik iktidarının sağlamlaştırılmasıydı (Bolşevizm'e yabancı olgular). Hızlı sanayileşme ve kentlere doğru nüfus hareketleri muazzam değişimler yaratıyor ve büyüyen toplumsal farklılaşmayla birlikte yeni toplumsal eğilimler ve çıkarlar şekilleni-

yordu. Bütün bunlar, iktidardakilerin işini karmaşıklaştırıyordu. Stalin, aslında olumlu süreçler olan bu değişimlerde ve doğal farklılaşmada sürekli bir tehdit görüyordu ve uzun iktidarı boyunca kadrolara ve daha geniş toplumsal katmanlara karşı teröre dayalı bir savaş yürüttü. Politikasının, kişiliğinin paranoyak boyutunun güçlendirdiği irrasyonel özü buydu.

Mart 1923'te toplanan XII. Kongre partinin hâlâ devrimci ismini kullanmayı hak ettiği son kongre, 1924 yılı da "Bolşevizm"in sonunun geldiği yıl olarak görülebilir. Eski Bolşevik grupları birkaç yıl daha şu ya da bu şekilde olayların seyrini düzeltmek amacıyla artçı eylemlerde bulanacaklardı. Ama yeni üye akınları ve bu oluşumu tamamen farklı bir kalıba döken yeni örgütlenme yapıları, bunların kökleri Rus ve Avrupa sosyal demokrasisin tarihine dayanan siyasi geleneklerini ve örgütlenmelerini hızla bir kenara itecekti. Partinin bir aygıta dönüşme süreci (kariyerler, disiplin, kademeler, tüm siyasi hakların ilgası) 1924-1928 döneminin muhalefet hareketleri için mutlak bir skandaldı. Ama eski parti ölmüştü. Eski isimler ve ideolojiler kimseyi yanıltmamalıdır: Akışkan siyasi bağlamlarda, isimler cisimlerden daha uzun süre yaşar.

Rusya'nın Marksist sosyalizmin herhangi bir biçimine hazır olmadığı bütün Marksistler için aşikâr bir gerçekti. Ne var ki, yeni üye kitlelerini bu kuramsal sorunlar ilgilendirmiyordu. Onlar partiye kendilerine gösterilen hedeflere hizmet etmek için üye olmuşlardı; bu hedeflerden biri de, başlangıçtaki Bolşevizm'in tüm izlerini silmekti. İmkânsız sosyalizm bir süre incir yaprağı işlevi gördü. Yine de, incelediğimiz olaylar ve eğilimler "sosyalizmin yenilgisi" olarak görülemez, çünkü en başta, ortada sosyalizm diye bir şey yoktu. Harap durumdaki Rusya ne Miliukov'un anladığı şekliyle demokrasiye, ne de Lenin ve Troçki'nin gayet iyi bildikleri gibi sosyalizme uygundu. Bu koşullarda, eski kadrolar ne ideolojilerini ne de ethos'larını paylaşan yeni üye seli altında boğulup gittiler. Dünyanın dört bir yanında sosyalizm ve Bolşevizm düşmanları tarafından kıyasıya eleştirilen iktidar partisi, ilk baştaki yaftalarını korurken, bir yandan da yeni gerçekler ve hedefler için kendini yeniden yarattı.

Bu açıdan bakıldığında, Lenin'in son yazıları, tümüyle farklı bir yaratığın ortaya çıkmasını önlemek amacıyla Bolşevizm'i yeniden temellendirmeye yönelik bir girişimi temsil eder. Lenin, hasımlarının prekapitalist mutlakıyetçi devlet biçimlerinden esinlendiklerini ve bu gerilemeye Rusya'nın siyasi kültürünün, İç Savaş sırasında yetişen kadroların niteliğinin ve siyasi deneyimden yoksun ya da çok az deneyimli eğitimsiz yeni üyelerin partiye akın etmesinin yol açtığını anlamıştı. Ülkenin geriliği, keza, ekonomik büyümeyi hızlandırma zorunluluğu hiç de anlamsız olmayan "güçlü bir devlet"in inşası için mümbit bir zemin oluşturuyordu; güncel politikaları ne olursa olsun, bu devlet ülkelerine bağlı insanları kazanabilir, hatta bir ideal işlevi görebilirdi. Geriliğin, emperyal bir geçmişe ve potansiyele sahip bir ülkeye ket vurduğu ve daha ileri ülkelerin uyguladıkları güçlü baskının halkı ülkeyi savunmak için aynı yoğunlukta bir seferberliğe sevk ettiği koşullarda, bu daha da doğrudur. Böyle bir atmosferde, "despotik bir rejim"in oluşması, derhal, "güçlü bir devlet"in kurulmasından tümüyle farklı bir şey olarak algılanmadı. Lenin aradaki farkı görmüş, bunun adını koymuş ve gerçek suçluları teşhis etmişti. Ne var ki, kahramanlık yıllarından kalma bir zamanki yoldaşlarının çoğu, kibarca söylemek gerekirse, onu anlamadı. Ve Bolşevizm, kurucusunun ölümünden kısa bir süre sonra sahneyi terk etti.

22

Çarpık Bir Modernlik

Sistemin temel dayanağı olacağı varsayılan yapıdaki kurumsal çürümenin üzerinde durduk. Bu bölümü tümüyle toplumsal dinamiklere, değişim ve ilerlemelere ayıracağız. Burada da çatışmalarla karşılaşacağız ve zamanı geldiğinde bunları ele alacağız.

Miras alınan geriliğin derinliğinin ve hedefin karmaşıklığının, Birinci Dünya Savaşı ve İç Savaş'ın sebep olduğu ciddi gerilemeyi ne kadar ağırlaştırdığını vurgulamıştık. Zaten krizin pençesinde olan bir ülkede, böyle bir gerileme yeniden inşa ve toparlanma işini daha da güçleştiriyor ve büyük sopaya –yani devlete– başvurulması için yapılan baskıyı artırıyordu. Bununla birlikte, NEP'i, getirdiği canlılığı ve çok daha uzun bir süre devam ettirilmesinin getireceği faydayı (Lenin ile Troçki'nin NEP'i başlatırken paylaştıkları bir beklenti) göz önüne alıp bu iddiayı biraz yumuşatmak gerekir. Kısa ömürlü NEP, o sırada Rusya'nın önünde bulunan alternatifler konusundaki tartışmayı hâlâ beslemektedir (perestroyka sırasında, bazıları bunun Sovyet sonrası dönem için bir model olarak kullanılabileceğine bile inanmıştı). Açıktır ki, hazır alternatiflerden biri, ülke tarihinde –yakın tarihli felaketlerin daha da mümbitleştirdiği– mümbit bir zemin bulan (sürekli vurguladığımız gibi) azman bir despotik devletti. 1921'de ülke Birinci Dünya Savaşı

öncesinde olduğundan daha da yoksullaşmış ve Batı'nın daha da gerisine düşmüştü: acı bir şekilde hissedilen bir gerçek. Kırsal, kentsel ve bürokratik bileşenler arasındaki "tarihsel mesafe" daha da açılmıştı. Lenin'in ölümünden sonra ülkeyi modernleştirmeye girişenler, işe, 1917'de iktidara geldiklerinde bir devlet kurup ülkeyi parçalanmaktan kurtaran ve gelecek için büyük şeyler planlayan devrimcilerin orijinal siyasi örgütlenmesini iğdiş etmekle başladılar. Artık, hızlı ekonomik kalkınmayı, daha da öne çıkarılan bir siyasi arkaizm biçimiyle birleştiren kendi yöntemlerine öncelik tanıyorlardı; bu, kimi yorumcuları, Stalinist devleti nitelemek için "tarım despotizmi" terimini kullanmaya yönelmiştir. Her durumda, onyıllar boyunca ülkenin yazgısını etkileyecek içinden çıkılmaz bir durum yaratan, modern olmayan modernleştirici bir devlet olgusuyla karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.

Bu düşünme biçimi, Sovyet olgusunu bir bütün olarak tarihsel güzergâhı içinde anlamaya çalıştığımızda da işe yarar. "Modern olmayan modernleştirici" kategorisinin taşıdığı çelişki devam etti ve Stalin'in ölümünden sonra kendini çeşitli kisveler altında gösterdi. Devlet faaliyetinin modernleştirici boyutu (sanayileşme), ilgili insan kitlelerine, bazı güçlü dizginlerle kısıtlanıyor olsa bile genel bir özgürleşme getiren bir dizi gelişme doğurdu (kentleşme, eğitim, yukarı doğru toplumsal hareketlilik). Sovyet bilmecesinin anahtarlarından biri, özgürleşme ile bunu köstekleyen faktörler arasındaki etkileşimde yatar.

Terimin standart anlamıyla kalkınma, milyonlarca köylüyü kentlere getirmeden ve ayrıcalıklı azınlıklar ile daha geniş nüfus kitleleri arasındaki uçurumu kısmen kapatmadan gerçekleşemezdi. Böyle bir dinamik, devrimin plebyen ruhuyla ve karakteriyle uyumluydu. Sovyet toplumsal kalkınması, dönemler –yirmili yıllar, Stalin dönemi ve sonrası– itibarıyla değişen önemli sonuçlarla, aslında çok kapsamlı ve derindi. Sadece çıplak gerçeklere eğilip aşağıda kullandığımız kaynaklarda bazen mevcut olan ideolojik imalarından uzak durduğumuz sürece, burada, sıkça kullanılan, bazen de eleştirilen "modernlik" terimini kullanabiliriz.

Bu kaynaklardan biri, Rus tarihçi ve istatistikçi B. N. Mironov tarafından bir süre önce yayımlanan iki ciltlik Rusya toplumsal tarihidir.[1] Mironov'un yaklaşımı esas olarak antropometrik verilere dayanmakla birlikte, toplumsal faktörlere de geniş bir yer verir. Kitap analiz ve bilgi açısından çok zengindir. Gene de, okurlar, Mironov'un bazı savlarının son derece öznel ve metaforik karakteri konusunda dikkatli olmalıdır. Biz, bu savlara yer yer tepkimizi göstereceğiz, ama esas olarak yorumlamadan geçeceğiz.

Mironov'un "Batı"yı sadece bir model olarak değil, tarihsel gelişmeyi ölçmek için mutlak bir kıstas olarak benimsemesi dokunaklı bir naiflik taşır. Ben bulgularını aktardıkça, okurlar bunu kendileri yargılayabilirler. Söylenen özetle Rusya'nın Batı olmadığıdır. Ama sadece Doğu'nun Batı'ya kıyasla sahip olmadığı şeyleri saymak yetmez. Doğu (aslında birçok Doğu vardır) yüzyıllar boyunca devletler kurmuş, problemler çözmüş ve kültürler üretmiştir; dolayısıyla şeyleri içeriden de incelememiz ve sadece olmayan şeylere atıfta bulunmamamız gerekir.

Gene de, Mironov'un SSCB'nin "modernlik" denebilecek şeye doğru ilerleyişi hakkındaki genel görüşü gerçekçidir ve ustaca savunulmuştur. Ona göre, bir ergen bir yetişkinden nasıl farklıysa Rusya da Batı'dan öyle farklıydı: heyecanlı, aşırı hareketli, özdenetimsiz, ihtiyatsız, denemeye meraklı, saf ve taleplerinde ödünsüz, ama aynı zamanda, doğal bir merakla dolu ve yeniliği sindirme becerisine sahip. Unutulmamalıdır ki, bir ergen "gelişmemiş bir yetişkin" değildir. Ruslar Batı kurumlarını becermedikleri için değil, bunlara ihtiyaç hissetmedikleri için geliştirmediler. Batı'da değerli olan ne varsa er ya da geç Rusya'ya ulaştı (20. yüzyılın başında değilse bile sonunda).

Mironov, Batı'da gözlediğimizin çok ötesine geçen, toplumsal bilincin laikleşmesi hususunu öne çıkarır: Rus değer sistemi tamamen laikleşmiş ve dünyevileşmişti. Kadınları küçük

1 B. N. Mironov, *Sotsial'naia Rossia*, St. Petersburg, 1999, s. 341-356.

yaşta ölmeye mahkûm çocuklar doğurmanın ağır yükünden kurtaran demografik bir devrim gerçekleşmişti. Toplumsal yapı modern bir boyut kazanmıştı: Toplumsal hareketlilik yüksek düzeylere ulaşmış ve toplumsal sınıflar dışa açılmıştı. Bir bütün olarak toplum Batı değerlerinin ve davranış normlarının etkisine daha açık hale gelmişti. Çocuklara verilen önemin artması ve kadınların erkeklerle yasal eşitliğe ve daha yüksek bir toplumsal statüye kavuşmasıyla bir çekirdek aile modeli ortaya çıkmıştı. Kentleşme ilerlemişti: Ülke esas olarak kentli olmuş ve kent sakinleri kentsel tüketim kalıplarına yönelmişti. Kırsal kesim de dâhil olmak üzere, insanlar otomatik olarak kırsal-cemaatçi toplumsal örgütlenme biçimlerinden daha karmaşık farklı örgütlenme biçimlerine geçmişti.

O halde, Sovyet döneminin sonuna gelindiğinde, modernleşme Batı'daki modeller doğrultusunda büyük bir ilerleme kaydetmişti. Sağlam bir sosyal güvenlik sistemi kurulmuştu (emeklilik, tıbbi bakım, gebelik ve aile yardımları); bu liste, bir bütün olarak eğitim ve entelektüel kültürdeki dikkate değer gelişmeyle tamamlanabilir. Bunlara ilaveten, imparatorluk hukuken bir konfederasyon oldu ve Slav olmayan uluslar gerçek bir gelişme gösterdi. Rusya'da "disiplinli" bir toplum (Mironov, Foucault'nun terimini kullanır) ancak Sovyet döneminde ortaya çıktı ve bu olgu, Sovyet sonrası rejime geçiş sırasında devrimci bir patlamayı önledi. O halde, genel olarak bakıldığında Rusya ile Batı arasındaki mesafe azalmıştı ve ülke artık gelişmekte olan dünyanın parçası değildi. Mironov, bu modernleşmeyi gerçekleştirmek için başlangıçta kullanılan yöntemlerin tabii ki farkındadır. Ama sonucun dikkate değer olduğunu vurgulamakta haklıdır. Ben olsam buna bazı başka noktalar da eklerdim: kişisel maddi güvenlik, kütüphaneler, geniş bir okur kitlesi, genel olarak sanata özel olarak şiire gösterilen ilgi, bilimin önemi. Mironov, benim bilmediğim nedenlerle, 1991'den beri bütün bu gelişme göstergelerinin hatırı sayılır derecede gerilemekte olduğunu kaydetmemektedir; oysa bunlar, Sovyet olgusunun ve mirasının daha iyi anlaşılması için zorunlu bilgilerdir.

Mironov bundan sonra, Batılı araştırmacılardan ödünç alınmış bir yönteme başvurur: Ülkenin sosyo-ekonomik durumundaki iniş çıkışların iyi bir göstergesi olduğunu düşündüğü antropometrik ölçütlerin kullanılması; örneğin, zorunlu askerlik hizmetini yapmakta olan erlerin boyları. Bu şekilde, erkeklerin boy ortalamasının 1850'lerden itibaren (Kırım Savaşı nedeniyle) düşmeye başladığını ve serflerin özgürlüklerine kavuşmalarından sonra düşmeye devam ettiğini saptar. Kriz otuz yıl sürmüş ve başlıca kurbanları, savaşın ve vergilerin ağır yükü altında tükenmenin eşiğine gelen köylüler olmuştur. 1880'lerde nüfusun biyolojik durumu biraz iyileşmiştir. Çeşitli veriler (bunların tamamı güvenilir değildir) 1850-1890 arasında beslenmenin kötüleştiğini, ama ondan sonra 1910'a kadar düzeldiğini gösterir. 1850-1890 arasında ölüm oranı yüksek ve kararsızdır, ama tıptaki ilerlemeler sayesinde 1890'dan itibaren düşer. II. Aleksandr'ın reformlarından sonra, genç erlerin fiziksel durumundan hareketle, Rus halkının durumunun kötüye gidişi üzerinde çok konuşulmuştur. 1880'lerden itibaren iyileşmeler başlasa da, bu yakınmalar yüzyılın sonuna kadar devam edilmiştir. Mironov'un kitabında yer verdiği, P. R. Gregory'nin 1885-1913 dönemine ilişkin millî gelir tahminleri 1880'lerin ikinci yarısından itibaren kişi başına tüketimde bir artış olduğunu gösterir.

1927'de (bunu daha sonra yayımlanan güvenilir verilerden biliyoruz) halk, Birinci Dünya Savaşı ve İç Savaş'ının yıkımlarını geride bırakıp belini doğrultmuştu. Silahaltına alınan erlerin boy ortalaması kentlerde 1,676 m, kırsal kesimde 1,675 m'ydi. Ağırlık ortalamaları ise sırasıyla 61,6 ve 61,9 kg'ydi. Beden kitle endeksi (ağırlık-boy oranı) kentlerde 22, kırsal kesimde 22,54'tü. Bu, Mironov'un "iyi bir biyo-statü" dediği şeye işaret eder. O halde, beklenebilecek olanının tersine, yeni doğanların boyu İç Savaş'ın sonu (1920) ile altmışlı yılların sonu arasında (hatta 1985-1991 döneminde) uzamaya devam etti; bu, otuzlu yılların ve İkinci Dünya Savaşı'nın bu bakımdan bir etkisi olmadığı anlamına gelir. 1936-1940 kuşağından başlayarak, boy ortalamasındaki artış kentlerde kırlardaki kadar hız-

liydı. Çeyrek yüzyıllık bir süre içinde ortalama (farklı kategorilere göre) 47-61 mm yükseldi: o zamana kadar görülmemiş bir artış. Bu, Sovyet döneminde kentlilerin, muhtemelen de köylülerin "biyolojik statü"sünün sürekli iyileştiği anlamına gelir.

Mironov, "Devletin yaşam standartlarını sürekli düşürdüğü bilinirken, bu nasıl olabilir?" diye sorar. Hipotezi, otuzlu ve ellili yıllar arasında SSCB'de, iç, kısmen de dış kaynaklar sayesinde aile başına düşen gelirin dört yoldan arttığı yolundadır. Doğum oranları, buna bağlı olarak da çocuk yetiştirme giderleri hızla düşmüştür. Aynı şekilde, genel olarak nüfusun, özel olarak da çocukların tıbbi giderleri azalmıştır. Önceden çalışmayan pek çok kadın, artık daha az çocuklu olduğu, muazzam bir işgücü talebi bulunduğu ve devlet kreşler ve yuvalar açtığı için çalışmaya başlayabilmiştir. Nihayet, daha iyi bir servet dağılımı "biyo-statü"deki bu iyileşmeye de katkıda bulunmuştur. Bunun çok ilginç, ama yeterince incelenmemiş bir konu olduğunu eklemeliyiz.

Bütün bunlar, Rusya'da 1920-1961 arasında (Batı'da yüzyıl başında) gerçekleşen demografik devrim çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu devrime doğum oranlarındaki kesin düşüş (ana babaların kendi arzuları doğrultusunda), enfeksiyon hastalıklarıyla daha iyi mücadele ve çocuk ölüm oranlarındaki azalma damgasını vurmuştur: kısacası, daha modern, daha rasyonel ve ekonomik bir nüfus artış örüntüsü.

1861 reformlarının ertesinde de doğum oranlarında belli bir düşüş gözlenmişti. İki dünya savaşının ve bir iç savaşın yıkımları da ek bir düşüş nedeniydi. Yirmili yılların ortalarına gelindiğinde, savaş öncesi doğum oranları yeniden tutturulmuştu. Yirmili yılların ikinci yarısında, otuzlu yıllarda da devam eden bir düşüş eğilimi gözlendi. 1941'de doğum oranları 1925'teki rakamın %25 altındaydı. İkinci Dünya Savaşı düşüşü daha da artırdı. Ne var ki, barıştan sonra savaş öncesi oranlar yakalanmadı. 1949'da biraz yükseldikten sonra, doğum oranlarına güçlü ve geri döndürülemez bir düşüş eğilimi yerleşti. İki rakam, bu olgunun boyutlarını gösterir: Rusya'da yirmili yıllar-

da binde 206 olan doğum oranı, altmışlı yıllarda binde 29'a düştü. Bunun başlıca nedeni, Rusların özellikle kürtaj yoluyla (dünyadaki en yüksek oran) çocuk sayısını sınırlama arzusuydu. Evlenme yaşını geciktirme eğilimini, boşanma oranını ve evlenmeyen kadınların sayısındaki artışı da hesaba katmak gerekir.

Doğum oranlarındaki bu düşüş eğilimini, ölüm oranlarındaki olağanüstü bir düşüş (1850'lerde binde 39,8, 1900'de binde 30,2, 1920'lerde binde 22,9, 1960'larda binde 7,4), ortalama ömürde buna tekabül eden bir artış (1838-1850'de 28,3 yıl, 1896-1897'de 32,34 yıl, 1926-1927'de 44,35 yıl, 1958-1959'da 68,59 yıl) ve emekli sayısında orantılı bir artış dengeliyordu. 1926'da, çalışabilir durumda her 100 kişiye karşılık çalışan nüfusa dâhil olmayan 92 kişi (71'i çocuk, 16'sı emekli) vardı; 1959'da faal olmayan nüfus rakamı 100'de 74'tü (53 çocuk, 21 emekli). 1926-1959 arasında ortalama rakam aile başına %20 azaldı. Ve iş göremez durumdakilerin çoğuna emekli aylığı ödendiğinden, aileler de buna bağlı olarak yardım görüyordu. Dolayısıyla, bütün olarak ele alındığında, toplum ve aileler ölüm oranlarının düşmesinden ve iş hayatının uzamasından yararlandılar. Mironov, "çoğalma sürecinin rasyonelleşmesi" olarak adlandırdığı demografik devrimden herkesin kazançlı çıktığı sonucuna varıyor.

Bu modern çoğalma modeli, başta kadınlar olmak üzere bireylerin ve ailelerin bütün yaşam çevrimini rasyonelleştirdi. Geçmişte evlenme çağından menopoza kadar kadınların sırtına muazzam bir yük bindiren üreme işlevleri, artık yaşamlarının daha dar bir dilimiyle sınırlanmıştı ve bu, çalışmalarına ve aile gelirini artırmalarına olanak veriyordu. Nitekim kadınlar bütün kilit sektörlerde işgücünün önemli bir bileşeni haline geldiler. 1970'e gelindiğinde, kadınların eğitim düzeyi genelde önemli ölçüde yükselmişti; teknik mesleklerde daha yüksek oranlarda temsil ediliyor ve bilimsel araştırmada güçlü bir varlık gösteriyorlardı. Mironov "Dünyadaki başka hiçbir ülkede iş ve kültür dünyasına bu kadar yüksek düzeyde bir kadın katılımı görülmemiştir," diye vurgulamakta haklıdır.

Ama esas olarak doğru olmakla birlikte, bunun aşırı bir bö-bürlenme izlenimi uyandırdığına işaret etmek için burada biraz durmamız gerekiyor. Sovyet kökenli pek çok sosyolojik araştırma, son derece gerçek bir olgu olan kadın özgürleşmesine gölge düşüren iki sınır olduğunu göstermiştir: kadınların iktidar yapısındaki salt simgesel mevcudiyeti ve kentli ailelerde de görülen direngen bir patriarkal sistem. Ev aletlerinin kıtlığı bu ikinci sorunu ağırlaştırıyordu. Ağır bir işgününün ardından eve dönen kadınların önünde daha en az üç saatlik ev işi oluyor ve bu, yaygın müzmin yorgunluğu daha da artırıyordu. Altmışlı yıllarda devlet ev aletleri üretimini ve arzını artırmak için "kahramanca" çabalar gösterdi ve tatmin edici sonuçlar elde etti. Ama bu, kadın eşitliğinin önündeki büyük engeli ortadan kaldırmak için yeterli değildi.

Bu kayıtların dışında, kadın özgürleşmesinin göstergeleri yadsınamaz ve Mironov gerek ülkenin toplumsal yapısında meydana gelen değişimleri, gerek benim "yeni toplum" dediğim şeyin oluşumunu –rekor bir süre içinde ve geçmişteki yıkımlara rağmen– daha iyi değerlendirmemize büyük katkılarda bulunmuştur. Demografik verileri bir sonraki bölümde de incelemeye devam edeceğiz, çünkü bunlar sahici bir özgürleşmeyi gösterseler de, bazı daha karanlık gerçekleri de yansıtmaktadırlar.

Şimdilik, Mironov'un betimlediği, Sovyet toplumuna özgü ve çok iyi bilinen, ama hiçbir zaman derinlemesine incelenmemiş olan ve Bilimler Akademisi üyesi saygın sosyolog Tatyana Zaslavskaya'nın önemini vurguladığı bir olguyu anmakla yetinelim. Mironov "Nüfusun büyük bölümünün gelirlerinin belli bir ortalama etrafında eşitlenmesi, Sovyet toplumunun seferber edebileceği bir başka iç yedek oluşturdu," demektedir. Hatta daha da güçlü bir iddiada bulunarak, toplumsal gruplar arasında gelir eşitsizliğinin azalmasının nüfusun "biyolojik statüsü"nün iyileşmesine katkıda bulunduğunu belirtmektedir: Bir toplum ne kadar yoksulsa "biyolojik statüsü" eşitsizliklere o kadar yatkındır. Elimizde SSCB'deki bu eşitsizlikle ilgili güvenilir bir değerlendirme yok, ama devletin mad-

di eşitsizlikleri azaltmak için çok çalıştığını ve bunda tartışmasız başarılı olduğunu biliyoruz. Erlerin boyu gibi göstergeler üzerinde, olağanüstü kentleşme oranı (1921'de %15 olan kentli nüfusun oranı 1961'de %50'ye yükselmiştir) kadar, yüksek nüfus hareketliliği ve farklı bölgelerden ve kültürlerden insanlar arasındaki karma evlilikler de olumlu etkilerde bulunmuştur. Sistem vatandaşlarına Batı ülkelerininkinden çok daha düşük bir yaşam standardı sunsa da, Rusya'daki erkeklerin boyunun en azından seksenli yıllara kadar, neredeyse gelişmiş ülkelerdekine eşit bir tempoda uzamaya devam ettiği bir vakıadır.

Mironov'un çalışmasından, her şeyden önce, "biyolojik statü"nün iyileşmesinin –ve buna neden olan faktörler bütününün– sistemin "sırrı" (muhtemelen sistemin kendisinin farkında olmadığı bir sır) olduğu görüşünü koruyacağız. Ve bugün nüfusun "biyolojik statüsü" kuşkuya yer bırakmayacak şekilde kötülemekte olduğuna göre, bu, pek çok Rus yurttaşının merhum Sovyet sistemine duyduğu özlemin bir açıklaması olabilir.

23

Kentleşme: Başarılar ve Başarısızlıklar

Değişen toplumsal manzaraya (bürokrasi, siyaset, ekonomi ve yasaların uygulanması hep bu manzaranın parçalarıdır) yönelttiğimiz sabit dikkat, kentleşmiş ve modernleşmiş olan ile kendini gerçekten modernleştirmeden kentleşmiş olanı birbirinden ayırmamıza olanak veren bir analiz çerçevesi sunar. Önemli bir konu olan gelir eşitliği daha fazla araştırılmayı hak ediyor. Ama göreli eşitlik ve bununla beraber, geniş nüfus dilimleri arasındaki duvarların alçalıp sınıf farklarının azalması, sözgelimi, ekonomik eşitsizliğin sistemin ethos'unun parçası olduğu ABD'ye göç etmiş Rus göçmenlerin özlemle anımsadıkları tartışılmaz gerçeklerdi.

Mironov'un bu olguya ilişkin olumlu değerlendirmesi, Batı modeline uygunluk temelinde tanımladığı kendi modernlik anlayışıyla çelişir. Dahası, kırsal geçmişin mirası olan Rus "cemaat ruhu"nun (*obshchinnost'*) yok oluşunu, ülkenin "olgunluğu"nun bir işareti olarak görmesine yol açar. Ama Rus yurttaşlarının sağlığı, fiziksel gelişmesi ve manevi huzuru üzerinde böylesine olumlu bir etki yaratan eşitlik ve hemşerilik duyguları, "modern olmayan" cemaat ruhunun parçası değilse neydi? Modern toplumlarm bu ruhtan kurtulmuş olmaları gerçekten iyi bir şey midir? Kentli kitleler arasında yaygın bir ol-

gu olan yalnızlık, bir tek "cemaat ruhu"nun derman olabileceği toplumsal atomlaşmanın sağlıksız bir ürünüdür.

Buraya kadar esas olarak "mekanik değişimler" –yani kendi başına karmaşık bir olgu olan sürekli göç dalgaları– üzerinde durduysak, kentleşmenin "hareketlilik" sözcüğüne yeni bir içerik kazandırdığını anlamak önemlidir. Bu, adres ya da işyeri değiştirmekten ya da oradan oraya gitmekten ibaret değildir. Artık kentsel olan bir çevrede, terimin geleneksel mekânsal anlamıyla yan yana getirildiğinde daha iyi anlaşılan bir toplumsal, kültürel, ekonomik ve psikolojik hareketlilik söz konusudur.

Kentleşmenin karmaşıklığı ve dönüştürücü gücü, yeni iletişim kanalları aracılığıyla dolaşan, kitleleri bilgi ve haber seline boğan, yenilikçiliği, eğitimi ve entelektüel yaratıcılığı ödüllendiren ve nihayet, insanların kişisel yaşamlarında yeni ihtiyaçlar ve yeni varoluş anlayışları doğuran yığınla fikir üretmesinden oluşuyordu. Bütün bunlar, değişimin yavaş olduğu, toplumsal dünyanın bir köyden ibaret olduğu –dolayısıyla hâkim olunması kolay (herkes komşularının yaşamının ayrıntılarını bilirdi), toplumsal gerçeklikle derin bir tanışıklık duygusu veren ve doğanın çilveleri karşısında kaderciliği teşvik eden– geleneksel Rusya'nın kırsal ritimlerinin onlarca ışık yılı uzağındaydı. Kırsal kesimde kural olan geleneklere tutunma, sınırlı hareketlilik ve dar ufuklardı (genellikle kelimenin coğrafi anlamında). Doğru dürüst bir okul eğitimi ve geçiş evreleri olmadığından, bu kırsal uygarlık, eğitimli olmanın, mesleki becerileri geliştirmenin ya da meslek değiştirmenin kaçınılmaz olduğu büyük kentlerle ve kentsel yerleşimlerle yüz yüze gelmek için gerekli donanıma sahip değildi. Kente yeni gelenler, her tür bildik geleneksel toplumsal düzenlemeyi durmadan alt üst eden, sersemletici bir itikat, kişilik, giyim tarzı, bilgi, haber ve değer çeşitliliğine maruz kalıyordu. Atomlaştırıcı etkiler ve toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel, her türden yeni ve farklı ilişki ağlarına girme teşvikleri, geleneksel sosyo-kültürel dünyayı tehdit ediyor, zaman zaman da bu dünyanın inatçı direnişini kırıyordu.

Ama tehdit altında olan sadece kırsal dünya değildi. Kentsel toplum da, en başta, sırf yönetilmesi gereken tamamen farklı yeni bir tüzel varlık olduğu için, devlete muazzam bir baskı uyguluyordu. Üstelik bu toplum henüz oldukça genç ve kendi kendini düzenlemekte deneyimsizdi ve eski geleneklerin ağır yükünü taşıyordu. Bu nedenle, kentleşme sürecini yeni bir toplumun oluşumuyla eşdeğer görmek yerindedir ve bugün itibariyle bunun aşikâr olduğu söylenebilir. Geçiş dönemi bir yarı yol evresinden söz etmeye izin verdiği sürece, eski kırsal ve yeni kentsel dünya bir arada yaşadı, eski gelenekler ve zihniyetler, başkentlerin karmaşası ve "bilimsel kentler"in karmaşıklığıyla harmanlandı. Devlet ve belli başlı kurumları, tümüyle heterojen gruplardan gelen ideolojik ve siyasi baskı altında ve eşzamanlı olarak "farklı yüzyılları" yönetiyordu. Kültür ve zihniyetler arasındaki, bu aşamada siyaset ve devlet alanına yansıyan karmaşık etkileşim, devletin simgeler bütününde ve iktidarını icra ediş biçiminde olduğu kadar halkın devlet iktidarına tepkisinde de izi saptanabilecek bir dinsel ve laik unsurlar karışımı üretti. Stalin kültü, öldüğünde halktan yükselen üzüntü dalgası, otoriter bir hükümetin derinden kabullenilişi, Nikita Kruşçev'in temsil ettiği fenomen (sadece liderlik tarzı değil, aynı zamanda, halkta ve entelijansiyada ortaya çıkardığı yaygın protestolar) hep büyük değişimler geçiren bir kültürel ve toplumsal manzaraya işaret ediyordu. Kentleşme ilerliyor ve kentli toplum baskın yaşam tarzı haline geliyordu.

Geçmiş geleneklerin ve pratiklerinin kalıntıları ne olursa olsun, kentleşme toplumu dönüştürdü ve bu yeni olguya ayak uydurmaya zorladı; aksi takdirde ülkenin yönetilmesi ve kalkınması mümkün olamazdı. Başka türlü söylersek, devlet ve hükümet sistemi, kendi başına bir hareketlilik edinmek ve tamamen farklı bir tarihsel gündeme yanıt vermek zorundaydı. Şimdiye kadar işaret ettiğimiz değişimler –özellikle baskı alanında– yeni gerçeklerin devlete dayattığı görevlerin karmaşıklığına bir tepkiydi: Eski cebir ve seferberlik yöntemleri artık uygun değildi; yeni yöntemler gerekiyor ve üzerinde dikkatle düşünülmüş yeni stratejilerin benimsenmesi icap ediyordu.

Problemler sık sık kendiliğinden gelişiyor ve bunları çözmek için halkla pazarlık etme becerisi ve esneklik göstermek gerekiyordu. Ama bürokratik otoriteler, çoğunlukla bağımsız ve yola gelmez yeni kentsel labirenti yönetme işinin acemisiydi. Modernleşmeyle el ele giden kentleşme, toplumsal davranışlarda yeni trendler ve devlet politikasının büyük ölçüde gözünden kaçan spesifik bir "kaynak" bolluğu yaratıyordu. Bu muazzam dinamik enerji yoğunlaşmasına, ağırlıkla kırsal bir nüfusu ve görece küçük bir kentsel kesimi yönetmek için kullanılan yöntem ve aygıtlarla hâkim olmak mümkün değildi. Bu özel durumda, "tarihin çağrısı", devletin bu yeni gerçekliğe uyum sağlamasını ve kentsel toplumun dinamik güçlerine hareket serbestisi tanımak ve fiilen yetkili olduğu alanlara yoğunlaşmak üzere kendini dönüştürmesini gerektiriyordu.

Bu açıdan bakıldığında, Kruşçev döneminin başlarında ceza infaz, iş ve eğitim politikaları ile toplumsal politika alanlarında gerçekleşen değişimler (bunları İkinci Kısım'da incelemiştik) doğru yönde atılmış ümit verici adımlardı. Bunlar, sistemin, bir bütün olarak toplumda meydana gelmekte olan dönüşümü tanıdığına işaret ediyordu ve toplum ile devlet aygıtı arasındaki yeni ilişki biçimlerinin doğmasına yol açtılar. Bu süreç toplumun ve rejimin demilitarizasyonuyla peş peşe ilerledi. Ekonomik ve toplumsal faktörlerin üst üste binmesi son derece karmaşık bir hal aldı ve devlet bu duruma yeni ihtiyaçlara ve ruh hallerine uyum sağlayarak yanıt vermeye çalıştı. Çalışma dünyası ile devlet arasındaki ilişkiler sık sık, daha önce de andığımız, "Siz bize öder gibi yapıyorsunuz, biz de çalışıyor gibi yapıyoruz," esprisiyle, işçilerin bakış açısından özetleniyordu. Bazıları bunu gerçeğin ta kendisi olarak alıyordu ve sadece esprili bir saptama olduğu halde, bir miktar hakikat payı içerdiğini düşünüyordu; yani, ilgili tarafların düşük yoğunluklu, düşük verimlilikli bir ekonomiyi yönetme konusunda anlaştıkları, hiçbir zaman imzalanıp resmen onaylanmamış zımni bir toplumsal sözleşmenin varlığı yadsınamazdı. Bunun çok sayıda sonucu oldu. Birincisi, işyerlerinde, hatta toplum genelinde çıkan çatışma sayısının görece düşük kalmasını sağladı. Ama bu aynı za-

manda, insanları yasal ya da yarı yasal çeşitli özel faaliyetlerle (özel tarlalar, yarı zamanlı ikinci işler) ek gelir elde etmenin yollarını bulmaya teşvik eden oldukça düşük bir yaşam standardı anlamına da geliyordu. Ve bu olgunun da, ilgili tüm taraflar için ille de olumsuz olması gerekmeyen sonuçları oldu.

Artık daha eğitimli ve koltukları daha sağlam olan idari katmanlar ise, operasyonun resmî yanının başarısı için kaçınılmaz olan –yasadışı ya da müsamaha gören– bir dizi girişimde bulundular. Zaman zaman, yolsuzluk ve karaborsa gibi kesinlikle suç niteliği taşıyan işlere bulaştılar. Bakanlık kuruluşları ve işletme yönetimleri, planlama otoritelerinin saptadığı hedeflere yaklaşmak için, bir dizi savunma önlemiyle kendilerini korumayı öğrendiler. Gerçekte, gayri resmî kurallara dayalı bir sistem kurdular: İzinsiz mal, üretim aracı ve işgücü rezervlerinin oluşturulması, gerekli malzemeyi resmî kanallar dışından edinmek için *tolkachi* ("iş bitiriciler") ve diğer aracıların kullanılması, resmî soruşturmaların ya da politikaların sabote edilmesi ya da göz ardı edilmesi ve nihayet, zirvede güçlü müttefik ağlarının ve lobilerin oluşturulması. Bu idari kuruluşlar partinin (ya da başka herhangi bir makamın) gerçek denetiminin dışında kalıyordu ve devlet iktidarının neredeyse fiilî sahibi durumundaydılar.

Kentleşmiş bir toplumun ve devletleştirilmiş bir ekonominin oluşturduğu gerçeklik, sistemin motoru olduğu varsayılan partinin işleyiş biçiminde ve bürokrasinin üst kademeleriyle olan ilişkilerinde meydana gelen değişiklikleri de açıklar. Partinin aşağı kademeleri ("memurlar") hem toplumun hem de kendilerini istihdam eden mülki idare ağının parçasıydılar. Bu özellikleriyle, toplumsal görüşlerin, ruh hallerinin, pratiklerin ve çıkarların hem kaynağı hem de alıcısı durumundaydılar. Bürokratik çıkar gruplarının (ekonomik sektörlerin yöneticileri, askerî-sınai kompleks, bilim camiası, askerler) yanı sıra alt bürokratik katmanların (bunların hepsi sendika üyesiydi) çıkarları, görüşleri ve hakları fiilen meşrulaşmıştı. Aynı şekilde, uzmanların ücret ve istihdam koşulları üzerinde kıyasıya pazarlık etme hakkı, bir "uzman işgücü piyasası"yla fiilen ta-

nınmıştı. Yasal ve fiilî bir işgücü piyasasının olması, tıpkı işletme yönetimleri, çalışanlar, sendikalar ve parti arasındaki karmaşık ilişkiler gibi, Sovyet gerçekliğinin parçası haline geldi.

Kamuoyunun beklentilerinin dikkate alınması ve bunlara cevap verme arzusu, artık sık sık hükümetin gündeminde yer alıyor ve hükümetin işleyiş biçimini NEP'in sona ermesinden beri görülmemiş ölçüde değiştiriyordu. O tarihlerde yayımlanan ya da daha sonra arşivlerde bulunan parti ve devlet belgeleri, farklı toplumsal katmanların ruh haliyle ilgili zengin bilgiler ve uyarılar içerir: Parti ya da hükümet organları hoşnutsuzluk yaratma riski olan şu ya da bu politika (ya da politikasızlık) hakkındaki endişelerini dile getirirler. İşçilerin tavırları otoriteler için büyük önem taşıyordu; hele raporlar işçilerin parti toplantılarına katılmadıklarına, toplantılarda ağızlarını açmadıklarına ya da konuşmacıları yuhaladıklarına –işçilerin başvurdukları değişik protesto biçimlerinden ve daha kararlı eylemlerden hiç bahsetmiyoruz (grevlerin sayısı artmaktaydı)– işaret ettiğinde, aygıt içinde sık sık tartışmalara konu oluyordu.

Öğrenciler, entelektüeller ve idari kadrolar arasındaki eğilimler ve görüşler de aynı şekilde rapor ediliyor ve yaygın biçimde tartışılıyordu. Bu katmanlar arasındaki moralsizlik düşük performanslara ve sık sık, partiye karşı hasmane bir tutuma yansıyordu. Bu nedenle, bir politika yoğun hoşnutsuzluk yarattığında yumuşatılıyor, resmen geri çekiliyor ya da terk ediliyordu. Kadınlar çocuklarını bırakabilecekleri kreşler olmadığı için işe girmeyi reddettiklerinde, yetkililer harekete geçiyordu: Bu durumdan sorumlu olanları uyarıyor, reorganizasyona gidiyor, toplumsal politikayı iyileştirici adımlar atıyor ve ödünler veriyorlardı. Bu, çeşitli hakların kitlesel ölçekte fiilen –hatta kanunen– tanınmasıyla sonuçlanıyordu. Kamuoyunu hesaba katmak ve yurttaşlarla pazarlık etmek artık toplum-siyaset hayatının parçası olmuştu. Ve aceleye getirilmiş politik kararlar bu sürece sekte vurduğunda (Kruşçev döneminde zaman zaman olduğu gibi) bunun derhal ödenmesi gereken siyasi bir bedeli oluyordu.

Medeni kanun ile ceza yasasını iyileştirmek ve ceza infaz sistemini modernleştirmek için harcanan çabalara bakarak, bir

hukuk devletinden bahsedebilir miyiz? Hayır. Bu kategorinin uygun olması için, yasallığın en azından kısmen, ama sarih bir şekilde en tepedeki yönetim kademesi için de geçerli olması gerekirdi. Sistemin eleştiri hakkını tenkitçilere de tanıması ya da hiç değilse, siyasi muhaliflere adil bir şekilde yargılanma hakkını vermesi gerekirdi. Oysa durum böyle değildi. Buna karşılık, yargı dışı gizli prosedürlere ve keyfi infazlara son verilmesinin ardından, hukukun ve adalet sisteminin rolünde önemli bir artış olduğunu kuşkusuz söyleyebiliriz.

Novoçerkask'taki gibi "kitlesel karışıklıklar" KGB'nin aklından çıkmıyordu, çünkü bunlarla nasıl baş edeceğini bilmiyordu: Bu özel örnekte, askerî müdahale önemli sayıda insanın yaşamına mal olmuştu. Arşiv araştırmalarına dayanan yakın tarihli bir kitap Semichastny'yi çok kaygılandıran bu tür olaylarla ilgili veriler sağlamaktadır.[1] Brejnev döneminde, yedisi ilk iki yılda olmak üzere dokuz kitlesel ayaklanma olmuştu; Kruşçev döneminde bu sayı iki buçuk kat daha yüksekti. 1957-1964 arasında çıkan olayların sekizinde silah kullanılmıştı; Brejnev döneminde ise sadece üç defa (hepsi 1967'de). Kruşçev döneminde ayaklanmacılar arasındaki ölü ve yaralı sayısı 264, Brejnev döneminde ise 71'di. Yirmi beş yıl içinde, ayaklanmalar sırasında ölen ya da yaralananların toplam sayısı 335'ti çoğu yaralı olmak üzere (ama rakam verilmemektedir). O halde, ölü ve yaralı sayısının yıllık ortalaması 13,4'tü (ayaklanma çıkmayan pek çok yıl olmuştu). Başka ülkelerdeki ayaklanma olaylarına dair ayrıntılar bilinse (olay ve ölü ya da yaralı sayıları) iyi olurdu. Sovyetler'e ait rakam (25 yıl içinde 335 ölü ya da yaralı) ülkenin muazzam büyüklüğü ve antidemokratik rejimi göz önünde alındığında çok mu yüksektir?

Değişim, yenilik ve reformlar panoraması, okurlara Stalinist model ile Stalin sonrası model arasındaki farkı değerlendirme olanağını vermektedir. Bir yönetme biçimi olarak kitle terörü-

[1] V. A. Kozlov, *Massovye Besporiadki v SSSR pri Khrushcheve i Brezhneve. 195 - Nachalo 1980kh godov*, Novosibirsk, 1999, s. 402.

ne son verilmesi, yetkilileri –öncelikle de partiyi– belli başlı toplumsal ve bürokratik aktörlerle, benim "pazarlık" dediğim şeye girmeye zorlayarak, rejimin bu kesimlere olan bağımlılığını artırdı.

Sovyet tarihinin tamamını, Stalinistliği geriye ve ileriye teşmil ederek "aşırı Stalinistleştirme", çeşitli amaçlara hizmet eden –ama tarihsel araştırmaya hiçbir yararı olmayan– yaygın bir pratiktir. Toplumsal yapıda meydana gelen değişimlerin çapını ve önemini, belli toplumsal grupların (küçük ya da büyük) stratejik ağırlığını, parti aygıtı ile devlet arasındaki kaynaşıp bütünleşmeyi, kitle terörünün son bulmasını göz ardı etmek için hiçbir neden yoktur; yeter ki karmaşık bir tarihsel gerçekliği ortaya koymaya çalışmak yerine bazı ideolojik varsayımların peşinden gidiyor olmayalım.

Bunu söyledikten sonra, bu toplumun ve rejiminin, devletten ve parti liderlerinden gelenler de dâhil, gerici ideolojik ve siyasi akımlara karşı yalıtılmış olmadığını unutmamız gerekir. Burada bu çok kapsamlı konuyu, sadece, Stalinizm'den arınma güçlükleri ve Stalin'in itibarının iadesi yönündeki baskı açısından ele alacağız. Stalinizm sonrası yönetim kadrosu bünyesinde süregiden iç tartışmaların ve Kruşçev'in destalinizayonuna muhalefetin odağı, Stalinizm'in olduğu gibi sürdürülmesi değil, devletin kurucusu ve bir "büyük güç"ün (*dershava*) başı olarak Stalin imgesinin korunması ve devletin çıkarları söz konusu olduğunda şiddet yöntemlerine başvurmaya hazır olmaktı. Kuşkusuz ve hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, diktatörlük rejiminin lider kadrolarından bazıları bu tavrı savundu. Gene de, nabız yoklamak için uçurulan her tür balona ve Stalin'in büyük lider imajını onarmaya yönelik yarım önlemlere rağmen, artık bir anlamı olmadığı için itibar iadesinin gerçekleşmediğini saptamak önemlidir. Stalinistler arasında bile, artık kimse kanlı temizlik hareketleri düşüncesini savunmuyordu. Kuşkusuz, siyasi tutuklamalar devam etti. Ama artık insanların "itiraf etme"ye zorlandıkları hayali ya da sanrı ürünü suçlar değil, rejimi fiilen eleştiren ve gerçek siyasi faaliyetlere girişen insanlar söz konusuydu. Bunun nitelik bakımından da

kapsam bakımından da Stalinist dönemle pek bir ortak yanı yoktu.

Ama sistemin artık ne olmadığına ilişkin bu yargı, neye dönüştüğünün genel bir tablosu çizilmedikçe boşlukta asılı kalacaktır. "Aşağı"dan bakıldığında, sistem gerçek bir labirentti: Kitleler ve kuruluşlar nasıl uygun görüyorlarsa öyle davranıyor, Merkez Komitesi'nin tek başına ya da daha büyük bir tumturakla Bakanlar Kurulu'yla birlikte çıkardığı yasa ve kararnamelerin önemli bir kısmı uygulanmıyor ya da bunlara kerhen uyuluyordu. İşgücü değişkenliği gibi kitlesel olgular hâlâ eskisi kadar güçlüydü. Görevliler kızağa çekildiklerinde bile işlerini kaybetmiyordu. Bazı yasaların sertliğine aldırmayan yargıçlar, cezalandırmanın anlamı olmadığını hissettiklerinde cezalarda indirime gidiyorlardı; başkaları ise, yeni politikaların fazla liberal olduğu inancıyla bunun tam tersini yapıyordu. Bütün bunlar, hükümet politikalarıyla sınırlanan bir tarihin yanıltıcı olacağını gösterir. Gözlemlediğimiz tarihsel olaylar, siyasi önlemlere sadece kısmen bağlı süreçler biçimini aldı. Aslında bunlar, esas olarak –hatta tümüyle– kendiliğinden gelişmelerin (daha önce karşılaştığımız *stikhiia*'nın) ürünleriydi.

"Yukarıdakiler" sadece iradeci bir politikanın teşvikçileri değildi. Politbüro ülkeyi 2-4 milyon kişilik *nachal'niki* (kelimenin geniş anlamında "şef") katmanının yardımıyla yönetiyordu: Bunların yaklaşık 1 milyonu tepe konumlarda, 1 milyonu daha önemsiz idari konumlarda, 1 milyonu da sınai işletmelerin başında bulunuyordu. Bu insanlar kendi tarihi ve sosyolojisi olan geniş bir toplumsal katman oluşturuyordu. Tıpkı otoriteleri altında çalışan işçiler, köylüler ve entelektüeller gibi bunlar da çıkarlarının bilincindeydiler. Böylece, sınai işletmelerin yöneticilerinin, resmen yasak olmasına rağmen, fabrikalarını gelişmiş bölgelerde kurduklarını ve işgücü rezervleri bulundurup başka stoklar biriktirdiklerini görürüz; bunlar da yasak, üstelik finanse edilmeyen faaliyetlerdi. (Peki, para nereden geliyordu? Örtülü ödeneklerden mi?) İyi pozisyonlar ve terfi olanakları sunmak için *nomenklatura* kuralları bile çiğneniyor, bu da, sosyologların bekleyebileceği üzere şef-

lerin çevresinde yardakçıları, klikleri ve müşterileriyle bir "dost ahbap" ağının oluşmasını sağlıyordu.

Böyle kendiliğinden gelişmeler, rejim ne olursa olsun, her toplumsal grubu kapsar: Üsttekiler kendi işlerine yoğunlaşır, astları ise kendi çıkarlarını korumak için meşru olsun ya da olmasın her şeyi yaparlar. Sonuçta, çok sayıda faktör devrede olduğunda, karşılıklı olarak birbirini etkileyen ve gerçekliği resmî klişelerde betimlendiğinden daha karmaşık hale getiren pek çok dinamik ayırt edilebiliriz. Doludizgin kentleşme sırasında meydana gelen toplumsal değişimler, toplumun karmaşıklığında, "toplumsal faktör"ün yükselen ivmesiyle somutlanan (işgücünün hareket özgürlüğünün artması, uzmanlar için, entelijansiyanın rolünün güçlenmesine yardımcı olan bir işgücü piyasasının oluşması) yeni bir aşama oluşturdu. Bu düzeyde bir karmaşıklığın siyasi sistemin limitlerini sert bir şekilde sınaması kaçınılmazdı.

Bu kitabın başından beri yaptığımız gibi, dikkati "toplumsal faktör"e yöneltmek, karmaşık bir toplumsal gerçekliğin ve buna eşlik eden derin değişimlerin farkına varılmasını sağlar. Stalin sonrası dönemde Sovyet rejiminin varlığı görece kısa sürdü, ama bu döneme olağanüstü yoğun bir tarihsel deneyim damgasını vurdu. Stalin'in ölümünden sonra, sadece kitle terörünün terk edilişine değil, halkın "serfleştirilmesi"yle ilişkili başka özelliklerin yok oluşuna da tanık oluruz. Serflik halinin son bulmasıyla bağlantılı değişimler özellikle önemliydi: Bireysel özgürlüklerde, demokratik bir sistemde çok daha fazlası sunuluyor diye küçümseyerek reddedilemeyip teslim edilmesi gereken bir genişleme gerçekleşti. Halktan kişiler kadar diğer sınıfların da soluklanma alanındaki bu genişleme hesaba katılmadan, rejimin bundan sonraki yazgısını anlamak mümkün olamazdı. Toplumsal koşulların iyileşmesi, iş güvenliğine verilen önemin artması, işgününün kısaltılması, artık daha kolay yararlanabilen tatil beldelerinde daha uzun tatiller, daha yüksek ücretler (müthiş artışlar olmasa da) hep sistem üzerinde düşünürken hesaba katmamız gereken faktörlerdir. İkinci Kısım'da da işaret ettiğimiz gibi, işçi-işveren ilişkileri artık iş ya-

sasına ve çalışana işyeri değiştirme hakkını tanıyan hukuksal güvencelere dayanıyordu. İşçi ve memurların hakları daha açık bir şekilde tanımlanmıştı ve daha iyi korunuyordu: Yasal hükümler işyeri yönetiminin kararlarına itiraz etme ve davaları iş uyuşmazlıklarını çözmek için kurulmuş mahkemelere ya da özel hukuk dairelerine götürme olanağını veriyordu; işçilerin bu mahkemeleri kazanma ihtimali hiç de düşük değildi.

Kısmen ortaöğretimini tamamlamış genç mezunların fabrikalara akın etmesi sonucunda işçilerin eğitim düzeyinin yükselmesi de, bunların gerçekleşmesine kuşkusuz yardımcı oldu. Bu gençler, eğitim düzeyleri ve özlemleri ile karşılarında bulacaklarını sandıkları teknolojik yenilikleri hayata geçirmekte ağır davranan sınai, vd. işletmelerin hâlâ görece ilkel çalışma koşulları arasındaki uçurumu fark ettiklerinde, işletme yöneticilerine ve hükümete güçlü bir toplumsal baskı uyguladılar. Önceki kuşaktan pek çok işçi düşük yoğunluklu bir sisteme güçlük çekmeden ayak uydururken, işgücünün bu eğitimli kesimi kuşkusuz hayal kırıklığı içindeydi. Çoğunlukla mekanize bile olmamış işlerinin monotonluğunun ve arkaikliğinin verdiği hoşnutsuzla, gidip başka yerlerde daha ilginç işler aramaya hazırdılar ve artık buna hakları vardı. Onları tutabilmek için, işletmelerin teknolojik düzeyinin iyileşmesi gerekiyordu. Ama bunun gerçekleşmesi için sanayideki –ve ekonomi genelindeki– teşvik sisteminin baştan sona gözden geçirilmesi icap ediyordu; bu, muazzam karmaşıklıkta ekonomik problemler doğuran ve yönetim için gerçek bir baş ağrısı haline gelen bir işti.

"Sosyoloji" terimi, toplumsal grupların çıkarlar, etkileşimler ve pratikler bütününü özetler ve artık kayda değer bir yoğunluk taşıyan fikirlerin, ideolojilerin, siyasi trendlerin ve ruh hallerinin oluşumunu ve dolaşımını da kapsar. Bu, entelijansiyanın büyüyen rolüyle, kamuoyunun artan ağırlığıyla ve artık bürokratlar sınıfı, parti aygıtı, gençlik ve çalışan nüfus arasında yayılmış olan tavırlarla bağlantılıydı. Bazıları, diğer siyasi görüşlere var olma, kendini ifade etme ve örgütlenme hakkı tanımayan bir ülkede, bırakın ideolojik tarihi, siyasi tarihin bile olamayacağını düşünüyor gibidir. Halbuki SSCB'de siyasi ve

ideolojik eğilimler gerçekten vardı ve örgütlü bir biçim almamış ve rejimi devirmeye çalışmamış olsalar da, seslerini duyurmanın yollarını buldular. Bu yola baş koyanlar, gizli polisin dikkatini çekme tehlikesiyle karşı karşıyaydı, ama ne kadar güçlü olursa olsun, gizli polisin, gençlik ve geniş toplum kesimleri arasında, bürokraside, orduda ya da entelijansiya arasında yayılmış olan bu fikirler karşısında yapabileceği bir şey yoktu. Bu yaygın fikirler ortaya çıkınca, üstünlük tarihe –ya da siyasi sosyolojiye– geçer ve polis acizleşir; özellikle de bu görüşler yönetici katmanlar, hatta kendi mensupları arasına yayıldığında.

Parti de çaresizlik bir yana, bu fikirlere ve eğilimlere boyun eğmiş haldeydi: Bu çevrelerde çok derin kökleri olan çeşitli –bazen çok sert– milliyetçilikler ya da "devletçilik"ler, bunlara hoşgörü gösteren rejimin temellerinin baltalanmasına yardımcı oldukları halde, neredeyse açık açık ve dokunulmazlık içinde dile getiriliyordu. Ama doğrudan rejim karşıtı güçler rejimi ciddi bir şekilde tehdit edecek durumda değildi. Zaten rejim devrilmedi: İç kaynaklarını tükettikten sonra öldü ve kendi ağırlığı altında çöktü (imparatorlukların yıkılış tarihinde özel bir durum). Kuşkusuz rejimi devirmek isteyen kişilerin ve güçlerin oluşturduğu küçük çekirdekler vardı, ama bunlar halktan yeterli destek görmüyordu. Andropov'un servislerinin, potansiyel muhalif ve fesatçı sayısını –esas olarak Rusya'nın güneydoğusunda ve başkentlerdeki entelijansiya arasında olmak üzere– 8,5 milyon olarak tahmin ettiğini görmüştük. Ama bu unsurlar hiçbir zaman tutarlı bir siyasi güç oluşturmak üzere bir araya gelmeyi başaramadı.[2]

Polis kontrollerinin ve muhbirlerin (*stukachi*) varlığı, tek başına rejimin gücünü açıklamaya yetmez. Yurttaşlar sistemde, ister ülkenin uluslararası statüsü, ister nüfusun göreli toplumsal türdeşliği, ister dezavantajlı katmanlar için kayda değer toplumsal yükselme imkânları, ister Stalin'in ölümünden son-

2 Potansiyel "sorun kaynakları"nın teşhisi ve değerlendirilmesi, bu grup ve örgütlenmelere karşı kullanılan izleme yöntemleri ve araçları ne olursa olsun, her gizli servisin görevlerinden biridir.

ra sisteme yeniden hayatiyet kazandırılırken, hatta gerileme evresinde tanınan yasal ya da fiilî hakların göreli yeniliği, arzulanacak ya da takdir edilecek bir şeyler bulmuş olmalıdır. Bütün bu özgürlükler, halktan yaygın destek görebilecek, net bir şekilde tanımlanmış yeni özlemlerin kristalleşebilmesi için muhtemelen henüz çok genç olan bir kentsel gerçeklikle bağlantılıydı.

Genişlemekte olan bu kentsel toplum bağlamında, sosyolojinin akademik bir disiplin olarak boy göstermesi doğal, ama son derece önemli bir gelişmedir. O vakte kadar yasaklı olan bu disiplini geliştirmek için yapılan baskılar, sadece akademisyenlerden değil, etkinlik alanı tek bir branşla sınırlı olmayıp ekonomi, toplum ve hükümet mekanizmasının tamamını kapsayan Gosplan, Maliye Bakanlığı, Merkezi İstatistik Bürosu ve Devlet Çalışma Komitesi gibi pek çok kuruluştaki çeşitli görevlilerden ve analizcilerden de geliyordu. KGB de geri kalmamak için, Bilimler Akademisi'nin yardımıyla, başta öğrenci dünyası olmak üzere çeşitli çevreleri, özellikle de bunların potansiyel ya da fiilî rejim düşmanı ve anti-sosyal tutumlarını incelemek amacıyla bir sosyolojik araştırma enstitüsü kurdu.

Sosyoloji hızlı bir gelişme gösterdi. Sosyologlar, isteyerek ya da değil, akademik kurumlar ve bunların üyeleri tarafından desteklenen bir baskı grubu haline geldiler ve çok geçmeden, toplumu, işyerlerini, gençliği ve özlemlerini, kadınların durumunu, vs. daha iyi tanımak için vazgeçilmez görülmeye başladılar. Yazdıkları makaleler, özellikle de saha araştırmalarıyla, gerçekliğin resmî ideolojinin retoriği ve klişeleriyle çok az ortak noktası olduğunu ortaya koydular. Bu gerçekliği, sıradan insanların olduğu kadar, parti ve devlet sorumlularının bilincine de sokarak, bunların yeni gerçeklere, yeni görevlere ve yeni yaklaşımlara alışmasını sağladılar. Hükümet kuruluşları çok geçmeden sosyolojik araştırmalar sipariş etmeye başladı. Çeşitli sosyologlar öne çıktı (Tatyana Zaslavskaya ve Novosibirsk'teki son derece yenilikçi akademik merkezden meslektaşları, Leningrad ve Moskova'daki daha başkaları). Bunlar, laflarını esirgemeden, kırsal dünyadaki, fabrikalardaki ve bü-

rolardaki yaşam koşulları hakkında gerçekçi çalışmalar yaptılar. Çeşitli merkezlerden, özellikle de Merkezi Matematiksel Ekonomi Enstitüsü'nden iktisatçılar, yoğun bir araştırma faaliyetine girişerek, hükümete sunulan, yayımlanan ya da yayımlanmayan çalışmalar gerçekleştirdiler. Bunlardan bazıları sipariş edilmiş araştırmalardı, başkaları araştırmacıların kendi inisiyatifiyle yürütüldü. Siyaset bilimciler, kendilerine sorulmadığında bile görüşlerini belirttiler. Hükümete, belli politikalara (örneğin Afganistan'ın işgali) karşı çıkan istenmeyen muhtıralar yolladılar.

Hükümet ve parti aygıtı daimi ya da süreli danışman olarak akademik uzmanlar seçti. Bu akademisyenler entelijansiyanın, tüm karmaşıklığı içinde kentsel gerçekliğe en alışık kesimini oluşturuyordu ve resmî ideolojik söylemden ya da muhafazakâr ajitasyon-propagandadan uzak yeni bir analiz tipi geliştirmeye çalıştılar. Bu açıdan bakıldığında, hükümet çevreleri, Brejnevcilerin doldurduğu parti aygıtından –bazı daire ve sekreterliklerin kendi danışma kurullarını oluşturma eğilimi bunların etkisini dengeliyor olsa da– daha açıktı. Muhtemelen bu trendi başlatan Andropov, kendi dairesine bazı çok parlak, vizyon sahibi insanlar aldı.[3] Rejimin yıkılmasından sonra, bunlardan pek çoğu, geçmişe ilişkin değerlendirmelerine inandırıcılık kazandıran yüksek bir ahlaki ve entelektüel düzey sergileyecekti.

Bu eğitilmiş kentsel toplum, içinde, yukarıda sözünü ettiğimiz cesaretlendirici olgulardan çok daha fazlasını barındırıyordu. Siyasi olarak, sadece aydın reformcular değil, çeşitli gerici ve sertlik yanlıları da üretti. Ama biz burada, herhangi bir özel siyasi akıma değil –özellikle, bu akımların kolayca yön değiştirebileceği düşünülürse– rejimin yüzleşmek zorunda olduğu kentsel gerçekliğin yeniliğine ve karmaşıklığına odaklanmayı seçtik.

---

3 Mesai arkadaşlarından bazılarının anılarına dayanarak, Arbatov, Shakhnazarov, Burlatsky, Chernaev ve Beketin (önde gelen bir siyasi dergi olan *Svobodnaia Mysl*'ın yayıncısı).

Ekonominin işleyişi ve performansı giderek daha büyük bir sorun haline geliyordu. Çok tehlikeli bir ikilik gerçekleşiyor gibiydi: Yeni toplumsal yapı genişlerken, ekonomik büyüme oranları sürekli düşüyordu. Millî gelirin büyüme hızının (Batılı tahminlere göre), ellili yıllarda yılda %5,7 gibi hatırı sayılır bir düzey (birinci beş yıllık plan dönemindeki kadar yüksek bir oran) tutturduktan sonra, altmışlı yıllarda %5,2'ye, yetmişli yılların ilk yarısında %3,7'ye ve 1980-1985 arasında %2'ye düştüğüne işaret etmek yeterlidir.[4]

Robert Davies bu tabloyu doğrular. Yetmişli yılların ortalarından itibaren, Sovyet ekonomisinin büyüme oranı o kadar düştü ki, GSMH'nin büyüme hızı yirmili yıllardan beri ilk kez ABD'nin gerisinde kaldı; bu oran yeni sanayileşmekte olan kimi ülkelerdeki oranların çok daha gerisindeydi. Bu rakamların ardında, her türlü ekonomik ya da siyasi düzenlemenin kontrolünden kaçan, her geçen gün biraz daha karmaşıklaşan bir gerçeklik yatıyordu. Ekonomik kuruluşlar ve araştırmacılar durumun giderek kötülediğini biliyordu.

O halde, yapının tamamından sorumlu olan Başbakan Kosigin'in, daha 1966'da Bilimler Akademisi'nden, durumu ABD'yle rekabet gücü açısından değerlendirmesini istemesinde şaşılacak bir şey yoktur. Akademinin "kapitalizmle rekabet"ten sorumlu bir bölümü vardı ve hükümete düzenli olarak Batı ekonomilerinin gelişmesiyle ilgili karşılaştırmalı veriler sağlayan Gosplan'ı ya da Merkezi İstatistik Bürosu'nu tedirgin etmeden bu işle görevlendirilebilirdi. Bakanlar Kurulu tarafından sipariş edilen söz konusu rapor, muhtemelen 1966 sonunda tamamlandı ve 1967 başında hükümete sunuldu. Tümüyle Kosigin'in ekonomik reformlarının (bunlar resmen 1965'te başlatılmış ve ateşli tartışmalara konu olmuştu) ruhunu taşıyan çalışma, reformcuların elini güçlendirebilecek bir aciliyet

4 Bkz. E. J. Hobsbawm, *Age of Extremes*, Londra, 1994, s. 400, aktaran Gur Ofer, "Soviet Economic Growth, 1928-1985", *Journal of Economic Literature*, Cilt XXV, No. 4 Aralık 1987, s. 1778.

duygusu vermeye çalışıyordu. Hükümete ve Gosplan'a sunulan ekonomik tablo yalındı. Kosigin arşivleri henüz kullanıma açılmadığından, kendisinin durum hakkında ne düşündüğünü söylememiz mümkün değil, ama metin, sistemin hayatiyetine ilişkin kaygıları konusunda elimizdeki en iyi ipucunu oluşturur. Öte yandan, rapor ekonomik kalkınmayı engelleyen askerî harcamaların ağır yükü konusunda tek laf etmez. Ücretlerin yükselmesinin ve tüketim malları üretiminin artmasının, hızlandırılmış bir teknolojik ilerleme yarışına giren bir ekonominin önkoşulu olduğunu belirtmekle yetinir.[5] Ama kuşkusuz, Kosigin bütün bunları başka kaynaklardan zaten biliyordu.

Akademi iktisatçılarının, 19. yüzyıl sonunda lider sektörler olarak kabul edilen branşlar hariç tüm kilit göstergelerde SSCB'nin geride olduğunu gösterdiklerini biliyoruz. Kosigin'in projelerine düşman olan muhafazakârların savurganlığa son vermek ve kaynakları artırmak için, sistemle uğraşmaksızın, ekonomi yönetimini iyileştirmenin yeterli olduğunu ileri sürmüş olmaları muhtemeldir. Bu, savurganlığın Kosigin'e isnat edilebileceğini ima etmenin bir yoluydu... Ama söz konusu problem Kosigin'in kafasını meşgul etse de, sorumlusu o değildi: Savurganlık, hastalığın nedeni değil sonucuydu. Bu konuda yapılacak kapsamlı ve derinlemesine bir araştırma, tıkanıklıkların daha berrak bir şekilde teşhis edilmesine yardım edecekti. Bu görev, kuşkusuz Kosigin'in desteğiyle, önemli yetkilerle donatılmış olan Savurganlığı Yok Etme Komisyonu'na verilmişti. Bu arada, Kosigin'in hasımları da bu komisyonla ilgiliydi (belki de bu girişime onlar öncülük etmişti).

1966'da, adı Devlet Kaynaklarını Tasarruf Komisyonu ola-

5 "SSCB, ABD ve diğer büyük kapitalist ülkeler arasında başlıca rekabet problemleri ve perspektifleri" konulu bu araştırmanın bulgularını 5 Ağustos 1966'da (Bakanlar Kurulu'nun 14 Nisan 1966'daki talimatı doğrultusunda) sunan akademisyen Yevgeny Fedoseev, çalışmanın SSCB Bilimler Akademisi'nin Dünya Ekonomisi ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü tarafından, Gosplan müdürü Baibakov'un katkılarıyla yürütüldüğünü açıklamıştı. Baibakov 15 Mart'ta Kosigin'den şu talimatları almıştı: (1) Akademi raporunun, ilgili sonuç ve tavsiyelerini hazırlanmakta olan beş yıllık plan metnine dâhil etmek üzere, Gosplan danışma kurulu oturumunda Akademi temsilcilerinin huzurunda tartışılması; (2) ilgili metinlerin Bakanlar Kurulu prezidyumu üyelerine iletilmesi.

rak değiştirildikten sonra atanan komisyonda, sektörler arası bakanlık ve kuruluşların (Gosplan, Maliye, İstatistik, Çalışma ve Ücretler, Gossnab) başkanları yer alıyordu. Görevi, başka kuruluşların da yardımıyla sistemin kilit sektörlerini incelemekti (devasa askerî-sınai kompleksi incelemekten de sorumlu olup olmadığını bilmiyoruz). Komisyonun çalışmaları sonucunda, çoğu alanda (araştırma, yatırımlar, ekonomik branşlar, kültür ve halk sağlığı dâhil) idari kuruluşların çalışmasını inceleyen muazzam bir rapor ortaya çıktı. Bu adeta, her tarafı hasta dev bir bedenin bir hastanenin tüm personeli tarafından tıbbi muayeneden geçirilmesine benziyordu. Kosigin kuşkusuz gerçekleri ve rakamları biliyordu, ama (yukarıda da işaret ettiğimiz gibi) girişim iki tarafı keskin bir kılıç olabilirdi. Üstelik "doktorlar"ın hastanın nasıl tedavi edileceği konusunda söyleyebilecekleri hiçbir şey yoktu.

Komisyon başka verilerin yanı sıra, Devlet Denetim Komisyonu'nun sağladığı, örneğin hammadde savurganlığını ve kayıplarını, nakliye sırasında malzemelerin gördüğü muazzam zararları, yakıt ve elektrik savurganlığını, satılması imkânsız ürün yığınlarını, köhne üretim yöntemleri ve teknikleri yüzünden üretilen çok ağır ve/veya çok kaba malları, daha yakında çok daha ucuza bulunduğu halde çok uzak bölgelerden getirilen pahalı kömür kullanımını ayrıntılarıyla ortaya koyan belgeleri kullanmıştı.[6]

İşte birkaç örnek: Ülke ekonomisinde borular ve boru hatları muazzam bir önem taşıyordu. Sovyet ekonomisi gene de, beton değil metal borular üretmeye devam ediyordu (örneğin ana su boruları için); halbuki beton boru üretimine geçmek için gerekli yatırımlar hesaba katıldığında bile, bu tip boruların maliyeti %30-40 daha ucuz oluyordu. Ayrıca, beton boru kullanımı %80-90 arasında değişen bir metal tasarrufu sağlayabilirdi ve bunların ömrü üç kat uzundu. Gene de, 1966 planı, 1 milyon metreküplük ihtiyaca karşılık çok düşük bir miktarda modern boru üretilmesini öngörüyordu.

6 RGAE, 4372, 66, 670, LL. 31-53, 54-66 ve LL. 67-91.

Yüksek maliyetli bir başka tuhaflık da, fabrikaların izin verilen normların çok üstünde malzeme (hammadde ve bitmiş ürün) rezervi biriktirmesiydi. Bunlar sık sık uygunsuz bina ve müştemilatlarda, bazen açık havada, kötü hava şartlarına ve hırsızlığa karşı korumasız bir şekilde tutuluyordu. İşletmeler bunu yapmaya yetkili oldukları halde, bu malzemeleri ihtiyacı olan başka işletmelere satmayı reddediyordu. Üretim hedeflerini geçen, talebin düşük olduğu mallar üreten fabrikalar, sık sık yönetmelikleri çiğneyerek, ücretleri ödemek için önemli kaynakları da kullanıyordu. Yöneticileri rezervleri kabul edilebilir düzeylere indirmeye zorlamak için önlem önerilerinde bulunuluyordu.

Bir başka problem de, 1958'de perakende satış fiyatının %5,31'ini, 1965'te %6,25'ini oluşturan dağıtım giderlerindeki artıştı. Öte yandan, nakil ya da depolama sırasında meydana gelen mal kayıpları, ambalajların kalitesizliği, personele verilen aşırı ücretler –ve ödenen ağır para cezaları– nedeniyle, aynı dönemde işçi kantinlerinin giderleri büyük artış göstermişti.

Pek çok işletme işgücü verimliliği artışının üzerinde ücret artışlarına gidiyordu. 1966'nın ilk yarısında, sanayi, ticaret ve nakliye işletmelerinin %11'i böyle yaparak 200 milyon rublelik bir ücret açığı vermişti.

Kanunsuz işten çıkarmalar nedeniyle hükümet ciddi mali kayıplara uğruyordu. 1965'te, mahkemeler gördükleri davaların %60'ında işten çıkarılmış işçilerin yeniden işe alınması yönünde karar vermişti ve kanunsuz işten çıkarmaların sorumluları cezasız kalırken, işçilere ücret alacaklarının ödenmesi her yıl yaklaşık 2 milyon rubleye mal oluyordu.

Ticari kuruluşlarda ve gıda sanayisinde stokların zamanında yenilenememesinden ve malların çalınmasından kaynaklanan kayıpların tutarı 300 milyon ruble olarak tahmin ediliyordu. Sorumlular mahkemeye sevk ediliyor, ama davalar çok uzun sürüyor ve tazminat ödemeleri çok yavaş yürüyordu. Pek çok işletme sorumlular hakkında kovuşturma başlatmak için acele etmiyordu.

Ticaretteki bu durum, tesislerin atıl kaldığı ve büyük bir

personel fazlası olan araştırma ve kültür alanlarında da yaşanıyordu. Ayrıca, işletmeler teknolojik yenilikleri üretime sokmakta çok geç kalıyordu. Raporda, yıllar önce geliştirilmiş olan, ama hâlâ kullanılmayan ürün ve donanımların bir listesi yer alıyordu. Burada da kayıplar şaşırtıcı boyutlardaydı.

Halk Denetim Komitesi de çok sayıda sanayi işletmesinde araştırmalar yürütmüş ve sonu gelmez yakınmalar listesine kendi katkılarını eklemişti. Komite, özellikle, plan tarafından belirlenen üretim maliyetlerinin şaşmaz bir şekilde abartıldığını saptamıştı. Bu maliyetler belirlenirken, temel alınan önceki yılların maliyetlerinin de, savurganlık, kötü yönetim, fazla üretim ve üretim kapasitesinin yetersiz kullanımı nedeniyle abartılmış olduğu hesaba katılmıyordu. Komite verimsizlik ve savurganlık örneklerini sayarken tutumluluk etmiyordu, ama kaynakları yalayıp yutan bakanlıklara yaptığı tavsiyelerin pek "kibar" olduğunu belirtmeliyiz. Komite "Bakanlıkların dikkatini, üretim maliyetlerinin düşürülmesini daha özenli bir şekilde planlama ihtiyacı"na çekmekten başka bir şey yapmıyordu. Peki ama, bakanlıklar bunu neden yapacaktı?

Bir problemi incelemek için bir denetim komisyonu ya da özel heyet atandığından daima olduğu gibi, komite hiçbir şeyin yürümediği mutlak bir kaos tablosu sunuyordu. Bu nedenle, pek çok işletmenin makul bir şekilde işlediğini, yoksa ekonominin tamamının çoktan çökmüş olacağını belirtmeliyiz. Ama sistem, "savurganlık" nedeniyle tarihsel bir anormalite –maldan çok masraf üreten bir sistem– haline geleceği o kritik aşamaya çok yaklaşmıştı.

Sistem topallayarak yoluna devam ediyorsa, bu, ülke muazzam kaynaklara sahip olduğundandı. Buradan bir başka paradoks doğuyordu: tüketimin çok düşük olduğu çok zengin bir ülke. Komisyon özetle herkesin tutumlu davranmayı öğrenmesini tavsiye ediyordu. Planlama sisteminin, tanım gereği üretim sürecindeki savurganlığı ve verimsizliği önlemesi gerekirken bunları devam ettirmesi, hatta artırması da bir o kadar hayret uyandırıcıydı.

Salt ekonomik ve teknolojik önlemler artık istenen sonucu

sağlayamazdı. Bazı uzmanlar ekonomik kalkınma için gerekli rezervlerin yüksek maliyetli silahlanma sektöründe bulunduğunu düşünüyordu, zira Gosplan'ın hesaplarına göre, SSCB'de yeni makinelerin %40'ı "özel projeler" için üretiliyordu. Bu projelerin sivil sektörün canlandırılmasına yardım etme zamanı gelmemiş miydi? Ama bu da boş bir hayaldi. Askerî-sınai komplekste de, teknolojik ilerleme savurganlığa ve maliyetler konusunda mutlak bir kayıtsızlığa dayanıyordu. Aşırı gizlilik –ve bu kompleksin aşırı gücü– durumun vahametini artırıyordu. Başarılar ne olursa olsun (çok alan, ama karşılığında hiçbir şey vermeyen o ünlü "kapalı kentler"in içinde kalan pek çok başarı vardı), bunların sivil sanayi üzerindeki ekonomik etkisi sıfırdı.

Öte yandan, hedefleri neredeyse tamamen nicel olan Sovyet "planlama" sistemi, bu hedefler ile teşvik sistemi arasında, üzerinde iyice düşünülmüş korelasyonlar kurmakta ya da temel sosyo-ekonomik faktörler arasında, teknik ve bilimsel ilerleme getirecek, değişen ve büyüyen toplumsal gereksinimlerin karşılanmasına olanak verecek genel bir denge sağlamakta başarısızdı. Sovyet planlamacıları en ileri Batı ekonomilerinin bu korelasyonları başarıyla kurduklarını (en azından çoğunlukla) gayet iyi biliyorlardı. Gosplan bürolarında, kâğıt üzerinde bir Batı'yı geçme formülü vardı ve rejimin ilk yıllarında ve savaş sırasında işler yolunda gidiyor gibiydi. Ama bu sadece, patolojilerin bir süre için tolere edilebilir olduğu anlamına geliyordu. Ekonomi büyüyüp değiştikçe, değiştirilmeyen planlama yöntemleri ayak bağı haline geliyordu: Bunlar patolojileri sürdürmekten –hatta ağırlaştırmaktan– başka bir işe yaramıyordu. Planlama sistemi tam bir kargaşa içindeydi ve siyasi-ekonomik devletçi modelle birlikte o da çöküyordu.

İşte bu nedenle, Kosigin'in ilgilendiği kadarıyla, yapılmayı bekleyen iş, tek tek her kuruluşu (sınai, ticari, vd.) tasarrufa zorlamaktan çok daha karmaşıktı. Gerçek iş, en az Herkül'ün işleri kadar ağır ve zordu.

24

İşgücü ve Demografi: İçinden Çıkılmaz Bir Sorun

Şaşırtıcı bir şekilde, giderek büyüyen bir işgücü sıkıntısı yaratan faktörler yumağı, gerek altmışlı yıllardaki büyümeyi gerek yetmişli yıllardaki gerilemeyi değerlendirmek ve anlamak için iyi bir gösterge oluşturur.

İkinci Kısım'da Gosplan'ın kendi araştırmalarından öğrendiğimiz gibi, başlıca sorun, işgücünün coğrafi dağılımındaki dengesizlikten kaynaklanıyordu: Bazı bölgelerin işgücü fazlası vardı, ama çalışanları göçe ikna etmek zordu; başka bölgelerde ise üstesinden gelinmesi oldukça zor işgücü sıkıntıları yaşanıyordu.

Yıllar geçtikçe, planlama yöntemlerinin otuzlu yıllardaki orijinal modelden beri yeterince gelişmediği giderek daha büyük bir açıklık kazandı. Bu model, sistemin büyük işgücü rezervlerini gerektiği an gereken yere seferber etme kapasitesine güvenerek yatırımları hesapsızca dağıtmaktan oluşuyordu. Ama artık her şey farklıydı. Birincisi, planlama ve eğitim sistemlerinin çok yüksek sayıda vasıflı personel –teknisyenler ve üst düzey uzmanlar, bunların yanı sıra bilimsel araştırmacılar– yetiştirmesi gerekiyordu ve bu, oldukça başarılı bir biçimde kotardıkları bir işti. Ama 1968'den itibaren yepyeni bir problem boy gösterdi: gerçek bir çözüm ihtimali bulunmayan mut-

lak –sadece bazı kategorilerle sınırlı olmayan– bir işgücü sıkıntısı.

ABD'den daha yüksek bir nüfusa (270 milyon kişi), ama çok daha küçük bir ekonomiye ve millî gelire sahip bir ülkede böyle bir durumu nasıl açıklayabiliriz? Bir önceki bölümde uzun bir özetini verdiğimiz rapor, "savurganlığın" kesinlikle belirleyici olduğunu ortaya koyuyordu. Savurganlığın altında yatan faktörler verimliliği de köstekliyor ve büyümeyi, nicel bir genişleme sağlayan muazzam yatırımların ekonomiye enjekte edilmesi koşuluna bağlıyordu: bir şeyler yapılmadığı takdirde, ekonomiyi er ya da geç çıkmaza sürükleyecek bir formül. Bazıları ekonomideki bu mantığı, Sovyet ekonomisinin hâlâ oldukça formda göründüğü bir sırada kavramıştı. Plan, yatırım hedefleri, hasıla ve yeterli bir işgücü arzı arasında denklik sağlayamıyordu. Gerekli işgücü miktarına ilişkin rakamlar vardı, ama işgücü arzını garantileyecek tutarlı politikalar ve önlemler yoktu. Bunun için uygun sosyal politikaların saptanmış olması gerekirdi. Geçmişte, işgücü gereksinimleri kendiliğinden işgücü hareketleriyle ya da işgücünün seferber edilmesiyle karşılanmıştı. Artık bu mekanizmalar işlemiyordu ve demografik faktörler her şeyi daha da karmaşıklaştırıyordu.

İşgücünü "seferber etmenin" artık mümkün olmadığı bir durumda, ilgili faktörlerin birbirine eklemlenmesi, 1968'de bir uzman tarafından, üst düzey görevlilerden oluşan seçilmiş bir dinleyici kitlesinin önünde tahlil edilmişti. Konferansı veren E. V. Kasimovsky Rusya Federasyonu Gosplan'ının Araştırma Enstitüsü müdürüydü ve konferansı "Yaşam Standardı ve İşgücü Problemleri" başlığını taşıyordu.[1] Çok sayıda belgeyle desteklenen sunumu, işgücü, işgücü verimliliği ve insan kaynaklarının coğrafi dağılımı sorunlarını ele alıyordu. Burada, araştırmanın bazı temel noktalarını aktaracağız.

Son yıllarda, büyük kentler işgücü sıkıntıları yaşamıştı: sadece Leningrad'da değil, Moskova, Kuybişev, Çelyabinsk ve Sverdlovsk'ta da işgücü açığı on binleri buluyordu. Kasi-

1 GARF, f. A-10005, op. 1, d. 48, ll.. 2-62, 16 Eylül 1968.

movsky, "Bu yeni bir dönem," diyordu, "ve daha önce hiç böyle bir şey görmedik." Demografik projeksiyonlar, kuşkusuz, bir sonraki beş yıllık plan döneminde işgücü piyasasına güçlü bir genç işçi akını olacağı ümidini veriyordu, ama daha sonra bu artışın azalacağını da öngörüyordu. 1961-1965 arasında işgücü piyasasına 2,6 milyon genç girmişti, 1966-1970 plan dönemi için 4,6 milyon, 1971-1975 dönemi için 6,3 milyon ek işçi daha bekleniyordu, ama 1976-1980 dönemi için rakam yeniden 4,6 milyona iniyordu.

İşgücü piyasasına giren genç sayısındaki bu azalmaya ilaveten, zorunlu ortaöğrenime geçiş 14-15 yaşındaki gençlerin üretimde istihdamına son verecekti. 1965'te Rusya Federasyonu'nda bu yaşta 287.000 genç işçi vardı; 1970'te bu rakam 263.000 kişi olacak, ama 1980'de 130.000'e düşecekti.

Demografik faktörlerin yeni bir tıkanma yarattığı ortadaydı. Üretime girecek genç sayısında öngörülen azalma, özellikle atmışlı yılların başından beri belirginleşen doğum oranlarındaki düşüşe bağlanabilirdi. 1950'de doğum oranı hâlâ binde 27'ydi, ama 1967'de binde 17'ye inmişti (Rusya Federasyonu'nda binde 14,5). Aynı dönemde ölüm oranlarında görülen düşüşe rağmen, doğum oranlarındaki azalma doğal nüfus artış hızını ciddi bir şekilde düşürmüştü: 1950'de %17 olan bu oran, 1967'de %10'a inmişti (Rusya'da %8'in altına). Doğum oranları 12 Sovyet cumhuriyetinde –özellikle Rusya, Ukrayna, Belorusya, Moldavya ve Kazakistan'da– azalmıştı. Bu olgu iki Sovyet metropolünde özellikle kaygı verici boyutlardaydı: 1960-1966 arasında doğum oranları Moskova'da binde 7'den binde 2,2'ye, Leningrad'da binde 6,4'ten binde 3'e inmişti. Bazı tahminlere göre, 1972'de Moskova'da ölüm oranı doğum oranından %3, 1973'te Leningrad'da %2 daha fazla olacaktı. 2000 yılında ölüm oranı doğum oranının 2,5 katına çıkacaktı – bu, nüfusta yüz binlerce kişilik bir azalma olacağı anlamına geliyordu.

Birlik genelinde, doğum oranındaki düşüş kentlerde kırsal kesimde olduğundan daha yüksekti. Ama yepyeni bir trend belirmişti: SSCB'nin kırsal nüfusunun dörtte birinin yaşadığı Rusya Federasyonu'nda genel doğum oranı kentlerdekinden

de düşüktü. Federasyonun 71 idari biriminden 18'inde doğum oranları kentlerdekinin altındaydı. Novgorod, Pskov, Kalinin gibi bölgelerde doğum oranları ölüm oranlarının gerisinde kalıyordu.

Nüfus artış hızı düşüyordu. 1938-1939'da tüm SSCB'de 1,4 olan bu rakam, 1968'de 1,12'ye inmişti ve önde gelen kapitalist ülkelerin rakamlarının altındaydı (ABD'de 1,56, Kanada'da 1,13, Fransa'da 1,38, İngiltere'de 1,44).

SSCB'de (ve Rusya Federasyonu'nda) kadınların ortalama 2,6 çocuğu vardı (kentlerde 1,9, kırsal kesimde 3,3). Merkezi İstatistik Bürosu'nun bir araştırması normal nüfus artış hızı için 3 çocukluk bir ortalama gerektiğine işaret ediyordu. Bu da, kentsel nüfusun artık çoğalmadığı, sadece kırsal kesimden göçlerle büyüdüğü anlamına geliyordu.

SSCB'de doğum oranlarındaki düşüş kapitalist ve diğer sosyalist ülkelerdekinden daha hızlıydı. Bunun işgücü arzı üzerindeki etkileri neler olacaktı? Bazı nüfusbilimciler bunun yaşam standartları için bir tehlike arz etmediğini ileri sürüyordu. Ama Kasimovsky bu görüşte değildi: Doğum oranlarındaki düşüşün sürmesi halinde işçilerin yaşam standartları bundan olumsuz etkilenecekti.

SSCB'de nüfus yoğunluğu hâlâ düşüktü (km_'ye 32 kişi) ve Sibirya'da bu rakamın da altındaydı. Doğum oranlarındaki düşüş nüfus yoğunluğundaki artışı yavaşlatarak Sibirya'yı nüfuslandırma olasılığını daha da zayıflatacaktı ve bu ciddi bir problem oluşturuyordu. Doğum oranları tekrar yükselmezse, zaten çok düşük olan yaşam standartlarında bir durgunluk, hatta düşüş beklenebilirdi.

Doğum Oranlarındaki Düşüşün Nedenleri

Doğumlar savaş sırasında düşmüş ve henüz eski düzeyine yükselmemişti. Nüfusun yaş ve cinsiyet dağılımı da değişmişti. Bu değişim kendini en başta kadın ve erkek sayısı arasındaki eşitsizlikte gösteriyordu. Ama 30-50 yaş diliminde de bir uçurum vardı. 1959'da 20-24 yaş dilimine kentlerde her 100

erkeğe 106 kadın, kırsal kesimde ise 98 kadın düşüyordu. 1967'de bu rakamlar sırasıyla kentlerde 100 erkeğe 98 kadın, kırsal kesimde 100 erkeğe 95 kadın olmuştu. Öyleyse, kentlerde durum neredeyse normalleşmiş, ama kırsal kesimde kötülemişti. 1959'da kentlerde 25-29 yaş dilimindeki erkeklerin sayısı kadınlardan yüksekti ve 1967'de dengesizlik daha da artmıştı. Kırsal kesimde her 100 erkeğe 131 kadın düşüyordu. Bu dengesizlikler demografi ve işgücü arzı bakımından ciddi bir handikap oluşturuyordu. Doğum oranları ve nüfus artış hızı üzerinde de büyük bir etkilerinin olduğu açıktı.

Üretimde istihdam edilen kadın sayısındaki büyük artış da (1950'de 19 milyon, 1968'de yaklaşık 40 milyon) bir faktördü. Üretimdeki kadınların oranı Rusya Federasyonu'nda ikiye katlanmıştı. Ama çalışan kadınlar (işçi ya da memurlar) arasında doğum oranları, evde ya da aile tarlasında çalışan kadınlarınkinden %30-40 daha düşüktü. Bunun başlıca nedeni, çalışan kadınların çocuklarına bakmakta karşılaştıkları güçlüklerin büyümesiydi. Bunlardan pek çoğunun ne kendilerine yardımcı olacak akrabaları, ne de bakıcı tutacak imkânları vardı. Pek çok kentte, kreşlerde ve çocuk yuvalarında boş yer yoktu. Kadınların (milyonlarcasının) sık sık çok ağır, mekanize olmamış işlerde –madencilik, makine imalatı, metalürji– istihdam ediliyor olması bir başka unsurdu. Kasimovsky, hem çalışıp hem de çocuk yapabilmeleri için kadınların çalışabileceği işler listesini gözden geçirme vaktinin geldiğini düşünüyordu. İyi bilinen bir başka faktör de doğum kontrolüydü: Kürtaj sayısı doğum sayısını geçiyordu.

1968'in ilk çeyreğinde Rusya Federasyonu Gosplan'ının Araştırma Enstitüsü, Sağlık Bakanlığı, Maliye Bakanlığı ve Merkezi İstatistik Bürosu Bashkiria, Kranodarskii krai, Kaliniskaia ve Pskov'daki 13 büyük kentte ve 10 kırsal bölgede doğum oranlarının düşüş nedenlerini incelemişti. Görüşülen 1600 kadının, kürtaj yaptırma nedenlerine ilişkin cevapları, daha önce 26.000 kadınla yapılan bir anketin sonuçlarını teyit ediyordu: Deneklerin %22'si, yeni bir bebeğin doğmasıyla daha da kötüleşecek olan barınma koşulları nedeniyle çocuk is-

temediğini belirtiyordu; %18'i kreş bulma güçlüklerinden bahsediyordu; %14'ü gelirlerinin yetersiz olduğunu ve yeni bir çocukla geçinmenin daha da zorlaşacağını düşünüyordu. Bu üç neden, belirtilen nedenlerin yarısını oluşturuyordu.

Konut yapımı hızlanmış olmakla birlikte, pek çok kentte durum hâlâ tatmin edici olmaktan uzaktı. Kreş ve çocuk yuvalarının kapasitesi de artıyordu, ama mevcut talebin ancak yarısı karşılanıyordu. Diğer yandan, asgari ücretin ayda 60-70 rubleye yükselmiş olmasına rağmen, hanehalkı gelirleri, özellikle ailenin tek ebeveynli olduğu durumlarda –ki bu oldukça yaygın bir durumdu– hâlâ çok düşüktü. Aile yardımlarından çok az kişi yararlanıyor ve kadınlara ancak beşinci çocuktan itibaren kayda değer bir yardım veriliyordu. 1967'de, sadece 3,5 milyon kadın aile yardımı alıyordu. Bunların 2,1 milyonunun beş ve daha fazla çocuğu vardı. Pek çok kadın sağlık nedenleriyle, sıklıkla da ağır iş yükü yüzünden kürtaj yaptırıyordu. Kürtaj sonrası nekahet dönemi için ücret ödenmediğinden, pek çok kadın hemen işe dönüyor, bu da sık sık komplikasyonlara, hatta kısırlığa yol açıyordu.

Doğum oranları, evlilik ilişkilerinde artan istikrarsızlıktan da olumsuz etkileniyordu. Son yıllarda, özellikle kırsal kesimde boşanmaların sayısı büyük artış göstermişti. 1960'ta her dokuz evlilikten biri boşanmayla sonuçlanırken, 1966'da bu rakam üçe yükselmişti.

Kasimovsky, raporunun sonuç bölümünde, bu araştırmadan birkaç ay önce, Moskova Üniversitesi'nde nihayet bir nüfus etütleri laboratuarının kurulduğunu belirtiyordu (savaştan önce Bilimler Akademisi bünyesinde mevcut olan enstitü henüz yeniden faaliyete geçmemişti). Doğum oranını yükseltmek için alınacak önlemler ve sorunun bütünü üzerine bir inceleme, hükümete ve Merkez Komitesi'ne sunulmuştu.

Sorunların bir bölümünün SSCB'deki yaşam standartlarından kaynaklandığını varsayabiliriz. Mironov gibi bir yazar burada, tüm kentli toplumlar için geçerli olan modernleşmenin etkilerini görebilirdi. Ama bu, özellikle Sovyet koşullarında, modernleşmenin toplumsal bakımdan olumsuz bazı sonuçla-

rını eksik değerlendirmek olurdu. Bu nedenle, çizdiği aşırı pozitif tabloyu, göz ardı ettiği tehlikeli yan etkilere işaret ederek tamamlamamız gerekiyor.

İşgücü Rezervleri Var mıydı?

Düşen doğum oranları işgücü tedarik sorununun tek nedeni değildi. Evde ya da özel tarlalarda çalışanların oluşturduğu rezervlerden yararlanmak giderek güçleşiyordu. 1960'ta bu faaliyetlerle uğraşan kişiler, yedek işgücünün hâlâ dörtte bir ila beşte birlik bir kesimini oluşturuyor (Rusya'da %19), ama 1970'e gelindiğinde bu oranın %8'i geçmeyeceği tahmin ediliyordu. Ayrıca, bu sektörde çalışan kişilerle gerçek rezervler arasında bir ayrım yapılması gerekiyordu. Gerçekte, bu şekilde istihdam edilenlerin yalnızca yarısı ev dışında çalışma fikrini kabul ediyordu (yarısı da bunun için çeşitli şartlar koşuyordu). Üstelik bu potansiyel işgücünü saymak için kullanılan yöntem hatalıydı ve yeterince verimli olamıyordu. Rusya Federasyonu'nda 1960-1965 arasında devlet sektöründe çalışmak için 5.700.000 kişi işe alınmıştı, ama bu rakam bir sonraki beş yıllık plan döneminde 1 milyona düşmüştü. Gelecek plan dönemine ilişkin projeksiyonlar bu sayının en çok 500.000 olacağını gösteriyordu ve kendi tarlalarında çalışanların sayısı önemli ölçüde artabilirdi. Dahası, durum bölgelere göre büyük farklılık gösteriyordu. Bu arada, evde ve tarlaları işleyerek ya da hayvan besleyerek ev çevresinde çalışanların çoğunluğunun kadın olduğunu belirtelim.

Dolayısıyla, rezervler neredeyse tükenmişti. Şurada burada hâlâ bir miktar yerel kaynak vardı, ama bunların piyasaya sokulması zordu. Pek çok kişi yaşam standartlarını yükseltmeye daha elverişli olduğu için evde çalışmayı tercih ediyordu.

Bir diğer olası işgücü kaynağı da emeklilerdi. Nüfus yaşlanıyor ve emeklilerin nüfus içindeki oranı yükseliyordu. İşgücü sıkıntısı çeken pek çok bölge, emeklileri çekmek için toplumsal hizmetler geliştirmişti, ama bu, sınırlı bir kaynaktı. 1965'te, devlet sektöründe 1,9 milyon emekli istihdam edili-

yordu; bu rakamın 1970'te 2 milyona, 1980'de ise bir ihtimal 2,5 milyona yükseleceği tahmin ediliyordu.

Yetkililer kalkınmanın işgücü rezervlerinden çok, işgücü verimliğindeki artışa bağlı olduğunu kuşkusuz anlıyorlardı. Halbuki uzun dönemli ölçümlerde verimlilik oranları düşüyordu. İşgücü verimliliği 1951-1960 arasında yılda %7,7, 1961-1965 arasında ise sadece %5,6 artmıştı. 1962'de %6'lık geçici bir artış gözlenmiş, ama 1967'de tarımın büyüme oranındaki büyük düşüş nedeniyle yeni bir düşüş olmuştu. Büyüme oranı bazı önde gelen sanayi kollarında hâlâ yüksekti. Gene de, genel olarak belli başlı kapitalist ülkelerdeki oranların çok gerisindeydi. ABD'de işgücü verimliliği, sanayi ve hizmetlerde 2,5 kat, tarımda 4,5 kat yüksekti (Sovyet Merkezi İstatistik Bürosu'na göre). Uzmanlar tehlike çanlarını çalıyordu: Verimlilik yükselmezse SSCB 2000 yılında bile Batı'yı yakalayamayacaktı! Bu çok önemli göstergenin iyileştirilmesi artık başta gelen görevdi: Bunu başarmanın yollarını ve yöntemlerini bulmak gerekiyordu.

Nüfus ve İşçi Göçü

İşletmeler ile sanayi kolları arasında işbirliğini ve uzmanlaşmayı geliştirmek zorunluydu. Leningrad ve Moskova için bu yönde kararlar alınmıştı, ama bunların hayata geçirilmesi ve sonuç vermesi yıllar alacaktı. En acil görev, işgücü rezervlerini harekete geçirmekti, fakat bunların coğrafi dağılımı ilave bir güçlük yaratıyordu. Rusya Federasyonu'nda (burada sadece bu cumhuriyetin durumunu ele alacağız) yaşayan 128 milyon kişinin yalnızca 25 milyonu doğu bölgelerinde (esas olarak Urallar, özellikle de Sibirya) bulunuyordu. Bu eşitsizlik, doğal kaynaklarının bolluğu göz önüne alındığında ekonomik büyümede başı çekmesi gereken bu bölgelerin kalkınmasını engelliyordu. Saptanan hedeflere ulaşmak için, buralara 2,6 milyon kişinin nakledilmesi gerekiyordu (anlaşıldığı kadarıyla, bahis konusu dönem 1968-1980'dir). Halbuki, son on beş yıldır nüfus hareketleri ters yöndeydi. Yılda yaklaşık 200.000 kişi baş-

ka cumhuriyetlere gitmek için Rusya'yı terk ediyordu ve doğu bölgeleri için bu rakam daha da yüksekti. 1950-1960 arasında, Rusya'dan diğer cumhuriyetlere 2,8 milyon kişi gitmişti. Daha da endişelendirici olan, federasyon dâhilinde de insanların işgücü sıkıntısı olan bölgeleri terk edip işgücü fazlası olan bölgelere göç etmesiydi. İşgücünü Kuzey Kafkasya ya da Sivastopol bölgesine çeken, daha elverişli iklim koşulları ve buralarda küçük ölçekli tarımın daha gelişmiş olmasıydı.

Kırsal kesim de sorunlardan payına düşeni alıyordu. İşgücü verimliliği ABD'dekinden dört-beş kat düşüktü, ama verimlilik oranları bölgeden bölgeye değişiyordu. Kırsal nüfusta cinsiyet ve yaş dağılımındaki dengesizlikler büyüyordu. Kentlere doğru yoğun ve plansız bir göç vardı. Göçmenlerin %73'ünün 25 yaşın altında, %63'ünün de aynı yaş dilimindeki kadınlar olması daha da kaygılandırıcıydı. Kırsal nüfusta gençlerin ve 30-40 yaş arasındakilerin oranı düşerken, daha yaşlı ya da çalışamayacak durumda olanların oranı yükseliyordu. Kırsal kesimden gidenler, tarımda artan makineleşme ve elektrifikasyon nedeniyle tam da en çok ihtiyaç duyulan kişilerdi. 1968'de kolhozlarda hanehalkı başına 0,5 sağlam erkek düşüyordu. Çalışan kolhoz üyelerinin yaş ortalaması 50'ydi ve pek çoğu emeklilik yaşından sonra da çalışıyordu.

Dolayısıyla, tablonun geneli kaygı vericiydi. Yaş piramidindeki tehlikeli dengesizliğin düşen işgücü verimliliği ve kentlere göçle birleşmesi, kırsal kesimin kanını kurutuyordu. Dolayısıyla, hiç tükenmeyecekmiş gibi görünen bu geleneksel işgücü kaynağı artık kendi gereksinimlerini bile karşılayamıyordu. Yeni işgücü rezervleri aramak, fıçının dibini kazımaya benziyordu. Kendi tarlalarında çalışmayı tercih edenlerden (özellikle kadınlar) pek çoğu, ev dışında ancak yarı zamanlı olarak çalışmayı kabul ediyordu. Ama bunların sayısı da giderek azalıyordu; kaldı ki, onları tarlalarından uzun süre uzaklaştıran işlerin –özellikle kırsal kesimde– anında gıda üretiminde düşüşe yol açacağı açıktı.

Bu, bir kriz durumu muydu? Her halükârda, bir krizin olgunlaşmakta olduğu kesindi. İkinci Kısım'da kullandığımız

belgeler, Gosplan uzmanlarına göre 1971-1975 beş yıllık plan tahminlerinin hiç de iç acıcı olmadığını göstermektedir.

İşgücü ender bir meta durumuna geldikçe incelemeler, araştırmalar, konferanslar çoğalıyordu. Gosplan'dan Merkez Komitesi'ne, Devlet Çalışma Komitesi'nden Bakanlar Kurulu'na durmadan rapor yağıyordu. Bir uzman açık açık, "Ülke genelinde işgücü kaynaklarının neredeyse tükendiği inancındayım," diyordu. Tam da bu sırada işletmelerin tamamında değilse bile pek çoğunda müthiş bir kadro fazlası olduğunu hatırlarsak, işgücü sorunundaki bu mutlak çıkmazın saçmalığının (ekonomik sistemin diğer sorunları bir yana) yönetim kadrosunu sürekli bir kırmızı alarm durumuna geçirmesi gerekirdi. Halbuki muazzam bir kötü yönetim tablosu sunan ve bu sözde süper-devletin hızla geri dönüşü olmayan bir noktaya doğru ilerlediğini gösteren bu muazzam bilgi ve analiz akışı, görünür hiçbir telaş ve kıpırtı yaratmadı. Politbüro herkesi daha verimli olmaya çağıran sonu gelmez kararlar almakla yetiniyordu.

25

Bürokratik Labirent

Bir kez daha, ekonomik sektörleri ve hizmetleri yönetenlere (henüz "sahip olanlar" demiyoruz) dönme vakti geldi. İster devlet bürokratları, ister parti *aparaçik*'leri, ister karmaşık ilişkileri içinde her ikisi birden olsun, bu idari sınıfla durmadan karşılaşmadan SSCB toplumunun, ekonomisinin ve siyasetinin herhangi bir yönüne eğilmek mümkün değildir. Dolayısıyla biz de, faaliyet alanı bürokrasiyi da kapsayan Savurganlığı Yok Etme Komisyonu'nun* bulgularından başlayarak, bu olguya geri döneceğiz.

Devlet ve parti kurumlarının tarihi sürekli yapılandırmalar ve yeniden yapılandırmalarla doludur: Yapılar kuruluyor, bölünüyor, kaldırılıyor, yeniden kuruluyordu. Buna karşılık, rejim son on beş yılında bu açıdan büyük bir istikrar gösterdi. Kruşçev'in bir kalemde yüzün üzerinde sanayi bakanlığını dağıtması, bürokrasi karşıtı girişimlerin en çarpıcısıydı ve hatta bu çaptaki yegâne girişimdi. Bu arada, bütün bu bakanlıkların 1965'te tekrar oluşturulduğunu tekrarlamakta fayda var. Burada sözünü ettiğimiz kurumsal problem (kendi başına sistemik bir özel-

(*) Savurganlığı Yok Etme Komisyonu'nun adı daha sonra Devlet Kaynaklarını Tasarruf Komisyonu olarak değiştirildi (bkz. Bölüm 23). Biz burada Savurganlıkla Mücadele Komisyonu kısaltmasını kullanacağız.

lik) bir nevi sürekli kaba tamircilik, sistemin ancak başka bir hastalığa yakalanarak çıktığı bir "bürokratik nevroz" biçimiydi. Mülki idare çok hantaldı, büyük bir nüfuz kazanmıştı ve Politbüro'nun despotik iktidarını dizginlemeye çalışıyordu. Bürokratik nevroz, tek yapılması gerekenin idarecileri "düzeltmek" olduğu görüşünden (Stalin'in pek sevdiği bir yaklaşım) hareketle gerçek reformları savsaklamanın bir yoluydu.

Bütün bunları biraz açmak gerekiyor. İdari sistemin değişkenliğini izlemek kolay bir iş değildir.[1] Bürokrasi –ve idari ağları– Sovyet tarihinde temel bir devindirici güç olmasına rağmen yeterince incelenmemiştir. Bürokrasinin incelenmesi bizi sistemin can damarına götürerek, devleti yöneten bürokrasinin fiilen devletin sahibi durumuna geldiğini görmemizi sağlar. Bürokratik yapılarda, bürokrasinin kendini algılayışında ve statüsünde meydana gelen değişiklikler, sadece mülki idare tarihi çerçevesinde değil, sistemin başlıca özelliklerinin partide cisimleşmiş olduğunu ileri süren yaygın görüşün tersine, siyasi açıdan da incelenmek zorundadır. Daha Stalin döneminde bürokrasi vazgeçilmez bir iktidar ortağıydı, ama yapılarının görece genç, görevlerinin de yeni olması nedeniyle istikrarsız ve kırılgandı. Üstelik üyeleri "zan altında"ydı, zira Stalin bürokrasinin kendini güçlendirme potansiyelini ve iktidar hırsını görüyor ve bundan korkuyordu. Stalin sonrası dönemde durum kökten değişti: Başlangıçta hâlâ ülkenin plebyen ve kırsal geleneklerinin derin damgasını taşıyan bürokrasi, ellili ve altmışlı yıllarda, artık kendisi de kentleşmiş olan bir toplumda tamamen kentsel bir olgu haline geldi. Üst kademelerinde, artık sağlam bir şekilde yerleşmiş ve mevzilerine sıkıca yapışmış bir güçtü. Bu özgürleşme, tüm Stalin sonrası dönemin temel özelliklerinden biriydi. Devlet ve parti bürokrasisi, Stalin döneminde durumlarını onca istikrarsızlaştırmış olan keyfi uy-

1 Yine de T. P. Korzhikhina'nın kitabı *Sovetskoe Gosudarstvo i ego Ucherzhdeniia, Noiabr' 1917-Dekabr' 1991* g.'nin (Moskova) 1986 ve 1995 baskılarında ve R.W. Davies ile Birmingham Üniversitesi Rus ve Doğu Avrupa Araştırmaları Merkezi'nden meslektaşlarının yayına hazırladığı çok değerli bir başvuru kaynağı olan *Soviet Government Officials 1922-1941: A Handlist*'te faydalı bilgiler bulunabilir.

gulamalara son verdiler. Böylelikle, Stalinizm'in yerini, çok kısa bir süre içinde bütün stratejik iktidar mevkilerini neredeyse tekeli altına alan tamamen bürokratik bir model aldı.

Burada, ellili ve altmışlı yıllarda yaşanan toplumsal değişimin hızını ve bunun sonucunda toplumsal-tarihsel manzarada meydana gelen kesin değişimi hatırlamamız gerekiyor. Stalin döneminde henüz kırılgan olan bir bürokrasinin kurulması, ölümünün hemen ardından da bunun tekelci bir iktidar yapısı olarak sağlamlaşması, esas olarak tarımsal bir toplumda gerçekleşen süreçlerdi. Bürokrasinin devlet içinde tekel konumuna gelişi ve iktidara yerleşmesi, ülkenin kentsel bir uygarlığa kesin olarak geçişinden önce olmuştu. Burada, Miliukov'un işaret ettiği ve Troçki'nin yeniden formüle ettiği, Rus tarihinin eski bir özelliği bir kez daha tekerrür ediyordu: Güçlü bir devletin kuruluşu toplumun gelişmesinden önce gerçekleşmiş ve birincisinin ikincisine egemen olmasını sağlamıştı. Ama Sovyet döneminde bunun tersine de tanık olundu: Birbirini izleyen büyük çaplı toplumsal gelişme dalgaları yeni sistemik özellikleri ve bu kitapta çözmeye çalıştığımız sayısız karmaşık olguyu doğurdu.

Büyüklüğü, iç yapısı ve gücü hakkında fikir sahibi olursak, bürokrasi olgusunun gözümüzde daha bir somutlaşacağına kuşku yoktur. Devletin ve diğer idari kuruluşların istihdam ettiği kişi sayısını kesin olarak bilmenin basit bir iş olmadığını, zira pek çok şeyin, –başta Merkezi İstatistik Bürosu olmak üzere– bu sayımı yapanların kullandığı ölçütlere bağlı olduğunu biliyoruz. En iyi veriler muhtemelen, 1970'te idari kuruluşlarda gerçekleştirilen sayımın sonuçlarıdır. Sadece bu malzemenin okunması ve sonuçlarının alt alta sıralanması bile, bürokrasi olgusunun karmaşıklığını ve yayılmacı karakterini ortaya koyar. Biz burada, bu sayımın kısa bir sentezini sunacağız.

Sayım tüm devlet kurumlarının idari personeline odaklanmakta ve personelin çeşitli önemli idari birimler, işletmeler ve kuruluşlar arasındaki dağılımını vermektedir. Her cumhuriyetin mülki idaresi ve yerel yönetimi ayrı bir başlık altında sunulmuştur. Bu istatistik bolluğundan, sadece okurlara bu rakamların mevcut olduğunu hatırlatmak için bahsediyorum.

Merkezi İstatistik Bürosu'nun hesap merkezi, bu vesileyle, doğrudan üretim faaliyetinde olmayan herkesi sayıma dâhil ettiğini açıklıyordu. Muğlak durumlarda duruma göre karar verilmişti: Örneğin, atölyede çalışan bir mühendis idari personelden sayılmazken, fabrikanın idare bürosunda çalışan bir mühendis –görevi iş planlaması ve tasarım değilse– idari personel sayılmıştı. Yardımcı personel ve hizmetliler sayıma dâhil edilmiş, ama ayrı bir kategoriye sokulmuştu. Koruma görevlileri de, yardımcı personelden daha yüksek ücretler aldıklarından ayrı bir kategori oluşturmaktaydılar.

Sayım günü olan 15 Eylül 1970'te, mülki idare aygıtında toplam 13.874.200 memur, yani faal nüfusun (işçiler ve memurlar) %15'i çalışıyordu. Üst düzey yöneticilerin (*rukovoditeli*) ve yardımcılarının sayısı 4.143.400'dü (bu rakam, merkez, cumhuriyetler ve bölgeler düzeyindeki tüm kurumları kapsıyordu). Bundan sonraki en önemli kategori, mülki idarede çalışan tüm mühendisleri, teknisyenleri, tarımbilimcileri ve diğerlerini kapsayan "baş uzmanlar" ve yardımcılarıydı: 2.080.400 kişi. Bunları 543.000 kişiyle mühendis-iktisatçılar, iktisatçılar ve planlamacılar izliyordu. Kalan rakam muhasebeciler, istatistikçiler, bilgisayar uzmanları, büro çalışanları ve yardımcı personel arasında dağılıyordu.

Özel bir kurum tipi ayrıca ele alınmıştı: merkezî bakanlıklar ve cumhuriyetlerdeki karşılıkları ile benzer bir statüye ve öneme sahip diğer büyük kuruluşlar (devlet komiteleri). Ülkenin çalışan nüfusunun ağırlıklı bölümü bu kurumlara bağlı kuruluşlarda çalışıyordu: 49.708.377 işçi ve memur. Bütün bu çalışanları, 2.539.797'si üst düzey yönetici kategorisine giren 7.996.116 memur yönetiyordu. Bir başka deyişle, üç kişiden biri "şef"ti.[2]

Bu katmanın üzerinde çok yüksek sorumlular bulunuyordu: devasa kurumlardan sorumlu birkaç yüz kişi. Bir başka kay-

2 RGAE, f. 1562, op. 47, d.1896, LL. 1-47. Bunlar, Merkezi İstatistik Bürosu'nun yürüttüğü sayımın (*edinovremennyi uchet*) özenle yayına hazırlanıp sunulmuş sonuçlarıdır. Belge, büronun hesap merkezi tarafından hazırlanmıştı. Ayrıca bkz. RGAE, f. 1562, op. 47, d. 1897, LL. 1-211, Cilt 1-2.

naktan. 1977 dolaylarında SSCB düzeyinde 32 bakanlık (25'i sanayi bakanlığı) ve cumhuriyetler düzeyinde karşılıkları bulunan 30 Birlik bakanlığı (10'u sanayi bakanlığı) olduğunu öğreniyoruz.[3] Bunlara, "bakanlık" diye anılan, ama aslında "özerk" cumhuriyetlerdeki hükümet kuruluşları olan 500 kadar kurumu eklememiz gerekir ki bunlar en üst kademeyi değil, yerel elitleri incelemek açısından önemlidir.

1970 sayımından önce, mülki idaredeki çalışan sayısı genellikle, 8 milyon olarak veriliyordu ve bunların 2,5 milyonu *nachal'niki* ("şef") olarak betimleniyordu. Sayımla birlikte tablo değişerek, yaklaşık 4 milyon *nachal'niki*'yle, toplam 13 milyon gibi daha gerçekçi bir rakama yükseldi. İstatistikçiler doğru bir karar verip bir başka kategoriyi ayırmışlardı: gerçek iktidar katmanını oluşturan, merkezî bakanlıkların çekirdek kadroları. Bunlar Birlik düzeyinde yetkili altı devlet komitesi (Bilim ve Teknoloji, Uluslararası Ticaret, Meteoroloji, vd.), hem Birlik hem de cumhuriyetler düzeyinde yetkili 12 komite ve KGB, Gosplan, Merkezi İstatistik Bürosu, Maliye Bakanlığı, vs. kuruluşlardan oluşuyordu. Bu kurumların başındaki görevlilerin hepsi merkezî hükümetin üyeleriydi.

Seksen kadar büyük hükümet kuruluşunun başkanlarından oluşan bu sert çekirdeğe, Politbüro üyelerini, parti aygıtının şeflerini (merkez ve cumhuriyetler düzeyinde) ve partinin bölge ve başkent sekreterlerini de eklememiz gerekir: yaklaşık 1000 kişilik seçme bir grup (bunların yarısından biraz azı Merkez Komitesi üyesiydi). Bunların hepsi, payandaları olan 2,5 milyon kişinin çıkarlarını gözeten başrol oyuncularıydı. İlgilendiğimiz konu "yönetici elit"se birinci rakam (1000) esas alınmalıdır, ama inceleme konusu "yönetici sınıf"sa ikinci rakamı (2,5 milyon) dikkate almak gerekir. Belli sayıda entelektüel, bilim insanı ve sanatçı –bazıları dar çevrede, çoğu geniş çevrede olmak üzere– bu grubun parçasıydı. Ama bu, bizi doğrudan ilgilendiren bir konu değil.

3 Bkz. Korzhikhina. *Sovetskoe Gosudarstvo i ego Uchrezhdeniia.*

Yöneticilerin İçinde Şekillendiği "Çevre"

Politbüro, Orgbüro ve Sekretarya'yla ilgili belge ve dosya yığınının içine dalındığında, devlet bürokratları ile parti bürokratları ve her aygıtın kendi içindeki bürokratlar arasındaki temasların yoğunluğu insanı şaşkına çevirir. Kelimenin hem gerçek hem de aşağılayıcı anlamında bürokrat olabilen fabrika müdürleri, diğer toplumsal gruplardan kişilerle –teknisyenler ve işçiler– her gün temas halindeydi. Buna karşılık, tepedeki liderler işçilerle sadece resmî ziyaretler sırasında karşılaşıyordu; normalde bir konuşma yapıyorlar, işçilerce alkışlanıyorlardı. Bu temasların zayıflığı liderler için normaldir, tıpkı bunların çevrelerinin esas olarak bürokratlardan oluşması ve tüm siyasi-idari sürecin bu çevrede gelişmesi gibi. Politbüro'dan parti hücrelerine kadar, parti aygıtının her kademesinde, kişisel sorunlar ve küçük idari ve ekonomik ayrıntılar çok fazla zaman alıyordu. Genel sorunlarla bir avuç önemli şahsiyet ilgileniyordu. Molotov, Malenkov ve Kruşçev'in içinde bulundukları çevre ve yaptıkları iş buydu; onları şekillendiren de bu oldu. İşin inceliklerine sonuna kadar vâkıf olmaları ustalıklarının işaretiydi ve tabanlarını ya da muhataplarını etkilemek için bu yeteneklerini sergiliyorlardı.

Öte yandan, çoğu, –normalde bir liderin temel görevi olan– büyük sorunları çözme kapasitesinden tamamen yoksundu. Zamanlarının büyük bölümünü ücret ve bütçe meselelerini halletmekle ve farklı kuruluşlar tarafından hazırlanmış binlerce kararnameyi imzalamakla geçiriyorlardı. Bunlar, gerçek anlamda siyasi yönetim kadrosunu değil, duruma hâkim olduğu yanılsaması içindeki müşkülpesent bir müfettişi (halbuki gerçek hâkimiyet, daha büyük gerçekleri derinlemesine kavramaktan oluşur) ilgilendiren faaliyetlerdi. Sahip oldukları ilave vasıflar (kurnazlık, açıkgözlük, kendine bir yardakçı kitlesi yaratma becerisi) esas olarak kişisel iktidar oyunlarına hizmet ediyordu. Ve enerjilerinin ve kapasitelerinin büyük bölümünü tüketen bu oyunların ve "denetleme hırsı"nın arkasında, siyasi iktidarlarındaki ve o çok imrenilen tüm manivelaları kontrol

etme becerilerindeki zayıflamayı teşhis etmek mümkündür. Bu arada, cari giderleri Sağlık ve Kültür bakanlıklarının toplam bütçesinden daha yüksek olan çok güçlü bir devlet denetim kuruluşunun, 1966'da Brejnev tarafından, sırf başındaki aşırı muhteris Shelepin'in nüfuzunu kırmak için tasfiye edildiğini belirtelim.

Liderlerin, içinde bulundukları çevre tarafından şekillendirilmesi, ülke ekonomisini devletin mülkü sayan Sovyet ilkesiyle yakından bağlantılıydı. Bürokrasinin tekelci gücünün ve böyle bir devletin üretebileceği tek liderlik tipinin kökeninde bu yatıyordu.

İdari katmanlar da ülkenin kentleşmesi sonucu değişim geçirdi. Bunların eğitim düzeyi, profesyonelliği, yaşam standartları ve kültürel alışkanlıkları bürokrasi içi ve bürokrasiler arası işleyiş üzerinde mutlaka etkisi olan faktörlerdi. Genel sekreterin mutlak efendi olduğu (nokta!) izlenimi sürse bile, sistem artık gerçek bir otokrasi değildi. Genel sekreter parti aygıtına hükmediyor olabilirdi (aynı zamanda bu aygıta sonuna kadar bağımlıydı da), ama daha önce söylediğimiz gibi, fiiliyatta yetki kullanımı ve politikaların uygulaması, değişik hükümet kuruluşları arasındaki geniş kapsamlı bir pazarlığa dönüşmüştü. Söz konusu kuruluşlar formel ve enformel iktidar sınırlarını manipüle etmekte ustalık kazanmıştı. Resmî ve gayri resmî hakları sürekli genişliyordu, öyle ki, itirazları, karşı önerileri ve talepleri siyasi ve idari prosedürün bileşenlerinden biri haline gelerek, hakkında çok az şey bildiğimiz, neredeyse anayasal bir statü kazanmıştı. Örneğin, merkezin bakanlıkları planlama prosedürlerine uymaya zorlamaktan aciz olduğunu görmüştük. Bunlar pek çok bakımdan sadece kendi çıkarları doğrultusunda hareket ediyorlardı.

Bakanlıklar ve böyle başka kuruluşlar olmadan hiçbir şeyin yapılamıyor olması karşısında, olaylar, daha doğrusu yaşanmakta olan güçlü çelişik eğilimler, sistemin yöneticilerini sadece değişen toplumsal gerçeklere değil, bizzat bürokrasinin "sosyolojisi"ne ayak uydurmaya zorladı. Bürokrasi dünyasına özgü çeşitli eğilimler "sistem imalatı" olarak nitelenebilir. Ne-

ticede, devlet ve önde gelen idari personeli neredeyse birbirinden ayırt edilemez olmuştu.

Bu katmanın karmaşık yapılarının şekillenmesi çok önemli bir olgudur. Yukarıda gördüğümüz gibi, kendimizi en kritik mevkilerle sınırlı tuttuğumuzda bile 1970'te sayıları 2 milyonu geçmişti. Bunların gücü, daha yüksek yaşam standartları, daha fazla avantaj, giderek daha fazla iktidar ve belli bir yere kadar yolsuzluklara hoşgörü gibi doymak bilmez taleplerini kabul ettirmek için dayatmada bulunmalarına izin veriyordu. Bürokrasi sistemin temel dayanağıydı. Buradan hareketle, devletin ve partinin üst kademelerinin tek bir iktidar yapısı oluşturmak üzere fiilen kaynaşmasına yol açan bir başka eğilim saptanabilir. En önemli bakanlar Merkez Komitesi üyesiydi, bazıları da (KGB, Dışişleri, Savunma) Politbüro'da sandalye sahibiydi. Paradoksal biçimde, bu kaynaşmayı kolaylaştıran, *nomenklatura* prosedürleriydi. Mülki idare canavarına haddini bildirmek için savaştan sonra yeniden oluşturulan *nomenklatura*, kısa bir süre içinde, tam tersi yöne işaret eden öteki yüzünü gösterdi. Tepedeki elitin tamamı "*nomenklatura*'cılar"dan –bunların hepsi üst düzey memurlar, sık sık da üst düzey parti sorumlularıydı– oluşuyor olsa da, gerçekte kimin kimi kontrol ettiği sorusu abes değildir. Devleti, *nomenklatura* atanmışları ve onların altındaki aygıtlar yönetiyordu; bu, Sovyet yönetim biçiminin başat gerçekliği durumuna gelmişti.

Bu şartlarda, partinin, daha doğrusu parti liderliğinin rolü tam olarak neydi? Kuşkusuz, ülkeyi idare etmek için mülki idare mekanizmasına yaslanan güçlü bir aygıttı. Ama partinin mülki idare aygıtını, bürokrasi kendi *nomenklatura*'sı olduğu için kontrol ettiği izlenimi yanıltıcıdır. Politbüro ve aygıtı da birer mülki idareydi ve bu nedenle, çok daha geniş bir bürokrasinin parçasını oluşturuyorlardı. Mülki idarenin memurları ve işçileri vardı; partinin ise memurları ve üyeleri. Bu üyelerin hiçbir şeyi kontrol etmediklerini söylemek gereksizdir. Bu "parti"nin bazı tuhaf özellikleri olduğundan, terimi tırnak içine almak uygundur.

İlk bakışta ne kadar paradoksal görünürse görünsün, "iktidar partisi"nin aslında iktidarda olmadığı hipotezini inceleyeceğiz. Bu insana gerçekdışı gibi gelir, ama Sovyet tarihi mitlerden ve yalanlardan, yanlış adlandırmalardan ve saçmalamalardan geçilmez. Bu nedenle, "kolektivizasyon", "proletarya diktatörlüğü", "komünizm", "demokratik merkeziyetçilik", "Marksizm-Leninizm", "öncü" gibi büyük lafların tamamının değilse bile çoğunun gerçeklikle pek bir alakası yoktu.

İlk başta işçi ve köylü sınıflarına ve kitlelere yönelmiş olan rejim, yıllar geçtikçe, mülki idareye, bu idarenin "organlar"ına ve çeşitli "görevli" kademelerine yöneldi. Devletin merkez oluşunun mutlaklaştığı bu her şeyi kapsayan "devletleşme" süreci, bürokrasinin üst kademelerinin kafa yapısını temsil eden bir devlet kültüyle doruğa vardı. Özel ve kamuya açık tartışmalarda söz alan üst düzey parti görevlilerinin, bakanlıkların sadece sektörel konularla uğraştığını, devletin yüce menfaatlerini ise sadece partinin dert ettiğini söylediklerini görürüz. Açıktır ki, bunlar, bunun tam tersini iddia eden bakanlık çevrelerine karşılık veriyorlardı. Bu, "devletleşme"nin ne anlama geldiğini daha iyi anlamamızı sağlar. Parti görevlileri toplumun menfaatlerini sadece kendilerinin temsil edebileceğini iddia etmiyorlardı: Devlete daha iyi sözcülük etmek için diğer bürokratlarla yarışıyor ve devlet içinde üstünlüklerini serdetmeye çalışıyorlardı.

Otuzlu yıllarda, kendine "parti" diyen örgüt siyasi karakterini çoktan yitirmişti; bir hiyerarşinin sıradan üyelerinin yönettiği idari bir ağa dönüşmüştü. Bir sonraki aşamada, bu idari ucube bile her tür iktidardan yoksun bırakıldı: Stalin döneminde bir iktidar partisinden söz etmenin hiçbir anlamı yoktu, zira bu partinin organları işlemiyor, kimse üyelerine fikrini sormuyor ve ender olarak toplanan kongreler uzun bir alkış oturumu olarak cereyan ediyordu.

Kruşçev'in parti zirvesinde (Merkez Komite) ve aygıtında parti ve devlet üzerindeki iktidarı yeniden sağladığı doğrudur.

Ne var ki, bu, çeşitli temel özellikleri değiştirmedi: Tabandaki üyeler hâlâ siyasi haklara sahip değildi ve parti gerçek bir siyasi hayatiyetten yoksun bir iktidar hiyerarşisi olarak kaldı. Stalin döneminde parti, iktidarı yüce öndere kaptırmıştı; Kruşçev'den sonra da devlet aygıtı karşısında güç kaybetmeye devam etti ve sonunda kurduğu iktidar ağını yutan bu aygıtın sözcüsü ve temsilcisi haline geldi: bu defa temelli. Sovyet olgusunda büyük önem taşıyan ve siyasi sistem olarak belki de en temel özelliğini oluşturan "devletleşme" süreci, böylece nihai aşamasına ulaştı. Sistem uzun bir "durgunluk" evresine girdiğinde, elinden hiçbir şey gelmeyen, bakanlıklara ve diğer kuruluşlara kapsamlı siyasi önlemler dayatma gücünden yoksun olan parti de diğer her şeyle birlikte battı.

Artık bazı ilk sonuçları formüle edebiliriz: "Parti" hep iktidarda değildi ve bir an geldi, siyasi parti olmaktan çıkıp diğerleri arasında herhangi bir idari kuruluş –bir mülki idarenin dingil pimi– haline geldi. "Parti" terimini tırnak içine almak bundan dolayı uygundur. Hatta daha ileri gidip o kadar karalanan "tek parti" sisteminin sonunda "partisiz" bir sistem haline geldiğini bile söyleyebiliriz. SSCB, siyasi yaşamın içinde ve siyasi liderlik yapabilen bir partiye sahip olsaydı, hazin sonunu engelleyebilir ve ülkeyi muazzam bir krizden koruyabilirdi. Ama onca yıldan ve tarihsel değişim dalgasından sonra, güçlü bir aygıta ve haklardan yoksun üyelere dayanan bu siyasi yapının içi boşalmış, kof bir kabuk haline gelmişti. Bu yüzden, güçlü bir sarsıntıya ya da fırtınaya bile gerek kalmadan, o kadar kolay bir şekilde yıkılmasında şaşılacak bir şey yoktur.

Eski Meydan'ın o gün de bugün de uyandırdığı korkuya rağmen, parti sistemini hayaletimsi bir varlık haline getiren faktörler ve koşullar nelerdi? Cevap, partinin fiilen devletin bürokratik gerçekleri tarafından yutulmasına yol açan bir aygıta dönüşmesiydi: geçmişi eskiye dayanan bir olgu. Süreç, partinin güya bakanlıkların idare etmesi gereken ekonomiye ve diğer ayrıntılara dalmasıyla başladı. Bakanlıklarda çalışanlar, partinin kendi işlerine yoğunlaşmak yerine, onların işlerini tekrarladığını sezdiler. Ülkeyi yurtdışında kimin temsil ede-

ceği konusunda Brejnev ile Kosigin arasında çıkan pek bilinmeyen çatışma, bu sorunun iyi bir örneğidir.

Artık, partinin "kimlik krizi"nin –Birinci Kısım'da 1946-1948 yıllarındaki reform girişimlerini nitelemek için kullandığımız bir formül– biraz daha derinine inebiliriz. Aygıt 1946'da, ekonomik yaşamın doğrudan gözetiminden çekilerek siyasi kimliğini yeniden bulmak amacıyla bir yeniden yapılanmaya gitmişti. Bu sırada yürütülen mantık şuydu: Bakanlıklar "*aparaçik*'leri satın alıyordu", "parti iktidarı kaybetmişti" ve iktidarını yeniden tesis etmek istiyorsa kendi işlevlerine geri dönmeliydi. Ama bundan iki yıl sonra, bunun tam tersi nedenlerle, ekonomik işlere müdahale etmek ve bunları "kontrol etmek" üzere bir defa daha yeniden yapılandırıldı. Çelişki şuydu: Parti siyasetle uğraştığında ekonomi ve bürokrasi üzerindeki kontrolünü kaybediyordu; kendini bütünüyle ekonominin kontrolüne verdiğinde ve bakanların neyi nasıl yaptıklarına doğrudan karıştığında ise özgün işlevlerini –hatta bunların ne olduğunu kavrama yetisini– yitiriyordu. İkinci mantık ağır bastı ve partinin fiilen bürokrasi canavarı tarafından yutulmasına izin verildi.

Lenin ve Troçki'nin (ikincisinin XI. Kongre'den hemen önce Politbüro'ya yazdığı bir mektupta) bu sorunu gündeme getirdiklerini ve Bolşevik liderleri, partinin ekonomik kuruluşların işlerine doğrudan karışmasının (ekonomiyi bunlar aracılığıyla yönetmek yerine) örgütün bürokratikleşmesini teşvik edeceği ve idarelerin sorumsuzluğunu artıracağı konusunda uyardıklarını hatırlatmakta yarar var. Troçki, tıpkı sendikaların ekonomi yönetimiyle uğraşmayıp sendika olarak kalmasını istedikleri gibi, partinin de parti olarak kalmasını istiyordu. Ama gelişmelerin bu yönde seyretmemesi, Buharin'i 1928'de, fiilî bir oldubitti'den yakınmaya itecekti: "Parti ve devlet aygıtları birleşmiştir ve bu bir felakettir." Bu durum, Stalin'in ölümünden sonra söz konusu eğilimin daha da derinleşmesine yol açacaktı.

Büyüyen işgücü sıkıntısı neredeyse "klasik" bir piyasa tepkisi doğurdu. İşgücü bir metadır ve devlet (başlıca işveren) işgücüne giderek daha bağımlı hale geldiğinden –artık zorla çalıştırma diye bir seçenek de olmadığından– bu sıkıntıyla çeşitli yollardan mücadele etmek zorundaydı. İlgili faktörlerin etkileşimi sonucunda, iş ilişkilerinde farklı bir hava ve yeni modeller gelişti. Ama bu, devlet ekonomisini harap eden hastalığın tedavisi için yeterli değildi. Rejim, farklı toplumsal katmanların baskı ve özlemlerine cevap vermek için önlemleri artırdı. Ne var ki, Savurganlıkla Mücadele Komisyonu'nun, Devlet Denetim Komitesi'nin ve pek çok başka kuruluşun ısrarlı tavsiyelerine rağmen, işgücü verimliliğinde artış sağlamayı, işletmelerin yedek işgücü ve hammadde stokları biriktirmesini engellemeyi ve çok düşük olan teknolojik inovasyon hızına ivme kazandırmayı başaramadı. Ülke liderleri bir ikilemle karşı karşıyaydı. Bir yandan, korkunç bir işgücü sıkıntısı içindeydiler, bu nedenle işgücüne sevimli görünmeleri lazımdı. Öte yandan, işgücünü idare eden idari kuruluşlara dalkavukluk etmeleri gerekiyordu. Bu, oynanması kolay bir oyun değildi. "Konsensüse dayalı" bir işleyiş biçimi artık kaçınılmazdı ve bakanlıklarla pazarlık kural haline geldi. Bununla birlikte, bürokrasilerle hep olduğu gibi, sonunda iş, iktidarı bakanlıklarla paylaşma noktasına vardı. İşçilerle böyle bir iktidar paylaşımı söz konusu olmamakla birlikte, verilen pek çok ödüne, haklardaki iyileşmelere ve genişlemelere bir kez daha işaret edebiliriz (aynı şey başka çıkar grupları için de geçerliydi). Devlet işlerini her tür toplumsal baskıyı göz önüne alıp bunlara karşılık vererek yürütmekten ibaret bu yeni hükümet tarzı, bağımlılığın hep mutlak ve tek yanlı olduğunu düşünen "totalitarizm" kuramcıları tarafından hiçbir zaman kale alınmamıştır. (Bu noktada, teşhisleri anlaşılabilir: Tanım gereği, yarı totaliter bir rejim yarı gebe bir kadın kadar imkânsızdır.)

Oysa Stalin sonrası dönemin en büyük yeniliği buydu ve kuşkusuz rejimin altmışlı yıllardaki canlılığına katkıda bulun-

du. Ama devleti yöneten bürokrasinin başkalarından daha fazlasını elde etmesi (daha doğrusu koparması) ve siyasi yönetici kadrosuyla bir "dostluk paktı" yapması, işçilerin ve diğer toplum katmanlarının çıkarlarının gözetilmesiyle zor bağdaşacak bir durumdu. Uyuşuk ve savurgan ekonomi, toplumsal barışı koruma ve ülkeyi kalkındırma umutlarını boşa çıkarıyordu. Bürokratik planlama ekonomiyi modernleştirmeyi başarmış ve bürokrasiyle varılan "anlaşma" bu aygıtın gücünü artırmıştı, ama bu, bürokrasinin performansını yükseltmemişti. Bürokratlarla yapılan gayri resmî anlaşmalar bir politika oluşturmuyordu: bunlar, sistemin, hastalıklarını ağırlaştıran bir istikamete sürüklenmesiyle sonuçlandı.

Artık sistemin işleyiş bozukluklarından iyice haberdar olan okurlar, Savurganlıkla Mücadele Komisyonu'nun bakanlıklara ve diğer hükümet kuruluşlarına çözüm olarak neler önerdiğini merak ediyor olmalılar. Kimi muhafazakârlara göre tutulacak yol açıktı: Çözüm daha fazla disiplinden –başka siyasi bağlamlarda söyledikleri gibi "kanun ve nizam"ın sağlanmasından– geçiyordu. Ama bu, bir hüsnükuruntudan başka bir şey değildi.

Politbüro'nun, mülki idarenin büyümesini ve giderlerini kontrol altına almak (hatta azaltmak) ve verimliliğini artırmak için verdiği sonu gelmez mücadeleler, daha başlangıcından itibaren bu aygıtın tarihine hâkim olmuştu. İşlevini yeniden tanımlamış ve "savurganlığı yok etme" ibaresinin yerine daha az saldırgan "devlet kaynaklarını tasarruf" formülünü benimsemiş olan Savurganlıkla Mücadele Komisyonu, tek tek her branş hakkında derlediği yığınla veri ve bilgiyi göz önüne alan bir teklif tasarısı hazırlamak üzere merkez ve cumhuriyetler düzeyinde bakanlık temsilcileriyle görüşmüştü. Mülki idarelerin giderlerinde tasarruf sağlamanın yollarını bulma girişimi, göründüğü kadarıyla epey cesurcaydı. Hızla büyüyen bürokrat ordularını küçültmek artık kesinlikle imkânsız görünüyordu, zira her idari mekanizmanın başında rejimin en güçlü simalarından biri bulunuyordu. Bunları kısıntı yapmaya ikna etmek kolay iş değildi. Üstelik Savurganlıkla Mücadele Komisyo-

nu'nun bazı üyeleri (komisyon üyeleri aşağıdaki dipnotta sayılmaktadır) önemli idari daireleri yönetiyorlardı.

Komisyon oturumlarında yapılan ve kuşkusuz epey kavgalı geçen tartışmaları, Gosplan'ın Çalışma Dairesi'nin başı ve ünlü bir uzman olan N. Rogovsky rapor etmişti.[4] Komisyon ilk başta, idari giderlerin bir milyar 15 milyon ruble azaltılmasını önermişti, ama uzun ve sert pazarlıklardan sonra 905,3 milyon rakamını kabul etmişti. Merkez ve cumhuriyetler düzeyindeki bakanlıklar ise ancak 644 milyon rublelik bir indirimi kabul ediyordu. Harcamalar ve personel sayısı konusunda, her bakanlıkla ayrı ayrı detaylı tartışmalar yapılmış ve her defasında aynı şey yaşanmıştı: Savurganlıkla Mücadele Komisyonu gerekli kesintilerden ödün veriyor, karşı taraf ise ya hiç ya da çok az fedakârlıkta bulunuyordu. Rogovsky hükümete, merkezî bakanların ve cumhuriyetlerin çoğunluğunun her tür değişikliğe karşı olduğunu ve hiçbir şeye dokunulmamasını tercih ettiğini bildiriyordu.

Devlet memurlarının sayısına gelince (bir diğer kesin anlaşmazlık noktası) Savurganlıkla Mücadele Komisyonu, 590 milyon rublelik bir maaş tasarrufu sağlayacak olan 512.700 işin (1967 planında mülki idare için öngörülen toplam personelin önemli bir bölümü) kaldırılmasını istiyordu. İlgili bakanlıkların bunun lafını bile işitmek istemeyeceklerini söylemeye gerek yok.

Rogovsky hükümete sunduğu bütçe kısıntılarını savunurken, Sovyet ekonomisinin karşı karşıya olduğu en büyük engellerden birinin altını çiziyordu: Halkın gelirleri ile tüketim malları arzı arasında bir denge tutturma problemi. İdari giderlerin azaltılması buna yardımcı olacaktı. Burada belli bir kafa

---

4 RGAE, 4372, op.66, d. 670, LL. 175-176, 3 Eylül 1966; "Devlet Kaynaklarını Tasarruf Komisyonu"nun bir oturum raporu. Önemli yetkilerle donatılmış olan komisyonun başında Gosplan Başkanı Baibakov bulunuyor ve üyeleri şu isimlerden oluşuyordu: Merkezi İstatistik Bürosu'nun başı Starovsky, Maliye Bakanı Garbuzov, Mattekhsnab'ın (işletmelere malzeme ve teknolojik kaynak sağlamaktan sorumlu güçlü bir kuruluş) başı Martynov, Devlet Bankası'nın başkanı Poskonov ve Devlet Denetim Komitesi'nin başlarından Tchikin. Çalışma ve Ücret Komitesi Volokov tarafından temsil ediliyordu. 21 Eylül 1966 tarihli toplantının raporu Başbakan Yardımcısı Poliansky tarafından imzalanmıştı.

karışıklığı teşhis etmemek güçtür: Yarım milyon işin yok edilmesi kuşkusuz toplam parasal gelirleri azaltacaktı, ama işlerini kaybedenler gidip yoksulların saflarını kalabalıklaştıracaktı.

Gerçekte ne oldu? Şurada burada bazı işler kaldırıldı, ama işlerinden olan memurların çoğu başka bir yerde, hatta aynı bakanlıkta başka bir idari iş buldu. Bazılarının beslediği, işten çıkarılan memurların kol gücüyle yapılan işlere (özellikle uzak bölgelerde, gerçek işgücü sıkıntılarının yaşandığı yerlere) yönelecekleri umudu boş çıktı.

Bürokrasi dünyası hakkında bir başka değerli kaynak da, 1966'da bürokrasiyle ilgili bir araştırma gerçekleştiren ve katkılarını Baibakov'un Yolsuzlukla Mücadele Komisyonu'na aktaran Devlet Denetim Komitesi kaynaklıdır. Komite devletin idari giderlerinin nasıl düşürülebileceği konusunda bir dizi öneride bulunmuştu. İşe, diğerlerinin arasında üstü kapalı olarak değinilen bir öneriyle başlayabiliriz: kuşkusuz önemli tasarruflar sağlayacak olan, bazı üst düzey memur kategorilerine sunulan avantajların kaldırılması. Devlet Denetim Komitesi, memurların kendilerine sağladıkları çeşitli avantajları, her "hizmet" kategorisini ruble cinsinden (elbette milyon ruble) rakama dökerek listeliyordu. Liste çok şey anlatır: Memurlar ve daire başkanları sanatoryumlarda ve dinlenme evlerinde indirimli tarifeden kalmalarını sağlayan karnelerle, bir "toplumsal ihtiyaç" ödeneği (bir aylık ücrete eşdeğer) ve "sağlıklı beslenme" ödeneği denen bir ödenek alıyorlardı. Bakım ve onarım giderlerini devletin üstlendiği emirlerine amade daçalar vardı. Devlet Denetim Komitesi, bütün bu avantajlara ve daha da infial uyandırıcı olan, yüksek rütbeli askerlerin ve ailelerinin ayrıcalıklarına son verilmesini öneriyordu. İdari personelin son beş yıl içinde % 24 artmasıyla toplam memur sayısının 7 milyonun üzerine (bu rakamın bakanlık ağının sadece çekirdeğini temsil ettiğini hatırlatalım), toplam ücret giderlerinin 13 milyar rubleye yükselmesinden duyduğu kaygıyı dile getiriyordu. Bu artış hızı istihdamın büyüme hızından yüksekti ve düşürülmesi halinde kolayca bir milyar rublelik bir tasarruf sağlanabilirdi.

Personel alımlarında en müsrif branşlardan biri, bakanlıkların çoğu tarafından korunan çeşitli erzak tedarik kuruluşlarıydı. Devlet Denetim Komitesi, bunlardan, Sovyet gerçeklerini anlamak isteyenlerin göz ardı etmemesi gereken örnekler veriyordu.

Bakanlıklara bağlı "çalışanlara erzak tedarik" dairelerinde ve müdürlüklerinde, mağaza ve kantinlerde çalışanlar hariç, 36.700 kişi istihdam ediliyor ve yılda 40 milyon ruble ücret ödeniyordu. Bu kuruluşlardan pek çoğu kapatılabilir, mağaza ve kantinlerin erzak ihtiyaçları doğrudan devletin kendi ticari dağıtım ağından karşılanabilirdi.

Merkez Komitesi ve Bakanlar Kurulu, daha hesaplı ve etkin olacağı umuduyla, "çalışanlara erzak tedariki" probleminin üzerine tek merkezden gidilmesini öngören bir kararname çıkarmıştı ve bu sistemi kurma çalışmaları yürüyordu. Ama bazı bakanlıklar başka kuruluşlara bel bağlamayı reddederek kendi gıda, hammadde ve makine tedarik kanallarını korumayı, depolama ve satış için antrepolar ve bürolar kurmayı ve mevcutları işletmeye devam etmeyi yeğledi. Bazıları sanayide yaygın kullanımı olan malzeme ve ürünleri işletmelerden satın alıyor ve kendi ağları aracılığıyla başka bölgelerde ya da cumhuriyetlerde pazarlıyordu. Bir örnek alırsak: Kimya Sanayisi Bakanlığı, Sverdlovsk'taki satış ofisinden Moskova, Kiev, Leningrad ve Donetsk'e her tür donanım ve yarı mamul mal yolluyordu; halbuki bu mallar, bu kentlerdeki tedarikten sorumlu kuruluşların yerel depolarında bulunuyordu. Binlerce gereksiz çalışan istihdam eden ve böyle bir saçmalığa neden olan bu sistem, sonu gelmez fıkralara konu oluyordu (bunları bilmek için arşivlere ihtiyacımız yoktur).

Bu tedarik ve pazarlama meselesine (*snaby-sbyty*)* en az beklenen sonuçlarından birine değinirken döneceğiz. Ama önce, bürokrasi dünyasının kendini kaptırdığı ve Devlet Denetim Komitesi'nin mahkûm ettiği "aşırılıklar"ın başka örneklerine bakalım. Bunların başında, seminer ve konferanslar için, hatta

(*) Sürecin evrelerini anlatan bir deyim: mal tedariki (*snabzhenie*) ve bunların satışı (*sbyt*).

örneklerin yarısında hiçbir neden ve davet olmadan Moskova'ya yapılan "resmî ziyaretler" (*komandirovki*) geliyordu; sayısı yılda yarım milyonu bulan bu seyahatler devlete yılda 600 milyon rubleye mal oluyordu. Devlet Denetim Komitesi bunların sayısının %30 oranında azaltılmasını öneriyordu (Moskova'ya gitmenin ve başkentin sunduğu zevklerden yaralanmanın en gözde avantalardan biri olduğu düşünülürse, gene kolay kolay gerçekleşmeyecek bir öneri). Kabul edilemez boyutlara ulaşmış bir başka pratik de, her çeşit aracının (*khodatye i tolkachi*) işleri sonuçlandırmaya ve malzeme bulmaya gönderilmesiydi. Devlet Denetim Komitesi, genelde, bürokratik "hareketliliği" azaltmak için alınan önlemlerin ve bu yöndeki çabaların hiçbir sonuç vermemesini kınıyordu.[5]

Daha önce gördüğümüz gibi, mülki idare çalışanları devlet kesesinden olabildiğince çok hizmet ve avanta koparmaya meraklıydı. Ama eğlenmeye de meraklıydılar. Savaşın hemen ertesindeki kıtlık günlerinde bile üst düzey görevliler rahat yaşamışlardı. Ama altmışlı yıllarda alkol su gibi akar olmuş ve partiler daha da patırtılı bir hal almıştı! Kimse bunların kamuya hizmet etmekle bir alakası olduğunu iddia etmeye bile çalışmıyordu. Memurların devlet kesesinden tükettikleri içkilerin dağ gibi biriken şişeleri her şeyi anlatıyordu. Düzenli olarak bu yaşam tarzını mahkûm eden öfkeli mektuplar almakta olan hükümet, sonunda durumdan ciddi olarak endişelenmeye başladı. Devlet kaynaklarından yapılan kanunsuz ziyafet ve resepsiyon harcamalarına karşı ülke çapında bir kampanya başlatıldı ve sorunun boyutlarını ortaya koyan kapsamlı soruşturmalara gidildi. Votka, konyak ve şarapların cömertçe sunulduğu ziyafetler için her tür bahaneden (yıldönümleri, jübileler, konferanslar, önemli birilerinin ziyaretleri) yararlanılıyordu. Maliye ve denetim kuruluşlarının elinde olup bitenlerle ilgili bol miktarda belge mevcuttu; işletme yöneticilerinin ve muhasebecilerinin bu harcamaları "üretim giderleri" olarak gösterdiklerini ve bakanlıkların ve üst düzey memurların buna göz

5 RGAE. 4372, 66, d. 670, LL. 31-38.

yumduklarını gayet iyi biliyorlardı. Bakanlar Kurulu, bundan böyle bakanlıkların ancak istisnai durumlarda, Bakanlar Kurulu'ndan –ya da cumhuriyetlerde yerel yetkililerden– izin aldıktan sonra ziyafet verebilmesini ve bu toplantılarda alkol ikramı yapılmamasını öngören bir kararname taslağı hazırladı. İhlaller sert bir şekilde cezalandırılacak ve sorumlular masrafları kendi ceplerinden geri ödemek zorunda kalacaklardı.

Kararname taslağını birlikte öneren Maliye bakanı (Garbuzov) ve Devlet Denetim Komitesi başkanı (Kovanov), bundan önce hükümetteki mesai arkadaşlarına bütün bu aşırılıkların bir "panorama"sını sundular. 1968'te, 6500 devlet kuruluşunda ve işletmesinde yürütülen soruşturma (merkez, cumhuriyetler ve iller düzeyinde), bunların binden fazlasında muazzam miktarlarda alkolün tüketildiği ve onur konuklarına hediyelerin sunulduğu şaşaalı ziyafetler verildiğini ortaya koymuştu. İzhevsk'te farklı bakanlıklara bağlı 12 işletmenin her biri resepsiyonlara ve partilere binlerce ruble harcamıştı. Bunlardan biri, Ekim 1967 ile Temmuz 1968 arasında, toplam maliyeti 3100 ruble olan 350 şişe konyak, 25 şişe votka ve 80 şişe şampanya tüketmişti. Ziyafetler bazen, tüketilen içkilerin tutarını gösteren faturalarda adları görülen restoranlarda veriliyordu.[6]

Gördüğümüz gibi, memurların devlet tarafından finanse edilen yaşam tarzı hakkında bir bilgi eksiği yoktu ve liderler bu sorunu çözmeye çalışıyordu. Ama aldıkları ya da önerdikleri önlemlerin herhangi bir etkisinin olduğu kesin değildir. Kararnamenin kendisi bazı koşullarda ziyafetlerin düzenlenmesine izin vererek (bunları tamamen yasaklamak imkânsızdı) bir boşluk yaratıyordu ve gerekli izinlerin verildiğinden emin olabiliriz. Zira her şeyin kişisel ilişkilerle, karşılıklı hizmetlerle, pazarlıklarla, teşviklerle, vs. yürüdüğü sistemin çalışma tarzı buydu.

---

6 GARF, A-259, op.45, d. 7501, l.l., 4962: Rusya Federasyonu hükümetinin "kamu parasının ziyafetlerde ve resepsiyonlarda kanunsuz olarak kullanılması"na karşı SSCB genelinde yürüttüğü kampanyayla ilgili bir belge dosyası (Ekim-Kasım 1968).

Bu parantez, restoranlarda verilen yemeklerin, resepsiyonların, içki âlemlerinin günlük rutinlerinin bir parçasını oluşturduğu "tedarikçiler" (*snabzhentsy*) ordusuna dönmek için gerekliydi. Rüşvet kadar, bunlar olmadan çalışmak da düşünülemez bir şeydi ve bunu herkes biliyordu. KGB ve savcılık yetkilileri konuyla ilgili bazı pek ilginç hikâyeler anlatabilirlerdi. Öyle ya da böyle, içki, bütün bu alavere dalavere, menfaat ve yolsuzluk "kültür"ünün girizgâhıydı. Tedarik kuruluşları, bu kültürü üreten ve başta ekonomi kuruluşları olmak üzere mülki idarenin her tarafına yayan mükemmel bir ortam oluşturuyordu. İleriki sayfalarda, Sovyet bürokrasi sahnesini tamamen farklı bir oyunun dekoruna dönüştüren güçlü sistemik kaynakların olduğunu göreceğiz.

SSCB Gossnab'ı: Personeli ve Faaliyetleri (1970)

KGB ve Gosplan gibi kurumlar bütün dünyada en azından ismen tanınıyordu. Ama Gossnab'ın adı ülke dışında uzmanlar hariç kimse tarafından bilinmiyordu. Gossnab (Devlet Malzeme ve Teknik Tedarik Komitesi) Sovyet iktisatçıları ve mülki idare sınıfının tamamı için ekonomik sistemin motor gücüydü. KGB ve Gosplan gibi Gossnab da, adını Gosplan'da duyurmuş saygın bir iktisatçı ve idareci olan V. Dymshits'in yönettiği bakanlıklar-üstü bir kuruluştu.

Gossnab'dan beklenen, ekonomiye işlemesi için gereksindiği her şeyi sağlamaktı. Kuruluşun antrepoları, istasyonları ve büroları sayısız *tolkachi* ("muameleciler ya da iş bitiriciler") ve çeşitli bakanlıkların, kuruluşların ve üretim birimlerinin diğer aracıları için bir çeşit Kâbe'ydi. Bu aracılar Gossnab'ın, planın gerçekleştirilmesi için kendilerine vaat edilmiş olanları gerçekten teslim etmesini sağlıyorlardı. En büyük korku, öngörülenden azını almak ya da hiçbir şey alamamak veya çok geç almaktı. Bunun yanında, Gossnab stoklarında sık sık her tür mal sıkıntısı baş gösterdiğinden, *tolkachi*'lerin işi, kuruluşun temsilcileriyle temasa geçmek, pazarlıklar yürütmek ve sonuç elde etmekti.

Bu büyüklükte merkezî bir tedarikçi, önde gelen Sovyet iktisatçıları tarafından kendi içinde bir çelişki olarak görülüyordu. Gossnab, ustalıkla yönetildiğinde bile, diğer tüm Sovyet kuruluşları gibi darboğazlar ve yetersizlikler yaşıyordu. Hükümet tarafından tanınmış bir tedarik önceliğinden yararlananlar (silah sektörü ya da liderlerin üstüne titrediği başka projeler) hariç hemen herkes bu kurumdan şikâyetçiydi.

Gossnab, Sovyet kurumsal hiyerarşisindeki yüksek konumuna rağmen, iş bütçeye, personele ve yapısal birimlere geldiğinde diğer kuruluşlarla aynı idari rutinlere uymak zorundaydı. Bu prosedürlerle tanışmak aygıtın yapısını anlamamıza yardımcı olacaktır. Maliye Bakanlığı'yla yürütülen bütçe müzakereleri o kadar çetin değildi, zira Maliye Gossnab'ın görevlerinin karmaşıklığının ve yüksek statüsünün bilincindeydi. 8 Ağustos 1970'te Dymshits, Gossnab'ın personel listesini onayladı ve gerekli personele tekabül eden bütçenin tahsisi için Maliye'ye tescile yolladı. Belgede, mali denetçiler tarafından onaylanmak üzere, üst düzey memurların sayısı ve ücretleri, uzman sayısı ve faaliyet alanıyla birlikte her uzmanlık dâiresi tek tek belirtiyordu. Böylece, Gossnab'ın 1302 kişinin çalıştığı 34 dairesinin olduğunu öğreniyoruz. Çalışanlar arasında, 10'u lider konumunda 286 üst düzey yönetici bulunuyordu. Bu 286 görevlinin aylık ücret faturası 284.786 rubleydi. Ayrı bir tabloda, en tepedeki 10 görevlinin ücretleri (belirtilmemiş yan gelirler hariç, 550-700 ruble arasında) gösterilmişti; bu, ayda 5300 rublelik bir yekûn oluşturuyordu (Gossnab başkanının maaşı buna dâhil değildi). Ücret skalasının öteki ucunda, ayda 70 ruble kazanan ve hiçbir yan gelirden yararlanmayan memurlar yer alıyordu.

Daha önce belirttiğimiz gibi, pazarlık yumuşak geçti. Bu aşamada, Dymshits hâlâ güçlü bir pozisyondaydı. Maliye müfettişleri, sayılarını ve ücretlerini olabildiğince düşürmeye çalışarak, merkez için 1302 çalışan sayısını kabul ettiler. Dymshits idareci başına ayda 219 rublelik bir maaş talep ettiğinde (önceki yıl 215 rubleydi), Maliye Bakanlığı 214 ruble teklif etti. Maliye temsilcilerinin memur kategorileri için (*nac-*

hal'niki, "uzmanlar", "kıdemli uzmanlar") değişmez kuralları vardı ve her şeye itiraz ediyorlardı. Ama talep edilen tepe yöneticilerinin sayısını (on) güçlük çıkarmadan kabul ettiler. Bundan sonra sıra, Gossnab'ın faaliyetlerinin ve dairelerinin (tedarik kuruluşlarına ilaveten, fabrikaları, inşaat ekipleri ve araştırma laboratuarları vardı) incelenmesine geldi. Tedarik faaliyetleri uzmanlık daireleri arasında dağıtılmıştı: ağır sanayi, enerji, madenler, inşaat, malzemeler ve diğer birimlerin yanı sıra bir ihracat-ithalat dairesi ve bildik dâhili idari kuruluşlar.[7]

Bu heybetli kuruluşun dairelerini ve şubelerini saymaya kalksak koca bir sayfa tutardı. Gossnab yaklaşık 130.000 çalışan istihdam ediyordu; görevi göz önüne alındığında (ülkenin üretim aygıtının işlemesi için gereken her şeyin –makine ve donanım, hammadde, yakıt, inşaat malzemeleri ve gereçleri, vs.– üretim aygıtına kesintisiz akışını organize etmek) bu aşırı bir rakam değildi. SSCB'de tek bir bürokratik kuruluşun başka her yerde piyasa mekanizmalarının yaptığı işten sorumlu olduğunu fark ettiğimiz ana kadar, her şey son derece makul görünür. Gossnab tatminkâr bir performans gösterseydi, SSCB zaman zaman iddia ettiği gibi gerçekten de kapitalizme alternatif oluşturabilirdi. Gossnab ve Gosplan yeni bir dünyanın iki mabedi olurdu. Burada okurlara, Troçki gibi iyi bir sosyalistin 1921'de Komintern Yürütme Komitesi'ne, sosyalizmin uzun vadeli bir proje olduğunu ve bir gün bunu gerçekleştirmeyi isteyenlerin, işe piyasa ekonomisinin ayak izlerini takip ederek başlamaları gerektiğini anlattığını hatırlatalım.

Gerçekte, Sovyet dünyasında başka hiçbir merkezî kuruluş bu kadar "dağıtılmış" yan etkiler doğurmamıştır. Süper-tedarikçi Gossnab bitmek bilmez kıtlıkların nedeni ve yöneticisi olduğundan, aslında, sistemin darboğazlarından biriydi. Dolayısıyla, ekonomik aygıtın tamamının bu kıtlıklara ve Gossnab'ın kesintisiz bir hayati malzeme akışı sağlamadaki aşikâr beceriksizliğine, her tür çare ve dümene başvurarak ve bakan-

---

7 RGAE, f. 7733, op. 58, d. 2892, ll. 1-5, 85-97; Gossnab ve Maliye Bakanlığı arasında üst üst düzey kadroların sayısı ve maaşları hakkında yürütülen pazarlıkla ilgili bir dizi belge (Temmuz-Aralık 1970).

lıklarla büyük kuruluşlara öykünen bağımsız bir tedarik ve pazarlama sistemi kurarak tepki vermesinde şaşılacak bir şey yoktur. Bu bulanık *snaby* ve *sbyty* dünyası kendine ayrı bir sistem kurarak ekonomik ve toplumsal yaşamın temel demirbaşlarından biri haline gelmişti. Sovyet gerçekliği konusundaki hiçbir inceleme bunu görmezden gelemez ve bunun Gossnab'la karıştırılmaması gerekir.

Resmî sistemin marjlarındaki bu muameleci bolluğunu betimlemek için en uygun sıfat "bulanık"tır. Gene de, rejim işlerin nasıl yürüdüğünü öğrenmek isteseydi –bunu gerçekten bilmek istemiyor olsa da–, sektörde düzenli olarak soruşturmalar başlatan teftiş kuruluşlarına, hatta 1 Ekim 1970'te bu "ticari" örgütlenmelerin bir sayımını gerçekleştiren Merkezi İstatistik Bürosu'na başvurabilirdi. Sayımın eksiksiz olduğunu söylemek mümkün olmasa da –doğal olarak, askerî tedarik kuruluşlarını kapsamıyordu–, rakamlar çarpıcıdır. 1970 yılının üçüncü çeyreğinde kaydedilen 11.184 kuruluşta 722.289 kişi istihdam ediliyor ve bunlara toplam 259.503.700 ruble ücret ödeniyordu. Merkezi İstatistik Bürosu antrepolar, stoklar ve nakliye giderleriyle ilgili bilgiler de sağlıyordu.[8]

Sayım eksikti, çünkü sözü edilen *snaby-sbyty* kuruluşlarının gayri resmî personelini kapsamıyordu. Meşhur *tolkachi*'ler başka idari kuruluşların personel bordrolarında ya da işletmelerin bünyesindeki uyduruk işlerde istihdam edilmiş görünüyordu. Bunlar zamanlarının çoğunu her türden tedarikçinin yanında geçiriyorlardı ve "işleri hızlandırmak" ya da sadece zorunlu üretim ve tüketim mallarının tedarikini sağlamak için gerekli tüm imkânlara sahiptiler. Çünkü suyun başındakileri dürtüklemeden hayati malzemeleri elde etmek pek mümkün değildi; *tolkachi*'lerin görevi tam da buydu. Faaliyetleri parti tarafından sert bir şekilde eleştiriliyor, gene de durmadan gelişiyordu, çünkü onlar olmasa ekonomi tamamen dururdu.

8 RGAE, f. 1562, op. 47, d. 1183, l.l. 4-8; Merkezi İstatistik Bürosu'nun 1 Ekim 1970'te gerçekleştirdiği, "tedarik ve pazarlama kuruluşlarının faaliyet göstergeleri" sayımının verileri.

Sayımın nazarı itibara almasına imkân olmayan bir başka boyut daha vardı. Ellerinde bir sürü imkân olan bu muameleciler, sık sık, mal stoklarının kesin bir kaydının tutulmadığı fabrika depolarının çevresinde dolanıp duran karaborsacılarla birlikte çalışıyorlardı. *Snaby-sbyty* faaliyetlerini yürütenlerin oluşturduğu ordu, her tür işin bağlanması, dolayısıyla da, sık sık yaşamsal ve işe yarar, yasadışı bir proto-piyasa ekonomisinin gelişmesi için doğal ortam yaratıyordu. Her durumda, bu, Sovyet gerçekliğinin gerçeküstü bir boyutunu oluşturuyordu.

26

"Işığı Gölgeden Ayırmak?"

Gregory Grossman "ikinci ekonomi" denen olgunun incelenmesinde öncü rol oynamıştır; bu arada başkaları –ve Rusların kendileri– kolayca tarif edilebilecek "kayıt dışı" ekonomiden çok daha geniş ve karmaşık bir gerçekliğe gönderme yapan ve kulağa daha gizemli gelen "gölge ekonomi" terimini (Rusça *tenevaia ekonomika* teriminin kelimesi kelimesine çevirisi) tercih etmiştir. Bu hiç kuşkusuz, ekonomik, toplumsal, hukuksal, adli, hatta derin siyasi boyutları olan çetrefilli bir mevzudur. Batı'da bu konuda yapılan yayınları yakından bilen ve bunlara gönderme yapan Rusça ciddi bir araştırmanın yazarları, daha önce erişilemeyen Rus kaynaklarını ve incelemelerini dikkatimize sunarak tartışmayı zenginleştirmişlerdir.[1]

Gölge ekonomiyi tanımlamak kolay değildir, ama sınırlarını belirlemek için harcanan çabalar bizi Sovyet ekonomisinin az bilinen karmaşık yapılarından bazılarına götürür. Bazı tarihçilere göre, bunun nedenleri, enflasyonist baskılara yol açan tü-

1 I. G. Minervin, "Tenevaia ekonomika v SSSR -prichiny i sledstviia", s. 103-127. I. Iu. Zhilina ve L. M. Timofeev, otvet red, "Tenevaia ekonomika: ekonomicheskie i sotsial'nye aspekty". Bu makaleler Rusya Bilimler Akademisi'nin desteğiyle yayımlanan bir süreli yayın olan *Ekonomicheskie i Sotsial'nye Problemy Rossii* Cilt 4'te (Moskova, 1999) bulunabilir.

ketim malları ve hizmet açığıyla, arz ve talep arasındaki neredeyse sürekli dengesizlikte aranmalıdır. Macar iktisatçı Janos Kornai'ye göre, bürokratik planlama sermaye ve mal kıtlıkları doğurur ve gölge ekonomi kıtlık ekonomisinin dayattığı kısıtlılığı kısmen gidermek üzere ortaya çıkar. Ücretler alım gücünü yitirdikçe, halk başka gelir kaynakları bulmaya zorlanır ve bu, pek çok kişiyi devlet sektöründeki düzenli işine ilaveten ek bir faaliyette bulunmaya sevk eder. 1960-1990 dönemi için gölge ekonominin boyutlarını hesaplamaya çalışan uzmanlar, bu dönemde üçte biri tarımda, üçte biri ticaret ve yiyecek tedarikinde, üçte biri de sanayi ve inşaatta olmak üzere bu faaliyet alanının 18 kat büyüdüğünü tahmin etmektedir. Hizmetler alanında başlıca gölge ekonomi faaliyetleri ev ve araba onarımları, özel tıp hizmetleri ve evde eğitimdi.

Çalışmanın doğrudan Sovyet dönemini ele alan bölümüne katkıda bulunan I. G. Minervin, Batılı yazarların çalışmalarından ve Rus yazarların yakın tarihli katkılarından bol bol yararlanmıştır. Batılı yazarların çoğunluğu (Grossman, Wiles, Shelley) sözde sosyalist ekonomilerde bir gölge ekonominin gelişmesinin kaçınılmaz olduğu konusunda görüş birliği içindedir ve Rus yazarlarca sonradan yayımlanan çalışmalar bu görüşü çoğunlukla teyit etmektedir. Peki, gölge ekonomi kesin olarak nasıl tanımlanabilir? Bazılarına göre, bu, resmî istatistiklere girmeyen tüm ekonomik faaliyetleri ya da mevcut yasalara uymayan, şahsi menfaat amaçlı tüm ekonomik faaliyet biçimlerini kapsar. Başkaları (Batılı araştırmacılar) bunu bir "ikinci ekonomi" ya da "paralel piyasa" olarak görür. Ne var ki, yasal ve yasadışı faaliyetler arasındaki sınırı çizmek çoğunlukla kolay olmadığından, aralarından bazıları buna, pratikte kabul edilebilir olan, ama resmî ekonominin içinde yer almayan tüm faaliyetleri dâhil eder. Böylece, Grossman'ın "ikinci ekonomi"si, Batı Avrupa'da ve Doğu Blokunda da yaygın olan, özel bir tarlanın işlenmesi ya da bu tarlanın ürünlerinin kolhoz pazarlarında satılması gibi faaliyetleri (SSCB'de yasal olan, ama bazen kanunsuz uygulamalarla bağlantılı olabilen faaliyetler) kapsar. İnşaat sektöründe de durum benzer bir belirsizlik taşı-

yordu: menşei şüpheli inşaat malzemeleri, rüşvet, devlete ait nakil araçlarının izinsiz kullanımı, özel şahısların ya da nüfuzlu kodamanların ev ya da daça inşaatlarına sağlanan yardımlar. Aynı şey özel şahıslar ya da ekipler tarafından gerçekleştirilen her tür tamirat işi için de geçerlidir: Bu faaliyetler yasal, yarı yasal ya da yasadışı olabiliyordu (son iki kategori "gölge ekonomi"ye girer).

Bu olguya özgünlüğünü veren, yasal mal ve hizmetlerin yasadışı piyasalarda dolaşıma giriyor olmasıydı. "Anlaşmalar"ın kaynakları ve niteliği yarı yasal ya da yasadışıydı. Bu yarı yasal piyasalar, vergilendirilmek üzere beyan edilmemiş hizmetlerin (özel olarak kiraya verilen konutlar, tıbbi bakım, özel dersler, tamiratlar) yanı sıra, plan tarafından saptanmış hedefleri gerçekleştiremeyen işletmelerin bu sorunu çözmek için aralarında yaptıkları takas anlaşmalarına da imkân sağlıyordu.

Kesinlikle yasadışı olan, her tür kıt malın (yedek parçalar ve tüketim malları gibi) ve yasadışı olarak üretilen ya da çalınıp malların satışıydı. Dünyanın her yerinde yasak olan zimmete para geçirme, kaçakçılık, uyuşturucu ticareti, vb. suç teşkil eden faaliyetler ayrı bir kategori oluşturuyordu. Ama kriminal ekonomi, gölge ekonominin sadece bir bölümünü (paralel ekonomik faaliyetlere giren pek çok kişi tarafından kabul edilmesi imkânsız görülen en tehlikeli bölümünü) oluşturuyordu.

Amerikalı araştırmacı Louise Shelley aydınlatıcı başka bir tanım yapmıştır. Shelley "ikinci ekonomi" içinde yasal ve yasadışı faaliyetleri birbirinden ayırır, ama açıkça suç teşkil eden tüm faaliyetleri dışarıda bırakır. Yasal özel sektör, esas olarak, köylülerin –ama başkalarının da– özel tarlalarda yetiştirdikleri ürünleri sattıkları pazarlara tekabül ediyordu. Yasadışı ekonomi çok daha geniştı ve biri resmî ekonominin bünyesinde, diğeri buna paralel olarak işleyen iki bileşeni vardı. Resmî ekonomideki başlıca yasadışı faaliyetler kıt malların spekülasyonu, nüfuzlu kişilere verilen rüşvetler, eğitim sistemindeki yolsuz uygulamalar, inşaat işleri için kiralık iş ekiplerinin kurulması, hesaplarda yapılan usulsüzlükler ve anketlere verilen cevaplarda veri tahrifatı (örneğin, bordrolara "ölü canlar"ın ek-

lenmesi) ve son olarak, devlete ait fabrikaların içine gizlenen ve bunların hammaddelerini kullanan yasadışı fabrikaların kurulmasından oluşuyordu.

Gölge Ekonominin Büyüklüğü

Gölge ekonomiyi tanımlama sorununa ilaveten, bir de büyüklüğünü tahmin etme güçlüğü vardır. Araştırmacılar önemli olduğu ve büyük miktarlarda mal ve hizmet ürettiği görüşünde birleşmektedir. Gosplan'ın araştırma enstitüsü altmışlı yılların başında gölge ekonominin yıllık ortalama işçi, memur ve kolhozcu sayısının %10'undan azını kapsadığını, ama seksenli yılların sonuna gelindiğinde çalışan nüfusun beşte birinden fazlasının (yaklaşık 30 milyon kişi) bu sektörde faaliyet gösterdiğini tahmin ediyordu. Hizmet sektörünün bazı kollarında (ev inşaatı ve onarımı, araba tamiri) yapılan tüm işlerin %30-50'sini –sık sık da, denk bir devlet hizmetinden çok daha fazlasını (Menshikov'un tahmini)– üstleniyordu. Örneğin, evlerde imal edilen votka miktarını ("özel sektör"ün önemli bir kolu) hesaplamak güçtü, çünkü resmî ve gayri resmî alkol üretimi birbiriyle bağlantılıydı.

Araştırmacılar paralel ekonominin Batı'da da olduğunu işaret eder. Batı ülkelerinde bunun gelişmesi devlet kontrolünün güçlenmesini yansıtır. Sovyetler özelinde, gölge ekonomi devlet kontrollerine ve devlet ekonomisinin eksiklerine halktan gelen bir tepki ve adaptasyon olarak görülebilir.

Gosplan'ın araştırma enstitüsü seksenli yılların başında, Sovyetler özelinde muhtemelen en uygun sınıflandırma olan şu üç kategoriyi önermişti:

(1) Vergiye tabi olsalar da beyan edilmemiş mal ve hizmet üretimini kapsayan, çoğunlukla yasal faaliyetlerin oluşturduğu "gayri resmî" ekonomi. Bu faaliyetlere göz yumuluyordu.

(2) "Hayali" ekonomi: muhasebe usulsüzlükleri, zimmete para geçirme, spekülasyonlar, rüşvet.

(3) Kanunen yasak faaliyetleri kapsayan yeraltı ekonomisi.

Bu tablonun *snaby-sbyty* hakkında söyleyeceklerimizle ta-

mamlanması gerekir. Böylece, Sovyet ekonomik faaliyetinin, farklı ekonomik kuruluşlar arasındaki etkileşimin ve sayısız özel ya da yarı özel girişim türünün daha gerçekçi bir görüntüsünü elde ederiz. Bu karmaşık ekonomik sahnenin siyasi içerimlerine kısaca değineceğiz.

Bürokratik sistemi sıkıntıya sokan yoklukların ve işleyiş bozukluklarının tamamı (olağanüstü mal ve hizmet kıtlıkları sistemik hale gelmişti) farklı kurumları özel düzenlemelerle, mal ve hammadde takaslarıyla ve sonuçları tahrif etmek suretiyle çözümler aramaya itiyor ya da zorluyordu. Kişisel kazanç mutlaka esas amaç olmasa da, giderek daha güçlü bir saik haline geliyordu: bu, özellikle, ülke yönetiminin iş-mevki-makam sahibi suçluları kovuşturmaya geldiğinde pek bir gayret göstermediğinin herkes için açıklık kazandığı seksenli yılların başında kendini iyice belli etti. Louise Shelley, yetmişli yıllarda, yasaları ihlal etmekle suçlanan kadroların %90'ının, partiden basit bir kınama cezası alarak paçayı kurtardıklarına dikkat çeker. Parti ve devlet liderlerinin gayri resmî ekonomiye karşı tavrında, merkez yönetiminin etkinliğini ve performansını yükseltme görevini karmaşıklaştıran bir çifte standart gözlenebiliyordu.

Halka gelince, tüketici piyasasının eksik ve kusurlu olduğu ve açık ya da gizli yüksek bir enflasyonun yaşandığı bir ortamda, gayet doğal olarak, ek gelirler elde ederek yaşam standartlarını korumaya ya da iyileştirmeye çalışıyordu. Mülki idaredeki yaygın yolsuzluk ile resmî ideolojinin her tür özel girişimi reddetmesi arasındaki tutarsızlık, insanları gölge ekonomiye, hatta doğrudan karaborsaya iten ekonomik ve psikolojik faktörleri besliyordu.

Bazı araştırmacılar, gölge ekonominin işleyiş bozukluklarını kısmen düzelterek sistemin ayakta kalmasını sağladığı, çoğu yurttaşın iki yakasını bir araya getirmesine yardımcı olduğu ve bu yolla rejimin devamını sağladığı görüşündedir. Ben, enformel ekonomilerin olumlu işlevinin abartılmaması gerektiği kanısındayım. Aynı yazarlar, bu pratiklerin işletme yöneticilerine, görevleriyle ilgili resmî motivasyonlarına eklenen yeni

motivasyonlar kazandırdığını düşünürler. Öte yandan, bütün bir paralel ağlar yelpazesinin varlığı, Sovyet elitinin bazı kesimlerini, kendilerini resmî sistemden ayırarak "gayri resmî" "elitler"le daha sıkı ilişkiler kurmaya yöneltti. Bu iki elitin pek çok ortak noktası vardı. Gayri resmî elitin liderleri (kriminal mafyalarla doğrudan bağlantıları yoksa bile karaborsa işinin içindeydiler) resmî pozisyonlarını koruyarak ya da resmî elitle sıkı ilişkilerini sürdürerek, geri planda, şüpheli amaçlar ya da istenmeyen unsurlar için baskı grubu rolü oynama olanağını buldular. Bu faaliyetlerin "gölge siyaset" alanına giren faaliyetler olarak nitelenmesi mümkündür.

Sovyet sistemi tüm yurttaşlarına sosyal güvenlik, parasız sağlık hizmeti, eğitim ve emeklilik hakkı garanti ediyordu; hâlbuki gölge ekonomide istihdam çoğunlukla yarı zamanlı, denetimsiz ve kuralsızdı. O halde, resmî sektör gayri resmî sektöre sosyal hizmetler sağlayarak, gölge ekonomideki işgücünün yeniden üretilmesine katkıda bulunuyordu.[2] R. Ryfkina ve L. Kosals durumu çok doğru bir şekilde özetlemiştir: Pek çok işletmede yasal ve yasadışı etkinlikleri birbirinden ayırmak imkânsız hale gelmişti. "Siyah-beyaz" bir piyasa doğmuştu.[3]

Bazıları, gölge ekonominin sağlıklı bir çağdaş ekonominin yaratılmasını daha da zorlaştırmış olmasına rağmen, Sovyet sisteminin yıkılmasından sonra Rusya'nın üzerine çöken mafya tarzı vahşi kapitalizme tercih edilir olduğu görüşündedir. Her durumda, bu olgu Sovyet sisteminde ortaya çıkan ve sistemi koşullandıran, ayakta tutan ya da baltalayan eğilimlerin ilave bir boyutudur. Halkın bulduğu ve sistemin belirsizlikleriyle baş etmek için bel bağladığı imkânlar, bu eğilimlerden biriydi. Çalışanlar ile devlet arasındaki "toplumsal sözleşme"nin belkemiğini oluşturan işgününün düşük yoğunluğu ve düşük verimliliği, "yan işler"in (özel tarlaların ekilip biçilmesi, vs.) yapılmasını kolaylaştırıyordu. Resmen tanınmayan bu kaynaklar, gölge

2 Bkz. A. Portes ve J. Boroch, *Ekonomisheskie i Sotsial'nye Problemy Rossii*, s. 121.

3 Agy. s. 125.

ekonominin büyümesiyle birlikte gitgide daha büyük bir önem kazandı; ek gıda sağlamanın yanı sıra, giderek daha çok insanı istihdam eden yarı zamanlı işler sayesinde ek bir gelir kaynağı oluşturdu. Suç teşkil eden faaliyetler bu kaynakların haricinde tutulmuştur: Bunların sonu hapis olabilirdi.

Sosyologlar ve Yaşam Standartları (1972-1980)

Devlet ekonomisindeki işletme yöneticileri işgücü sıkıntısına ve emek verimliliğindeki düşüşe çare arayadursunlar, sosyologlar, özel olarak da iktisat sosyolojisinde uzman olanlar gölge ekonominin taşıdığı önemi doğruluyor ve bazı ürkütücü sonuçlara varıyorlardı. Planlama otoritelerinin verdiği kötü haberlere ve sistemin gerilediğini gösteren bariz işaretlere rağmen, bu durgunluk yıllarında yaşam standartları fiilen yükseldi. Halkın değişen ekonomik şartlara tepkisi ve ayak uydurma çabası, resmî istatistiklerin özümseyemeyeceği yeni davranış kalıpları ve değerler doğurdu.

Sosyologlar tarafından kullanılan veriler iki kaynağa dayanıyordu: Sibirya'nın Rubtsovsk kentinde (Altay bölgesi) 1972'de yürütülen ve 1980 ve 1990'da tekrarlanan araştırmalar ve Novosibirsk bölgesinde kırsal nüfus arasında 1975-1976 ve 1986-1987 yıllarında gerçekleştirilen anketler.[4] Rubtsovsk'taki gelişme göstergeleri yetmişli-seksenli yılların Rusya ortalamasına, Novosibirsk bölgesininkiler (Batı Sibirya'nın en önemli bölgelerinden biri) ise bölgelerarası Rusya ortalamasına yakındı. O halde, Moskova ve Novosibirsk bilimler akademileri tarafından yürütülen bu araştırmalarla derlenen verilerin ülkenin durumunu tam olarak yansıttığı kabul edilebilir.

Bu araştırmalardan barınma koşullarının düzeldiğini, dayanıklı tüketim malları alımlarının kayda değer ölçüde arttığını, kentliler için dinlence-eğlence olanaklarının çoğaldığını ve pek çok ailenin evinin yakınında ya da yakın kırsal çevrede

4 T. I. Zaslavskaya ve Z. I. Kalugina, otvet. red., *Sotsialnaia Traektoriia Reformiruemoi Rossii -Issledovaniia Novosibirskoi Ekonomiko-sotsiologicheskoi Shkoly*, Novosibirsk, 1999, s. 577-584.

özel bir tarlasının olduğunu (talep hâlâ arzın çok üzerinde olsa da) öğreniyoruz. Nüfusun üçte biri ortak bostanlardan yararlanabiliyordu. Yirmi yıllık araştırma döneminde, konut inşaatlarındaki artışa paralel olarak pek çok garaj, bahçe sundurması ve çeşitli tiplerde yazlıklar inşa edilmişti. Genelde, nüfusun en hali vakti yerinde kesimlerinin gelirleri artmıştı; bu, makul asgari yaşam standartları yönünde genel bir eğilime işaret ediyordu. Konut kalitesi, gelir ve şahsi araç sahipliği gibi temel göstergelerle ölçülen en belirgin farklılıklar önemli ölçüde azalmıştı.

Bu bulgular, komünizm sonrası Rus toplumunun Brejnev döneminin "o eski güzel günleri"ne yönelik nostalji paradoksunu açıklar. Baş aşağı giden bir ekonomide yaşam standartlarını yükseltme "mucizesi", devlet ekonomisinin seferber edemediği kullanılmayan bir çalışma enerjisinin, atıl kaynakların ve hâlâ israf edilecek bol miktarda başka kaynağın var olmasına dayanıyordu (ülke hâlâ inanılmayacak kadar zengindi). Ne var ki, araştırmanın yazarlarının da doğruladığı gibi, yetmişli ve seksenli yıllarda yaşam standartlarında gerçekleşen yükselmenin çok ağır bir bedeli vardı. İktisatçılar ve ülke yönetimi, üretimi ve işgücünün verimliliğini artırmaya, savurganlığı azaltmaya ve kaynakları daha rasyonel bir şekilde kullanmaya çalışırken, kaynaklar sistemli bir şekilde yağmalanıyordu.

Devlet ekonomisindeki baş aşağı gidiş yetmişli ve seksenli yıllarda günlük yaşama, özel tarlalarda ya da evlerde ücretsiz kişisel iş yükünün artması şeklinde, er geç yansıtacaktı. Pek çok kişi ikinci bir iş bulmak zorundaydı ve daha pek çokları böyle bir iş bulmak istediğini belirtiyordu. Kadınlar ve erkekler kentte yaşayan akrabalarına destek olma ve tarım ürünlerini mamul mallarla takas etme olanağını veren özel tarlalarına ya da evde yaptıkları işlere (başlıca ek gelir kaynakları) daha fazla zaman ayırdıklarından, kırsal kesimde de iş yükünde benzer bir artış meydana gelmişti.

Ücretsiz kişisel iş yükünün artması ve parasal gelirlerin azalması yönündeki bu eğilim, daha 1972-1980 döneminde gözlenebilir. SSCB'nin çöküşünün ardından, doksanlı yıllarda

özel tarla ya da bahçelerin rolü vazgeçilmez hale gelerek pek çok kişinin çalışma zamanının büyük bölümünü alacaktı. Gelişmiş kentli toplumlarda bir boş zaman geçirme mekânı olan bahçeler, sanayi öncesi dönemdeki işlevine geri dönecekti. Benzer bir gerileme pek çok başka yaşam alanında da gözlenecek. hayatta kalma stratejileri önceki onyılların en bariz başarılarından birine yüklenen değerin azalmasına yol açacaktı: eğitimin giderek gereksizleşmesiyle (daha yetmişli yıllarda netleşen bir eğilim) eğitim standartlarındaki iyileşmenin toplumun gözündeki anlam ve önemini yitirmesi. İş sonrası kurslara gidenlerin sayısındaki düşüş buna tanıklık ediyordu. Araştırmanın yazarları, pragmatik bir maddi avantaj arayışı doğrultusunda, yükseköğrenimin ve üst düzey mesleki vasıfların ekonomik ve kültürel işlevinin azalmasından yakınırlar. Boş zaman faaliyetlerine ayrılan zamanın azalması, devlet ekonomisinin yetmişli ve seksenli yıllardaki başarısızlıkları nedeniyle insanların iki yakalarını bir araya getirmek için daha fazla çalışmak zorunda olmalarıyla açıklanır.

Neticede, rejimin son yıllarında yaşam standartlarında gerçekleşen iyileşme, sahici olsa da "mucize" değildi. Bu daha çok, çimdiklenince kızaran yanaklar gibi bir serap, geçmişin pek çok başarısının yok olacağı ağır bir gerileme sürecinin girizgâhıydı.

Devletin Özelleştirilmesi mi?

SSCB halkı kıt kanaat geçinebilmek için iş yükünü artırmak zorundaydı. Buna karşılık, iktidar ağları, özellikle *nomenklatura*'nın üst düzeyinde, daha fazla çalışmak ya da boş zaman alışkanlıklarını değiştirmek mecburiyetinde kalmaksızın maddi refahlarının yükseldiğini –mevcut gelir kanallarının genişlemesiyle– görüyorlardı. Bu nedenle, dikkatimizi bir kez daha bu kesime yöneltmemiz gerekiyor.

Gölge ekonomiyi incelememiz, devlet görevlileri, özellikle de *snaby-sbyty*'ler (üretim birimlerine öncelikle devletin temin etmesi gereken malzemeleri sağlayan tedarik ve satış ağları) ara-

sında işleyen süreçleri daha iyi anlamamızı sağlamıştı. Bu yarı yasal faaliyetler, resmen hoş görülmeseler de hızla vazgeçilmez hale geldiler, zira gereksinimlerini karşıladıkları işletmeler için yaşamsal bir rol oynuyorlardı. Kısmen ya da tamamen gizli malzeme, mali kaynak, hatta işgücü rezervlerinin varlığı, pazarlık ve lobiciliğin artması, gölge ekonomi ile karaborsanın sınırındaki büyük faaliyet alanı: bütün bunlar, hem vazgeçilmez hem de asalak –tıpkı yararlı patolojiler üreten bir beden gibi– bir modelin, hatta bir sistemin ortaya çıkışına işaret eder. İşletme yöneticilerinin tutumunda, devlet mülkiyeti ile özel mülkiyet arasındaki sınırın tedricen bulanıklaştığına tanık oluruz. Bununla eşzamanlı olarak, en tepedeki görevlilere resmen tahsis edilen gelirler ve ayrıcalıklar ile bu kesimin devlet hiyerarşisindeki konumundan istifade ederek söz konusu gelir ve ayrıcalıkları artırma olanakları arasındaki sınır da bulanıklaşmıştı. Ve bu yol, kurumların ya da işletmelerin başında bulunanların tutumunda daha da önemli bir değişime yol açtı. Devletten olabildiğince çok avantaj koparmaya çalışmak bir şeydir, artık bu avantajlarla yetinmeyip servet biriktirmeye çalışmak başka bir şey. Artık devlet sektöründe –gölge ekonominin çeşitli biçimleri altında– olduğu kadar, devlet sektörü dışında da –Brejnev döneminde hiç olmadığı kadar gelişen mafya bağlantılarını doğuran "karaborsa" şeklinde– sırf bu amaçla kurulmuş ağlar vardı.

Daha uzun bir tarihsel perspektif, bu noktada daha kapsamlı siyasi dönüşümleri saptamamızı –bürokrasinin sistem içindeki konumunun birbirini izleyen aşamalarını ve bunların rejimin bütünü üzerindeki sonuçlarını ayırt etmemizi– sağlar. Mülki idare sınıfı Stalinizm'in şiddetinden ve dehşetinden kurtulduktan sonra daha yüksek bir statü elde ederek devletin ortak yöneticisi oldu. Ama burada durmadı: Bürokrasinin üst katmanları çıkarlarının kolektif temsilcisi olarak devleti sahiplenmeye başladılar ve bunun gayet farkındaydılar. Bakanlıkların ya da diğer kuruluşların başındakiler kendilerini "devletten sorumlu" addediyorlardı.

Stalin döneminde ve sonrasında Maliye bakanı olarak görev yapan A. G. Zverev'in otobiyografisi, bu kendine bakışın iyi

bir örneğini verir. Zverev partinin adını neredeyse hiç anmaz: Parti üyeliği aşikâr bir formalite olarak olağan görülür. Bunun olabilmesi için, Birinci ve İkinci kısımlarda gördüğümüz gibi, partinin bir dönüşüm geçirmiş olması gerekiyordu. Kendisi de idari bir aygıt ve bir hiyerarşi durumuna gelmiş olan parti, sadece mutlak bir bağımlılık içine düşmekle kalmadı, sonunda, yukarıda sözünü ettiğimiz üst düzey devlet görevlileri tarafından soğuruldu. Bu, söz konusu kesime "özgürleşme" sürecinde bir adım daha atma imkânını verdi: Biçimsel olarak her türlü kurala tabi oldukları halde, artık bütün kısıtlardan kurtulmuş, denetlenmesi imkânsız bir bürokrasi olarak varlık gösteriyorlardı. Kutsal bir ilke olarak kabul edilen ekonomide devlet mülkiyetine saldırmaya başladılar. İşlemekte olan kendiliğinden süreçler bir dizi ideolojik ve siyasi ilkenin içini tamamen boşalttı. Bunların en önemlisi (varlıkların ve üretim araçlarının mülkiyetinin devlete ait olması) ilkin bakanlıkların bünyesinde gerçek tımarların oluşmasıyla, ardından işletmelerin, yöneticileri tarafından fiilen özelleştirilmesiyle yavaş yavaş erozyona uğradı. Bu sürecin adını koymak gerekir: devlet ekonomisi içinde bir proto-kapitalizmin billurlaşması.

Bu nokta, gölge ekonomi bağlamında adını andığımız iktisatçı Menshikov tarafından gayet isabetli bir şekilde vurgulanmıştır.[5] Menshikov "dâhili gölge ekonomi" dediği ve resmi ekonomi üzerinde güçlü bir etkisi olan, devlet ekonomisi içindeki yasadışı sektörlerin üzerinde özellikle durur. Bu güçlü sektör, mülkiyet ve yönetim işlevlerinin bölünmesi nedeniyle oluşabilmişti. Gelişen, bir yandan devlet işletmelerinin toplumsal sermayesinin özel şahıslarca yönetimi, öte yandan bu sermayenin ürünlerinin özel şahıslarca temelluküydü. Bu sektör, sadece gölge ekonomide faaliyet gösterenleri değil, *nomenklatura*'nın en üst katmanlarıyla birlik olan resmî işletme yöneticilerini de kapsıyordu. Menshikov, bütün bu şahısların, merkezî planlamanın gözeneklerinden doğan kapitalizm olgunlaşıp sistemi parçalayan belirleyici ve muktedir bir güç ha-

5 Menshikov'dan aktaran Zhihna ve Timofeev, *Tenevaia Ekonomika*, s. 116-117

line geldiğinde önemli bir rol oynadıklarını belirtir. O halde, *nomenklatura* geçirdiği başkalaşım sonucunda devlet mülklerinin örtük sahibinden açık sahibi durumuna gelmiştir.

Bu yorum, bundan önceki bir toplumsal gerçekliğin kaçınılmaz sonuçlarını ön plana çıkarır: bürokrasinin üst katmanlarının devlet iktidarının tamamını, dolayısıyla da ekonomiyi kontrol altına alması. Devlet mülkiyeti ilkesinin (sistemin temel dayanağı) yavaş yavaş çökertilmesi, yaklaşık bir özelleşmeden tam özelleşmeye geçişin zeminini hazırlamıştı.

Okurlar artık *snaby-sbyty*'yi neden daha ayrıntılı bir şekilde ele almamız gerektiğini anlamış olabilirler: Bunlar, işin kotarılmasına yardımcı olan "beyaz karıncalar"dı. Söz konusu tedarik büro-depo-antrepolarının perestroykanın gelişiyle birlikte kendilerini "özel şirket" ilan eden ve açıkça ticari bir tüzük benimseyen ilk Sovyet kuruluşları olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Bu, doğru yönde atılmış bir adım olarak görülüyordu. Ama bunlar kendilerine ait olmayan bir şeyi özelleştiriyorlardı, halbuki piyasa ekonomisinin temel ilkesi, bir varlık edinmek için bunu satın almak gerektiğini söyler. Aksi takdirde bu, ceza davasına konu olur. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonraki reformlar sırasında "özelleştirme" ile suç teşkil eden fiillerin nasıl iç içe geçtiği artık herkes tarafından bilinmektedir.

Ama daha perestroyka evresine gelmedik. Henüz, sistemin temel dayanaklarının çökmekte olduğu "durgunluk" dönemini inceliyoruz. Ekonomi sadece istimini kaybetmemişti, ürettiği temel değer savurganlık haline gelmişti. Peki, Gosplan ne işe yarıyordu? Yönetim kurulu (üst düzey sorumluları), ekonomide ölümcül bir eğilim teşhis etmiş olan araştırma enstitüsünün vardığı sonuçlarla hemfikir görünüyordu: Ekstansif trendler entansif trendlerin önüne geçiyordu. Gosplan 1970'te, tüyler ürpertici bir teşhis ve tahminde bulunduğu serinkanlı bir rapor yayımlayacaktı (metinde panik yaratacak tek bir kelime yoktu): Sekizinci beş yıllık planın (1966-1970) projeksiyonları yapısal oransızlıklar taşıyordu. Bunun sonucunda "tüm temel göstergeler yavaşlayacak, kötüleyecek ya

da yerinde sayacak"tı.[6] Bunun nedeni, hesapların dayandığı çok düşük verimlilik göstergelerinin ikili bir dengesizliğe yol açmasıydı: bir yanda devlet kaynakları ile ülke ekonomisinin ihtiyaçları, öte yanda halkın parasal geliri ile tüketim malları ve hizmet üretimi arasındaki dengesizlik (bu saptama, planın daha önceki bir versiyonunun gerekli dengeleri ve oranları içerdiğini ima eder). Dokuzuncu beş yıllık plan döneminde piyasaya sürülebilir mal ve para dolaşımının kötülemesi korkusu buradan kaynaklanıyordu: İşgücü verimliliğini yükseltmede ücretlerin oynadığı rolün ve diğer üretim yönetme yöntemlerinin etkisinin azalması bekleniyordu. Bu rapor sanki, sekizinci beş yıllık planın bir sonraki plan sırasında ekonomide gerçekleşecek kötülemeyi planladığını söylüyordu. Bir başka deyişle, Sovyet iktisatçıları ekonominin baş aşağı gittiğinin kesinlikle bilincindeydi.

"Durgunluğun" göstergeleri, bürokrasiden herhangi bir şey koparmanın imkânsızlığı ve zirvede çürümeyi durduracak bir iradenin ve fikirlerin bulunmamasıydı. Bürokrasiyi küçültmeye ya da alışkanlıklarını değiştirmeye zorlayıcı bütün çabalar baştan kaybedilmiş mücadelelerdi. Stalin'den sonra, oyunun yeni kuralları –hükümet kuruluşları ile merkezî hükümet (Politbüro ve Bakanlar Kurulu) arasındaki "pazarlıklar"– bürokrasinin artık sadece devletin asıl efendisi değil, basit bir seyirci düzeyine indirilmiş olan ve yavaş yavaş kaçınılmaz olana boyun eğen parti aygıtının gözleri önünde bürokratik arpalıklar da oluşturan bir azman haline gelmesine izin verdi.

Teşhis basitti: Sistem hasta, bürokrasi sapasağlamdı. Sistemde reform yapılması bürokraside reform yapılmasını gerektiriyordu: Kimse bunu dayatacak konumda değildi ve bürokrasinin bu işe bizzat girişmesi için hiçbir neden yoktu. Bu, yazının duvara yazılmış olduğu (bu sefer Kremlin'in duvarına) anlamına geliyordu.

Büyüyen işgücü sıkıntısı problemini çözmek ve işgücü verimliliğini önemli oranda yükselterek ekonomik gerilemeyi

6 RGAE, 4372, 66, 3717, LL. 1-9.

durdurmak şarttı. Ama bu, neredeyse bir devrim gerektiriyordu. Karma bir ekonomiye geçilmeden hiçbir şey yapılamazdı. Bu ise, ancak bazı siyasi koşulların oluşması halinde tasavvur edilebilirdi ki bu koşulların kendisi de devrimle aynı kapıya çıkıyordu. Teknolojik ve ekonomik reformların siyasi reformlardan ayrı düşünülmesi imkânsızdı. Parti aygıtının elinden son gücünün de (değişimi engelleme gücü) alınması gerekiyordu. Devlet kurumlarına karşı bir kitle ayaklanması bunu sağlayabilirdi, ama böyle bir şey olmuyordu. Bunun alternatifi, en başta partiye yönelecek içeriden bir reformdu. Bürokrasiyi, yukarıdan ve aşağıdan baskı uygulayarak ve toptan mülksüzleştirme tehdidiyle karma bir ekonomiye geçmeye sadece yeniden hayatiyet kazanmış bir siyasi güç mecbur edebilirdi. Bir geçiş sisteminin kurulması, asgari yaşam standartlarının korunmasını, ekonomik çöküşün engellenmesini ve bireysel ve toplu ekonomik girişimin yolunun açılmasını sağlayabilirdi. Bir sonraki adım, halkı siyasi olarak yetkilendirmeye başlamak olacaktı. Bunların hiçbiri olmadığına göre, bunlardan bahsetmenin anlamı ne, diye sorulabilir. Bunu basit bir metodolojik nedenle, olanların daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla yapıyorum.

. Artık hakkında epeyce şey bildiğimiz sistemin siyasi boyutları, bizden bir kez daha dikkatimizi bu noktaya yöneltmemizi istiyor. Siyasi sistemlerin ve iktidardaki grupların eylem becerilerinin aşınması tarihte oldukça sık görülen bir olgudur. Her özel durum, genel özelliklerin ve tikel hususiyetlerin bir bileşimidir. Gözlemciler bu aşınmayı, bir sistemin başarılı bir geçmişin rutinlerine takılıp kaldığını (son savaştaki galibiyet stratejilerinden vazgeçmeyen generaller gibi) bulguladıklarında saptarlar. Bu, farklı tarihsel koşullarda düzenli aralıklarla yeniden ortaya çıkan bir senaryodur ve gerilemekte olan rejimler örneğinde daima gözlenir. Siyasetçiler ve siyasi analizciler, görünürde başarılı sistemleri ele alırken bile bunu her zaman akıllarında tutmalıdırlar.

Sovyet sistemi, ülkenin zenginliklerini ve kalabalık nüfusunu seferber ederek tarihin sesine kulak verdiğinde güdük bir

şekilde de olsa başarılı oldu. Büyük bir düşünür olmayan Boris Yeltsin, vaktiyle, Sovyet sisteminin herkese zaman kaybettiren bir tecrübe olduğunu söylemişti. Bu, kendisinin Sverdlovsk'ta parti patronu ve Kremlin'de Rusya devlet başkanı olduğu yıllar için doğru olabilir, ama bu gibi saptamalar, tarihsel gerçekler göz ardı edilerek durmadan tekrarlanan içi boş gevezeliklerden başka bir şey değildir. Ben, incelenmesi gereken bir gerçeklik olduğu için, sistemin çöküşüne sayfalar ayırdım. Ama bu, tarihsel bilançonun tamamının çarpıtılmasına cevaz vermez. Sovyet sistemi Rusya'yı 1917-1922'de parçalanmaktan kurtarmıştır. Gene, Rusya'yı –ve onunla birlikte Avrupa'yı– Brest'ten Vladivostok'a kadar uzanacak bir Nazi hâkimiyetinden kurtarmıştır. Bunun tersinin dünya için ne anlama geleceğini bir düşünelim; bu cesareti bulabilirsek! Bu başarılara, 20. yüzyılda gelişmiş bir ülkeyi tanımlayan kriterlere göre ölçülen başka başarıları eklemek gerek: Sovyet Rusya demografi, eğitim, sağlık, kentleşme, bilimin rolü gibi göstergelerde gayet ilerideydi: doksanlı yılların ruhsuz reformcularının heder ettiği onca sermaye.

O halde nerede yanlış yapıldı? Ülkenin "yüzyılıyla dünya evine girmesini" sağlayan tüm toplumsal değişimler işin sadece bir kısmını oluşturuyordu. İşin öteki kısmı (devletin inşası) yanlış yönde ilerledi. Tarihsel koşullar değiştiğinde (rejimin de çabalarıyla) SSCB kendini çok tehlikeli bir çatallanma ve çelişkiyle karşı karşıya buldu: Toplumsal alanda bir patlama yaşanırken, siyaset-bürokrasi dünyası donmuştu. Benim "bürokrasinin ikinci özgürleşmesi" dediğim dönüş, en nihayetinde parti aygıtının bakanlıkların adamları tarafından fiilen soğurulmasından oluşuyordu. Bu sürecin daha önce bahsettiğimiz bir boyutu daha vardı. Sovyet ekonomisi ve ülke zenginliklerinin tamamı resmen devletin mülkiyetindeydi ve mülki idare hizmet etmek için vardı. Ama bu "mülk"ün gerçek sahibi kimdi? Kamulaştırma ideolojisinin ve pratiğinin kaynağında, Komünist Parti'nin sosyalist olduğu varsayılan bir sistemin inşa biçimine ilişkin görüşleri yatıyordu. Temelini devlet mülkiyeti ilkesinin oluşturduğu sistemin bütünlüğünü koruma sorumluluğu parti-

ye aitti. Ama "ortak servet"i yöneten muazzam bürokrasi aygıtı kendi devlet anlayışını dayattı ve kendini devletin biricik temsilcisi yaptı. Parti aygıtıyla eşit statü, hatta üstünlük iddiasında bulundu. Bu sürecin diğer yanı, parti aygıtının toplumsal ve siyasi olarak devlet bürokrasisiyle kaynaşıp bütünleşmesiydi. Parti hep egemen konumunu koruduğunu savundu, ama ülkenin hakiki efendileri bakanlıklardaki bürokratik daireler ve işletmeler olmuştu. Anayasanın başka türlü olduğunu söylemeye devam etmesi önemli değildi. Bakanlık ve işletmelerdeki parti hücreleri hiçbir işe yaramıyordu ve partinin merkez organları Bakanlar Kurulu ile bizzat bakanların başlattıklarını tekrarlamaktan başka bir şey yapmıyordu. Siyasi bir örgütün varlığı ancak siyasi bir işlev gördüğünde haklılık kazanır; başka yerlerde verilen kararları yineleyip durmakla yetinmeye başladığı andan itibaren bir varlık nedeni kalmaz.

Ben bu süreci "partinin depolitizasyonu" dediğim kategoriye yerleştiriyorum. Partinin rolü, aygıtın bürokratik ortamda boğulup siyasi liderlik işlevinin yavaş yavaş aşınmasıyla değişti. Partiye ve yönetimine el konduğu ve yerine çokbaşlı bir ejderhaya benzetilebilecek, iktidarı elinde tutan bir sınıfın geçirildiği söylenebilir. Artık hareket yetisine sahip bir siyasi irade kalmamıştı. Bu aşırı merkezileşmiş devletin zirvesi, bürokrasinin değişik bileşenleri tarafından kabul edilemez addedilen her tür açık reform girişimini köstekliyordu. Parti liderleri artık bürokrasiyi karşılarına almaya cesaret edemiyorlardı. Tam tersine, artık rejimin temel dayanağını oluşturanların keyfini kaçırmamak için bunların ayrıcalıklarının çoğalmasına izin veriliyordu. Daha da kötüsü, siyasi iradenin yok olmasıyla kanunsuzluklara ve büyük çaplı yolsuzluklara müsamaha ediliyordu. Duraklama ve gerileme dönemleri, ayrıcalıkları, en hafif tabirle kınanmayı hak eden girişimlerde bulunmaya teşvik etti.

Artık, defalarca sorduğumuz bir soruya cevap verecek durumdayız: Bir bürokrasi bir başka bürokrasi, hatta kendisi tarafından kontrol edilebilir mi? Cevabımız kesin: "Hayır". Kontrol sadece ülkenin siyasi liderleri ve yurttaşları tarafından

uygulanabilir. Böyle bir kontrolü hayata geçirmek için gerekli adımları ve araçları tanımlamak onların işidir. Ama SSCB liderliği bu yeteneği yitirmişti ve bu, çok tehlikeli bir dizi paradoks doğurdu: Parti "depolitize" olmuştu ve giderek daha fazla bürokratikleşen ekonomi, üretimi artırmaktan çok, iktidarını korumayı amaçlayan, teknolojik gelişmeyi ve yaratıcılığı desteklemekten çok, kendi rahatına bakan bir bürokrasi tarafından yönetiliyor ve kontrol ediliyordu. Bu, bir dizi başka paradoksun kaynağıydı: "Hasta bir ekonomi"ye karşılık, yan gelip yatarak zenginleşmekte olan "gelişen bir bürokrasi"; sistemin performansı düştüğü halde çoğalan bürokratik ayrıcalıklar; büyüme azalırken artan yatırımlar; bağımsız yeteneğe tahammül edemeyen rejimin dışladığı eğitimli ve vasıflı insan sayısındaki belirgin artış; uzun lafın kısası, sistemi çökertecek gerçek bir sihirli formül.

Zirvede yaşanan çeşitli süreçler ve olgular, fabrikaların ve diğer ulusal varlıkların hem herkese ait olduğunu hem hiç kimseye ait olmadığını –bir yığın "patron" olduğunu, gene de kimsenin sorumluluk almadığını– sezen halkı etkiledi. Bu, Andropov'un genel sekreterlik görevine gelişinin geniş toplum katmanlarınca neden o kadar iyi karşılandığını açıklar: Ülkenin nihayet bir "sahibi", bir "beybabası" (*khoziain*) vardı. Andropov'u muazzam bir görev bekliyordu: Stalin'in başlatmış olduğu, partiyi tüm siyasi haklardan mahrum eden sürecin sonuçlarının üstesinden gelmesi gerekiyordu. Bu eğilim yüce önderin ölümünden sonra tersine dönmemişti: Parti, üyelerinin hiçbir hakka sahip olmadığı ve liderlerinin siyasetin kendi işleri olduğunu ileri sürerken kendilerini aldattıkları bir örgüt olarak kalmıştı. Kendilerini dinlemeyi bırakmış olan bir idareci sınıf karşısında seslerini çıkaramıyor, kıllarını bile kıpırdatamıyorlardı. Liderlerinin reform çağrısına cevap verecek bir partinin yeni baştan oluşturulması gerekiyordu: Tabanını seferber etmeye hazır kararlı bir yönetim karşısında, dik kafalı bir bürokrasinin galebe çalma ihtimali düşüktü. Göründüğü kadarıyla, Andropov, Lenin'in Mayıs 1917'de sorduğu meşhur soruyu tekrarlamaya hazırlanıyordu. "Hangi parti kendi başına iktidar olma

cesaretini gösterecek?" Lenin bu soruya karşıtlarını kahkahalara boğan şu cevabı vermişti: "Böyle bir parti var."

Ben Sovyet rejimini "siyasi sistemi olmayan bir devlet" (kemiklerinin üzerinde et namına bir şey olmayan heybetli bir iskelet) olarak niteliyorum. Bu fark edilmeli (göründüğü kadarıyla fark etmiş olanlar vardı) ve eksiklerin yavaş yavaş giderilmesini hedefleyen girişimler tetiklenmeliydi (araştırma, haber alma ve tartışma özgürlüklerinin genişletilmesi, sendikalara özgürlük tanınması, partinin yeni baştan yaratılması –ya da yeniden politikleştirilmesi– gibi). Osinsky-Obolensky'nin 1920'de *Pravda*'da salık verdiği gibi, parti içi siyasi yaşam canlandırılmalıydı (ister fraksiyonlar, ister program, ister düşünce akımları, ister tüzük temelinde olsun): Andropov'un o tarihten altmış küsur yıl sonra, hastalığa yenik düşmeden bir yıl önce geliştirdiği program buydu.

Tarihin Yükü

Sovyetler Birliği'nde altmışlı yılların sonundan itibaren yaşananlar, yüzyıllar boyu Çarlık Rusya'sının belini bükmüş olan ve ülkenin hiçbir zaman kurtulmayı başaramadığı sorunların yeniden baş gösterişine işaret eder. Sanki ülke, artık sırtından attığını sandığı, ama dönüp dolaşıp yeniden üstüne binen tarihsel bir yükün ağırlığı altında eziliyordu. Devletin ve gücünün her zaman toplumsal ilerlemeye galebe çaldığı yaşlı Rusya, sonunda tökezlemişti: Siyasi sistem tıkanarak her türlü toplumsal ve ekonomik ilerlemeyi durdurmuştu. Ve bir yüzyıl içinde aynı senaryo ikinci kez tekrarlanıyordu.

Mir uzay istasyonunun başına gelenler, Sovyet sisteminin yükselişini ve düşüşünü gayet güzel özetler. Bu proje de başlangıçta uzun ömür biçilen, görülmemiş bir teknolojik atılımı temsil ediyordu. Ama çok geçmeden sonu gelmez imalat hatalarının ve arızaların kurbanı oldu: Çalışmasından sorumlu olan inanılmaz derecede becerikli uzmanlar tarafından onarıldı durdu (bunlar bana, savaş sırasında gördüğüm, eksik ya da kırık parçaları değiştirerek ya da ayakkabı bağlarıyla birbirine

tutturarak araçlarını yürütmeyi başaran Sovyet kamyon şoförlerini anımsatıyor!). Ve hikâye, Mir'in kimseye zarar vermeyecek güdümlü bir inişle okyanusun dibini boylamasıyla son buldu...

Öte yandan, okurlara olmayanları da hatırlatmakta fayda var. Stalin sonrası Rusya'da, kimi yazarlarca öngörülen her yerde hazır ve nâzır, her şeyi bilen bir hiper muktedir olmadı. "Makul" bir totaliterliğe bağlı kalsa ve bunu becerebilse, diktatörlük sonsuza kadar sürerdi. Dehşet verici edebi kurgular (bunlardan bazıları, heyula mevcutken ve terör hüküm sürerken yazılmıştı) hem gerçekleşti hem gerçekleşmedi: Zamyatin, Huxley, Orwell tekelci bir iktidarın insanları tamamen köleleştirerek muazzam bir çarkın numaralanmış dişlilerine dönüştüreceği kehanetinde bulundular. Ama tarih, karanlık sayfalarına rağmen, bu korkunç insan kapanını bertaraf etti. Gerçekte, rejimin politikaları ve ideolojisi ne olursa olsun, sadece rejime veya bunun varyantlarından biri olan rejimin mahkûm edilmesine odaklanıldığında es geçilen tarihsel süreçler işliyordu.

Ben Rusya'nın tarihsel yükünün yeniden ortaya çıkışı derken, ilk başta ülkeye yararlı olduktan sonra tarihinin büyük bölümünde sorun yaratan seküler tarihsel trendleri kast ediyorum. Rus tarihçi Soloviev, Rus topraklarının iskâna açılış sürecini (uçsuz bucaksız topraklara göç edip oralara yerleşen küçük gruplar) ülke tarihinin, "uzatmalı" diye nitelediği karakteristik bir özelliği olarak görüyordu.[7] Bir başka deyişle, bu tarih uzamda nicel bir genişlemeyle ilerliyor, bu da, nitel –yani entansif ve derinlemesine– bir işleyiş tarzına geçişi karmaşıklaştırıyordu. Bir süre, Sovyet rejimi bu engelin üstesinden geliyormuş gibi göründü. Ama Sovyet döneminin alacakaranlığında, neredeyse tüm hayatiyet belirtilerinin kaybolmakta olduğu bir sırada, Rusya bir kez daha ekonomik, toplumsal ve siyasi kaynaklarının kaçınılmaz tükenişinin habercisi olan bir nicel genişleme sendromuna yakalandı. Sovyet rejiminin olağanüstü ekonomik hamlesi ülkeyi modernleştirmiş olmakla birlikte,

7 Aktaran G. Vernadsky, *Russkaia istoriografiia*, Moskova, 1998, s. 106. Rusça: "zhidkii element v russkoi istorii" ("Rus tarihindeki uzatmalı unsur").

genç de ekstansif bir kalkınma tarzını devam ettirmişti ve Gosplan uzmanları bunu esefle görüyorlardı. Bu arada, Rus tarihindeki bu eğilimin son bulmuş olmaktan uzak olduğunu belirtelim.

Bir kez daha, bütün bu gözlemlere bir kayıt koymak gerekiyor. Nicele odaklanan bu ekstansif gelişme, paradoksal biçimde, Rusya'yı ve Avrupa'yı kurtaran 1945'teki zaferi mümkün kılan Stalinist seferberlikte de mevcuttu. Başka türlü söylersek, yukarıdan (devletten) gelen geleneksel itki pek çok şey başarabiliyordu. Ama bu becerinin sınırları vardı ve sadece, derin kökleri olan kırsal bir uygarlıktan giderek daha fazla kentleşen bir uygarlığa geçiş sürecinde tümüyle etkili oldu.

Rusya'nın geçmişi ve yükleri üzerinde düşünmek söz konusu olduğunda yeri doldurulmaz bir isim olan Rus tarihçi Kliuchevsky (ölümü 1911), bu kadar geniş bir ülkeyi yönetmenin ve tarihsel rotasını değiştirmenin çok güç olacağını belirtmişti. Kliuchevsky kaderci biri değildi: Hâlâ hafifletilmeyi bekleyen bir "yük"ün mevcudiyetini kayıt düşüyordu.

27

Sovyet Sistemi Neydi?

Bu soruyu yanıtlamaya geçmeden önce, SSCB hakkında düşünürken sık sık düşülen –hâlâ da düşülmekte olan– iki hatanın düzeltilmesi gerekiyor. Bunlardan birincisi, anti-komünizmi bir SSCB incelemesi saymaktır. Birincisinin sonucu olan ikinci hata ise, Sovyet olgusunu, başından sonuna kadar dev bir Gulag oluşturmuşçasına "Stalinize" etmektir.

Anti-komünizm –ve uzantıları– tarihsel bir bilgi alanı değildir: Böyle olma iddiasındaki bir ideolojidir. Söz konusu "siyasi hayvan"ın gerçeklerine tekabül etmemekle kalmamış, demokrasinin bayraktarlığını yaparak, paradoksal bir biçimde, muhafazakâr veya daha gerici davalara hizmet etmek için SSCB'nin otoriter –diktatörlük– rejimini istismar etmiştir. ABD'de McCarthy'cilik ya da FBI'ın başındaki Hoover'ın oynadığı yıkıcı siyasi rol, komünizm öcüsüne dayanıyordu. Alman sağının kimi temsilcilerinin Stalin'i ve canavarlıklarını öne çıkararak Hitler'i aklamak için çevirdikleri rezil dolaplar, tarihin bu istismarcı kullanımının sonuçlarındandır. Batı insan haklarını savunurken, bazı rejimlere karşı fazlasıyla hoşgörülü, başkalarına ise çok sert davranmıştır (Batı'nın kendi hak ihlallerinden hiç bahsetmiyoruz). Bu tutum her zaman Batı'nın imajını güçlendirmesine hizmet etmemiş ve hiç şüphesiz, Sovyet deneyi-

minin ve bununla bağlantılı önemli olguların anlaşılmasına yardımcı olmamıştır.

David Joravsky, sanki insan hakları, demokrasi ve özgürlüklerin "antikomünistler" tarafından savunulması ve piyasa ekonomisine düzülen övgüler SSCB'nin anlaşılmasını sağlayabilirmiş gibi, Batı'nın imajını güçlendirmek için kullandığı yöntemlerin eleştirisinde özellikle sert bir tavır sergiler.[1] "Totaliterliğe" gelince, tarihsel olarak yetersiz ve tamamen ideolojik olan bu kavram, Batı tarihinin karanlık sayfalarını gizlemeye (Birinci Dünya Savaşı'nın başlattığı korkunç kitlesel kıyımdan başlayarak) ve demokratik Batı rejimlerinin çelişki ve zaafları ile güncelliğini hâlâ koruyan emperyalist politikaların kusurlarının üzerini örtmeye hizmet etmiştir. Joravsky Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin çelişki ve başarısızlıklarını da eleştirmektedir: Partinin büyük takdirle karşılanan, sınıf radikalizminden vazgeçerek sözüm ona demokratik usulleri benimsemesi, partinin iğdiş edilmesine ve mücadeleye hazır olmadığı gerici rejimlerin yedeği, sonra da kurbanı olmasına hizmet etmiştir.

Batı uygarlığının sayısız başarısızlığının ve korkunç krizlerinin üzerine perde çekmeye –dolayısıyla da karşı tarafın karanlık gerçeklerini abartmaya– dur diyen bu sağduyulu çağrı, aynı zamanda, tarihsel araştırmaya saygınlığını iade etmek ve şu kaçınılmaz hakikati teslim etmek için yapılmış bir çağrıdır: "Karşı taraf" ne kadar özgün ve kendine özgü tarihsel gelenekler tarafından şekillendirilmiş olursa olsun, Batı egemenliğindeki uygarlığın ve emperyalist dünya sisteminin yaşadığı krizin ürünüydü.

Peki ama, büyük tarih kitabında Sovyet sistemini nereye yerleştireceğiz? Sistemin üç değilse bile iki versiyonun olması (sadece askeri bir kamp olduğu İç Savaş dönemi bir yana bırakıldığında) sorunun cevabını daha da karmaşıklaştırır.

Bu soruyu Stalin dönemiyle bağlantılı olarak da sormuş ve bir cevap vermiştik. Rus tarihi çeşitli otoriter sistemleri ve bunların günümüze kadar uzanan krizlerini incelemek için

1 Bkz. David Joravsky, "Communism in Historical Perspective", *The American Historical Review*, Cilt 99, No. 3, Haziran 1994, s. 837-857.

değerli bir laboratuardır. Bu nedenle soruyu, Stalin'in ölümünden sonraki Sovyet sistemine odaklanarak farklı bir şekilde yeniden formüle edelim: Sovyet sistemi sosyalist bir sistem miydi? Kesinlikle hayır. Sosyalizm, üretim araçlarına bürokrasinin değil toplumun sahip olmasını gerektirir. Her zaman siyasi demokrasinin derinleşmesi olarak algılanmıştır; reddedilmesi olarak değil. "Sovyet sosyalizmi"nden söz etmekte diretmek gerçek bir yanlışlıklar komedyasına düşmektir. Sosyalizmin gerçekleşebilir olduğu kabulü, ekonominin sosyalizasyonunu ve siyasetin demokratikleştirilmesini gerektirir. Sovyetler Birliği'nde tanık olduğumuz, ekonomide devlet mülkiyeti ve ekonomik ve siyasi yaşamın bürokratikleşmesiydi. Karşısına bir gergedan çıkan biri bunun bir zürafa olduğunda ısrar ederse, ona bir zooloji kürsüsü verilir mi? Sosyal bilimler zooloji kadar pozitif olmaya gerçekten de bu kadar uzak olabilir mi?

Bütün bu kafa karışıklığı, SSCB'nin kapitalist olmamasından kaynaklanmaktadır: Ekonominin ve diğer ulusal varlıkların mülkiyeti, pratikte devlet bürokrasisinin zirvesi demek olan devletin elindeydi. Bu, Sovyet sisteminin, babadan oğla geçen muazzam mülklerin sahipliğinin devlet iktidarına denk olduğu geleneksel rejimlerle aynı kategoriye yerleştirilmesini gerektiren, çok önemli bir tanımlayıcı özelliktir. Moskova Prensliği'nin ve otokratik monarşisinin kuruluşu sırasında yaşanan tarihsel süreç de buydu. Moskova Prensliği de nüfuzlu bir bürokrasiye sahipti, ama mutlak iktidar bürokrasinin değil, hükümdarın elindeydi. Sovyet örneğinde, son tahlilde, kimseyle paylaşılmayan ve rakipsiz bir iktidarı kolektif olarak ele geçiren bürokrasiydi. Eski "tarım despotizmleri"yle uzaktan akraba olan "bürokratik mutlakıyetçilik" çarların ya da Stalin'in mutlakıyetçiliğinden çok daha moderndi. Ama özellikle devletin halk üzerindeki siyasi kontrolü hesaba katıldığında, aynı türe aitti.

Bu savlardan, bürokratik Sovyet devletinin, gerek terminolojideki gerek aşağı sınıflardan personelin işe alımındaki devrimci yeniliklere rağmen, pek çok Çarlık kurumunun doğrudan mirasçısı olduğu, dolayısıyla da çarcı devlet kurma geleneklerini devam ettirmesinin kaçınılmaz olduğu sonucu çıkar.

Bu, büyük ölçüde, devrimden sonra Sovyet himayesinde yeniden faaliyete geçirilen kurumların, ancak eski rejimin memurlarının yardımıyla çalıştırılabilmesinden de kaynaklanmıştır. Bizzat Lenin, Çarlık idaresinin pek çok biriminin yeni rejimde olduğu gibi çalışmaya devam ettiğini ve bunun Ekim'den önce öngörülenden çok daha büyük bir tarihsel süreklilik doğurduğunu esefle belirtmişti. Yeni rejimin maliye, dışişleri, askerî işler ve istihbarat faaliyetlerini ve diğerlerini nasıl yürüteceğini öğrenmesi gerekiyordu ve sadece birkaç uzmanın deneyimine değil, pek çok bakımdan yerleşik usullere göre çalışmaya devam eden devlet kuruluşlarının tamamına başvurmak zorundaydı. Eski memur takımının bir gecede yenilenmesi ya da değiştirilmesi mümkün değildi. Yeni bir devlet kurulmuştu, ama memurları eski devletin çalışanlarıydı. Lenin, problemin bunların nasıl daha iyi çalıştırılabileceği olduğunu görüyordu.[2] Memur sayısının on binleri bulduğu ve devlet kurumlarındaki geleneklerin bu kadar yerleşik olduğu düşünüldüğünde, geçmişin mirası olan gelenek ve pratiklerin böyle bir süreklilik göstermesi elbette ki kaçınılmazdı. Yeni otoriteler devlet kurumlarını nasıl yeniden inşa edeceklerini bilmiyorlardı. Gerçekte, mevcut kurumları devralıp birkaç ayrıntıyı değiştirmekten ve işleri bildikleri gibi yürütmelerine izin vermekten başka seçenekleri yoktu.

Sovyet sistemi sonunda, piramitsel bir hiyerarşi tarafından yönetilen, oldukça "klasik" bürokratik bir devlet kurdu. Dolayısıyla, devrimci coşku dönemi bir kez geride kaldıktan sonra, belki de Çarlık döneminde karşılığı olmayan kurumlar hariç, önceki modellerle arasına mesafe koymak için gerçek bir ihtiyaç duymadı. Ayrıca, ne zaman yeni bir kuruluşun oluşturulması gerekse, organizasyonunu denetlemek için özel bir komisyon atanıyordu ve bilim camiasından bir uzmana ya da deneyimli bir bürokrata benzer bir kurumun Çarlık Rusya'sında nasıl işlediğini sormak genel âdet haline geldi. Kurumun selefi yoksa, Batı'daki modellere bakılıyordu.

2 Bkz. T. P. Korzhikhina, *Istoriia Gosudarstvennykh Uchrezhdenii SSSR*, Moskova, 1995, s. 45 vd; ve Lenin, *Sochineniia*, Cilt 45, s. 290.

Tarihsel seleflere başvurmak her yerde doğaldır, ama SSCB örneğinde bu özellikle belirgindi. Stalin Rusya'sı, pratikte, Çarlık devletinin ideolojik ilkelerini neredeyse resmen benimsedi. Stalin'in kadim milliyetçi simgeleri teşhir pratiği ölümünden sonra terk edilse de, Sovyet bürokratik modeli, tarihsel selefinin ideolojik kıyafetini değilse bile epeyce bir özelliğini korudu. Devam ettirdiği gelenek sistemin özünü tanımladı: dayandığı bürokratik hiyerarşiyi temsil eden bir mutlakıyetçilik. "Yeni" genel sekreterlik pozisyonunun bile "ülkenin efendisi çar" imgesiyle pek çok ortak yanı vardı. İktidarın düzenlediği kitle gösterilerinin senaryoları ve simgeleri aynı olmasa da, Çarlık ve Sovyet rejimlerinin gösterişli törenleri, ikonaların baş tacı edildiği aynı kültürden geliyordu. Bu gösteriler, bazen sadece içteki kırılganlığı gizlemenin, unutturmanın ya da savuşturmanın bir yolu olan yenilmez bir güç imajı vermeyi amaçlıyordu. Ama çarların haleflerinin, özellikle rejim son günlerine yaklaştığında, sistemik krizin ve çöküşün de tarihsel dağarcığın parçası olduğunu bilmeleri gerekiyordu.

Yirmili yılların sonundan itibaren, güçlü bir devletin inşası tüm çabalarının merkezinde yer aldığından, bu devletin nasıl niteleneceği sorusu doğdu. Sonunda, muhafazakâr devletçi çevrelerin, askerî kurumlarda ve devlet güvenlik organlarında çalışanların pek sevdiği çarcı *derzhava* terimi açık açık ve yaygın bir şekilde kullanılır oldu. Lenin döneminde, *derzhavnik* baskıcı ve kaba bir şovenizmin destekçileri için kullanılan aşağılayıcı bir terimdi. *Derzhavaya* gelince, Çarlık iktidarının özünü tanımlamak için kullanılan iki terimle akrabalığı nedeniyle geçmişi çağrıştırır: mutlak hükümdarı (otokratı) belirten *samoderzhets* ve sistemi bir "otokrasi" olarak niteleyen *samoderzhavie*. Kuşkusuz, üzerinde bir haç olan altın kürenin (emperyal iktidarın simgesi) yerini orak-çekiç almıştı, ama bunlar, devrimci geçmişin, bürokrasiyi pek eğlendiren kutsal emanetlerinden başka bir şeyi temsil etmiyordu.

Ülke topraklarının, tasarruf hakkı otokratta olmak üzere devletin mülkü olması, pek çok eski Orta ve Doğu Avrupa devletinin ayırıcı özelliği olmuştu. SSCB'de sosyalist olma id-

diasındaki bu mülkiyet, ekonominin tamamına ve ülke yaşamının pek çok başka alanına da yayıldı. Daha modern olan görünüme rağmen (Sovyet bürokratları Çarlık dönemindeki selefl erinden farklı olarak, makinelerin üretildiği fabrikaları, hatta "atom şehirleri"ni yönetiyorlardı), bütün topraklar (eskiden başlıca ekonomik kaynak) üzerinde devlet mülkiyeti modeliyle akrabalık, devletin doğrudan üreticiler üzerindeki iktidarıyla korundu, hatta güçlendirildi.

Bu devletin niteliğini açıklama sürecinde, gelişme örüntüsünde "çatallanmalar"la ve bir dizi belirsizlikle karşılaştık. Sistem eski toprak sahibi otokrasiler kategorisine girmekle birlikte, 20. yüzyıla özgü tarihsel bir görev olan "kalkındırmacı devlet" fonksiyonunu da yerine getiriyordu ve ülkeyi kalkındırmaya nasıl giriştiğini ayrıntılarıyla anlattık. SSCB varlığının ilk aşamalarında, işte bu "kalkındırmacı devlet" kategorisine giriyordu. Böyle devletler var olmuştur ve bugün de pek çok ülkede var olmaya devam etmektedir – özellikle, eski kırsal monarşilerin hüküm sürdüğü Doğu ve Ortadoğu'daki uçsuz bucaksız topraklarda (Çin, Hindistan, İran). Bu tarihsel rasyonalite Lenin sonrası devletin inşasında devredeydi; bunun "Stalinizm"e dönüşmesi, diktatörlük sistemlerinin kolayca meyledebildiği bir değişim olsa da. Ama despotik bir modele geçiş, Rusya'da Stalinizm'in, Çin'de Maoizm'in tasfiyesinin kanıtladığı gibi, tedavisi imkânsız bir patoloji değildir. Ve tuzaklara rağmen, ekonomik kalkınmayı olanaklı kılan ve yöneten bir devletin varlığı tarihsel bir zorunluluk olmaya devam etmektedir.

Seksenli yıllara doğru, SSCB Çin'dekinden yüksek bir ekonomik ve toplumsal kalkınma düzeyine erişmişti, ama ülkenin sistemi kendi kendini tahrip eden bir mantığa saplanıp kalmıştı. Andropov'un öngördüğü türden reformlar ülkeyi ihtiyaç duyduğu şeye, yani kalkındırıcı rolünü oynayamaya devam edebilecek, ama aynı zamanda, toplumsal manzaranın geçirdiği derin dönüşüm göz önüne alındığında artık eskimiş olan bir otoriterliği de reddedebilecek, reforme edilmiş, aktif bir devlete kavuşturabilirdi.

Ne var ki, iktidardaki elitin önemli bir bileşeninin kafa yapısını ve çıkarlarını yansıtan *derzhava*'nın kutsal sembolizmine başvurulması, üyeleri bir rutine saplanmış olan ve devlet iktidarını artık sadece kendi çıkarları için kullanan devlet aygıtındaki bir güç kaybının işaretiydi. Aynı zamanda, tam da ülkenin şiddetle reforma ihtiyaç duyduğu bir sırada her tür reform dinamiğinin kesintiye uğradığına işaret ediyordu. Liderlik orakçekice bilgisayar eklemek yerine muhafazakârlığa sığınarak şaibeli bir yola girdi. Halk eski bir soyağacına ve özelliklere sahip bir sistemi olsa da, artık 18. yüzyılda değil 20. yüzyılda yaşıyordu. Devlet geride kalmıştı ve bu "çatallanma" (toplumun bir tarafa, devletin başka bir tarafa gitmesi) ölümcül oldu.

Bize Sovyet sisteminin nitelemek için uygun gelen "bürokratik mutlakıyetçilik" terimi, hükümdarın aslında bürokrasinin başı olmayıp ona bağımlı olduğu, 18. yüzyıl Prusya bürokratik monarşisi üzerine bir incelemeden ödünç alınmıştır.[3] Sovyet örneğinde de, devletin efendisi olduğu varsayılan partinin tepe yöneticileri, fiiliyatta "kendi" bürokrasileri üzerindeki bütün iktidarlarını kaybetmişlerdi.

Anılarında yitirdikleri süper gücün görkeminden nostaljiyle söz eden çapsız eski Sovyet bakanları, *derzhava* terimine gösterilen rağbetin, tam da devletin bir zamanlar yerine getirebilme gücüne sahip olduğu –ve gerçekten de yerine getirdiği– görevi ifa etmeye son verdiği dönemle çakıştığını anlamamaktadır. Bu devlet artık eski kendiliğinin bir gölgesi, onca bağını koruduğu bir antik rejimler ailesinin mezarlığını boylamak üzere olan bir iktidarın son nefesiydi.

Dış Faktör

Sovyet olgusu –dışarıdan ödünç alınan ideolojilerin kullanılması da dâhil, uluslararası ortamın rolü nedeniyle (bu role rağmen değil)– Rus tarihinin son derece tipik bir perdesiydi. Rus tarihinde en başarılı olan otokratlar da dış dünyayla bu türden bağ-

3 Bkz. H. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy*, Boston, 1966.

lantıları korumuştu. Çok karmaşık bir tarihi olan, yakın ve uzak komşularıyla sürekli dostça ve düşmanca ilişkilere giren bu ülke, ilişkilerini sadece askeri, ekonomik, ticari, diplomatik ve kültürel düzeylerde değil, bir dizi tehdide kültürel ve ideolojik karşılıklar vererek de geliştirmek zorundaydı. Bunu ya dışarıdan fikirler ödünç alarak ya da bunların karşısına yerli kavramlar çıkararak yaptı; bu, yöneticilerinin antenlerini neden hem dışarı hem içeri çevirdiklerini açıklar. Benzer şekilde, SSCB tarihinde dışarısı, çeşitli yollardan rejimin aldığı biçimin belirlenmesine sürekli katkıda bulundu. Birinci Dünya Savaşı'nın ve kapitalizmin o sıradaki krizinin, Leninizm olgusuyla ve Sovyet Rusya'nın yirmili yıllarda içinden geçtiği aşamalarla yakın ilgisi vardı. Otuzlu yılların krizi ve İkinci Dünya Savaşı da aynı şekilde, Stalin SSCB'si üzerinde doğrudan bir etkide bulundu.

Stalinizm örneğinde sözünü ettiğimiz "görüntü bozan aynalar" halkların ve yöneticilerin karşı kampla ilgili imgelerini etkiledi. Rakip iki sistem krizlerden ve gelişme evrelerinden geçtiğinden, her iki taraftaki "görünü bozan aynalar" gerçek ve kurmacayı birbirinden ayırmanın neredeyse imkânsız olduğu görüntüler veriyor ve yansıtıyordu. Stalinizm, atılımının doruğunda olduğu otuzlu yıllarda, Sovyet yurttaşlarının uğradığı kıyıma ve çektiği sefalete rağmen, Batı'da büyük bir prestij ve iyicil bir ilgi gördüyse, bu büyük ölçüde, özellikle Orta ve Doğu Avrupa'yı etkileyen küresel ekonomik krizin yansıttığı olumsuz kapitalizm imgesi yüzündendi. Buna karşılık Rusya güçlü bir sınai atılım görüntüsü veriyor ve bu etkileyici ilerlemenin kısa sürede yoksulluğun üstesinden geleceği düşüncesi, halkın yaşadığı sefaleti görelileşiyordu. Benzer bir ayna etkisi, 1945'te, ülkenin bir kez daha derin bir sefalete saplandığı bir dönemde (sadece savaşın yol açtığı yıkımlar nedeniyle değil) Almanya karşısında elde edilen zafer sırasında Stalin ve Stalinizm örneğinde de görülebilir. Bu bozulmuş görüntü alışverişinin önemli siyasi sonuçları vardı: Diğer tarafın niyetlerini öngörmek sıklıkla bir tahmin oyunu haline geliyordu.

Soğuk Savaş olağandışı bir çekişmeydi. Moskova'dan bakıldığında, Soğuk Savaş Japonya'ya atılan atom bombalarıyla dra-

matik bir şekilde başlatılmıştı. Ama Berezhkov'un anılarına inanacak olursak, Amerikalıların ikinci bir cephe (Batıda) açmakta gecikmesiyle, bundan daha önce başlamıştı. Stalin bunu, sıcak savaşa ancak savaşan iki tarafın (Almanlar ve Sovyetler) birbirini tüketmesinden sonra girmeye niyetli olan ABD'nin kasıtlı bir oyunu olarak görüyordu.[4] Japonya'ya karşı atom silahının kullanılmasıyla birleşen bu gecikme, Amerika'nın uluslararası ilişkilerde yeni bir çağın açılmış olduğunu duyurma arzusunun –Japonya'ya değil, SSCB'ye ve dünyanın geri kalanına yapılan ve Sovyet yönetiminin aynen bu şekilde yorumladığı bir duyurunun– kanıtı olarak algılanmıştı. O sırada ABD'nin böyle düşünmüş olması ihtimali yok sayılamaz. Bir yıl önce ikinci bir cephe açılmış olsaydı ya da ABD Nagazaki ve Hiroşima'ya atom bombası atılmasaydı neler olacağı, ancak spekülasyon konusu olabilir. Her halükârda, savaş sırasındaki ve ertesindeki gelişmeler SSCB'yi bir süper güç konumuna getirdi ve sistemin en kötü, en muhafazakâr özelliklerinin kalıcılaşmasına ve kendini reforme etme kabiliyetinin azalmasına katkısı olan bir silahlanma yarışının içine itti.

Soğuk Savaş'ın sonuçları arasında, ABD'nin Sovyet yönetiminin düşünme biçimi üzerinde göz ardı edilemeyecek bir etki ve baskı uygulayabilecek konuma gelişini saymak gerekir. O zamana kadar model işlevi gören Eski Dünya'nın (İngiltere, Fransa, Almanya) yerini Yeni Dünya aldı: ABD Sovyetler'in ekonomi, bilim, askerî kabiliyet ve söylemeye bile gerek yok, casusluk alanlarında kendi performansını değerlendirmek için başvurduğu kıstas durumuna geldi. ABD'nin bu pusula etkisi Sovyet halkından da Batı'dan da gizlendi (bu, araştırılmayı bekleyen çok geniş bir konudur). Aralarından bazıları gerçeği kabul etmeyi reddetmiş olabilse de, Sovyet yönetiminin, ülkenin vahim geriliğinin sistemik olduğunun bilincine ABD dolayımıyla vardığını varsayabiliriz. Ülkenin, tamamen gereksiz bir mücadele olan Ay'a iniş yarışında yenilgiye uğradıktan sonra yeni bir bilimsel ve bilişsel devrim başlatamaması –bu işle ilgili özel bir

4 Bkz. V. Berezhkov, *Riadom so Stalinym*, Moskova, 1999.

bakanlık kurulduğu halde!– bazı iktidar çevrelerinde bir güçsüzlük duygusu doğurmuş olmalıdır; bu arada, muhafazakârlar ataletlerini ve sertlik çizgisini sürdürüyorlardı.

Pek çok eski *nomenklatura* üyesini, Yeltsin'in koltuğu altında Kremlin'in kontrolünü ele geçirdikten sonra Amerika'dan lütuf dilemeye iten de gene ABD'nin bu süper güç imgesiydi. Ne var ki, bu olay Sovyet sonrası dönemde yaşanmıştır ve bizi burada sadece, sistemin (ölmüş ve gömülmüş olan, gene de sadece, geçmişin günahıyla sevabıyla ciddi bir şekilde yeniden incelenmesi ve öğrenilmesi halinde tanımlanabilecek sürekli bir ulusal kimlik arayışı içinde olan bir sistem) tarihsel sicilini biraz daha aydınlatması ölçüsünde ilgilendirmektedir.

Post-Scriptum: Geçmişini Arayan Bir Ülke

Rusya'nın doksanlı yıllardaki durumunu inceleyen araştırmacıların, kalkış noktası olarak Sovyet döneminin sonlarına ait verileri kullanmaları gayet doğaldır. Ancak, zamanında (sistem hakkında son derece eleştirel oldukları vakitlerde) yürüttükleri araştırmalardan geçmişi çok iyi tanıyan sosyologlar, halkın çok da eski olmayan bir tarihe kadar yararlandığı, ama doksanlı yılların başlarından itibaren durmadan gerileyen yaşam standartları ve sosyal haklar dolayısıyla şimdi sistemi bir çeşit Eldorado olarak niteleyediklerinde durum ironikleşmektedir.[5] Öte yandan, bunların sundukları tablo son derece öğreticidir: Tiyatroya, konsere, sirke, kütüphaneye gidenlerin sayısı gitgide azalmaktadır; edebi eserleri okuyan veya gazetelere abone olan kişi sayısında, şehirlerde olduğu kadar kırsal kesimde de müthiş bir azalma vardır. İş yükünün artması nedeniyle, boş zaman etkinliklerinin yapısı baştan sona değişmiştir. Sovyet döneminin sonlarında serbest zamanın bollaşmasıyla kültüre yönelmeye başlamış olan bu etkinlikler artık çok daha pasiftir (esas olarak "dinlenme" amaçlı). Bu olgu, uzmanlar ve

5 T. I. Zaslavskaya ve Z. I. Kalugina, otvet. red., *Sotsialnaia Traektoriia Reformiruemoi Rossii -Issledovaniia Novosibirskoi Ekonomiko-sotsyologicheskoi Shkoly*, Novosibirsk, 1999, s. 577-584.

yöneticiler özelinde özellikle çarpıcıdır. Öte yandan, hanehalkı gelirlerini artırma gereği, pek çok Rus'u, daha iyi beslenmek ve bir parça daha para kazanmak ya da sırf hayatta kalmak için, dinlenmeye ve kültürel etkinliklere ayırdıkları zamanı azaltarak ufak çiftliklerinde daha fazla hayvan ve tavuk beslemeye mecbur etmektedir.

Hak ve özgürlüklerin genişlemesinin yanı sıra pahalı hizmetlerin ortaya çıkışı, sadece hali vakti en yerinde olanlara, en vasıflı ve en girişimci kesimlere fayda sağlamıştır. Halkın çoğunluğunun ulusal ve uluslararası kültüre erişimi azalmıştır. Burada görüşlerine başvurduğumuz sosyologlar, televizyon programlarının niteliğini şiddetle eleştirmektedir. Televizyon, özellikle öğleden sonralarını kendi başlarına geçiren ve uyuşturucu programların karşısına çakılıp kalan çocuklar üzerindeki zararlı etkileriyle, başat boş zaman faaliyeti durumuna gelmiştir

Bu yazarlara göre, Rusya'da iki süreç işlemektedir: giderek derinleşen bir toplumsal farklılaşma ve Avrupa Rusya'sının büyük kentlerinde daha az belirgin, ama taşra kentlerinde ve kırsal kesimde çok belirgin olan, bireylerdeki içe kapanma (toplumsal ve ailevi ilişkilerin zayıflaması, kültüre ve siyasete ilgisizlik). Yazarlar bilimsel araştırma, eğitim, sağlık ve toplum hizmetlerindeki gerilmeyi ya da ülkenin geleceği için çok ağır bir tehdit yaratan demografik göstergelerdeki düşüşü ele almamaktadır.

Yeni muktedirler (çoğu eski *nomenklatura* mensubudur, ama şimdi "demokrat", "liberal" ya da "reformcu" adını almışlardır) bu hazin durumu gizlemek için, önceden Batı'da kullanılan tüm hilelere başvurarak, hatta bunlara yenilerini ekleyerek eski Sovyet sistemine karşı büyük bir kampanya başlattılar: Bunlara göre, Sovyet sistemi, Ekim 1917'deki ilk günahtan, muhafazakâr parti kodamanlarının Ağustos 1991'de Gorbaçov'a karşı düzenledikleri başarısız darbe girişimine kadar, canavarlar tarafından yönetilen bir canavarlıktan başka bir şey değildi. 1991 yılında, Devlet Başkanı Yeltsin önderliğinde yeni bir özgürlük çağının açılmasıyla da bir "mucize" gerçekleşmiş-

ti. Şimdiden hazin bir şekilde eksilmiş ve hâlâ şok içinde olan günümüz Rusya'sı, bu türden siyasi söylemler sonucunda tarihsel kimliğini "aşağılama" hastalığına da yakalandı. Ülke zenginliklerini yağmalamakla ve har vurup harman savurmakla yetinmeyen "reformcular" geçmişe karşı da ülkenin kültürünü, kimliğini ve hayatiyetini hedefleyen bir cephe saldırısı başlattılar. Bu, geçmişe eleştirel bir yaklaşım falan değildi: Düpedüz cahillikti.

Sovyet yüzyılına karşı bu yalana dayalı, nihilist kampanyaya, özdeşleşmesi için halka alternatif geçmişler sunma yönünde çılgınca bir arayış eşlik etti. İlk önce, Çarlık'a ve devrim öncesine ait ne varsa toptan yeniden benimsendi (çürüyen bir sistemde değerli bir selef bulmayı amaçlayan acıklı bir girişim). Ardından, Sovyetlerle ilgili her şeyin reddi daha da yoğunlaşıp cehennemden çıkmış Lenin, Leninizm ve Bolşevizm nefreti olarak billurlaştığında, İç Savaş'taki Beyazların (savaşı ülkeye sunacak hiçbir şeyi olmadığı için kaybeden, Çarlık dönemi siyasi yelpazesinin en gerici sağ kanadı) itibarı iade edilmeye çalışıldı.

Bolşeviklerin ya da Sovyet rejiminin nefret ettiği ne varsa onunla özdeşleşme, yalnızca entelektüel zayıflığa tanıklık ediyordu. Kremlin'i ve iktidarı ele geçiren ilk "yeni elit" dalgası, pek çok Rus tarafından neredeyse, ülkenin kültürel ve siyasi çıkarlarına tecavüz eden yeni bir "Tatar istilası" olarak görülüyordu. Ülkenin en parlak beyinleri ve manevi otoriteler, Rusya'nın önünde bir Üçüncü Dünya ülkesi seviyesine düşmekten başka bir ihtimalin (bir kâbus senaryosu) kalmamasından korkuyorlardı.

Gericiliğin yol açtığı yıkımların üstesinden gelmek zaman alır. Ama bazı kültürel gelişmeler, ağır ağır bir toparlanmanın gerçekleştiğine dair olumlu işaretler vermektedir. Tarihçi Kliuchevsky'nin, 20. yüzyılın başında "geçmişin geçmişte kaldığını" ileri sürenlere gösterdiği tepkiyi hatırlayalım. Hayır, diyordu Kliuchevsky, içinde bulunduğumuz tüm güçlüklerle ve işlenen tüm hatalarla, geçmiş çevremizdedir; reformları kuşatmakta, çarpıtmakta ve neredeyse yiyip bitirmektedir.

Moskova'da Tatiana Zaslavskaya tarafından düzenlenen bir konferansta konuşan siyaset felsefecisi Mezhuev, Kliuchevsky'nin bıraktığı yerden devam edercesine, "bir ülkenin tarihi olmadan var olamayacağı" tezini güçlü bir şekilde savunmuştu.[6] Son derece uyarıcı olan düşünceleri burada uzun bir alıntıyı hak ediyor:

> Ister komünist, ister demokrat, ister Slavcı, ister Batı hayranı insanlar olsunlar, reformcularımızın tamamı Rusya'nın geçmişi ile geleceği, geçmişte ne olduğu ile (onlara göre) ne olması gerektiği arasında aklen ve manen doğrulanmış bir süreklilik saptamayı başaramamak gibi çok önemli bir hata işliyor. Kimileri geçmişi inkâr ediyor, başkaları olanaklı tek model olarak görüyor. Sonuçta, bazıları için gelecek eski temaların bir karışımından, başkaları için ise bunun tam tersinin –Rus tarihiyle hiçbir benzerliği olmayan bir şeyin– mekanik bir şekilde kabul edilmesinden ibaret oluyor. Fakat geleceğin her şeyden önce geçmişle –özellikle de daha yeni geride bıraktığımız geçmişle– bağlantılı olarak tasavvur edilmesi gerekiyor.

Mezhuev bundan sonra, 20. yüzyılı Rusya için boşa harcanmış bir yüzyıl olarak gören liberal iktisatçı A. İllarionov'u eleştirmeye girişir. İllarionov'a göre ülke sosyalizmi yaşamakla liberal yörüngesinden sapmıştır ve dünkü devin bugün bir cüce haline gelmesinin nedeni budur. Tek kurtuluş liberalizme geri dönüştür. Mezhuev böyle bir nihilizmi tarihsel olarak saçma bulur. Olan olduktan sonra bilgelik taslamak, olanı ve neden olduğunu tahlil etmekten daha kolaydır. Rusya'yı yüzyıl başında liberalleşemediği için kınamak, Rusya tarihi kadar liberalizm konusunda da derin bir cehaletin kanıtıdır. Liberalizmin zaferi uzun bir tarihsel sürecin ürünüydü: Ortaçağ, Reform, Rönesans ve toplumları mutlakıyetçi monarşilerden kurtaran (ama her yerde değil!) devrimler. Liberalizmin anası İngiltere'nin bile liberal yola girmesi uzun zaman aldı. Rusya ve pek

6 Bkz. V. P. Mezhuev, "Otnoshenie k proshlomu - kliuch k budushchemu", *Kuda Idet Rossiia? Krizis Institutsional'nykh Sistem: Vek, Desiatiletie, God*, Moskova, 1999, s. 39-47.

çok başka ülke liberal bir piyasa ekonomisi geliştirmedi. Bunun için suçlanmaları mı gerekir? Bunun hiçbir anlamı yoktur. Önemli olan, geçmiş yüzyılı ve ilerideki gelişmelerde oynayacağı rolü anlamaktır.

Mezhuev'e göre, 20. yüzyıl Rus tarihinin anahtarı sadece Bolşevik devriminde değil üç devrimde aranmalıdır. Bunlardan birincisi –1905 Devrimi– yenilgiye uğramıştı. İkincisi –Şubat 1917'deki– ılımlı devrimci güçlerin zaferine tanıklık etmişti. Daha radikal devrimcilerin zaferiyle sonuçlanan üçüncüsü –Ekim Devrimi– ise devrimci sürecin son evresinden ibaretti. Devrim süreçleri her zaman böyle cereyan eder. Süreç bir defa başladıktan sonra suçlanacak kimse kalmaz; süreç sonuna kadar kendi yolunda ilerler. Filozof Berdyaev bunu gayet iyi anlamıştı: Bolşevikler devrimin failleri değil, gelişmesinin aracıydılar. Her şeyden önce manevi ölçütler benimsemek ve uygulanan zulmü kınamak anlamsızdır, zira iç savaş ya da baskıya karşı mücadele koşullarında hep böyle olur. Bir devrim ahlaki ya da yasal bir eylem değildir, zorlayıcı bir güç kullanımıdır. "İyi" devrim diye bir şey yoktur; devrimler hep kanlı olur:

> Devrimleri mahkûm ederseniz, neredeyse tüm Rus entelijansiyasını, bu devrimci olaylara zemin hazırladığı için de tüm Rus tarihini mahkûm etmeniz gerekir. Devrimler yatıştırmazlar; tam tersini yaparlar. Her zaman beklentilerle ilgili düş kırıklıkları yaratırlar, ama gerçekten yeni olan bir sayfa açarlar. Önemli olan –galiplerin ya da mağlupların söylediklerine fazla güvenmeden– bu sayfanın neden oluştuğunu anlamaktır... Bizim sosyalizmimiz aslında "Rus usulü bir kapitalizm"di; teknolojik içeriğiyle kapitalist, biçimsel olarak antikapitalistti.

Mezhuev bu noktada Berdyaev, Fedotov, Bogdanov gibi düşünürlerin görüşlerini gözden geçirir. Kendisi şu yoruma meyleder: Periferide yer alan bir ülke için modernleşmeyi demokrasi ve özgürlükle birleştirmek güçtür. Bir süre, biri ötekine yol vermek zorundadır. Bolşevikler bunu anlamışlardı; İç Savaş'ı kazanmalarının ve SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan zaferle çıkmasının nedeni budur. Çin de bunu anlamıştır: Piya-

saya dayalı hızlı bir modernleşmeyi demokratik olmayan bir siyasi sistemle birleştirme yolunu seçmiştir. Hangi rejim söz konusu olursa olsun, sağduyu geçmişi çorak bir çölmüş gibi görüp reddetmekten değil, yeni ilerlemeler için bir sıçrama tahtası olarak görmekten ve sahici (mitsel değil) büyüklüğünü muhafaza etmekten oluşur.

Bu açıdan bakıldığında, sosyalizmin Rus varyantını bilime olan inancı için takdir etmek gerekir. Rus tarihinde bilim insanlarının ve mühendislerin saygınlığı hiç Sovyet dönemindeki kadar yüksek olmadı ve rejim çok sayıda insana bilimin kapılarını açtı. Bu noktada, iktidardakiler gerçekçi ve pragmatikti. Konuşmalarını harfiyen alan Batı, bunda herhangi bir husumet görmekte haksızdı. Bugünün Rusya'sı, devrim öncesi zamanlara beslediği nostaljiyle Batı'ya Bolşeviklerden daha uzaktır.

> Liberallerimizin bu başarıların yok edilmesi dışında övünebilecekleri hiçbir şey yoktur. Rusya'nın geleceği geçmiş kazanımların korunması ve geliştirilmesi temelinde inşa edilmek zorundadır. Yeni görevleri tanımlarken bile süreklilik korunmak zorundadır. Bugün itibariyle, geçmişle bu bağ kopmuştur. Ama bir gün yeniden kurulacaktır. Bunun, devrim öncesi ya da sonrası bir geçmişe dönmekle alakası yoktur. Kendinize geçmişte sizin için neyin değerli olduğunu, neyin sürdürülmesi ya da korunması gerektiğini sorun, bu, gelecekle yüzleşmenize yardımcı olacaktır... Geçmiş olumlu hiçbir şey içermiyorsa, gelecek de yok demektir ve geriye, "her şeyi unutup uykuya dalmak"tan [*zabystia i zasnut'*] başka bir şey kalmaz... 20. yüzyılın, büyük felaketlerin yaşandığı bu yüzyılın üzerine sünger çekmek isteyenler, büyük bir Rusya'ya da ebediyen elveda demek zorundadır.

Mezhuev Rus devriminin bir gün Batı'daki devrimlerle aynı kabulü göreceğine inancını korumakta ve bu tanımanın hakiki bir Rus rönesansının yolunu açacağını umut etmektedir.

Yukarıdaki satırlar uzun ve coşkulu bir konuşmayı özetlemekten öteye gitmemektedir. Mezhuev tarihçi değildir ve yorumunda bazı sorunlar bulunmaktadır. "Sosyalizm", "Bolşe-

vizm", "komünizm" terimleri kadar, devrim hakkındaki bir dizi görüşü üzerinde tekrar düşünülmesi gereken bir terminolojinin ve yaklaşımın parçasıdır. Ama burada karşımızda duran, "nihilizm"e gerçek bir meydan okuma ve gerileme sancıları içinde kıvranan bir ulusun kimliğini yeniden bulması ve geleceğini keşfedebilmesi için bir çare olarak, bir tarih kavgası örneğidir.

Tarihin sürekli olarak manipülasyona ve istismara konu olduğu gayet iyi bilinir. Tarihçi olmayan birinin bir ulus için –ister azap çekiyor olsun, ister en parlak günlerini yaşıyor olsun– vazgeçilmez olan nesnel bir tarih bilgisi talebinde bulunması, şimdi'den başka bir şeyle ilgilenmeyen, medya ve bilgisayar egemenliğindeki bir çağda alışıldık bir şey değildir. Ama an tam da budur; an geçen, tarih kalandır. Gelecek için sağlam ya da kusurlu bazı yapı taşları sağlamaya devam eder. Ulusların üzerinde durduğu ve yükselttiği kaide budur. Garantili hazır reçeteler sağlayamasa bile, tüm uygulamalı bilimler gibi tarihin de pratik bir boyutunun olduğunu düşünmek anlamsız değildir.

apparat: Parti idaresi. (*Apparaty* terimini bazen genel olarak idari kuruluşlar için kullanıyoruz, ama *aparaçik* her zaman parti aygıtında görevli olan kişileri anlatır.)

belye: "Beyazlar". İç Savaş sırasında Kızıllarla savaşan, ağırlığını monarşistlerin oluşturduğu kesim.

derzhava: Devlet için kullanılan eski bir Rusça terim. Tutmak ya da saklamak anlamına gelen *derzat* fiilinden türemiştir ve mal ya da birinin mülkü anlamına gelir. Doğrudan, Çarlık devletinin siyasi özüne gönderme yapar: *samoderzhavie* (otokrasi) ve *samoderzhets* (otokrat). Devleti bir büyük güç olarak gören anlayışı ifade eden *derzhavnost* diye bir terim de vardır.

Esery: Sosyalist Devrimciler (SR'ler). Sovyetlerde ve Geçici Hükümet'te çok faal olan Marksist olmayan sosyalistler. Dönem dönem Beyazlarla işbirliği yaptılar. Sol kanatları kısa bir süre Bolşeviklerle işbirliği yaptı, ama Almanlarla imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması'na karşı çıkarak Bolşeviklerle bozuştu.

generalnyi sekretar' (kısaltması gensek): SBKP'nin parti kongresi tarafından seçilen genel sekreteri. Buna ilaveten, statüleri değişen Merkez Komitesi sekreterleri vardı. Bunlardan bazıları faaliyet alanlarından sorumluydu, ama Politbüro üyesi değildi. Politbüro üyeleri (genel sekreter hariç) sekreterlik görevlerini yürütemiyordu. Bu, örneğin, Dışişleri Bakanlığı'ndan sorumlu olan Gromiko için geçerliydi.

Gosplan: Devlet Ekonomik Planlama Komitesi.

Gossnab: Devlet Malzeme ve Teknik Tedarik Komitesi – işletmelerin hammadde, makine ve mamul ürün ihtiyaçlarının karşılanması işini organize eden bir çeşit üst bakanlık. Ekonomi bakanlıklarıyla işletmeleri arasındaki alışverişlerin kalanı kendi satın alma (*snaby*) ve pazarlama (*sbyty*) kuruluşları tarafından yürütülüyordu.

Gulag (Glavnoe upravlenie lagerei): NKVD bünyesindeki Kamplar Genel İdaresi. Kampların resmî adı ITL'ydi (*ispravitel'no-trudovye lageria*, çalışmayla ıslah kampları). Stalin döneminde ITK'ler (*ispravitel'no-trudovye kolonii*, çalışmayla ıslah kolonileri) küçük suçlar işlemiş olanlara ve çocuk suçlulara ayrılmıştı. Ayrıca sürgün cezasına çarptırılanlar için *spetsposcleniia* (sürgün yerleri) vardı. Bunlar NKVD'nin denetimi altındaydı, ama kamp düzenine tabi değildi. Kamp tutukluları –*zakliuchennye*– *zeki* (tekili *zek*) kısaltmasıyla anılıyordu.

ITK: Bkz. Gulag.

ITL: Bkz. Gulag.

ITR (inzhinerno-tekhnicheskie robotniki): denetimi de içeren pozisyonlarda bulunan, kol işçilerinden ya da vasıfsız işçilerden (*rabochie*) daha üst kademedeki mühendis ve teknisyenler.

Kadety: Kadetler –Anayasal Demokratlar–. Çarlık Rusya'sında ve ertesinde faaliyet gösteren genel anlamda liberal parti. İç Savaş sırasında Beyazların tarafına geçtiler ve daha sonra faaliyetlerine yurtdışında devam ettiler.

khoziain: Yönetici-mülk sahipleri (örn. bir çiftliğin sahibi ve yöneticisi) ve işyeri hiyerarşisinde kıdemli pozisyonda bulunan kişiler için kullanılan genel terim. Halk arasında, bir eve musallat olan kötü ruh anlamında kullanılır.

kolhoz: Kolektif çiftlik (kollektivnoe khoziaistvo: "kolektif işletme"). Üyeleri *kolkhozniki* olarak anılıyordu.

kollegia: Burada çoğunlukla, her bakanlıkta en tepedeki sorumlulardan oluşan kurul.

Komsomol: Komünist Gençlik Birliği. Partinin gençlik örgütü.

kulak: Hali vakti yerinde girişimci köylüler için kullanılan aşağılayıcı lakap (*kulak* yumruk anlamına gelir). Kulaklar Stalinist kolektifleştirme sırasında kıyıma uğradılar. Pek çoğu uzak bölgelere (esas olarak Sibirya'ya) sürüldü.

mensheviki: Marksist bir sosyal demokrat partinin üyeleri. 1917'de, Sovyetlerde ve Geçici Hükümet'te önde gelen bir rol oynadılar. Beyazlarla işbirliği yapmadılar, ama Bolşevikler tarafından siyasi yaşamdan tasfiye edildiler. Siyasi faaliyetlerine yurtdışından devam ettiler.

MVD: Bkz. *NKVD.*

nachal'nik: şef. *Nachal'stvo* bu şeflerin oluşturduğu katmanı belirtir. Üst düzey parti görevlileri için *rukovodiashchii rabotnik* (kelimesi kelimesine "önde gelen işçi") terimi kullanılıyordu.

nepmen: 1921'de başlatılan NEP'ten (Yeni Ekonomi Politikası) yararlananlar; yeni burjuvalar.

NKVD: İçişleri Bakanlığı'na (MVD) dönüşen İçişleri Halk Komiserliği. 1962'de MOOP'a (*Ministerstvo Okhrany Obshchestvennogo Poriadka*, Kamu Düzeni Bakanlığı) dönüştürüldü, ama SSCB genelinde yetkili bakanlık statüsünü yitirdi. 1966'da tekrar bu statüye yükseltildi, iki yıl sonra da yeniden eski adını (MVD) aldı. Stalin döneminde, bu komiserliğin ihanetle ya da siyasi suçlarla itham edilen çok sayıda kişinin süratle icabına bakmaktan sorumlu yargı dışı özel bir organı vardı. Yerel düzeyde aynı iş *troyka*'lar –parti sekreteri, savcı ve NKVD şefinden oluşan üç kişilik organlar– tarafından görüyordu.

nomenklatura: Merkez Komitesi'nin denetimi altında doldurulacak pozisyonlar listesi.

Orgbüro: Merkez Komitesi'nin örgütlenme bürosu.

Politbüro: SBKP'nin en üst organı. Stalin, yerine Merkez Komitesi Prezidyumu'nu geçirdi. 1964'te Kruşçev'in görevden uzaklaştırılmasından sonra yeniden oluşturuldu.

politrabotniki: Parti kadroları.

praktik (çoğulu praktiki): Teknik ya da idari pozisyonlardaki, alanında formel bir eğitim görmeden iş üzerinde yetişmiş kişi.

profilaktika: Önleyicilik. Kruşçev döneminde KGB tarafından benimsenen ve ondan sonra devam eden "önleyici" politika. Siyasi muhalefet eylemlerine giriştiğinden kuşkulanılan kişileri, bunda ısrar etmeleri halinde başlarına gelecekler konusunda uyarmaktan oluşuyordu.

prokuratura: Savcılık (Devlet Savcısı). Başsavcı, Birlik düzeyindeki merkez görevlisiydi.

sekretarya: Merkez Komitesi'ne hizmet veren büro.

sluzhashchie: "Çalışanlar". Mavi yakalılardan en üst düzeydeki *nachal'stvo*'ya her düzeydeki görevli için kullanılan terim.

snaby-sbyty: Bakanlık ve işletmelerdeki tedarik ve pazarlama kuruluşları.

sovhoz: Devlet tarım işletmesi (*sovetskoe khoziastvo*).

sovnarkhoz: Ulusal ekonomi konseyi (*Soviet narodnogo khoziaitstva*). Yerel ve merkezî çeşitli kuruluşların aldığı isim. Ama en çok, Kruşçev'in geçici olarak tasfiye edilen ekonomi bakanlıklarının yerine ülkenin dört bir yanında kurduğu ekonomi konseyleri için kullanılır.

Sovnarkom: Halk Komiserleri Konseyi (*Soviet narodnykh kommissatov*); sonradan Bakanlar Kurulu. Burada iki terim birbirinin yerine kullanılmıştır.

STO: Soviet Truda i Oborony (Çalışma ve Savunma Konseyi). Stalin döneminde hükümet içi bir koordinasyon organı.

tenevaia ekonomika: Gölge ekonomi ya da tamamen yasadışı ve suç teşkil eden faaliyetlerden yarı yasal ve yasal –ama özel sıfatla yürütülen– faaliyetlere kadar uzanan bir dizi ekonomik faaliyet.

tolkach: tolkat ("itmek, itelemek") fiilinden. Bir işletme ya da örgüt tarafından, tedarik kuruluşlarını "iteleyip" bunlardan gerekli malları elde etmekle görevlendirilen yarı resmî kişi.

Uchreditel'noe Sabranie (kısaltması uchredilka): Ocak 1918'de Petrograd'da toplanan, SR'lerin çoğunlukta olduğu Kurucu Meclis. Bolşevikler tarafından dağıtılmıştır.

uklady: Toplumsal katmanları belirtir.

upravlentsy: Kelimesi kelimesine "liderlik rolü oynayanlar".

zastoi: Durgunluk. 1970 sonrası dönemi belirtmek için kullanılan terim (bu dönem sık sık, *zostoinye gody*, "durgunluk yılları" olarak anılır).

zek: Bkz. Gulag.

EKLER

EK I

Kaynak: B. P. Kurashvili, *Istoricheskaia Logika Stalinizma*, Moskova, 1996, s. 159-160.

Karşıdevrimci suçlardan ve "özellikle tehlikeli suçlar"dan mahkûm edilen kişilerin sayısı ve çarptırıldıkları ceza tipleri, 1921-1953

Yıl	*Mahkûm edilen kişi sayısı*	*Ölüm cezası*	*Kamp, koloni, hapishane*	*Sürgün**	*Diğer cezalar*
1921	35829	9701	21724	1817	2587
1922	6003	1962	2656	166	1219
1923	4794	414	2336	2044	–
1924	12425	2550	4151	5724	–
1925	15995	2433	6851	6274	437
1926	17804	990	7547	8571	696
1927	26036	2363	12267	11235	171
1928	33757	896	16211	15640	1037
1929	56220	2109	25853	24517	3741
1930	208069	20201	114443	58816	14609
1931	1806996	10651	105683	63269	1093
1932	141919	22728	73946	36017	29228
1933	239664	2154	138903	54262	44345
1934	78999	2056	59451	5994	11498
1935	267076	1229	185846	33601	46400

Yıl	*Mahkûm edilen kişi sayısı*	*Ölüm cezası*	*Kamp, koloni, hapishane*	*Sürgün**	*Diğer cezalar*
1936	274670	118	219418	23719	30415
1937	0665	353074	429311	1366	6914
1938	554258	328618	205509	16342	3289
1939	63889	2552	54666	3783	2888
1940	71806	1649	65727	2142	2288
1941	75411	8011	65000	1200	1210
1942	124406	23278	88809	7070	5249
1943	78441	3579	68887	4787	1188
1944	75109	3029	70610	649	821
1945	123248	4252	116681	1647	668
1946	123294	2896	117943	1498	957
1947	78810	1105	76581	666	458
1948	73263	–	72552	419	298
1949	75125	–	64509	10316	300
1950	60641	475	54466	5225	475
1951	54775	1609	49142	3425	599
1952	28800	1612	25824	773	591
1953 (ilk yarısı)	8403	198	7894	38	273
Toplam	4060306	799455	2634397	423512	215942

(*) Sürgün cezası iki biçimde olabiliyordu. *Ssylka* belli bir bölgeye sürülmekten ve bir süre ya da yaşam boyu orada polis denetiminde kalmaktan oluşuyordu. Burası bir kamp ya da hapishane değil, ayrı bir konutta ailesiyle birlikte yaşama ve yerel imkânlara bağlı olarak ücretli bir işte çalışma olanağıyla bir "meskûn mahal"di. *Vysylka* belli bir yerde yaşamanın yasaklanmasından oluşuyordu (sözgelimi Moskova'da ya da Leningrad'da). Bu cezaya çarptırılanlar başka herhangi bir yerde yaşayabiliyor ve çalışabiliyordu. Bu kişilerin dosyaları hiç kuşkusuz peşlerinden yeni ikamet yerlerine gönderiliyordu.

Kurashvili'nin –ve başkalarından çok önce kamplar ve temizlik hareketleriyle ilgili güvenilir rakamlar yayımlayarak adını duyuran Moskovalı tanınmış araştırmacı V. N. Zemskov'un– kullandığı bir kaynakta yer alan bazı verileri ekleyebiliriz. Ben burada sadece, Stalin dönemindeki baskıyla ilgili muazzam şişirilmiş rakamlar vermekten oluşan yaygın tutumun birkaç örneğini sunacağım.

Zemskov, "Gulag - istoriko-sotsiologicheskii aspekt" başlıklı makalesinde (*Sotsiologicheskie Issledovaniia*, No. 6, 1991, s. 12-13) Roy Medvedev ve Olga Shatunovskaya'yla polemiğe girer. Medvedev 1937-1938 temizlikleri sırasında, Gulag nüfusunun birkaç milyon kişi arttığını ve 5-7 milyon kişinin baskıya kurban gittiğini ileri sürüyordu. Aslında, Ocak 1937'de 1.196.369 olan kamp nüfusu, Ocak 1938'de 1.881.570 tutukluya yükselmiş ve 1 Ocak 1939'da 1.672.438'e düşmüştü. 1937-1938'de rakamlarda gerçekten de bir artış olmuştu, ama bu, milyonlar değil yüz binler seviyesindeydi. Vladimir Kriuchkov'un (Gorbaçov döneminde KGB'nin başı) 1937-1938'de "bir milyondan fazla tutuklama olmadığı" yolundaki açıklaması Gulag istatistiklerine uyar. Zemskov, Ek 1'de sunulan resmi belgeye göre, 1921-1953 arasında siyasi nedenlerle tutuklanan yaklaşık 700.000 kişinin idam edildiğini vurgular. Shatunovskaya (kendisi de baskı görmüş ve Kruşçev dönemindeki iadei itibar kampanyasına aktif olarak katılmıştı), sadece 1935-1941 döneminde 19 milyonun üzerinde kişinin tutuklandığını ve bunlardan 7 milyonunun kurşuna dizildiğini –Batı'da heyecanla üzerine atlanan bir rakam– kalanının ise kamp-

larda yok olduğunu ileri sürmüştü. Zemskov'a göre, Shatunovskaya rakamları onla çarpmaktadır (pek de küçük bir abartı değil!). 1 Ocak 1934-31 Aralık 1947 dönemi için, Gulag kamp kompleksinde toplam 963.766 tutuklunun öldüğünü gösteren güvenilir istatistikler mevcuttur. Bu rakam sadece "halk düşmanları"nı değil, adi suçluları da kapsar ve kulakların tehciri (*raskulachivanie*) sırasında ölenlerin sayısıyla birlikte ödenen "korkunç bedel"e eklenebilir.

İkinci Dünya Savaşı Sırasında 1,5 Milyon Sovyet Haini

B. P. Kurashvili *Novyi Sotsyalizm*'de (Moskova, 1997, s. 22-27) okurlara rejimin düşmanları olduğunu hatırlatarak ve savaş sırasında yaklaşık 1,5 milyon kişinin Almanlarla fiilen işbirliği yaptığını belirterek, rejim için bir çeşit mazeret gösterir. Faal nüfusun yaklaşık %1'ine tekabül eden –burada haklıdır– bu tahmini rakam için kaynak belirtilmemiştir. Ama bu işbirlikçilerin varlığı, "halk düşmanları"na karşı girişilen temizliklerin masum insanları körü körüne vururken, bazı gerçek ya da potansiyel hainlere dokunmadığını gösterir. Almanlarla birlikte savaşanların pek çoğu yakalanmış, ama idam edilmemiştir. Savaştan sonra da aşırı sert bir muameleye maruz kalmamışlardır. Kurashvili'ye –ve benim elimdeki bazı belgelere– göre, Almanlar için çalışanların pek çoğu (Vlassov'un ordusu, Kazak birlikleri, Rus olmayan SSCB'lilerden oluşan birlikler) tutuklandıklarında somut suçlarla itham edilmemiş ve beş yıllığına "amele taburları"na gönderilmiştir. Aynı durum, savaştan sonra rejime karşı savaşan pek çok Ukraynalı ve Baltık ülkelerinden partizan için de geçerlidir. Bu çarpışmalar pek çok kayıpla çok sert geçmiştir. Ama yakalanan partizanların çoğunluğu sürgüne gönderilmiş, sonra da affedilmiş ve 1960'tan itibaren ülkeye dönmelerine izin verilmiştir. Bu göreli hoşgörü Ukrayna ve Batılık ülkelerindeki milliyetçi çevreleri yatıştırmayı amaçlıyordu.

EK 3

Kaynak: R. G. Pikhoia, *Sovetskii Soiuz - Istoriia Vlasti, 1945-1991* (Moskova, 1998, s. 365-366).

Adli kovuşturmalar ve KGB'nin "önleyici" önlemleri, 1959-1974.

A. Adli Kovuşturmalar

Dönem	*1959-62*	*1963-66*	*1967-70*	*1971-74*
Mahkemeye çıkarılan toplam kişi	5413	3251	2456	2423
İhanet	1010	457	423	350
Casusluk	28	8	0	9
Anti-Sovyetik ajitasyon-propaganda	1601	502	381	348
Kaçakçılık	47	110	183	474
Yasadışı parasal işlemler	587	474	382	401
İzinsiz sınır geçme	926	613	704	553
Devlet sırlarının ifşası	22	31	19	18
Diğer suçlar	1003	1011	321	258

B. "Önleyici" önlemler
(İlk yıllarda bu eylemlerin kaydı tutulmamıştır)

	1959-62	*1963-66*	*1967-70*	*1971-74*
"Görüşülen" toplam kişi	–	–	58298	63108
İhanet niyeti besleyen yabancılarla kuşkulu ilişkiler	–	–	5039	6310
Siyasi olarak zararlı gösteriler	–	–	35316	34700
Cemaat önünde "görüşülenler"	–	–	23611	27079
Yapılan resmi uyarılar	–	–	–	981
Önceden "görüşülmüş" olanlardan mahkemeye sevk edilenler	–	–	100	50

EK 4

Bir sanayi kuruluşu olarak İçişleri Bakanlığı ve bir işgücü tedarikçisi olarak Gulag (1946).

Kaynak: RGAE, f. 4372, op. 84, d. 271.
Gulag'ın istatistik dairesi Aralık 1946'da tutuklu sayısı ve MVD'nin işgücü tedarik ettiği çeşitli bakanlıklar için çalışan "özel birlikler" hakkında bir rapor hazırlar. Çalıştırılan tutuklu sayısıyla birlikte 47 bakanlık ve hükümet kuruluşunun listesi verilir: Ağır sanayi, ordu ve donanma işletmeleri, petrol işletmelerine ait şantiyeler, uçak üretimi, tarım makineleri imalatı, Elektrik Enerjisi Bakanlığı, İçişleri Bakanı Kruglov, Beria'ya hitaben yazılmış 13 Eylül 1946 tarihli bir belgede, Gulag'ın sağladığı işgücünu kullanan hükümet kuruluşlarından 45'inin bunun için ödeme yapmamasından yakınır. Bu kuruluşların 50 milyon ruble tutarında birikmiş borcu vardır ve bu durum Gulag'ı mali açıdan sıkıntıya sokmaktadır. Gulag'ın parası artık tutuklulara yiyecek almaya yetmemektedir (tutuklulara ücret ödenmediği gibi, beslenmeleri bile sağlanmamaktadır!).

Kaynak: RGAE, f. 7733, op. 36, d. 2097, LL. 253, 256.
Aynı Kruglov 1 Kasım 1946'da Gosplan başkanı Voznensensky'ye, MVD'nin sınai (ve diğer) şantiyelerle ilgili plan hedeflerini aştığını bildirmek için bir rapor gönderir ve yatırımlarla ilgili plan hedeflerini aştığı gerekçesiyle 222 milyon ruble ister. MVD'ye bağlı yaklaşık 17 kuruluşu ve yatırımlarını gösteren tabloda, giderek artan sayıda branşı yöneten,

genişlemekte olan bir idari ağ görülmektedir (örgütlenme yapısını izlemek giderek güçleşmektedir). Bunların idari yaratıcılığı dikkat çekicidir ve yatırımları artıkça kuruluşların ücretleri ve şeflerin muazzam primleri de yükselmektedir. Savunma ihtiyaçlarına bağlı çalışmalara çok özel bir dikkat gösterilmiştir; bu daire ve kuruluşların adlarının önünde genellikle spec (Rusçada "özel" sıfatının kısaltması) öneki yer almaktadır.

Kaynak: RGAE, f. 7733, op. 36, d. 2291, L. 315
Nisan 1947: MVD artık metal üretimi, madencilik, ormancılık, bıçkıhaneler, makine fabrikaları, tekstil işletmeleri, ayakkabı fabrikaları, rafineriler, gaz tesisleri, kobalt ve nikel işleme tesisleri ile cam ve kauçuk fabrikalarını yöneten 12 branş idaresine sahiptir; liste uzun olup ürünleri ve çok çetin koşullarıyla ünlü kampların adlarını verir (Norilsk, Vorkuta, Ukhta, Dal'stroi). Belgenin "iş dünyası"na özgü tonu, bu "işler"in gerisindeki sefaleti ve bu düzeni yönetenlerin ahlaki yozlaşmasını görmezden gelir ya da gizler.

KAYNAKLARLA VE REFERANSLARLA İLGİLİ NOTLAR

Bu kitapta kullanılan belgelerin çoğu Sovyet arşivlerinden gelmektedir. Bunlardan bazılarını ben kendim Moskova arşivlerinde buldum, diğerleri ise uzmanlık dergilerinde ya da belge derlemelerinde yayımlanmıştır. Bu ikinci durumda, dipnotlarda verilen referanslarda, derlemeyi gerçekleştirenlerin adlarına ve diğer zorunlu ayrıntılara da yer verilmiştir.

Kullanılan malzemenin çoğunun alındığı arşivler şunlardır:

GARF: Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiskoi Fereratsii (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi). RSSFC için, belgelerin kodlanmasında hafif bir farklılık olan ayrı bir bölümü vardır - GARF Berezhki.

RGASPI: Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Sotsial'no-Politicheskikh Issledovanii (Rus Devleti Toplumsal Siyasi Araştırma Arşivi) -önceden RTsKHIDNI.

RGAE: Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Ekonomiki (Rus Devleti Ekonomi Arşivi).

RGVA: Rossiiskii Gosudarstvennyi Voennyi Arkhiv (Rus Devleti Askeri Arşivi).

TsKhSD: Tsentralnoe Khramilishche Sovremennoi Dokumentatsii (Merkez Çağdaş Belge Deposu). Ben Merkez Komitesi'ne ait bu arşivde şahsen çalışmadım ve bu kaynaktan gelen belgelerin tamamı yayımlanmıştır.

Bir belgeye yapılan her referans, ilgili arşivin adıyla başlar, ardından koleksiyon numarası (f.), katalog numarası (op.), belge numarası (d.) ve

sayfa numarası (L.) gelir. Ama kodlama kategorilerinin ilk harflerini es geçip sadece art arda gelen dört rakamı sırasıyla vermek de tarihçiler arasında yaygın bir uygulamadır.

Otobiyografiler tarihçiler için önemli ve meşru bir kaynaktır. Bu, Sovyetler Birliği için özellikle geçerlidir, çünkü söz konusu metinler henüz kaynaklık ettikleri belgelerden incelenemeyen daha yakın tarihli olaylar ya da gizli toplantılar hakkında doğrudan tanıklıklar içermektedir. Biyografiler de, yazarları başka türlü erişilemeyen tanıklıklara rastladıklarında değerli birer kaynak oluşturmaktadır.

II. Aleksandr 392
II. Enternasyonal 347-349, 373
III. Enternasyonal 373

Ademi merkezileştirme 280
Afganistan 313, 410
Aldwinckle, Linda 250
Andreev, A. A. 91, 114, 117, 181
Andropov, Yuri Vladimirovich 197, 244-248, 292, 293, 297, 299, 300, 312, 318-336, 408, 410, 466, 467, 475
Antifaşist Yahudi Komitesi 172
Anti-komünizm 249, 470
Anti-Semitizm 54, 101, 169, 358
Antropometrik 390, 392
Arbatov, G. 319, 410
Aristov, A. B. 301
Aşırı Rus milliyetçiliği 169, 172
Atom silahları 151, 198
Avksentev, N. 354-357
Avrekh 352
Azerbaycan 36, 37

Bahr, Egon 299
Baibakov, N. K. 412, 440, 441
Bakanlar Kurulu 61, 159, 177, 179, 200, 204, 206, 214, 269, 277, 280-283, 287, 290318, 405, 411, 412, 426, 442, 444, 462, 465, 490
Benjamin, Walter 85
Berdyaev 483
Berezhkov, Valentin 51, 478
Beria, Lavrenty 116, 142, 143, 146, 155, 161, 191, 199, 200, 231, 307, 499
Beş yıllık planlar
  birinci 87, 88, 411
  ikinci 65, 70
  sekizinci 271, 461, 462
  dokuzuncu 462
Beyaz Rusya 36
Beyazlar (monarşistler) 27, 350, 352, 359-361, 363, 364, 370, 481, 487-489
Birinci Dünya Savaşı 21, 89, 165, 342, 346, 347, 367, 368, 372, 388, 392, 471, 477
Biyolojik statü 393, 395, 396
Bloch, Jean-Richard 70
Blucher, Vasilly K. 122
Bobkov, F. D. 321, 324-326
Bogdanov, A. A. 144, 483
Boldin, V. 295

Bolşevizm 27, 46, 47, 56, 112, 189, 341, 377-379, 382, 384-387, 481
Boroch, J. 455
Brejnev, Leonid 197, 240, 289, 292-295, 297, 299, 309, 313, 314, 324, 328-331, 403, 433, 437, 457, 459
Brejnevcilik 318
Budapeşte 318
Budenny, S. M. 27
Buhara 36
Buharin, Nikolay 33, 70, 72, 73, 104, 130-132, 134, 310, 348, 349, 437
Burlatsky, F. M. 305, 319, 410
Butler, W. I. 208, 213, 217, 222
Bürokrasi 184, 275, 276, 278, 428, 429, 433, 434, 441, 459, 462, 463
Bürokratikleşme 62

Chaffin, Mary 250
Chernov, V. 359
Chubar, Vlas 113
CIA 12

Çarcı(lık) 8, 41, 95, 169, 172, 239, 472, 474
Çeka 63, 132, 134, 136, 144, 151, 227, 230, 233, 234, 236, 239
Çekoslovakya 252, 313, 320, 348
Çernenko, Konstantin 197, 243, 292, 294,.295, 297, 299, 330, 331, 335, 336
Çin344, 475, 483
Çürüme24, 167, 297, 304, 388, 462

Dal'stroi 151, 160, 500
Dallin, David 382, 385
Danilov, V. P. 85
Davies, Robert 164, 165, 271, 411, 428
Demokrasi 11, 13, 14, 28, 59, 60, 65, 249, 255, 341, 348, 350, 353, 359, 377, 382, 386, 470-472, 483
Demokratikleşme 60, 101, 248, 280, 308, 325, 472
Destalinizasyon 241, 256, 302, 305, 306, 310, 311
Devlet kapitalizmi 374-376, 384
Devlet Kaynaklarını Tasarruf Komisyonu (1966) 412, 427, 440
Djilas, Milovan 65
Dmitrievna, D. B. 247
Dobrynin, Anatoly 291, 294-296, 298, 299
Doğu Almanya (Demokratik Alman Cumhuriyeti) 320
Doğum oranı 88, 89, 165, 394, 419, 422
Duby, Georges 53
Dudorov, N. 203-205, 229, 232
Duma 350, 352
Dymshits, V. 445, 446
Dzerzhava (süper-devlet) 35, 193, 474, 476, 487
Derzhavnik 322, 474
Dzerjinski, Felix 41, 42, 44

Edelman, O. V. 243, 253
Eğitim 29, 36, 53, 64, 79-81, 84, 96, 122, 145, 149, 156, 184, 204, 205, 212, 214, 217, 219, 242, 265, 271, 365, 383, 389, 391, 394, 400, 407, 417, 433, 452, 455, 458, 464, 480, 489
Ehrenburg, Il'ia 70, 71, 201
Eikhe, P. I. 113, 139
Eisendrath, Craig 12
Ekonomik performans 343
Entelijansiya 77-83, 85, 99, 169, 171, 201, 210, 240, 319, 331, 333, 352, 364, 370, 382, 383, 399, 406-408, 410, 483
Ermenistan 36, 261
Estonya 261
Eşitlik 76, 112, 356, 363, 381, 391, 395, 397
Ezhev, N. I. 114, 115

Fainsod, Merle 111
Fedoseev, Yevgeny 412
Fedotov, G. 483
Fetisov, T. I. (Gvishiani) 127, 283, 313
Finlandiya 35, 145
Fogleson, Todd 218-220
Fotieva, L. A. 32, 45
Foucault, Michel 391

Galil, Ziva 350, 351
Garbuzov, V. F. 283, 440, 444
Gavrilov, L. M. 369
Georgiev, V. 316
Getty, Arch 162
Glenny, Michael 250
Gogoberidze, L. 36
Gorbaçov, Mikhail 16, 290, 292-296, 299, 318, 326, 333, 336, 480, 495
Gosplan 66, 127, 157, 159, 172, 260, 265, 266, 269, 271-273, 277, 280, 282, 312, 337, 409, 411-413, 416-418, 421, 426, 431, 440, 445, 447, 453, 461, 469, 488, 499
Gossnab 282, 314, 413, 445-448, 488
Gölge ekonomi 450-456, 458-460, 490
GPU 36, 60, 71, 99-102, 134, 149, 151, 227, 228, 230
Gregory, p. r. 392
Grevler 60, 99-101, 105, 402
  Novocherkask 235, 238, 240, 403
Gromiko, Andrei 292, 294, 295, 298, 299, 487
Grossman, Gregory 450, 451
Gulag 142, 143, 150-154, 156, 157, 160, 161, 191, 199, 202, 226, 228, 229, 249, 250, 470, 488, 490, 495, 496, 499
Gürcistan 36, 37, 44, 265
Gürcü hadisesi 40, 43

Halk sağlığı 270, 413
Hapishaneler 149, 151, 210, 214-217, 253, 493, 494
Hitler, Adolf 15, 50, 127, 128, 470
Hobsbawm, E. J. 411
Hoover, J. Edgar 470
Horowitz, David 298
Huxley, Aldous 468

Igritskii, Iu. I. 369
Illarionov 482
Isupov, A. A. 75, 85
Ivashutin, P. 236

İç Savaş 21, 26-28, 31, 33, 37, 48, 50, 55, 56, 89, 134, 165, 187, 221, 276, 364-366, 368, 370-374, 376, 378, 381, 383, 387, 388, 392, 471, 481, 483, 487, 488
İkinci Dünya Savaşı 14, 23, 122, 126, 151, 165, 305, 392, 393, 477, 483, 496
İsrail 298

Japonya 271, 367, 477, 478
Joravsky, David 471

Kadar, Janos 318
Kadetler (Anayasal Demokratlar) 351, 352, 357, 360, 370, 488
Kafkasya 27, 97, 261, 265, 425
Kaganoviç, Lazar 63, 64, 71, 72, 114-116, 126-128, 139, 191, 234, 302, 309
Kakhiani, M. I. 36
Kalinin, Mikhail I. 116, 420
Kalugina, Z. I. 456, 479
Kamenev, Lev Borosovich 27, 38, 39, 41, 44-47, 116, 310, 361, 379
Kantorovich, L. V. 314
Kara Yüz 358
Kasimovsky, E. V. 418, 420-422
Kazakistan 124, 245, 261, 265, 270, 419
Kazaklar 369
Kerblay, Basile 87
Kerenski, Aleksandr Fyodorovich 351, 356, 357, 359, 369
Kevorkov, Viacheslav 331, 332
KGB
  Andropov ve 244, 246-248, 318, 319, 321-331
  Komsomol ve 228, 232, 236, 240, 241, 323
  Kruşçev ve 163, 227-237
Khlevniuk, Oleg 105, 106, 114, 117, 132-134, 143, 144, 154, 155, 160, 161
Kızıl Ordu 31, 105, 145, 198, 364
Kirilenko, A. 297, 314
Kirin V. A. 208
Kirov, Sergei 36, 72, 73, 113, 127, 134, 139, 171, 308

Kissinger, Henry 298
Kliuchevsky, V. O. 469, 481, 482
Kobulov, A. 200
Kokurin, A. I. 232
Kolhozlar 91, 94, 263, 265, 425
Komarov, K. 301
Komsomol 180, 183, 228, 232, 236, 240, 241, 288, 323, 488
Komünist Parti 56, 464
  Kongreleri 36, 56, 128, 378
  XI. 30, 374, 381, 383, 384, 437
  XII. 32, 45, 47, 386
  XIII. 49, 56
  XVI. 59
  XVII. 69, 121, 301
  XVIII. 91, 143, 144
  XX. 201, 237, 300-302
  XXII. 237
  XXIV. 272
  avantalar 275
  demokrasi 59, 60, 65, 382
  emekli aylıkları 289, 290
  üyelik 103, 383, 460
Kornai, Janos 451
Kornilov, Lavr 351, 358
Korolev, S. P. 145, 151
Korshunov, Iu. A. 225
Korzhikhina, T. P. 232, 280, 428, 431, 473
Kosals, L. 455
Kosiachenko, G. P. 159
Kosigin, Aleksey 126, 127, 260, 281-284, 312-314, 316, 317, 326-328, 411-413, 416, 437
Kotov, F. 272, 273
Kovanov, P. V. 444
Kozlov, V. A. 403
Kraven, Marta 154, 155, 160, 161
Kronstadt ayaklanması 63
Kruglov, S. N. 157, 158, 200, 231, 232, 499
Krupskaya, Nadezhda 29-31, 43, 44
Kruşçev, Nikita 16, 32, 102, 116, 137, 140, 159, 160, 163, 172, 192-194, 197, 200, 201, 207, 227-232, 234-236, 240, 241, 243, 263, 264, 274, 275, 278, 279, 281-283, 285, 297, 300-307, 309-311, 313, 316, 328, 330, 331, 334, 364, 399, 400, 402-404, 427, 432, 435, 436, 489, 490, 495
Ksenofontov, I. K. 63, 64
Kuznetsov, Nikolai 167, 168, 170, 172, 173, 175-178, 181
Küba krizi 300
Kültür 37, 67, 71, 78, 80, 97, 114, 119, 143, 156, 172, 183, 256, 383, 394, 399, 413, 415, 445
Kürtaj 89, 394, 421, 422
Kvetsinsky, J. A. 299

Lakshin, Vladimir 250, 251
Lenin, Vladimir Ilyich 14, 27-34, 38-46, 52, 57, 104, 135, 164, 178, 189, 308, 331, 341-343, 347-349, 352, 353, 361, 362, 371, 373-381, 383, 384, 386-388, 437, 467, 473-475, 481
  Buharin'le yazışması (1915) 33, 348
  lider olarak 27
  mumyalanması 135, 379
  otoriteryanizme karşı 383
  Rusya hakkında 27
  sosyalizm hakkında 362, 371, 375, 376
  ulusal sorun hakkında 41, 45
Letonya 166, 198
Liberalizm 482
Ligachev, Egor K. 290, 292-294, 300
Litvanya 166, 198, 245, 261
Lukyanov, A. 295
Lunaçarski, Anatoly Vassilievich 331
Lissenko, T. D. 120

Macaristan 320, 321
Mafya 328, 455, 459
Maharadze, F. 34, 37, 43
Malenkov, G. M. 66, 116, 161, 200, 234, 307, 432
Malraux, André 70
Mareşal Zhukov, 291
Marksizm 316, 435
Martov (Julius Ossipovich Tsederbaum) 351, 355, 357

Maslennikov, I. I. 200
Mazurov, K. 326
McCarthy, Joseph 470
Mdivani, P. 34, 38, 43, 44
Medvedev, Roy 250, 315, 322, 327, 495
Medvedev, Vadim A. 333
Medvedev, Zhores 246
Mekhlis, Lev 73, 175
Menshikov, S. 453, 460
Menşevizm 39, 350, 353-355, 357, 358, 360-362, 381, 382, 385
1917'den sonra 350, 353, 355, 359
Merkez Komitesi 32, 36, 37, 40, 41, 43, 45, 46, 50, 56, 63, 64, 66, 67, 69, 104, 113-115, 117, 118, 125, 131, 132, 139-141, 144, 148, 158, 167, 168, 170, 171, 173, 174, 177, 179-185, 200, 201, 203, 204, 206, 210, 224, 228, 230, 232, 234-237, 244, 246, 275-277, 279, 281, 284-288, 291-294, 301, 306, 314, 315, 318, 319, 329, 330, 333, 335, 378-380, 405, 422, 426, 431, 434, 442, 487, 489, 501
Mezhuev, V. P. 16, 482-484
MGB (Devlet Güvenlik Bakanlığı) 151, 170, 200, 228, 230
Mikhoels, S. 172
Mikoyan, Anastas 27, 30, 113, 116, 126, 127, 191, 199, 230, 302, 304, 306-310, 330
Miliukov, Pavel 351-353, 358, 360-362, 371, 386, 429
Minervin, I. G. 450, 451
Mir uzay istasyonu 467
Mironov, B. N. 236, 390-397, 422
Mishutin, A. 203, 205
Moldavya 245, 261, 419
Molotov, Vyacheslav 27, 51, 73, 78, 115-117, 121, 126, 128, 131, 139, 146, 147, 155, 159, 191, 199, 234, 302, 307, 309, 376, 432
MOOP (Kamu Düzeni Bakanlığı) 232, 489
Moskovskii, A. S. 85
MTS (Makine Traktör İstasyonları) 90-92, 96
MVD (İçişleri Bakanlığı) 139, 142, 151, 153-161, 200, 202-205, 209, 212, 214, 217, 228, 230-233, 236-238, 301, 302, 489, 499, 500

Nazi 126, 192, 238, 464
Neizvestny, Ernst 127, 283, 304, 313
Nemchinov, V. 314, 317, 318, 327, 328
NEP (Yeni Ekonomi Politikası) 21-24, 30, 55, 72, 149, 150, 190, 233, 349, 366, 373-375, 383, 388, 402, 489
Nesternko, E. V. 299
Nicholay II 188, 355, 360
Nihilizm 482, 485
Nitze, Paul 299
NKVD (İçişleri Halk Komiserliği) 66, 71, 114, 115, 121, 132-139, 141, 143, 144, 147, 149-151, 153, 154, 227, 228, 230, 233, 488, 489
NKVD 66, 71, 114, 115, 121, 132-139, 141, 143, 144, 147, 149-151, 153, 154, 227, 228, 230, 233, 488, 489
Nomenklatura 62, 144, 177, 181-185, 277, 284, 287, 342, 405, 434, 458, 460, 461, 479, 480, 489
Novoçerkask 235, 238, 240, 403
Novosibirsk 85, 290, 403, 409, 456, 479
Novozhilov 314
Novyi Mir 248-252, 303, 316
Nüfus 75, 84-89, 94, 96, 105, 106, 156, 165, 228, 256, 258, 259, 261, 265-269, 271, 385, 389, 393, 394, 396, 397, 407, 419-424, 456

Ofer, Gur 411
Orconikidze, G. K. 27, 36, 40-42, 44, 45
Orgbüro 61, 67, 68, 114, 118, 174, 180, 181, 432, 489
Orwell, George 468
Osinsky-Obolensky, V. V. 380, 467

Özel sektör 452, 453
Özelleştirme 112, 461
Özerkleştirme 48

Pankin, M. E. 225
Pankratov, D. V. 146
Patolichev, N. S. 181
Perestroyka 29, 44, 293, 318, 326, 336, 388, 461
Petrov, M. V. 232
Pikhoia, R. G. 138, 231, 232, 234, 240, 243, 244, 301, 334, 335, 497
Plehanov, George Valentinoviç 347
Poliakov, Iu. A. 75
Politbüro 26, 27, 29, 30, 32, 38, 39, 43, 47, 56, 61, 67, 68, 71-73, 107, 108, 113-118, 126, 127, 133, 139, 145-148, 150, 167, 173-175, 181, 193, 199, 200, 232, 233, 237; 247, 287, 289-301, 306-308, 312-314, 319, 321-326, 328-331, 334, 377, 378, 381, 405, 426, 428, 431, 432, 434, 437, 439, 462, 487, 489
Merkez komitesi ve 329, 330
Popov, G. 181
Portes, A. 455
Poskrebyshev, A. 117
Pospelov, P. N. 137, 138, 301

Radek, Karl 70, 380, 381
Rakovski, Christian 34, 40, 64, 65, 104
Rashin, A. G. 86
Rathenau, Walter 375
Reagan, Ronald 298
Rekabet 275, 374, 411, 412
Revsky 181
Riazanov, David (Goldendakh) 384
Rittersporn, Gabor 162
Riutin, Ivan 104
Rodod, Boris 301
Rogovsky, N. 440
Ronun, Mikhail 304
Rosenberg, H. 476
Rudenko, R. 236, 237, 244, 245
Rusya Federasyonu 33, 35-38, 40, 218, 221, 223, 236, 256, 259, 266, 267, 269, 279, 333, 418-421, 423, 424, 444, 501
Ryfkina, R. 455

Saburov, M. 302
Saharov, Andrei 247, 248, 250, 315, 322
Samuelson, Lennart 120
Savurganlığı Yok Etme Komisyonu 412, 427, 439
Sayım (1970) 429-431, 448, 449
Sekretarya 56, 61, 67, 118, 174, 180, 181, 291-293, 295, 301, 314, 432, 489
Selunskaya, V. M. 80, 87
Semichastny 232, 236-241, 246, 323, 324, 403
Serbskii, V. P. 247
Serov, General 200, 228, 230, 301
Sharansky, A. 247
Shchelokov, N. A. 333
Shcherbitsky, V. V. 326
Shelepin, A. N. 228, 229, 232, 236, 433
Shelley, Louise 451, 452, 454
Shingarev, A. I. 353, 354
Shkredov, V. P. 315, 316
Sibirya 35, 88, 113, 258, 259, 261, 265, 313, 322, 420, 424, 456, 488
Silahlanma yarışı 11, 478
Simonov, Konstantin 123
Sinyavsky, Andrei 250
Slonim, M. 169
Snaby-sbyty 442, 448, 449, 453, 458, 461, 490
Sokolnikov, G. I. 38
Soljenitsin 247-252, 303, 322
Solomon, Peter 214
Solovev, A. 187
Sovyet Devrimleri 31, 78, 82, 206, 346, 370, 483
Sovyetler 35, 36, 61, 232, 350, 351, 355-359, 362, 364
SSCB 7, 8, 11, 12-14, 16, 21, 23, 26, 29, 32, 40-43, 47, 48, 61, 64, 65, 70, 71, 75, 85, 93, 123, 137, 139, 146, 164, 167, 199, 203, 204, 206, 207, 209, 214, 215, 218-220, 223, 225, 230-233, 237, 239, 241, 242, 244, 246-248, 250, 252, 254-261, 267, 269, 271, 280, 286,

313, 316, 318, 321, 328, 337, 344, 346, 371, 372, 377, 390, 393, 395, 407, 412, 416, 419, 420, 422, 424, 427, 431, 436, 444, 445, 447, 451, 457, 458, 464, 466, 470-472, 474, 475, 477, 478, 483, 489, 496

Stalin, Joseph 8, 9, 15, 16, 22-42, 44-57, 62, 65, 69, 71, 72, 79, 80, 85, 92, 96, 98, 102, 103, 108, 112-128, 131-134, 137, 139, 144-148, 157, 161-164, 167, 168, 172, 178, 186-189, 191-193, 199, 200, 217, 218, 221, 222, 227, 228, 231, 233, 242, 247, 249, 252, 253, 257, 274, 300-302, 305, 306-308, 310, 322, 327, 331, 376, 386, 389, 399, 403, 404, 406, 428, 429, 435, 436, 438, 468, 471, 474, 477, 478, 488-490, 495
Bolşevizm ve 27, 46, 56, 112, 189, 377
Çelişik değerlendirmeleri 25
Güç kavramı 55, 69, 186, 193, 198, 305, 404
İnfazlar 138, 142, 146, 149, 301, 310
Kültür ve 37, 78, 88, 119
Ölüm 32, 131, 191, 192, 200, 307
Stalinizm 14, 15, 22, 23, 53, 93, 109, 111, 158, 169, 186, 187, 193, 194, 220, 247, 274, 302, 308-310, 377, 404, 475, 477
Startseva, A. I. 225
Stavropol 292
Strogovich, M. 317
Struchkov, N. A. 208, 209
Sverdlov, Jakov 50, 245, 371, 379, 418, 442, 464
Şolohov, Mihail 123-126, 132

Takas 452, 454, 457
Tarım 36, 37, 74, 75, 84, 90-94, 134, 154, 167, 168, 173, 180, 183, 187, 188, 190, 205, 256, 265, 272, 273, 362, 389, 424, 425, 429, 451, 457, 472, 490, 499
Terebilov, V. I. 223, 225
Tereshchenko, M. I. 356
Tikhonov, N. A. 292
Tikunov, V. S. 236
Timofeev, L. M. 450, 460
Totalitarizm 344, 4338
Trapeznikov, S. P. 333, 371
Troçki, Leon 27, 30, 31, 34, 43-47, 52, 54, 64, 65, 72, 104, 116, 171, 353, 362, 370, 375, 376, 379, 381, 386, 388, 429, 437, 447
Tsvigun, Semen 329
Tukhachevskij, Marshal 120
Turchin, V. F. 315
Tvardovsky, Alexander 248-250, 252, 303, 304, 316

Ukrayna 35, 36, 40, 41, 64, 69, 124, 166, 198, 230, 245, 257, 261, 279, 300, 358, 419, 496
Uluslararası Af Örgütü 216
Ulyanova, Maria 45
Ustinov, D. 293, 294, 323
Uzakdoğu Cumhuriyeti 36

Varşova 380
Vernadsky, G. 468
Viktorov, V. A. 102, 103
Vişinski, A. 146, 191
Voroşilov, Kalinin 27, 116, 121-123, 131, 201, 302
Vorotnikov, V. I. 333, 334
Voznesensky, N. A. 116, 127

Wiles, Peter 451
Wittfogel, Karl 190
Wolf, Markus 320-322
Woslenski, M. 287

Yahudiler 101, 184
Yakovlev, Ia. A. 59, 60
Yefimov, A. N. 260, 261, 266, 314
Yegorov, A. 122
Yeltsin, Boris 247, 464, 479, 480

Zakharov, M. V. 236
Zamyatin, Yevgeny 468

Zaslavskaya, Tatyana 395, 409, 456, 479, 482
Zemskov, V. N. 162, 495, 496
Zhdanov, Andrei, Alexandrovich 158
Zhilina, I. Iu. 450, 460
Zhinovyev, Grigory Yevseyevich 44, 47, 104, 114, 116, 171, 310, 361, 379, 381, 382
Ziyafet 300, 320, 443, 444
Znamenskii, O. N. 360
Zverev, A. G. 459, 460

SSCB tarihin karanlığına karışmış gibi görünse de, geçtiğimiz yüzyıla vurduğu damga ve günümüzde süren etkisiyle, hâlâ önemli bir araştırma alanı. Fakat bu tarih, uzun bir süre boyunca, hem gerekli bilgi ve belgelere ulaşmanın güçlüğünden hem de Sovyet rejiminin gerçeklerini örten ideolojik perdenin varlığı nedeniyle yazılamadı. Moshe Lewin *Sovyet Yüzyılı*'nda, yakın zamana kadar girilemeyen arşivlerdeki belgeler üzerinde ayrıntılı bir araştırma yaparak, tüm karmaşıklığıyla bu tarihin izini sürüyor. Lewin, demografi, ekonomi, kültür ve politik baskı gibi hayati unsurları öne çıkararak, bugüne kadar bütünüyle anlaşılması mümkün olmamış bir sistemin işleyişini bizlere sunuyor. *Sovyet Yüzyılı*, basit ve çizgisel bir hikâyeden yola çıkarak bu hikâyenin sürekliliklerini, kopuş noktalarını Ekim 1917'deki başlangıcından, 1980'lerdeki çöküş sürecine kadar, Stalinist diktatörlük ve Kruşçev'in imkânsız reformlarıyla geçen yılları da resmederek ayrıntılarıyla ele alıyor.

"Muhtemelen SSCB üzerine çalışan hiçbir Batılı tarihçi, Moshe Lewin gibi, -savaş döneminde genç bir asker olarak- Stalin döneminden Komünizm sonrasındaki günlere kadar Rus halkı içinde yaşama deneyimine sahip olmamış ve Sovyet dönemine ilişkin arşivleri ve literatürü ele almamıştır. Lewin, Sovyet Yüzyılı*'ndaki fikirleriyle, Sovyet tarihini geçtiğimiz yüzyılın ideolojik birikiminden kurtarmak yolunda önemli bir katkı sağlıyor ve bu tarihi anlamak isteyen herkes için temel bir eser sunuyor."*

ERIC HOBSBAWM

İLETİŞİM 1332
TARİH DİZİSİ 50